

उत्तररामचरितम्

नाटकम्।

—*—

महाकवि श्रीभवभूतिप्रणीतम् ।

श्रीयुक्तगङ्गाधरविद्यालङ्कारभट्टाचार्यात्मजेन
शब्दाचार्य्य-पुराणशास्त्रि-सांख्यरत्न-
व्याकरणतीर्थ-काव्यतीर्थ-
स्मृतितीर्थोप्राधिकेन

श्रीयुक्त हरिदाससिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्येण
प्रणीतया सर्वार्थबोधिनीसमाख्यया
टीकया समन्वितम् ।

—: ०*० :—

नकीपुर हरिचरणचतुष्पाठीतः
श्रीशशिशेखरभट्टाचार्य्येण
प्रकाशितम् ।

—*—

१८३५ शकाब्दे ।

मूल्या २७ राजवसुद्राहयम् ।

अशेषगुणभूषितः

स्वरसमानशोभान्वितः,

वृहस्पतिमहामतिः

सततशान्तमूर्त्तिः कृतौ

सुशिक्षित-सुविक्रमो-

वितरणे च कर्णोपमां,

दयालुरिति गीयते

जनगणेन यो भारते ॥

खलनाजिलाघोन-नकौपुरस्थ-भूस्वामिनस्य

श्रीलश्रीयुक्त राय यतौन्द्रनाथ चतुर्धुरीण-

महाशयस्य

कमलालयाकलित करकमले

सादरं समर्पितमिदम्

चिरयुभाशीवांदकेन

श्रीहरिदासदेवशर्माणा ।

अथ नाम्योल्लिखितव्यक्तिगणः ।

पुरुषाः ।

सूत्रधारः	...	प्रसावसूचकः प्रधाननटः (stage-manager इति कश्चित्) ।
नटः	...	पारिपाश्विकापरनामा सूत्रधारसदृशगुणवान् कश्चित् ।
रामः	...	अयोध्याधिपतिः सूर्यवंशीयो राजा ।
कञ्चुकी	...	अन्तःपुरचरो विद्वान् ब्रह्मब्राह्मणः ।
अष्टावक्रः	...	मुनिविशेषः ।
लक्ष्मणः	...	मुनिवापुषो रामस्य भ्राता ।
दृष्टमुखः	...	कश्चिद्गुप्तचरः ।
शम्भूकः	...	यूद्रतापसः ।
सौधातकिः	...	अपूर्णश्चित्तः कश्चित् मुनिकुमारः ।
भाष्यदायनः	...	पूर्णश्चित्तः कश्चित् मुनिकुमारः ।
जनकः	...	सौरभ्वजो नाम मिथिलाधिपतिः ।
कुशः	}	...
लवः		
चन्द्रकेतुः	...	लक्ष्मणस्य पुत्रः ।
सुमन्वः	...	प्राचीनसारथिः ।
विद्याधरः	...	अपरिचितनामा देवयोनिविशेषः ।
वाल्मीकिः	...	कश्चित् महर्षिः ।
मुनिवालकाः सैनिकपुरुष इत्यादयोऽपि ।		

स्त्रियः ।

सीता	...	जनकनन्दिनी रामस्य पत्नी ।
आवेथी	...	ब्राह्मणवत् सकलसंस्कारैः संस्कृता ब्राह्मणजातीया काचिव् स्त्री ।
वासन्ती	...	वनदेयता (वनाधिकारिणी) ।

तमसा	}	...	नद्यधिष्ठातृ देवताद्वयम् ।
मुरला			
कौशल्या		...	रामस्य माता ।
अरुन्धती		...	वशिष्ठपत्नी ।
विद्याधरी		..	अज्ञातनाम्नी उक्तविद्याधरस्य पत्नी ।
भागोरथी		...	गङ्गादेवी ।
पृथ्वी		...	पृथिवीदेवी ।
प्रतीहारी		...	अन्तःपुरद्वाररक्षिका ।

अथ नाटकोक्तदेशानां

प्राचीननामानि	इदानीन्तननामानि ।
लङ्का	... सिंहल इति ।
विदेहः	... विहुत इति ।
ऋष्यशङ्काग्रामः	... सिंहेश्वर इति (भागलपुरे) ।
मिथिला	... मिथिला ।
अयोध्या	... अयोध्या ।
पञ्चवटी	... पञ्चवटी (नासिकनानकस्थानसन्नहिता)
दण्डकारण्य'	... नागपुरावधिनासिकपर्यन्तविस्तीर्ण भूभागः ।
जनस्थान'	... दण्डकारण्यस्य अ'श'विशेषः ।
वाल्मीकितपोवनं	... विठुरं (ब्रह्मावर्त्तं) ।

विज्ञापनम्

‘लोकः खलु कर्म कुर्वन् साधुवादमेव लभेत’ नास्तीदृशो वेदोपदेशः, नवा राजशासनम्, तथा सति जगत्यामुपहासो नाम न स्यात् । सुतरां साधुसम्पादित एव कर्मणि साधुवादः, अशक्यसाधनप्रवृत्तावपि च सत्यामुपहास इति साधारणी चिरन्तनी रीतिः । तथा च महाभारते श्रूयते क्षुद्रतमः कश्चन विहङ्गमो निःशेषमेवानन्तजलधिजलमुत्तोलयितुमुद्यत आसीत्, उपाहसच्च तमिन्द्रः । अत एव ग्रन्थकारमनोभाव-सागरसमवगाहिना विचक्षणेनैव सम्पादनीयां टीकां भाट्टशो मन्दमतिर्ग्रन्थकारात् प्रचुरतरदूरवर्त्ती जनः सम्पादयितु-मीहमानो लोकैरुपहसनीय इति सम्भवपरमेव । इति यथार्थं जानन्नपि नितान्तदुरूहोत्तररामचरितनाटकटीकां निर्मातुं प्रवृत्तोऽस्मि । तथाहि स्रोतसीव प्रवले समुद्यमे सति तत् प्रतिकूलतया तरणिरिव मनोवृत्तिः प्रवर्त्तयितुमशक्यैवेति ।

अत्र च मूले विभिन्नदेशीयं पुस्तकपञ्चकमवलोक्य सङ्गत-सम्मतपाठसन्निवेशनम्, टीकायान्तु मूलवाक्यस्य विशदविवरणं, आवश्यकतानुसारेण शास्त्रान्तरप्रदर्शनम्, अन्तरान्तरा योग्य-विषयविशेषसमालोचनञ्च विहितम् । प्रायेण साहित्यदर्पण-सूक्तमनुसृत्यैवालङ्कारादयः सन्निवेशिताः । यदीदानीमन्ते-वासिवर्गः टीकामिमामासाद्य सन्तोषलेशमपि लभेत, तदैव सफलो मे भविता महीयानयमायासो व्ययातिशयश्चेति मन्यते ।

दोषस्वीकारः । आमूलतः समीचीनपरिशोधनवास-
नया व्ययवाहुल्ये परिश्रमप्राचुर्ये च कृतेऽपि अतिप्रचुरतराणां
देवनागराक्षराणामत्यल्पमात्राकारवैषम्यवशात् सहसा इदन्तया
परिचेतुमशक्यतया लिपिकराणामेकान्ताऽशिक्षिततया प्रथम-
संस्करणे सम्भवपरतया मम मन्दभाग्यतया च वर्णतः पदतो
वाक्यतश्च अनेकमशुद्धं परिलक्ष्यते ; तत्संशोधनप्रवृत्तानां
महात्मनामात्मगुणगरिम्णैव क्षमार्हः खल्वहम् ।

परिशेषे वक्तव्यमेतत्, यत्, येषां ग्रन्थसाहाय्येन विषयविशेषेषु
कतकार्य्या वयं, तान् प्रति असक्तद्वन्द्ववादविधायिन श्विरकृत-
ज्ञाश्च स्म इति ।

१८३५ शकाब्दीयसौरकार्तिकस्य षष्ठदिवसे ।

विनीत श्रीहरिदासदेवशर्माणः ।

अथ भवभूतेरितिहासः ।

दाक्षिणात्यदेशे पद्मपुरनगरे(१) नित्याग्निहोत्रिणः श्रौत-
क्रियानिरताः केचित् काश्यपगोत्राः पङ्क्तिपावना (२) ब्राह्मणा
निवसन्ति स्म । तत्र महाकविर्भट्टगोपालो नाम कश्चित्
वाजपेययागेन सुगृहीतनामा बभूव । तदात्मजो नीलकण्ठनामा
जातूकर्षीनामधेयायां भार्यायां भवभूतिमुत्पादयामास (३) ।
स खलु भवभूतिर्महाज्ञानिनो ज्ञाननिधिनाम्नः (४) परमहंस-
प्रवरस्य शिष्यत्वमधिगतो वेद-वेदान्त-दर्शन-स्मृति-पुराणैति-
हासादिषु परं वैचक्षण्यमापन्नः 'श्रीकण्ठ' इत्युपाधिमाप (५) ।

(१)। श्रूयते किं, दाक्षिणात्यबुन्देलखण्डे पारा-सिन्धुनामधेययोर्नद्योः सम्मेलन-
स्थाने पद्मपुर (पद्मावती) नगरमद्यापि विद्यत इति ।

(२)। "अग्राः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ।

श्रोत्रियात्वयाश्चैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ॥" मनुः ।

(३)। "अस्ति दक्षिणापथे पद्मपुरं नाम नगरम् । तत्र केचित् तैत्तिरीयिणः
काश्यपाश्वरगुरुवः पङ्क्तिपावनाः पञ्चाग्रयो धृतव्रताः सोमर्षीयिनो ब्रह्मवादिनः
प्रतिवसन्ति । तदासुध्यायणस्य तत्रभवतो वाजपेययाजिनो महाकविः पञ्चमः सुगृहीत-
नाम्नो भट्टगोपालस्य पौत्रः पवितर्कीतेर्नीलकण्ठस्यात्मसम्भवः श्रीकण्ठपदलाञ्छनो
भवभूतिनाम जातूकर्षीपुत्रः ।" महावीरचरितप्रस्तावना ।

(४)। "श्रेष्ठः परमहंसानां महर्षीणामिवाङ्गिराः ।

यथाधनामा भगवान् यस्य ज्ञाननिधिर्गुरुः ॥"

इति महावीरचरितप्रस्तावनाश्लोकदर्शनात् ज्ञाननिधिनामैव भवभूतेर्गुरुरिति
मन्तव्यम् । केचित्तु प्रसिद्धवार्तिककर्तृभट्टकुमारिलस्य शिष्यो भवभूतिरिति वदन्ति ।
यदि तु तत्र प्रमाणमुपलभ्येत तदा 'ज्ञाननिधि'रिति भट्टकुमारिलस्यैव उपाधिरिति
समाधेयम् । गुरुद्वयं वा ।

(५)। अत्र वीरचरितप्रश्ननिग्रन्थव्याख्याता दाक्षिणात्यो वीरराघवः "आर्यासप्तशती"

यदा च भवभूतेरसाधारणधौशक्ति-विद्या-ब्राह्मण्यकवित्व-
प्रभृतिसद्गुणजातजनितं यशो दिशि विदिशि च क्रमशो
विस्तीर्णमासीत्. तदा नितान्तविद्योत्साही परमपरगुणग्राही
कान्यकुब्जेश्वरो यशोवर्धदेवः स्वसभायां समादरसमानीतेन
भवभूतिना सभासदः पदमलञ्चकार । *

तत्र च भवभूतेरसाधारणी परमचमत्कारिणी कवित्वशक्तिः
वसुधाधिपतेरासौधशिखरात् दीनकुटीरपर्यन्तं सहृदयसमुद्गीता
विस्मयमादधाति स्म लोकानाम् ।

तत्रान्तरे वीरधुरीणः काश्मीरेश्वरो ललितादित्यो नाम
राजा यशोवर्धणा सह केनापि निमित्तेन महासमरे प्रवृत्तः ।
विजितश्च तस्मिन् यशोवर्ध्ना । विजयमानश्च ललितादित्यः

टीकाकृत अनन्तपण्डितश्च मन्यते स्म ; यत्, अस्व कवेः 'श्रीकण्ठ' इति पितृकृत
नाम । परन्तु

“साऽम्बा पुनातु भदभूतिपविवसूर्तिः ।”

“तपस्वी कां गतोऽवस्था मिति स्मै राननाविव ।

गिरिजायाः स्तनौ वन्दे भवभूतिभित्ताननौ ॥”

इत्थं श्लोकनिष्मानात् भवभूतिरिति नाम समभवदिति । अपरे तु श्रीकण्ठ इति
नाम, भवभूतिरितुपाधिरिति वदन्ति । तदुभयमप्यलौकिकमिव प्रतिभाति, “श्रीकण्ठ
पदलाञ्छनो भवभूति नाम” इति कविना स्वयमभिहिते 'काव्यतीर्थपदलाञ्छनो-
रामदासो नामे'त्यादाविव श्रीकण्ठपदस्योपाधित्वे न प्रतीतेः सार्वजनीनत्वात् । श्रीकण्ठ-
पदस्य वृत्तपत्तिं स्तु टीकायां दर्शिता ।

* । काश्मीरराजतरङ्गिण्यामिदमिति वृत्तं दृश्यते । तत्र वृत्तान्तान्तरमपि परि-
लक्ष्यते; वाक्पतिराजो नाम यशोवर्धदेवस्यापरः कश्चन सभासदासीदिति । सम्भाव्यते
च तत्, येन खल्वसौ वाक्पतिराजः यशोवर्धदेवस्य विघ्नमातिशयं गौड़विजयञ्चोपजीव्य

स्वसभायां भवभूतेः सकृन्मात्रपदार्पणरूपेणैव पण्डित सन्धिवन्धनं
विधाय विरराम ; न पुनरिदानीन्तन इव कोटिशो धनराशिं
क्षतिमापूरयितुमङ्गीचकार ।

हन्तै भोः ! “ते हि नो दिवसा गताः” भारतवर्षस्य । यत्र
खल्वीदृक् परगुणमुग्धमानसो विजेता, तादृशञ्च कविकुलरत्नं
युगपदेव जगदुच्चासने निवेशयामास भारतवर्षम् । इदानी-
न्तनीं दशामनुभवन्तः तच्च समयं चिन्तयन्तः किं नाम स्वतो
विगलन्तीमशुधारां संवरीतुमर्हन्ति सद्दयाः ? ।

ललितादित्यः किल ६६३ ख्रिष्टाब्दादारभ्य ७२८ ख्रिष्टाब्द-
पर्यन्तं काश्मीरराज्यं परिपालयामास* । तेन सह सम्पादित-
समरो यशोवर्ध्मदेवोऽपि तस्मिन् समय एव कान्यकुब्जप्रदेशं
शशासेति यथार्था खलु सन्भावना ; सुतरां तदीयसम्भासदामन्य-
तमो महाकवि भवभूतिरपि यशोवर्ध्मणो राजत्वसमयप्रथमभागे
प्रादुर्भवति समीचीनमवधारणम् ।

अतः सिद्धं ख्रिष्टीयसप्तमशताब्दीशेषभाग एव भवभूते-
राविर्भावकाल इति ।

‘गौडवहो’ नामैकं प्राकृतकाव्यं विरचयामास । तत्र चात्मानं भवभूतेः शिष्यतया
परिचाययन् येन प्राकृतेन भवभूतिं प्रशंस ; तस्यायं संस्कृतानुवादः ।

“भवभूतिजलधिनिर्गत काव्याम्बुतरसकणा इव स्फुरन्ति ।

यस्य विशेषा अद्यापि विकटेषु कथानिवेशेषु ॥”

जेनाराल क्वानि हाननिर्देशानुसारादयं निर्देशः । किन्तु यावदतः समीचीनं
प्रमाणान्तरं नोपलभ्यते तावदिदमेव विश्वसनीयम् ।

अथ संचिह्नसमालोचना ।

अल्पया नहि जनो निजशक्त्या
शक्तिमान् गणयितुं गुणराशिम् ।
अन्नपुञ्जमिव वालविडालः

किन्तु दूषयति तं सुखदानात् ॥ (विराजसरोजिनी)

इतिवदसु वा मादृशाम् समालोचनया दूषितमेव नाटक-
रत्नमुत्तररामचरितम्, तथापि भूमयं प्रवृत्तिर्निवर्त्तयितु-
मशक्यैव सञ्जाता । किन्तु खलु नवनलिनं मलिनं भवितेति
मत्वा मधुकरस्तदुपरि परिपतितुं निवर्त्तते नाम ? अथवा
स्वेनैव गुणगरिमूणा निरतिशयचारुतरस्य किलोत्तररामचरितस्य
स्वरूपवोधनपरायणायां मादृशाना समालोचनायां सत्यपि
सहृदयानामलीकालापकोलाहलसम्भवे न खलु मे भौतिकातरं
मनः, न खलु शरदि विकाशमाने पौर्णमासीचन्द्रमसि खद्योतः
प्रद्योतितुं लज्जते नाम ।

इह खलु कवीनां काव्यनिर्माणमुख्यप्रयोजनं नाम
परमचमत्कारिणा नायकनायिकाचरित्रचित्रणेन सरसभावेन
साधारणानां शिक्षाविधानमेव । तच्च चरित्रचित्रमत्र यथा
साङ्गत्या निष्पन्नं, अन्यत्र कुत्रापि तादृशं नोपलभ्यते ।

अत्र हि महाकविना परमादर्शनायकीकृतो रामचन्द्रः,
पतिव्रताधर्मं रमणीशिरोमणीकृता सीता, प्रवर्त्तितञ्च
काव्यजगति निजसाम्राज्यम् ।

अत्र केचिदालोचयन्ति ; रामायणरामो निर्वासितसीतोऽपि सन् पूर्ववदेव धीरस्थिरप्रकृतिर्महावीरस्वभाव एव दृश्यते उत्तररामचरितरामस्तु सीतां निर्वासयन् वङ्गीयो वावुरिव विषम-वियोगविधुरः परमशोकसमाकुलः स्वयमपि रुदन् स्वदश-प्रदर्शनेन परानपि रोदयन् नितान्तदुर्वलोचितकोमलहृदयः कापुरुष इव परिलक्ष्यत इति ।

तदिमामुक्तिममीषामसमीचीनामेव मन्यामहे । तथा च इतिहासप्रणेता वाल्मीकिः, भवभूतिस्तु नाटकनिष्ठाता, इतिहासकर्त्ता यथायथवस्तुस्वरूपप्रकाशमात्रप्रयोजनतया प्रदीप इव महास्वाधीनः, नाटकनिष्ठाता तु पर-मनोरञ्जनमात्रप्रधानो-द्देश्यतया गायक इव परमपराधीनः, वाल्मीकिः श्रोतारस्तदानो-न्तनाः समुन्नतिचरमसीमासमारूढभारतजन्मानो महावीरधीरप्रकृतयो मनस्विमानवाः, भवभूतेः श्रोतारस्तु (द्रष्टारस्तु) अवनति-शेषसोमासन्निहितप्रायभारतवासिनः पुत्रकलत्रादिलालनपरा-यणा वलवदलसकोमलमानसा मानुषाः, सुतरां रामायणराम-चरित्रसमान निजनाटकीयरामचरित्रचित्रणे तादृशश्रोतृवर्गस्थ चित्तवृत्तेरननुकूलतया समनुरञ्जनाभावात् अणवैमुख्येन शिक्षाविधानमसम्भवमेव, परन्तु कविलभ्ययशसोऽप्यलाभेन भवभूतेरुद्देश्यसिद्धिरेव न स्यात् । अतः कोमलरामचरित्र-चित्रणमन्तरेण भवभूतिः किं नाम कुर्यात् । सुतरां रामायण-रामेण सह उत्तररामचरितरामस्य तुलनाकरणकामनैव नोप-पद्यते । अथवा प्राणप्रतिमप्रियतमाया श्विरच्छेदेऽपि शोक-

संवेगाभावे महती परुषतैव प्रतीयते, न च 'वोरपुरुषेण सर्वदैव
परुषेण भवितव्य' मित्यस्ति वेदोपदेशः, नवा कर्त्तव्यहानिम-
कुर्वाणं शोकसमाकुलतामात्रमेव पुरुषाणां वोरत्वं निहन्तीति
केनापि मन्यते । दृश्यते च रामायणेऽपि शैलनिपतित-लक्ष्मणस्य
शोकेन समाकुलता रामस्य * ।

चित्रदर्शनमत्र प्रयोजनविशेषप्रतिपादनाय प्रयुक्तम् । तथा च
सीतारामयो स्तत्तदविकलचित्रदर्शनेन परमसङ्गावस्य सर्वथैवा-
कृत्रिमताप्रत्ययात् परस्परप्रणयस्तदानीं सहस्रधा वृद्धिसुपगतः ।
परक्षण एव समुपजायमानो निर्वासनकृतः सीतारामयोश्चिराय
वियोगः शरच्चन्द्रचन्द्रिकामतीत्य निविडान्धकारसमागम इव,
परमरमणीयनगरमतिक्रम्य दारुणारण्यप्रवेश इव शीतलतम-
मलयमारुतमपहाय निवद्धनिदाघताप इव च हृदयमर्भ-
विदारणो दुःसहतम एवासीत् । यदि पुनश्चित्रदर्शनमेव
नाकरिष्यत् तदेदृशी प्रकृतरसपोषकता नाभविष्यदेव ।

केचित्तु कालिदासतोऽपि निजकल्पनानैपुण्यप्रदर्शनाय भव-
भूतिना चित्रदर्शनमुपनिवद्धम् । तथा च

“तयो र्यथाप्रार्थितमिन्द्रियार्थान्
आसेदुषोः सद्गुणं चित्रवत्सु ।
प्राप्तानि दुःखान्यपि दण्डकेषु
सञ्चिन्तप्रमानानि सुखान्यभूवन् ॥” *

* । यच्चाक्तं वङ्गीयोवाङ्गिरिवेति, तद्व्यससमीचीनमेव वङ्गीयवाङ्मामिदानौ
प्रायेण धैर्य-गाम्भीर्य-साहसोत्साहदर्शनात् ।

* । रघुवंशे चतुर्दशसर्गे २५ श्लोकः ।

इत्यनेन कालिदासेन चित्रदर्शनकथामात्रमुपन्यस्तं ।
अत्र तु भवभूतिना परेषामनुन्नेयभावेन तस्यैव छायासुपादाय
विवृतभावेन पृथक् पृथक् विचित्रचित्रावलीप्रदर्शनद्वारा खल्वा-
त्मनः परमचमत्कारिणी कल्पना-शक्तिराविष्कृतेति वदन्ति ।

अपरे तु चित्रदर्शनेन मुनिपत्नीभिर्भूतपूर्वसङ्गावस्मरणात्
सीतायाः पञ्चवटीवनगमने स्वत एव वासना भविष्यति, तत्
पूरणच्छ्लेन च निर्वासनं युक्तियुक्तमिति निर्वासनोपाख्यान-
योजनायाः सुविधाविधानाय चित्रदर्शनमित्याहुः । अस्य सिद्धा-
न्तस्य बहुवादिसिद्धतया टीकायामयमेवास्माभिः सन्निवेशितः ।

द्वितीयाङ्कविष्कम्भक एव मनोहरः, शेषांशस्तु अनावश्यक-
शैलवनादिवर्णनबहुलतया धैर्यमवसादयति ।

आद्योपान्तः समस्त एव तृतीयाङ्कः परममनोरमः ।
अभिज्ञानशकुन्तले जागरितस्मृतेर्वियोगवेदनाविधुरीकृतस्य
दुःखन्तस्य विलापमाकर्ण्य अन्तरालवर्तिनी शकुन्तलासखी
सानुमती (मिश्रकेशो) यदिदमाह “सहि ! दूरे वदसि एआइणी
ल्लेव कससुहाइ अणुभवेमि” तदीयभावमादाय भवभूतिः
खल्वस्मिन्नङ्के प्रकृतसीतामिवाट्टश्यां विधाय स्वनिमित्तं
रामस्य विलापं आवयन् वलवदाकुलत्वं प्रदर्शयन् आत्मनि
पूर्ववदन्नुषप्रगाढप्रणयास्तित्वञ्चानुभावयन् कालिदासादपि
कल्पनाया मतीवात्मनैपुण्यमदर्शयत् ।

चतुर्थाङ्के विष्कम्भके अनध्यायलब्धावसरयोः भाण्डायन-
सौधातक्योः परस्परालापो नितान्तकौतुकावहः । हन्तेदानीं

परीक्षाकेशरिणी तं खलु छात्राणामनध्यायमहोत्सवललित-
 कुरङ्गं सम्पूर्णमेव कवलितवती । तथा लवदर्शनावधि श्रेष्ठं
 यावत् वालस्वभावसुलभं चापल्यं, वर्षीयसां नैसर्गिकं वात्सल्यं
 मुनिकुमाराणां ब्राह्मणोचितशान्तिप्रियता शैशवसम्भवभीरुता च,
 लवस्य राजात्मजयोग्या मनस्विता तेजस्विता वीरता चातीव-
 मनोहरा ।

पञ्चमाङ्गे कुमारयोः सविनयसदाचारञ्च सौजन्य-शैथ्य-
 दर्पभूयिष्ठं चरित्रं तदानीन्तनलोकाचारञ्च भावयतो जनस्य
 इदानीं परप्रतारणापरिपूर्णे भारतवर्षे विस्मयेनानन्देन च सह
 शोकमेवावहति ।

षष्ठाङ्गे विष्कम्भके दुरूहशब्दसमूहानामेव सुदीर्घसमा-
 सोपनग्रासः सर्वथैवाभिनयप्रतिकूलतया नितान्तदुर्गमतया च
 तोषावह एव । अनत्रापि नाटकेऽस्मिन्नीदृशो दोषः समन्विष्य-
 माणः सुलभ एव । अभिज्ञानशकुन्तले राजा दुष्मन्तो नितान्त-
 शिशुं सर्वदमनमवलोक्य क्षणं स्वसन्तानतया निश्चिन्वानः
 क्षणमपि च परपुत्रतया सन्दिहानः बहु विकल्पयन् विश्लेष-
 विषादं प्रकाशयन् विस्मयमादधाति कौतुकञ्चोपजनयति
 लोकानाम् । अत्र तु रामचन्द्रो महासमरसमर्थयोर्नितान्त-
 शिञ्चितयोः किशोरवयसोरिव कुशलवयोः परिचये विविध-
 कौशलमुद्गावयन्नपि तदसमर्थः संशयलालसासमाकुलो विलाप-
 विह्वलमानसो विस्मयकौतुकयोः परां काष्ठामुपजनति । तेन
 हि भवभूतिना कालिदासत एव वीजमुपादाय ततोऽपि कल्प-

नाकुशलताभावनो दर्शयता फलकुसुमशोभितविशालविटपिनं
निर्झाय चमत्कारिणी रचनाचातुरी परिदर्शिता ।

सप्तमाङ्के “कार्यं निर्वहणेऽद्भुतं” मित्यालङ्कारिकवाक्य-
मनुसृत्य यादृशं महाद्भुतचित्रमाविष्कृतं न खलु तादृशं
कुत्रापि रूपकान्तरे परिलक्ष्यते ।

अस्य हि प्रतिपदं प्रतिपादञ्च समादाय समालोचना
प्रकृतनाटकद्विगुणायतनग्रन्थेनापि न शक्यते कर्तुम् ।
तथापि तु टीकायामेवास्माभिर्यथास्थानमनेकशः समालोचित
मिति तस्यात्र पुनरावृत्तिरनावश्यकी ।

किन्तु नाटकनिवहेषु अभिज्ञानशकुन्तलं उत्तररामचरितञ्च
सर्वथैव समुज्ज्वलरत्नं, अनयोस्तु कतरञ्चारुतरं तन्निर्वाचन-
मशक्यमेवास्माभिः । किं वहुना, यदि कश्चित् स्वयं
कालिदासं भवभूतिञ्चैकत्र समुपवेश्य प्रष्टुमशक्यत् ‘कविकुल-
शिरोमणियुगल ! कतरदेतयोश्चारुतरं नाम ?’ मन्ये, तदा
तावपि सशिरःकण्डूयनमिदमवदिष्यतां यत्, एतन्निर्वाचनं
विशेषविवेचनाधीनं, अपि च समयसापेक्षम्, किञ्च नैपुणो-
न्नेयं, अथवा अशक्यमेवेति” ।

कवित्वे कालिदास एव गरीयान्, भवभूतिस्तु शास्त्रज्ञतायां
सदाचारे, धार्मिकताया मभिमाने च प्रधानतर इति ।

अथ स्वरूप-नायकनायिकादिनिरूपणम् ।

प्रायेण नाटकलक्षणलक्षिततया रूपकेषु तदिदमुत्तरराम-
चरितं नाम नाटकम् । तथाच सङ्गीतदामोदरे—

“प्रख्यातोत्तमनायकं रसमयं राजर्षिवंशोद्भवं
साङ्गं भङ्गजयान्दितं लयमयं तत्तत्पुराणाययम् ।
भाषावैभवसुन्दरं प्रखिलसन्नानाविलासं बल—
द्वृत्तिव्याप्तमर्षमन्विमहितं सताङ्गवग्राटकम् ॥”

अत्रेदमधेयं ; स्वाभिप्रायानुसारिणी किल कविकल्पना सर्वथेवेतिहास-
मनुसृत्यावि-वितुसंभव नास्ति ; सुतरां न खलु सा इतिहाससामञ्जस्यमपेक्षते, अपेक्षते
तु ऐतिहासिकनायकनायिकाभावम् । तथाच नहामारतेन सहाभिज्ञानशकुन्तलस्यैव
रामायणेन नवमव्यापि प्रायेणोपाख्यानभागे वैषम्ये सत्यपि नायकनायिकयो-
रैतिहासिकतया न क्षतिरिति ।

अथ श्रीरामचन्द्रो दिव्यादिव्यः पूर्णलक्षणलक्षितधीरोदा-
त्तप्रकृतिशुश्रूषो नायकः । तथाच साहित्यदर्पणे—

“ऋषिदिव्यो श्री दिव्योऽप्यात्मनि नराभिसानी, यथा श्रीरामचन्द्रः ।”
“शिवस्यैव कल्याणः कलावान् अतिगभीरो महासत्त्वः ।
स्यैवान् निगदजानी धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः ।
‘अतुल्य एकनिरतः ॥’ इति च ।

नायिका तु सीता स्त्रीया प्ररूढयीवनरूपमध्या † ।

यथा कविः । “विनयाग्नेवाद्रियुक्ता गृहकर्ष्यपरा पतिव्रता स्त्रीया ।”

“मध्या विचित्रसुरता प्ररूढस्मरयीवना ।

ईषत्प्रगल्भवचना मध्यमव्रीडिता मता ॥” *

† । । दिग्भेदवयन्तु सानावस्थायामिव सम्भवतीति तद्भेदो न लक्षितः ।

* । । सुरतेत्यादिकन्तु मध्याया एव भेदप्रदर्शकं पृथक् पृथक् लक्षणमिति
बोध्यम् ।

सा पुनरनिर्वासितावस्थायां स्वाधीनभर्तृका, निर्वासिताऽ-
वस्थायान्तु प्रोषितभर्तृका । तत्र स्वाधीनभर्तृकालक्षणं यथा साहित्यदर्पणे

“कान्तो रतिगुणाक्तो न जहाति यदन्तिकम् ।

विचित्रविधमासक्ता सा स्यात् स्वाधीनभर्तृका ॥”

प्रोषितभर्तृकामाह रसमञ्जरी

“देशान्तरगते भर्तृरि सन्तापाकुला प्रोषितभर्तृका ।” †

न च कथमेकस्या उक्तद्विविधत्वमिति वाच्यं—

“क्वचिदन्योन्यसाङ्ख्यमासां लक्ष्येषु दृश्यते ।

इति दर्पणकारिणो व साङ्ख्याङ्गीकारात् ।

करुणविप्रलम्भशृङ्गार प्रधानरसः । तथाच साहित्यदर्पणे

“यनोरिकतरस्मिन् गतवति लोकांतरं पुनर्लभेत् ।

विमनायते यदेक सदा भवेत् करुणविप्रलम्भाख्यः ॥”

“क्रव्याद्भिरङ्गलतिका नियतं विलुप्ता” इत्यभिदधतो रामस्य सीतामरणनिश्चयात्
तदर्शनेकान्तविमनायमानत्वान् सप्तमाहे सीतायाः पुनर्लभ्यत्वाच्च । वीररौद्रादयस्तुङ्गरसा
यथास्थानमनुसन्धेयाः ।

वाहुल्येन वैदभीरीतिः । यथा तत्रैव

“माधुर्यव्यञ्जके वर्णं रचना ललितात्मिका ।

शृत्तिरन्ववृत्तिर्वा वैदभीरीतिरिष्यते ॥”

केचित्च, पाञ्चाली रीतिं वदन्ति । किन्तुव स्लोकविस्तरतः सर्वा एव रीतयो
लक्ष्यन्ते ।

प्राचुर्येण माधुर्यं गुणः । तदुक्तं दर्पणे

“चित्तद्रवीभावसयो ह्लादो माधुर्यमुच्यते ।-

सम्भोगे करुणे विप्रलम्भे शान्तेऽधिकं क्रमात् ॥”

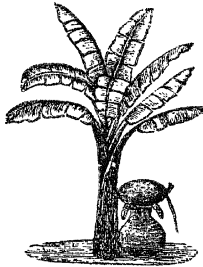
श्लोऽःप्रसादावल्याधिकभावेन परिदृश्येते ।

‡ । देशान्तरगते भिन्नदेशस्थिते इत्यर्थः ।

तदयं संग्रहश्लोकः—

धौरीदात्तोऽनुकूलः स परमपुरुषो नायको रामचन्द्रः
सीता मध्या स्वकीया भुवननिरूपमा नायिकादर्शभृता ।
वैदर्भी नाम रीतिः, पुनरिह करुणो विप्रलम्भो रसोऽङ्गी
माधुर्याखरो गुणश्च प्रथमकृतिरियं मालतीमाधवस्य ॥

—:०:—

उत्तररामचरितम्

प्रथमोऽङ्कः ।

—:०:—

इदं कविभ्यः (१) पूर्वोभ्यो (२) नमो वाकं प्रशास्त्रहे ।
विन्देम देवतां वाचममृतामात्मनः कलाम् ॥ १ ॥

नमो गणेशाय ।

सारदा सकलशास्त्रपारदा शारदान्धुजमुखी मतिं सताम् ।
शारदी शशधरस्य कौमुदी मोदिनीं कुमुदिनीमिव क्रियात् ॥
कापि नाम भवभूतिभाषिता भारती गुरुगभोरभावभाक् ।
भावमुग्धमनसां मनोऽनिशं मज्जयत्यतुलहर्षसागरि ॥

ग्लपयति भवभूतेभारतीं भावरम्यां

विशदयति नवा ने वाक्यभीष्टञ्ज्ज शङ्काम् ।

शशिन इव कलङ्कः मुन्दरस्योच्चटोषः

न भवति रुचिहारी, किन्तु वैचित्र्यकारी ॥

अथ तवभवान् अशेषदेशभाषाशास्त्रनिपुणः कविकुलशिरोमणिर्भवभूतिरुत्तरराम-
चरितं नाम नाटकं चिकीर्षन् निर्विघ्नचिकीर्षितपरिसमाप्तिकामो मङ्गलश्लोकमावबन्ध ;
सूत्रधारादयस्तु “रङ्गविघ्नोपशान्त्यर्थं नान्दीमादौ प्रयोजये”दिति शास्त्रात् सभ्यानामात्म-

(१) गुरुभ्य इति पाठान्तरं ।

(२) सर्वेभ्य इति पाठभेदः ।

नाह मङ्गलार्थं तमेव पठन्ति इदमिति । पूर्वोभ्यः प्राचीनेभ्यः कविभ्यः वाच्योक्तिव्यासा-
दिभ्यः नमः, तदनन्तरं वाकं वाक्यरूपं सगुणं ब्रह्म विष्णुमिति यावत् इदं वक्ष्यमाणं
प्रशास्त्रं प्रार्थयामहे । किमित्याह आत्मनस्तस्यैव परमात्मनः विष्णोरित्यर्थः कलां अंशरूपां
अनएव देवतां देवतावत्प्रभाववतीं असृतां असृतवत्पुरसां वाचं वाक्यं विन्दे स लभेमहि ।
अभिप्रायानुरूपवाक्यसम्यत्तिरस्माकं भवतु इतीश्वरसर्वापि प्रार्थयति निष्कर्षः ।

पूर्वोभ्यः कविभ्यो नम इति वाचनिकनमस्कारः । ननु यस्य नमस्कारस्तदन्तिक
एव प्रार्थनाया औचित्यात् कथमत्र पूर्वोक्तविभ्यो नमस्कारः प्रार्थना तु शब्दब्रह्मान्तिक इति,
मन्त्रं पूर्वोक्तवैवां शब्दब्रह्मापासनया तव लक्षसिद्धिकतया रामायणादियम्यकारत्वेन
गुरुतया च नैभ्यो नमस्कारः कृतः । तथाचाङ्गिकतत्त्वे स्मार्त्तः “ग्रन्थकर्त्तुः सुतरां
गुरुत्व”मिति अमीष्टप्रार्थना तु सर्व्वाम्नीष्टफलदातुरीश्वरान्तिक एव युक्तंति न दोषः ।
अथवा नम इत्यस्य वाको वाक्यं यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा प्रशास्त्रं पूर्वोक्तवैवान्त-
निक एव प्रार्थयामहे ।

उच्यत इति वाको वाक्यं कर्मणि घञ्, छान्दसोऽयं प्रयोगः । तस्य च ब्रह्मत्वे
प्रमाणं दद्याद्भुतिः “चत्वारि षड्हास्तयोऽस्य पादा द्वे शीर्षे सप्तहस्तसन्निधावद्भो ह्यभो
रोरवेति यज्ञो देवो सर्वा आदिष्वेव ॥”

विष्णोरात्मत्वे प्रमाणं यथा श्रीमद्भागवतं—

“परावरेषां भूतानामात्मा यः पुरुषः परः ।

स एवासीदिदं विश्वं कल्पान्तेऽन्यत्र किञ्चन ।

तस्य नाम्निः समभवत् पञ्चकोषो हिरण्ययः ।

तस्मिन् यज्ञे महाराज ! स्वयम्भूश्चतुराननः ॥”

सर्वो वर्णात्मभोऽवयवौ शब्दो ब्रह्म इति श्रुत्या प्रतिपादितं, अत एव अवयवभूतं एकेक-
प्रयुक्तं वर्णसंघं कतिपयवाक्यन्तु तस्य अंश एव स्यात्, अत एवोक्तं आत्मनः कलां वाच-
मिति । विष्णुपुराणञ्—

“काव्यालापाय ये केचित् गीतकान्खिलानि च ।

शब्दभूर्त्तिधरस्यै ते विष्णोरंशा महात्मनः ॥”

पथ्यायत्तुं इत्तं “युजोर्जेन सरिङ्गर्त्तुः पथ्यायत्तुं प्रकोर्त्तितं”मिति लक्षणात् ॥१॥

नान्यन्ते सूत्रधारः । (क) अलमतिविस्तरेण । (ख) अन्य खलु

(क) नन्दयति सवेन देवादीन् आशौर्वादिन सभ्यान् नमस्कारिण वा आत्मानं
अनन्दयति या वाक् सा नान्दी, इनलनन्दधातोः कर्त्तरि पचादित्वाद् च ततश्च “प्रज्ञः-
दिभ्यश्चे”ति स्वार्थे अण्, ततः म्निप्रामौप्रत्ययः । तथा चोक्तं बाह्यप्रदीपे “नन्दन्ति
काव्यानि कवौन्द्रवर्गाः कुशीलवाः पारिपदाश्च सन्तः । यस्मादलं सज्जनसिन्धुहंसौ तस्मिन्-
दियं सा कथितेह नान्दी ॥”

“नन्दन्ति देवता यस्मात्तस्मान्नान्दीति कौर्मिता” इत्यपि । सा चैवं नान्दी सुभ-
तिङन्तरुपद्वादशपदा, तथा च ‘प्रशास्त्रहं’ इति सौपसर्गमेकं तिङन्तं पदं विन्दं स इति
चापरं, सुवन्तानि च दश इति मिलित्वा द्वादशपदानि । तथाचाह भरतः पञ्चमाध्यायं
“सूत्रधारः पठेन्नान्दीं सभ्यन्तं स्वरमाश्रितः । नान्दीं पदेद्वादशभिरष्टाभिर्व्यङ्ग्यलङ्कृतां ॥
पदसत्र विविधं श्लोकपादरूपं सुप्तिङन्तरुपं श्लोकान्तर्गतवाक्यरूपञ्च । तथा च नाट्यप्रदीपे
“श्लोकपादः पदं क्वचित् सुप्तिङन्तमथापरे । परेऽवान्तरवाक्यैकस्वरूपं पदसूचिरे ॥”
तथा च वीष्णुसंहारे श्लोकवयेण श्लोकपादरूपद्वादशपदा नान्दी, इयं सुप्तिङन्तरुपद्वादश-
पदा, अभिज्ञानशकुन्तले च श्लोकान्तर्गतवाक्यरूपपदपदेति तव तवानुसम्भेयं । पर-
ञ्चात्र वाचकमभिप्रेतं तेन ‘प्र’ शब्दस्य उपसर्गत्वेन वाचकत्वाभावात् न पदत्वं ततश्च
न त्रयोदशपदत्वमिति बोध्यं ।

एतादृश्या नान्द्या अन्ते पाठावसाने सुत्रं प्राञ्जनिकसूचने धारयतीति सूत्रधारः प्रथम-
नटः । वदतीत्यध्याहृत्येयया क्रियया अनुयः । एवमन्यत्रापि बोध्यं । सूत्रधारलक्षणं यथा
सङ्गीतसर्वस्वम् —

“वर्णं नीयतया सूत्रं प्रथमं येन सूच्यते ।

रङ्गभूमिं समाक्रम्य सूत्रधारः स उच्यते ॥”

(ख) अतिविस्तरेण सुवहुत्वेन नान्दीप्रयोगेति शेषः, अलं, निष्प्रयोजनो बहुतर-
नान्दीप्रयोग इत्यर्थः । एतेनैव सङ्गलार्थनिर्व्वाहादिति भावः । अष्टपदानान्दीप्रयोगि-
णौ व सङ्गलाचरणनिर्व्वाहे द्वादशपदानान्दीप्रयोगादेव किञ्चिद्विस्तरो जातः, सुतरां तदधिकं
नान्दीप्रयोगी निष्प्रयोजन एवेति निष्कर्षः ।

भगवतः कालप्रियनाथस्य यात्रायामार्थमिश्रान् विज्ञापयामि,
एवमत्रभवन्तो विदांकुर्वन्तु । अस्ति खलु तत्रभवान् काश्यपः
श्रीकण्ठपदलाञ्छनो भवभूतिर्नाम । (ग) (१)

भगवतः अणिमाद्यैश्चर्यशालिनः, कालप्रियनाथस्य उज्जयिनीनगरस्थितस्य महाकाल-
मूर्त्तेः शिवस्य, यात्रायां वार्षिकमहोत्सवे आर्थमिश्रान् आर्येषु वैदिकविधिनिषिधाधोना-
चारवत्सु मिश्राः अष्टालान्, अथवा आर्थमिश्रान्, सम्यग्गणान्, विज्ञापयामि निवेदयामि ;
क्रिमिन्याह अत्रभवन्तः पूज्याः, एवं वक्ष्यमाणं विदांकुर्वन्तु अवगच्छन्तु । तत्रभवान्
त्रियया ब्राह्मणेन च पूज्यः, काश्यपः काश्यपगोत्रः, श्रीकण्ठपदलाञ्छनः श्रीकण्ठोपा-
धिकः भवभूतिर्नाम भवभूतिरिति नाम्ना प्रसिद्धः, अस्ति कश्चिदिति शेषः ।

अत्र खलुशब्दइयं वाञ्छालङ्कारे "खलु स्याद्वाक्यभूषाया"मिति नेदिनी ।

भगः अणिमादाष्टैश्वर्यसस्यास्तीति भगवान्, ज्ञानवैराग्यवान् वा, तदुक्तं "ऐश्वर्यस्य च
वैश्वर्यस्य त्रियो यशस एव च । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षष्ठां भग इतीहना ।" अणि-
मादशब्दश्च "अणिमा लविना प्रातिः प्राक्तान्यं महिमा तथा । ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा
कामावसायिता ।" एषां प्रकारास्तु न्यायकुसुमाङ्गल्यादौ ज्ञेयाः ।

कलयति प्रलयकालं सर्वभूतानि संहरतीति कालो रुद्रः । तथा च त्रिययित्तुं विष्णु-
पञ्चोत्तरं—“अनादिनिधनः कालो रुद्रः सङ्घर्षः स्मृतः । कलनात् सर्वभूतानां स
काशः परिकीर्तितः ॥” शिवरूपेण सङ्कलकरणात् सर्वान् प्रोषाताति प्रियः । यथा
तत्त्वप्रकाशे “सुक्तात्मानोऽपि शिवाः किञ्चित् तत्प्रसादतो मुक्ताः ।” नात्रः सर्वेश्वरः
“ईशानो भूतभव्यस्ये”ति श्रुतेः । कालप्रियनाथ इति विपदकर्मधारयः, प्रथमं विपद-
कर्त्तृधारयं क्त्वा कर्मधारयान्तरं वा । उज्जयिन्यां स्थापितायाः शिवमूर्त्तेः कालप्रियनाथः
महाकालश्च इति नामद्वयं । मूर्त्तिस्तु “महाकालं यज्जिह्वा दक्षिणं ध्रुववर्णकं ।
विषतं दण्डखट्वाङ्गो दंष्ट्राभौममुखं शिशुं ।” इत्याद्युक्तहृपा । कथासरित्सागरं च
“वस्यां वसति विश्वेशो महाकालवपुः स्वयं । शिथिलीकृतकौलासनिवासव्यसनो ह्वरः ।”
महाकालमूर्त्तेः प्रतिष्ठास्थानमपि महाकालशब्दे नोच्यते, तथा च मीघदूते “अप्यन्यस्मिन्
जलधर ! महाकालमासाद्य काले” इत्यादि ।

(१) जातृकर्षोपुत्र इति पाठान्तरं कुतश्चिदधिकं ।

यं ब्राह्मणमियं देवी वाग्वश्यवानुवर्त्तते ।

उत्तरं रामचरितं तत्प्रणीतं प्रयोच्यते ॥ २ ॥ (१)

“यावोत्सवे गतौ वृत्ता” इति हेमचन्द्रः ।

वैदिकविधिनिषेधाधीनाचारा आर्याः । तथा च पठन्ति—

“कर्त्तव्यमाचरन् काममकर्त्तव्यमनाचरन् । तिष्ठति प्रकृताचारि स वा आर्य इति स्मृतः ।” “स्वादुत्तरपदे मित्यस्त्रिषु श्रेयार्थवाचक” इति च ।

विदाङ्गुर्वन्तु इति “विद आम् कृञनुपञ्चम्यां वा” इति वृत्तेराम् कृञोनु-
प्रयोगश्च ।

काश्यपस्यापत्यं पौत्रादिरिति काश्यपः काश्यपगोत्रः । गोत्रन्तु “वंशपरम्पर-
प्रसिद्धमादिपुरुषपञ्चाङ्गरूपं गोत्र”मिति उद्वाहृतच्चे आर्त्तोक्तं ज्ञेयं ।

श्रीः स्वरस्वती कण्ठे यस्य सः, श्रीकण्ठपदं श्रीकण्ठे त्वानुपूर्वीकः शब्दः लाञ्छनं चिह्नं
उपाधि र्यस्य मः । तथा च व्याडिः—“लक्ष्मी-स्वरस्वती-धौ-विवर्गसम्पद्भिभूतिशोभासु ।
उपकरणवर्धशरचनाविधामु च श्रीरिति प्रथिता ॥”

भवस्य शिवस्यैव भूतिज्ञानसम्पद् यस्य स भवभूतिः । “भूतिमधनि सम्पदि”
इत्यमरः । केचित्तु श्रीकण्ठेति नाम भवभूतिरित्युपाधिरित्याचक्षते, तत्तु न समीचीनं
महावीरचरितोत्तररामचरितमालतीमाधवेषु एतत्कविना स्वयमेव “श्रीकण्ठपुट-
लाञ्छनी भवभूतिर्नामे”तिप्रकविधस्यैव स्पष्टमभिधानात् अन्यत्र तु तादृशप्रमाणा-
भावात् ।

यमित्यादि । इयं प्रसिद्धा वाग्देवी वश्येव वशतापन्नैव यं ब्राह्मणं अनुवर्त्तते
आज्ञाकारिणी भवति अनाथासेनैव इच्छानुरूपभावाभिव्यञ्जिका भवतीत्यर्थः । तेन भव-
भूतिना प्रणीतं रचितं उत्तरं चरनं रामचरितं प्रयोच्यते अभिनेष्यते अस्माभिरिति
शेषः । रावणवधसौतोद्धारपर्यन्तं रामस्य पूर्वचरितं महावीरचरिते निबद्धं अत्र तु
राज्याभिषेकादारभ्य रामस्य शेषचरितं निबद्धमित्यर्थः ।

अत्र भावाभिमानिनी वाच्या गुणीत्प्रेक्षाऽलङ्कारः । तेन च वाग्देवी भार्यैव वश्यं
इत्युपमा ध्वन्यते इत्यलङ्कारिणालङ्कारध्वनिः ।

(१) ब्राह्मणमित्यत्र ब्राह्मणं, प्रयोच्यते इत्यत्र प्रयुज्यते इति च पाठान्तरं ।

उत्तररामचरितम् ।

एषोऽहं कार्यवशादायोधिकस्तदानौत्तनञ्च संवृत्तः (घ)
समन्तादवलोक्य (ङ) भो ! भो ! यदि तावदत्रभवतः पौलस्त्य-
कुलधूमकेतोर्महाराजरामस्यायमभिषेकसमयो रात्रिन्दिवमस-
हृतानन्दनान्दीकः, तत् किमिति (१) विश्रान्तचारणानि चत्वर-
स्थानानि ? । (च)

(घ) एष इति । एष सूत्रधारोऽहं कार्यवशात् अभिनयानुरोधात् आयोधिकः
अवस्थाननिवासी सन्नपि अयोध्यानिवासी तथा कलियुगे वर्त्तमानोऽपि तदानौत्तनः
ते तादृशीयरामसनसामयिकः संवृत्तः जातोऽस्मीति शेषः । अभिनयो हि अवस्थानु-
करणं तच्च अनुकार्यसमीपवर्तिनः तत्समानकालीनस्य च यथा सर्वज्ञशुद्धं भवितु-
मर्हेति न तथा दूरवर्तिनः कालान्तरस्थितस्य वा इति भावः । महाभिनयनैपुण्यशात्
सूत्रधारस्य आयोधिकत्वं तदानौत्तनत्वञ्च सभ्यैर्विज्ञायतामित्यभिप्रायः ।

(ङ) समन्तादिति । समन्तात् सर्वासु दिक्षु । सर्वदिग्दर्शनं चत्वरादीं नटाः
सन्ति नवेति ज्ञानार्थं ।

(च) भोः भोः इति नटानां सम्बोधनं । ऋतभवतः पूज्यस्य, पौलस्त्यकुलधूम-
केतोः पुलस्त्यस्यापत्यं पौत्र इति पौलस्त्यो रावणः पुलस्तानामा सतर्षीणामन्यतमः तत्पुत्री
विशवा तत्पुत्री रावण इति रामायणं द्रष्टव्यं । तत्कुलस्य रावणवंशस्य धूमकेतुः
धूमकेतुश्चिन्ना विनाशहेतुः तस्य । धूमकेतुस्तु अशुभसूचको गृहविशेषः । तथा च समय-
संहितायां “द्वैततनुः प्रसन्नः केतुर्लोकस्याभावाद्य न शुभो विपरीतो विशेषतः शक्रचाप-
प्रज्ञाशः द्वित्रिचतुश्चूला वा दक्षिणसंस्थश्च स्तुतकरः ।” रात्रिन्दिवं सर्व्वदा असंहताः
अविरताः आनन्दनान्दाः आमोदजनकवाक्यानि यस्मिन् स तद्योक्तः अभिषेकसमयो
राज्याभिषेककालो वर्त्तत इति शेषः । तत् तदा किमिति कथं चत्वरस्थानानि अङ्गन-
प्रदेशाः विश्रान्तवारणानि विश्रान्ताः स्वरक्तवर्त्तव्यविरताः चारणा नटा येषु तानि वर्त्तन्त
इति शेषः । अभिषेकसमये रङ्गप्राङ्गणे गानवाद्यनाद्यादीनां सर्व्वदैव अनुष्ठानसुचित-
मित्ति भावः ।

(१) किमद्य, किमिदानीमिति भिन्नौ पाठौ ।

प्रविश्य नटः । भाव ! प्रेषिता हि इतः स्वगृहात् महाराजेन
लङ्कासमरसुहृदो महात्मानः प्लवङ्गराक्षसाः सभाजनोपस्थायिनो
नानादिगन्तागता (१) ब्रह्मर्षयो राजर्षयश्च, यदाराधनाय
एतावतो (२) दिवसानुत्सव आसीत् । (छ)

रात्रिश्च दिवाचेति इन्दे “धन्वन्डुहादयश्चेति” निघातनात् रात्रिदिवमितिरूपं
“अभिविधौ कालाप्थमाना”दिति द्वितीया ।

“भरता इत्यपि नटाधारणाश्च कुशीलवाः ।” “शङ्कनं चलराजिरे ।” इति
चान्तरः ।

(छ) प्रविश्येति । रङ्गभूमावित्यर्थः । नटः अपरः कथन अभिनेता । प्रविश्य
वदतीति शेषः, एवमन्ववापि ज्ञेयं ; भावयति उत्पादयति अभिनयमिति भावः
नटान्तरप्रयोज्यः सूत्रधारवाचकः शब्दोऽयं । तथा च साहित्यदर्पण—

“सूत्रधारं वदेद्भाव इति वै पारिपाश्विकः ।

सूत्रधारो सारिषेति” ।

हि यतः महाराजेन रामेण इतः स्वगृहात् अत्राध्यातगरात् लङ्कासमरसुहृदः लङ्का-
समरे सौतोडारार्थलङ्कायुद्धे सुहृदः साहाय्यकरणेन मित्राणि ते, महात्मानः महाबलवन्तः
प्लवङ्गराक्षसाः प्लवेन गच्छन्तीति प्लवङ्गाः सृगोवहन्सदादयो वानराः विभीषणादयो राक्षसाः
ते । सभाजनाय नवराज्ये अभिषिच्यमानस्य रामस्य प्रीतिविधानाय उपतिष्ठन्ति निकट-
वर्तिनो भवन्तीति सभाजनोपस्थायिनः, नानादिगन्तव्यः सर्व्वाभ्यो दिग्भ्यः आगतास्ते
“अन्तं स्वरूपे नाशे वा” इत्यमरः । ब्रह्मर्षो ब्राह्मणाश्च ते ऋषयश्चेति ब्रह्मर्षयः वशिष्ठा-
दयः, राजानः क्षत्रियाश्च ते ऋषयश्चेति राजर्षयः जनकादयः प्रेषिताः स्वस्वभवनं प्रति
विस्मृताः । येषां ब्रह्मर्षीणां राजर्षीणाञ्च आराधनाय सन्तोषकरणाय एतावतः इयतः
दिवसान् व्याप्य उत्सव आसीत् । अत एवेदानीं विश्रान्तचारणानि चलरस्थानाः
नूति भावः ।

(१) नानादिगन्तपावना इति पाठान्तरं । (२) इयत इति पाठभेदः ।

अन्यच्च । (ज)

वशिष्ठाधिष्ठिता देव्यो गता राघवमातरः (१) ।

अरुन्धतीं पुरस्कृत्य यज्ञे जामातुराश्रमम् ॥ ३ ॥

सूत्र । वैदेशिकोऽस्मीति पृच्छामि, कः पुनरसौ
जामाता ? । (भक्त)

नटः । कनयां दशरथो राजा शान्तां नाम व्यजीजनत् ।

(ज) अन्यच्च अपरञ्च । चत्वरस्थानानां विश्रान्तचारणतायां अपरञ्च कारण-
मस्तीत्यर्थः ।

किन्तदित्याह वशिष्ठेति । वशिष्ठेन महर्षिणा अधिष्ठिताः रक्षणीयत्वे-
नावलम्बिताः देव्यः राघवाणां रामादीनां मातरः कौशल्यादयः अरुन्धतीं तदाख्यां वशिष्ठ-
पत्नीं पुरस्कृत्य अग्रे कृत्वा यज्ञे द्वादशवर्षसम्प्राये सत्वे जामातुः ऋष्यशृङ्गस्य आश्रमं
गताः । अतएव साम्प्रतमयोध्यानगरी गौरवितजनशून्यप्रायेति विश्रान्तचारणानि
चत्वरस्थानानौति भावः । अत्र प्रथमचरणे षकारयोः सकृत्साम्यात् क्कानुप्रासो-
ऽलङ्कारः ॥ ३ ॥

(भक्त) सूत्रेति । अस्मि अहं वैदेशिकः अयोध्याभिन्नदेशवासी इति हेतोः पृच्छामि
असौ त्वया उक्तो जामाता कः । अस्मीति अहमित्यर्थकमव्ययं । पुनःशब्दो
वाक्यालङ्कारः । अभिनयरूपप्रयोजनवशात् पूर्व्वं आशोध्यकः संवृत्त इत्युक्ते अत्र तु
वास्तविकसुकृतिमिति न विरोधः ।

कन्यामिति । दशरथो राजा शान्तां नाम कन्यां व्रजीजनत् उत्पादितवान्
लोमपादाय तदाख्याय राज्ञे अपत्यकृत्विकां कृत्विमकन्यारूपां यां ददौ ।

यः समानवर्षः पुत्रः, मातापित्तोः पारलौकिकश्राद्धादिकरणे गुणः तदकरणे दोषः
इति जानाति, मातापित्तोः शुश्रूषाञ्च करोति ; गृहीतः स पुत्रः कृत्विमपुत्रो भवति ।

यथा मनुः—

“सदृशम् प्रकुर्याद्दयं गुणदोषविचक्षणं ।

(१) रामस्य मातरः इति पाठान्तरं ।

प्रथमोऽङ्कः ।

अपत्यकृतिकां राज्ञे लोमपादाय यां ददौ ॥४॥

विभाण्डकसुतस्तामृष्यशृङ्ग उपयेमि (ज), तेन च साम्प्रतं

पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयश्च कृतिमः ।”

तदेतत् कृतिमपुत्रवत् कृतिमकन्याऽपि शास्त्रीयेति बोध्यं ।

तथा च रामायणं—

“अपुत्रस्तुङ्गराजो वै लोमपाद इति श्रुतः ।

स राजानं दशरथं प्रार्थयिष्यति भूमिपः ॥

अनपत्याऽस्मि मे कन्यां सखं ! दातुं त्वमर्हसि ।

शान्तां शान्तेन मनसा कन्यार्थं वरवरणिनां ॥

श्रुत्वा दशरथो वाक्यं प्रकृत्या करुणात्मकः ।

दास्यते तां तदा कन्यां स राजा विगतज्वरः ॥

स्वपुरं यास्यति प्रीतः कृतार्थं नान्तरात्मना” ॥ ४ ॥

(ज) विभेति । विभाण्डकस्य तदाख्यस्य सुनेः सुतः पुत्रः ऋष्यशृङ्गास्तां कन्यां उपयेमि उदुवाह परिणीतवान् । यथा रामायणं—

”तां कन्यामृष्यशृङ्गाय प्रदास्यति स पार्थिवः ।

ऋष्यशृङ्गोऽपि च प्रीतो लब्ध्वा भार्यां भविष्यति ॥”

न च ब्राह्मण ऋष्यशृङ्गः कथं क्षत्रियकन्यां परिणीतवानिति वाच्यं कलौतरशुग्निषु असवर्णविवाहस्य शास्त्रीयत्वात् । तथा च मनुः—

”शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते ।

ते च स्वा चैव राज्ञः सुप्र स्नाथ स्वा चायजन्मनः ॥”

कलौ त्वसवर्णविवाहो निषिद्धः । यथा निषेधानुवृत्तौ आदित्यपुराणं—

”द्विजानामसवर्णसु कन्यासूपयमस्तथा ।”

ऋष्यस्य शृगविशेषस्य शृङ्गमिव शृङ्गं यस्य सः । अत्र पौराणिको वार्ता रामायणे द्रष्टव्या । उपयेम इति “उदुवाहे उपयम” इत्यात्मनपदं ।

द्वादशवार्षिकं सत्रमारब्धं, तदनुरोधात् कठोरगर्भामपि वधुं
जानकीं विमुच्य गुरुजन स्तत्र गत इति । (ट)

सूत्र । तत् किमनेन, एहि राजद्वारमेव स्वजातिसमयेनोप-
तिष्ठावः । (ठ)

नटः । तेन हि निरूपयतु राज्ञः सुपरिशुद्धामुपस्थानस्तोत्र-
पद्धतिं भावः । (ड)

सूत्र । मारिष !

(ट) किञ्चेति चार्थः । तेन ऋष्यशङ्केन । द्वादशवार्षिकं द्वादशवर्षव्यापकं
सत्रं यज्ञः । तस्य ऋष्यशङ्कस्य अनुरोधात् आग्रहात् गुरुजनः कौशल्यादिः कठोरगर्भा
पूर्णागर्भा । विमुच्य विहाय । तत्र ऋष्यशङ्काश्रमे । वशिष्ठेत्यादिना श्याकेन यदुक्तं
एतन्गवांशिनं तस्यैव विवरणं कृतं । इतिशब्दोऽयं पूर्वप्रस्तावसमाप्तार्थः ।

(ठ) तत् तस्मात् चत्वरस्थानानां वियान्तचारणतायां सम्पूर्णहेतूपन्यासात् हेतोः,
अनेन तद्विषयकालोचनेन किं, निष्प्रयोजनं तदालोचनमित्यर्थः । एहि आगच्छ,
स्वजातिसमयेन सूत्रधारजातिनियमेन । उपतिष्ठावः उपस्थितौ भवावः गच्छाव इत्यर्थः ।
“समयो नियमः सम्य”दिति हेमचन्द्रः ।

(ड) नट इति । तेन राजद्वारस्य गन्तव्यत्वेन हेतुना भावो भवान् सूत्रधारः सुपरि-
शुद्धां निर्दोषां अनिन्दनीयामिति यावत् राज्ञां रामस्य उपस्थानस्य उपासनायाः स्तोत्र-
पद्धतिं स्तुतियत्वं सन्तोषजनकवाक्यमित्यर्थः, हि निश्चितं निरूपयतु चिन्तायित्वा निर्णयतु
इत्यर्थः ।

(ङ) सूत्रेति । सा रेषति दृष्टाभिनयादिना सभ्यानां शान्तिं न हिनस्ति यः स
मारिषः हिंसार्थकरिषधाताः—“नाम्युपधप्रौकृगुञ्जां क”इति कप्रत्ययः । शब्दोऽयं
नटाय सूत्रधारवक्तव्यो योगरूढः ।

“सूत्रधारं वदेन्नाव इति दै पारिपाश्विकः ।

‘सूत्रधारो मारिषेति’— । साहित्यदर्पणं ।

सर्वथा व्यवहर्त्तव्ये (१) कतोच्चवचनीयता ।

यथा स्त्रीणां तथा वाचां साधुत्वे दुर्जनो जनः ॥५॥

नटः । अतिदुर्जन इति वक्तव्यम् । (ण)

देव्यामपि हि वै देह्यां सापवादो यतो जनः ।

रक्षोऽगृहे स्थितिर्मूलमग्निशुद्धौ त्वनिश्चयः ॥६॥

सर्वथेति । व्यवहर्त्तव्ये आचरणीयं पदार्थं सर्वथा सर्वेण प्रकारेण कृतः कस्मात् अवचनीयता अनिन्दनीयता स्यात् अपि तु कथमपि नैत्यर्थः । अत एवावाद्या-पत्तिरलङ्कारः । सर्वदा व्यवहार्थं वस्तु र्थेन केनापि प्रकारेण यस्य कस्यापि निन्दनीयं स्याद्वैत्यर्थः । अत्र हेतुमाह जनो लोकः यथा स्त्रीणां तथा वाचां स्वाणामिव वाचामित्यर्थः अत्रोपमालङ्कारः । साधुत्वे प्रशस्यत्वं भद्रत्वं प्रतीयर्थः दुर्जनः दोषोद्भावनात् खलो भवतीति शेषः । प्रायेण सर्वो जनः स्त्राणामिव वाचानपि प्रकारेण दोषमुद्भावयतीत्यर्थः । अतएव उपस्थानस्तोत्रपद्धतेः सर्वथानिर्दोषलक्षणचिन्ता निष्फलैवेति भावः । अत्र परार्थवाक्यार्थः पूर्व्वं प्रति हेतुरिति वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कार इत्यर्थापत्ताप-माभ्यामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । अवचनीयनेत्यत्र नञर्थः प्रधानं तस्य तु समासे गुणी-भावाद्भिधियाविमर्शदोषः 'निन्दाऽभावः कृतो भवे'दिति पाठेन समाश्रियः । हिपदंसूत्रा-वाचकमन्वयः "पिशुनो दुर्जनः खल" इत्यमरः ॥ ५ ॥

(ण) नट इति । दुर्जन इत्यत्र अतिदुर्जन इति वक्तव्यमित्यर्थः सर्वे गिति शेषः । तथा च साधुः परदोषमेव न कथयति, सामान्यखलस्तु दोषिणां दोषं गुणिनो गुणञ्चाभिधत्ते, अतिखलस्तु निर्दोषस्यापि दोषमुद्भावयतीति भावः ।

अतिदुर्जन इति वक्तव्यत्वे कारणमाह देव्यामिति । हि तथाहि यतो यस्माद्देतोः जना लोकः वेदेह्यां देव्यामपि परमपतिव्रतायां सीतायामपि अन्यत्र का कथेति भावः अत एवावाद्यापत्तिरलङ्कारः । सापवादः सनिन्दः चरित्रनिन्दाकारौत्यर्थः । किं तत्र कारणमित्याह रक्षोऽगृहे राक्षसालये रावणमवने इति यावत् स्थितिर्निवास एव मूलं अपवादस्य कारणं एकाकिनो सीता दृष्ट्वाग्निदुश्चरित्ररावणगृहे स्थितवती मुतरां तस्याः

(१) व्यवहर्त्तव्यमिति पाठान्तरं ।

सूत्र । यदि पुनरियं किंवदन्ती महाराजं स्पृशेत् (१)
ततोऽतिकष्टं स्यात् । (त)

नटः । सर्वथा ऋषयो देवताश्च श्रेयोविधास्यन्ति (२) । परिक्रम्य ।
भो भोः ! क्वेदानीं महाराजः ? । आकर्ण्य । एवं जनाः
कथयन्ति । (थ)

सञ्चरित्वरक्षा एकान्तमसम्भवैवेति कृत्वा सीतायाश्चरित्वं निन्दतीत्यर्थः । तु किन्तु अग्नि-
शुद्धौ अग्निपरीचया सीताया निर्दोषत्वे अवधारितेऽपि अनिश्चयः सञ्चरित्वेयं सीतेति निर्णया-
भावः । दृढतरप्रमाणेन निर्दोषत्वे निर्णोतेऽपि यः संशयानो निन्दां करोति सः अति-
दुर्जन एवेति भावः । अत्र प्रथमाद्धे दोषित्वरूपकारणाभावे अपवादरूपतत्कार्यसद्भावात्
विभावना, तथा चतुर्थपादे अग्निशुद्धिरूपे हेतौ सत्यपि निश्चयरूपतत्कार्याभावात् त्रिंश-
शोक्तिश्च अलङ्कारः, अनयाः संसृष्टिः । अग्निशुद्धावित्यत्र अपिशब्दो वक्तव्यः किन्तु नोक्त
इति वाच्यानभिधाननामा दोषः तथा अनियय इत्यत्र प्रधानस्य नञर्थस्य समासे गुणीभावात्
विधेयाविमर्शश्चेति 'दोषद्वयं हेतुर्लङ्कास्थितिर्वज्जिःशुद्धावपि तु संशयः', इति पाठेन
समाधेयं ॥ ६ ॥

(त) मूर्त्वेति । इयं किंवदन्ती सीताचरित्रविषये कुत्सिता जनश्रुतिः यदि
महाराजं स्पृशेत् रामचन्द्रस्य कर्णगोचरीभवेदित्यर्थः ततस्तदा अतिकष्टं महादुःखं
रूपात् भवेत् इमां किंवदन्तीं श्रुत्वा रामस्य दारुणं कष्टं भविष्यतीत्यर्थः । महाराजं
प्रति स्यादिति पाठे तु महाराजभार्यां प्रति स्यादित्यर्थः तदा लोकानां अतिकष्टं स्यात्
निर्दोषाया दोषोद्भावनादिति भावः ।

(थ) नट इति । ऋषयो वशिष्ठादयः देवता ब्रह्मादयश्च सर्वथा दैहिकं वैश्विकं
मानसिकञ्च श्रेयो मङ्गलं विधास्यन्ति करिष्यन्ति सीतारामयोः इत्यर्थः । सुतरामव्याभि-
र्दुर्भावना न कार्ष्येति भावः ।

परिक्रम्य राजगृहगमनार्थमिव कियन्तं पदच्छेपं कृत्वेत्यर्थः ।

भो भो रिति श्रेयोध्यानवासिनां सम्बोधनं । महाराजो राम इदानीं क्व कुत्र आस्ते
इति शेषः ।

(१) प्रति स्यात् इति पाठान्तरं । (२) स्वस्ति करिष्यन्ति इति पाठभेदः ।

स्नेहात् सभाजयितुमेत्य दिनानग्रमूनि
नीत्वोत्सवेन जनकोऽद्य गतो विदेहान् ।
देव्यास्ततो विमनसः परिसान्त्वनाय
धर्मासनाद्विशति वासगृहं नरेन्द्रः ॥ ७ ॥

इति निष्क्रान्तौ । (८)

प्रस्तावना । (ध)

आकर्ण्य जनानामुत्तरं श्रुत्वेवेत्यर्थः ।

जना अयोध्यावासिनी लोका एवं वक्ष्यमाणं ।

किं कथयन्तीत्याह स्नेहादिति । जनको विदेहराजः स्नेहात् वात्सल्यात् ननु
गौरवादित्यर्थः, सभाजयितुं जामातृन् रामादीन् सन्तोषयितुं एव अयोध्यायामागत्य
अमूनि दिनानि कतिपयानि दिवसानि इत्यर्थः उत्सवेन आनन्देन नीत्वा अतिवाह्य अद्य
विदेहान् स्वाधिकृतजनपदं गतः । ततः कारणात् विमनसः उत्कण्ठितचित्ताया
देव्याः सीतायाः परिसान्त्वनाय उत्कण्ठापनोदनाय नरेन्द्रो रामचन्द्रः धर्मासनात्
विचारासनात् वासगृहं शयनागारं विशति प्रविशति ।

विदेहानिति “वह्नुत्वदस्त्रादे रेकाधिकरणस्य प्रायेण”ति दृष्टवचनं ।

वसन्तिलकावृत्तं “ज्ञेया वसन्तिलका तभजा जगो ग”इति लक्षणात् ॥ ७ ॥

(८) इतीति । इति उक्तप्रकारेण प्रतिपाद्यविषयं विशिष्य निष्क्रान्तौ रङ्गालया-
त्रिर्गतौ नटसूत्रधाराविति शेषः ।

(ध) प्रेति । प्रस्तावयति प्रतिपाद्यविषयमुत्थापयति या वाक्यावली सा प्रस्तावना ।
तथा च साहित्यदर्पणम्—

“नटी विदुषको वापि परिपार्श्विक एव वा ।

सूत्रधारेण संहिताः संलापं यत्र कुर्वते ॥

चित्तुं वाक्त्रैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताच्चेपिभिर्भिषः ।

आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि सा ॥”

ततः प्रविशत्यासनस्थी रामः सीता च । (न)

रामः । देवि ! समाश्वसिहि, न ते हि गुरवश्चिरं शक्नु-

साच्चिदं प्रयोगातिशयरूपा, सौतारामविप्रयकसंलापरूपे एकस्मिन् प्रयोगे प्रचलति सति “धर्मासनाद्विप्रति वासुदेहं नरेन्द्र” इति प्रयुक्तेन अन्यप्रयोगेण सौतारामरूपयोः पातृयोः प्रवेशस्य सूचितत्वान् । यथा साहित्यदर्पणं—

“यदि प्रयोग एकस्मिन् प्रयोगोऽन्यः प्रयुज्यते ।

तेन पातृप्रवेशेत् प्रयोगातिशयस्तदा ॥”

केचित्तु ‘विगती’ति वर्त्तमानकालनिर्द्देशात् प्रवर्त्तकरूपा प्रस्तादनियं ।

“कालं प्रवर्त्तमाश्रित्य सूत्रघृग् यत्र वर्णयेत् ।

तदाश्रयश्च पातृस्य प्रवेशस्तत् प्रवर्त्तकं ॥

इति साहित्यदर्पणादिति वदन्ति । तदस्मत्, तथाहि तिङर्थो न वर्त्तमानत्वादिः, किन्तु घन एव । तथाच शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः जगदीशः—

“जीवनशैत्यादिनिष्ठलयन्नगतं यत्त्वसीध तिङः शक्यतावच्छेदकं ।”

भवतु च काल एव तिङर्थः, तद्यापि यत् साक्षादाचकपदेन वर्त्तमाना वसन्त्यादि-विशेषकालोऽभिधीयते तत्रैव प्रवर्त्तकं भवेत् । यथा “प्रातः शरत्समय एष विशुद्धकाल” इति दर्पणकारिणोदाहृतं अन्यथा “क्रूरग्रह” इत्यादी उद्भाव्यके “दीपादत्यन्मादपि” इत्यादी कथोद्धाने “सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयं”मित्यादी प्रयोगातिशये “तवास्मि मोतरागिणे”त्यादाववलगितम्यत्वेऽपि च प्रवर्त्तकत्वप्रसङ्गसौर्दृर्निवार एवेति सुधीभिर्विभावनयैः ।

(न) तत इति । ततो नटसूत्रधारधीर्निष्क्रमणानन्तरं । आसनस्थो रामः सीता च आसनस्था प्रविशति सभ्यानां दृष्टिगोचरौ भवति । अत्र विशधातोः सभ्यदृष्टि-गोचरत्वेन रुद्रिमूला जहत्स्वार्था लक्षणा, तेन आसनस्थस्य स्वयं प्रवेशो न विरुद्ध इति बोध्यं । एवमन्यथापि ज्ञेयं ।

(प) राम इति । समाश्वसिहि स्वजनविच्छेदजनितविषादरहिता भवेत्यर्थः ।

वन्धस्मान् वियोक्तुम् । (प)

किन्त्वनुष्ठाननित्यत्वं स्वातन्त्र्यसंपर्कमिति ।

सङ्घटा ह्यग्राहिताग्नीनां प्रत्यवायै र्गृहस्थता ॥८॥

हि यस्मात् ते गुरवः जनकादयः अस्मान् चिरं वियोक्तुं विद्युज्य स्यातुं न शक्नुवन्ति ;
स्त्रे हाङ्गटाः पुनरप्यचिरादेव आगमिष्यन्तीति भावः । जनको रामस्य अश्वरत्नेन
गुरुरिति गुरव इत्युक्तं ।

तथाच देवलः—“आचार्येय पिता जगृहो भ्राता चैव सहीपतिः ।

सातुलः अश्वरत्नातः सातानहपितामहौ ॥

वर्णजगृहः पितृव्यस्य पुंस्येति गुरवो सताः ॥”

ननु यदि स्नेहात् पुनरप्यागमनसम्भावना, तदा कथमिदानीनपि अस्मान् विहाय गता
इत्याह किन्तुमिति । अनुष्ठानानां अग्निहोवादिकर्त्तव्याः नित्यत्वं सति सम्भवे अपरि-
कर्त्तृस्वातन्त्र्य-स्त्राधीनतां स्वेच्छाचारित्वमित्यर्थः अपकर्षमिति निवारयति, नित्यकर्त्तृकरणार्थ-
मेव जनकः स्वर्गहं गत इति भावः । हि विधिपतः आहिता वेदविधानेन स्यापिता अग्नेयो
यै स्तोषामाहिताग्नीनां र्गृहस्थता र्गृहान्तरे अवस्थानं प्रत्यवायैः प्रापैः सङ्घटा भविष्या
साग्निकानां नित्यकर्त्तृव्यहोसमपहाय र्गृहान्तरे अवस्थानेन प्राप्तं भवतीत्यर्थः ।

अथ जनकप्रस्थान-रूपकार्यस्य अनुष्ठाननित्यत्वरूपे एकस्मिन् कारणे सति र्गृहान्तरे
अवस्थानं पापजनकमिति कारणान्तरनिर्देशात् समुच्चयोऽलङ्कारः ।

नित्यकर्त्तव्यामपरिहाश्यत्वेन इच्छानुसरणैकताधिककालावस्थानासम्भवात् विधिपतः
साग्निकानां होसमपहाय र्गृहान्तरे अवस्थानस्य पापजनकत्वात् जनको र्गृहं गत
इति सरलार्थः ।

“यदकरणे प्रत्यवायस्तन्नित्य”मिति वेदान्तसारः ।

“यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति” इति श्रुत्या

“पूर्वं व्रतं गृहीत्वा यो नाचरेत् ज्ञानदुर्वलः ।

जीवन् भवति चाण्डालः मृतः स्या चैव जायते ॥”

(१) वियोक्तुं विहातुमिति पाठभेदौ ।

सीता । जाणामि अज्जउत्त ! जाणामि । किन्तु सन्द्याव-
आरिणो वन्धुजणविप्यओआ होन्ति । (फ)

रामः । एवमेतत् । एते हि हृदयमर्भच्छिदः संसारभावाः

(फ) जानामि आर्यपुत्र ! जानामि । किन्तु सन्नापकारिणो वन्धुजनविप्रयोगा भवन्ति ।

इति स्मृत्या च अग्निहोत्रादीनां नित्यत्वं, अकरणे प्रत्यवाग्रजनकत्वञ्च प्रतिपत्तव्यं ।
किन्तु प्रयोजनवशात् अग्निहोत्रादिनित्यकर्मकरणाय प्रतिनिधिविधानानन्तरं स्वल्पकालीनः
प्रवासोऽपि शास्त्रीयः । यथा कन्दोगपरिशिष्टं—

“निजिष्याग्निं स्वदारिषु परिकल्पात्विजं तथा ।

प्रवसेत् कार्यवान् विप्रो वृषैव न चिरं वसेत् ॥”

शातातपः—

“श्रौतं कर्म स्वयं कुर्यात् अन्योपि स्मार्त्तमाचरेत् ।

अशक्तौ श्रौतमपान्यः कुर्यादाचारमन्ततः ॥”

अत एव कतिपयदिवसार्थं जनकः समागत्य पुनर्गत इति बोध्यं । “हेत्ववधारण-
प्रयत्नशेषेषु तथाहि हि” इति शब्दार्णवः ॥ ८ ॥

(फ) जानामीति । आर्यां गुरुः श्वशुर इति यावत् तस्य पुत्र इत्यार्यपुत्र इति
भार्याकृतं भर्तृसम्बोधनमेतत् नाटकादिषु प्रसिद्धं । वन्धुजनानां पित्रादीनां विप्रयोगाः
विच्छेदाः । खेदवशात् जानामि जानामि इति द्विरुक्तिः । तथाचोक्तं—

“विवादे विस्मये हर्षे खेदे दैन्येऽवधारणे ।

प्रसादने सन्धुमि च द्विस्त्रिरुक्तिर्न दृष्यति ॥”

सीतायाः शिचित्वाद्दुःखवशाच्च तद्वाच्यं यं शौरसेनी भाषा । तथाच साहित्य-
दर्पणं—

“पुरुषाणामनोचानां संस्कृतं स्यात् कृतात्मनां ।

शौरसेनी प्रयोक्तव्या तादृशीनाञ्च योषिताम् ॥”

आसां साधनप्रणाली गौरवभयात् परिहृता ।

(ब) राम इति । एतत् त्वयोक्तं एवं मयापि स्वीकार्यं सत्यमित्यर्थः ।

येभ्यो वीभत्समानाः सन्तप्रजप्र सर्वान् कामानरख्ये मनीषिणो
विश्राम्यन्ति । (व)

प्रविश्य कञ्चुकी । रामभद्र ! इत्यर्होक्ते साशङ्क । महाराज ! । (भ)

एते सर्वैरस्माभिरनुभूयमानाः संसारभावाः जगतः स्वभावाः प्रियविच्छेदाप्रियसंयोगादय
इत्यर्थः हृदयमस्मिच्छिदः हृदयसम्बन्धस्थानविच्छेदकाः महादुःखकरा इत्यर्थः । येभ्यः
संसारभावेभ्यः वीभत्समाना विरक्ताः सन्तः मनीषिणः ज्ञानिनोजनाः सर्वान् कामान्
कामनाविषयान् धनजननादीन् सन्तप्रज्य विहाय अरख्ये वने विश्राम्यन्ति शान्तिं लभन्ति ।
गृहस्थितिपक्ष एव संसारभावाः प्रवलीभवन्ति, व्यवहारोपयोगिवस्तुसमासादनेन सर्वदा
महान् परिश्रमश्च स्यात् ; तत् परित्यागे तु विश्राम एव स्यादिति भावः । संसारे प्रायश्चैव
निरवच्छिन्नदुःखानि, कदापि यदि किञ्चिदपि सुखं स्यात् तदपि दुःखमिश्रितमेव इति
विश्रामसुखार्थं वनगमनमेव श्रेय इति भावः । तथा च पातञ्जलसूत्रं—

“परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः ।”

सुक्तिवादे गदाधरभट्टाचार्याय “अस्मिन् संसारकान्तारे कियन्ति दुःखदुर्दिनानि
कियती वा सुखसुखद्योतिका” इत्यादि ।

“संसारश्च मिथ्याधीप्रभवा वासनेति” प्रामाण्यवादे गदाधरः ।

“स्नाहृष्टोपनिवद्दशरीरपरियहः संसार” इति तु कातलपरिशिष्टट्टीकायां गीपी-
नाथः ।

“भावः सत्तास्वभावाभिप्राय चेष्टात्मजन्मस्त्रि”त्यमरः ।

(भ) । प्रविश्येति । रङ्गालय इति शेषः । अन्तःपुराधरचोविद्वान् वृद्धव्राह्मणः
कञ्चुकी— तथा च भरतः—

“अन्तःपुरचरो विप्रो वृद्धोः गुणगणान्वितः ।

सर्वशास्त्रार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥

जरावैकल्ययुक्तेन विशेद गात्रेण कञ्चुकी ।”

रामः । सन्धितं । आर्य्य ! ननु रामभद्र इत्येव मां प्रत्युपचारः
 शोभते तातपरिजनस्य, तद्यथाऽभ्रस्त (१) मभिधीयताम् । (म)
 कञ्चु । देव ! ऋष्यशृङ्गाश्रमादष्टावक्रः सम्प्राप्तः । (य)
 सीता । अज्ज ! तदो किं विलम्बीअदि । (र)

(र) । आर्य्य ! ततः किं विलम्बते ? ।

कञ्चुकिना रामस्य शेषवादवधि लालनादौ रामभद्र इति वात्सल्यव्यञ्जकनाम्नैव
 सम्बोधनादिकं कृतं, किन्तु इदानीमपि तदभ्यासवशात् सहसा रामभद्र इत्येव तत्सम्बो-
 धनपदे सुखान्निर्गते इदानीं राजचक्रवर्तिनः गौरवसम्भ्रमसम्बोधनं विना शिथिलित रामभद्र
 इति सम्बोधनं नितान्तमनुचितमित्यनुमीयमानं रामस्य रोषमपनेतुं तत्क्षणात् महाराज
 इत्युक्तं । इति बोधयितुं महाकविना साशङ्कमित्युक्तं । रामभद्र ! अवधारय इतिवाक्य-
 समुदायस्य 'रामभद्र' इत्येव अर्थं स्यादत उक्तं 'इत्यङ्गीति इति । उक्तमिति भावे क्तः ।

(म) राम इति । वाक्ये लालनतर्जनभर्त्सनादिकं कृतवतः कञ्चुकिन इदानी-
 मयं शिष्टाचारो नितान्तमनावश्यक इति स्मितकारणं रामस्य ।

“इषड्विकसि नयनं स्मितं स्यात् स्पन्दिताधर” मितिस्मितलक्षणं ।

नन्विति अनुनये “प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे नन्वि”त्यमरः । तातपरिजनस्य
 पितृपरिवारस्य वयसा वाक्यशिक्षकत्वेन च पितृस्थानीयस्य इत्यर्थः मां प्रति रामभद्र
 इत्येव उपचारः सम्बोधनव्यवहारः शोभते सङ्गच्छत इत्यर्थः । गुरुजनकृतं वात्सल्य-
 व्यञ्जकं सम्बोधनं यथा चिराय श्रुतिमधुरं भवति न तथा गौरवसूचकमिति भावः ।
 तत्क्षणात् यथाभ्यस्तं अभ्यस्तं रामभद्र इति सम्बोधनमनतिक्रम्य अभिधीयतां उच्यतां
 रामभद्र इत्येव सम्बुध्यतामित्यर्थः । अनेन रामस्य महाविनयसौजन्यं प्रकटीकृतं कविना ।
 “उपचारो व्यवहारः” इति दुर्गसिंहः ।

(य) कञ्चुिति । अष्टावक्रः अष्टावक्रनामा मुनिः । सम्प्राप्तः अयोध्रामिति शेषः
 भवद्दर्शनार्थमुपस्थित इत्यर्थः ।

(र) । ततस्तदा किं विलम्बते प्रवेशयितुमिति शेषः ।

रामः । त्वरितं प्रवेशय

कञ्चुकी निष्क्रान्तः ।

प्रविश्य । अष्टावक्रः । स्वस्ति वाम् । (ल)

रामः । भगवन् ! अभिवादये, इत आस्यताम् । (व)

सीता । भद्रवन् ! एमो दे, अवि कुशलं सजामातुअस्म गुरु-
जणस्म (१) अज्जाए सन्ताए अ । (श)

रामः । निर्विघ्नः सोमपीथी आवुत्तो मे भगवानृष्यशृङ्गः,
आर्या च शान्ता ? । (ष)

सीता । अह्मे वि सुमरेदि ? । (स)

(श) । भगवन् ! नमस्ते, अपि कुशलं सजामातृकस्य गुरुजनस्य आर्यायाश्च
शान्तायाः ?

(स) । अस्मानपि स्मरति ? ।

(ल) । प्रविश्येति । वां युवाभ्यां स्वस्ति क्षेमं । युवयोर्मङ्गलं भवत्वित्यर्थः ।
“स्वस्थाशीः क्षेमपुण्यादा” वित्यमरः । “नमः स्वस्तीत्यादिना चतुर्थीद्विवचनं, ततो “वां
नौ द्वित्व” इति वामादेशः ।

(व) । राम इति । अभिवादये प्रणमामि भवन्तमितिशेषः । इत आस्यतां
अस्मिन् स्थाने उपविश्यतां ।

(श) । सजामातृकस्य ऋष्यशृङ्गसहितस्य गुरुजनस्य कौशल्यादेः । आर्यायाः
पूज्यायाः । अपि कुशलं मङ्गलं किं ।

“गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासम्भावनास्वपी” ल्यमरः ।

(ष) । पानं पीतं भावे क्तः सोमस्य पीतं सोमपीतं तदस्यास्तीति सोमपीथौ
पृषोद्वरादित्वात् तकारस्य थकारः । आवुत्तो भगिनीपतिः “भगिनीपति राडुत्त” इत्यमरः ।

(१) सञ्चय गुरुञ्जणस्म इति पाठान्तरं ।

अष्टा । उपविश्य । अथ किम् । देवि ! कुलगुरुर्भगवान्
वशिष्ठ स्वामिदमाह । (ह)

विश्वम्भरा भगवती भवती मसूत

राजा प्रजापतिसमो जनकः पिता ते ।

तेषां वधूस्त्वमसि नन्दिनि ! पार्थिवानां

येषां कलेषु (१) सविता च गुरुर्वयञ्च ॥ ८ ॥

निर्विघ्नः विघ्नशून्यः आर्यां शान्तां च निर्विघ्नेति शेषः । अत्र काका प्रश्नो व्यज्यते ।
सीताप्रश्ने नैव ज्ञातव्यजिज्ञासानिर्वाहे आविगेन रामस्यापि पुनस्तथैव प्रश्न इति न दोषः ।

(स) । सीतेति । अत्रापि अपिशब्दः प्रश्नार्थे ।

(ह) । अष्टेति । अथकिमिति स्वीकारार्थमेकमव्ययं । ऋश्यग्रङ्गः कौशल्यादिः
शान्ता च कुशलमास्ते स्मरति च युष्मानित्यर्थः ।

विश्वम्भरति । भगवती माहात्म्यावती विश्वं विभर्त्सति विश्वम्भरा पृथिवी “नाम्नि
तृभू” इत्यादिना खः भवतीं त्वां असूत उत्पादितवती, तथा प्रजापतिसमः प्रजानां
सानुरागपरिपालनात् तपोमाहात्म्याच्च ब्रह्मणा तुल्यो राजा जनकस्तु तव पिता परि-
पालकः । हे नन्दिनि ! कन्यासदृशि ! आनन्दकारिणि ? त्वं तेषां पार्थिवानां
राज्ञां वधूः सुधा असि, येषां कुलेषु वंशेषु नानाशाखत्वाद्बहुवचनं सविता साक्षाद्ब्रह्मण्य-
देवः सूर्यो गुरुः पिता उत्पादक इत्यर्थः, तथा वयञ्च गुरुव उपदेष्टारः । तव मातृ-
पितृभर्तृणां सर्वप्रार्थनानुरूपपथेऽलमित्यर्थः ।

अत्र प्रजापतिसम इति आर्थी समासगतोपमा, जनकः पिता इति प्रथमतः पुनरुक्तत्व-
प्रतीतिः परन्तु जनकोजनकनामा इत्यर्थभेदात् पुनरुक्तवदाभासः, सविता च गुरुर्वयञ्च
इत्यत्र उभयोरैकगुरुत्वधर्मयोगात् तुल्ययोगिता, तथा सीताया भाग्यवत्त्वरूपकार्यस्य
पृथिवीकन्यात्वरूपे एकस्मिन् कारणे सत्यपि जनककन्यात्वसूर्यवंशीय राजवधूत्वरूप-
कारणान्तरद्वयोपन्यासात् समुच्चयश्चेति, एतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । एषां लक्षणान्यनु-

तत् किमन्यदाशास्महे, केवलं वीरप्रसवा भूयाः । (छ)

रामः । अनुगृहीता स्मः । (क)

लौकिकानां हि साधूनामर्थं वागनुवर्त्तते ।

ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावति ॥ १० ॥

सन्धेयानि । तथा यच्छब्दस्य शेषे पाठादिधियाविमर्शदोषः, स तु चतुर्थपादं प्रथमं परञ्च
द्वितीयपादं पठित्वा सनाधेयः । सीतायाः पृथिवीकन्यात्वे प्रमाणं यथा रामायणं—

“अथ मे कृपतः चैव” लाङ्गलाट्टित्वा ततः ।

चैव’ शोधयता लब्धा नाम्ना सीतेति विश्रुता ॥

भूतला ट्टित्वा सातु व्यवर्द्धत समात्मजा ।”

वसन्ततिलका वृत्तं ॥ २ ॥

(छ) । तत्स्मात् अन्यत् पुत्रभिन्नं किं आशास्महे आशिषा योजयामः पुत्रभिन्नानां
सर्वेषामेव प्रार्थनीयानां सद्भावादित्यर्थः । प्रसूयत इति प्रसवः पुत्रः वीरः प्रसवो यस्याः
सा तादृशी भूया इति आशीर्लिङ् ।

(क) राम इति । अनुगृहीताः लब्धकरुणाः स्मः सीतया सह वयमित्यर्थः
तेषां भाशीर्वादस्य अर्थत्वमिति भावः ।

कथमित्याह लौकिकानामिति । हि यस्मात् लौकिकानां प्राकृतानां साधूनां सत्य-
वादिनां वाक् वाक्यं अर्थं अभिधेयं वस्तु अनुवर्त्तते तच्छ्रील्लय प्रसरति, पुनः किन्तु अर्थः
अभिधेयविषयः आद्यानां प्राथमिकानां ऋषीणां वशिष्ठादीनां वाचं वाक्यं अनुधावति
अनुसृत्य उत्पद्यत इत्यर्थः । लोके यद्यद्यद्वस्तु प्रसिद्धमस्ति प्राकृतसत्यवादिनस्तत्तदेव
वदन्ति नतु तेषां वाक्यतोवस्त्वन्तरमुत्पद्यते, किन्तु ब्रह्मर्षयो यद्यद्यद्वदन्ति तत्तदेव
असदपि उत्पद्यते इति सरलार्थः । अतएवास्माकं वीरपुत्रोऽवश्यंभावोति भावः ।

अत्र लौकिकसाधुभ्यो वशिष्ठादीनामाधिक्यप्रतिपादनात् व्यतिरेकालङ्कारः, तथ
अप्रस्तुतेभ्यः सामान्यऋषिभ्यः प्रस्तुतस्य विशेषस्य वशिष्ठस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसा च
अनयोरङ्गाङ्गभावेन सङ्करः ।

अष्टा । इदञ्च भगवत्या अरुन्धत्या देवीभिः शान्तया च भूयो-
भूयः सन्दिष्टं, यः कश्चिद्गर्भदोहदो भवत्यस्याः सोऽवश्यम-
चिरात् सम्पादयितव्य इति । (ख)

रामः । क्रियते, यद्येषा (१) कथयति । (ग)

अष्टा । ननान्दुःपत्याच देव्याः सन्दिष्टमृष्टमृङ्गेण ; वत्सेः
कठोरगर्भंति नानीतासि, वत्सोऽपि रामभद्र-स्वहृदिनोदनार्थमेव
स्थापितः । तत्पुत्रपूर्णात्सङ्गामायुष्मतीं द्रक्ष्यामीति । (घ)

ऋषीणामपि साधुत्वमस्ति तद्ब्राह्मण्ये लौकिकानामित्युक्तं आयुःकृषयस्तु अलौ-
किकाः । लौकिका असाधवस्तु यद्वस्तु नास्ति तदपि वदन्ति, अतस्तेषां वाक्याना-
मर्थानुसारित्वमपि नास्ति मिथ्यावादित्वादिति तद्ब्राह्मण्ये साधूनामित्युक्तं ॥ १० ॥

(ख) । अष्टेति । देवीभिः कौशल्यादिभिः । भूयोभूयः वारंवारं । सन्दिष्टं
वाचिकं प्रेषितं । अस्याः सीतायाः यः कश्चित् विपुलायाससाध्योऽपीत्यर्थः गर्भदोहदः
गर्भकालीनः पानभोजनादेरभिलाषः । “दोहदो दीर्घदं अद्या लालसेति” हेमः ।
साद इति लोकप्रसिद्धः । सम्पादयितव्यः लयति शेषः ।

(ग) राम इति । क्रियते अस्या अभिलाषः सम्पाद्यते, मयेति शेषः । एषा सीता
यदि कथयति, स्वाभिलाषं यदि व्यनक्तौत्यर्थः । इयमीदृशी विनयलज्जानिभृता यत्-
किमपि न कथयति, सुतरां ममापि तत्सम्पादनं न घटते इति भावः । यद्यदेषेति पाठे
यद् यत् कथयति तत्तत् क्रियत इत्यर्थः ।

(घ) । अष्टेति । ननान्दा भर्तृभगिनी तस्याः “ननान्दा नन्दिनी नन्दा पति-
स्वसे”ति शब्दरत्नावली । देव्याः सीतायाः । किं सन्दिष्टमित्याह वत्स इत्यादि ।
त्वं कठोरगर्भां पूर्णगर्भां इति हेतो नानीतासि ममायममित्यर्थः । अत्र “यानादि-
भ्रमणञ्चैव साष्टमात् स्त्री न चार्हतीति शास्त्रं हेतुत्वेन केचित् पठन्ति । पुत्रेण पूर्णं
उत्सङ्गः क्रोडो यस्या स्तां । आयुष्मतीं सीतां । इति सन्दिष्टमित्यनेनान्वयः ।

रामः । सहर्षस्मितं । तथास्तु । भगवता वशिष्ठेन किमादि-
ष्टोऽस्मि ? । (ड) ।

अष्टा । श्रूयताम् ।

जामाढ्यज्ञेन वयं निरुद्धा
स्व' वाल एवासि नवञ्च राज्यम् ।
युक्तः प्रजानामनुरञ्जने स्या-
स्तस्माद्दयशो यत् परमं धनं वः ॥ ११ ॥

रामः । यथाह भगवान् मैत्रावरुणिः । (च)

(ड) राम इति । ऋष्यशङ्केण यथा उक्तं तथा अस्तु इत्यर्थः ।

जामिति । वयं जामातुः ऋष्यशङ्कस्य यज्ञेन निरुद्धाः पौरहित्येन वृताः सुतरा-
मासमाप्ते गन्तु मसमर्था इत्यर्थः, अतएव अस्मास्वपि तव निर्भरो न भवेदिति भावः ।
त्वं वाल एव शिशुरेवासि अतः प्राचीनवदभिज्ञता नास्तीति भावः । च किञ्च राज्यं नवं
अचिरलब्धं सुतरामवश्यमेव विशङ्कलायाः सम्भव इति भावः । तस्मात् प्रजानामनुरञ्जने
स्व' प्रत्यनुरागजनने युक्तः एकाग्रचित्तः स्याः भवेः । तथाचोक्तं रघुवंशे "राजा प्रकृति-
रञ्जना"दिति । तस्मात् प्रजानुरञ्जनात् यद् यशो भवतीत्यर्थः, तत् वो युष्माकं रघुवंशीयानां
परमं धनं तदर्थमेव सर्वदा त्वया यतितव्यमिति भावः ।

अत्र तृतीयपादं प्रति प्रथमद्वितीयपादगतवाक्यवयस्य हेतुतया निर्देशात् वाक्यार्थ-
हेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । इन्द्रवज्रावृत्तं । ११ ।

(च) । राम इति । मित्रश्च वरुणश्च मित्रवरुणौ तयोरेपर्यं मैत्रावरुणिः वशिष्ठः
"कचिदुभयपदस्यापीति" उभयत्र बृद्धिः । यथाह सम्यक् ब्रवीति इत्यर्थः । कदाचित्
तपश्चरतो मित्रस्य वरुणस्य च मुनेरुर्वशीं पश्यतो रितः पपात, तस्माच्च कुम्भनिहितात्
अगस्त्यो वशिष्ठश्च जात इति मत्स्यपुराणवार्त्ताऽव द्रष्टव्या । सुरामुभावेव अगस्त्यवशिष्टौ
मैत्रावरुणिश्चन्द्रवाच्यौ ।

स्नेहं दयाञ्च सौख्यञ्च यदि वा जानकीमपि ।

आराधनाय लोकानां (१) मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा ॥ १२ ॥

मीता । अदो ज्जि व राहवकुलधुरन्धरो अज्जउत्तो । (क)

रामः । कः कोऽत्र भोः ! विश्वास्यतां भगवानष्टावक्रः ।

अष्टा । उत्याय परिक्रम्य च । अये कुमारलक्षणः प्राप्तः । (ज)

इति निष्क्रान्तः ।

प्रविश्य लक्षणः । जयति जयत्यार्यः । आर्य ! तेन चित्र-
करेणास्मदुपदिष्टमार्यस्य चरितमस्यां वीथिकायामभिलिखितं,
तत्पश्यत्यार्यः । (भ)

(क) । अतएव राघवकुलधुरन्धर आर्यपुत्रः ।

स्नेहमिति । लोकानां प्रजानां आराधनाय सन्तोषाय स्नेहं वात्सल्यं दयां करु-
णाञ्च सौख्यं आत्ममुखञ्च यदिवा किम्वा जानकीं सीतामपि मुञ्चतस्त्वजतः मे मम व्यथा
क्षतिजनितोऽनुतापोनास्ति । स्नेहदयास्यै सत्पुरुषगुणै जगद्वाञ्छनीयं सुखं किं बहुना
प्राणाधिकां सीतामपि प्रजानां सन्तोषाय परित्यक्तुमर्हामीतिभावः ।

अत्र अन्यत्र का कथा जानकीमपीति अथागमादर्थापत्तिः, तथा मुञ्चत इत्येकया
क्रियया स्नेहादीनामन्वयात् तुलायोगिताच्चैत्यनयोः सङ्करः ।

तथा स्नेहादीनामुत्तरोत्तरोत्कर्षप्रतिपादनात् सारालङ्कारप्रसङ्गः, स च वाचकाभावात्
व्यन्यत इति वस्तुनालङ्कारध्वनिः ॥ १२ ॥

(क) । अत इति । अतएव प्रजावात्सल्यातिशयादेव राघवकुलधुरन्धरः
प्रजावत्सलरघुवंशीयराजगणायगण्यः ।

(ज) । अष्टेति । अये इति ससन्तोषसम्बोधनसूचकमन्वयः ।

(भ) । प्रविश्येति । आर्योभवान् जयति उत्कर्षवान् भवति सत्तोभवानुत्कृष्ट
इत्यर्थः । गुरुजनसन्निधाने एतदुक्त्या श्रीहृत्यपरिहारः स्वादिति बोध्यं एवमन्वयापि ।

(१) लोकस्य इति पाठभेदः ।

रामः । जानासि वत्स ! दुर्मनायमानां देवीं विनोदयितुम् ।
तत् कियन्तमवधिं यावत् ? । (ज)

लक्ष्म । यावदार्याया हुताग्ने विशुद्धिः ।

रामः । शान्तम् । (ट)

उत्पत्ति परिपूतायाः किमस्याः पावनान्तरैः ।

तीर्थोदकञ्च वज्रिश्च नान्यतः शुद्धिमर्हतः ॥ १३ ॥

वीथिकायां भित्तौ पङ्क्तिवर्त्मगृहङ्गेषु वीथिर्वीथीव वीथिका” इति रत्नकोषः । अभि-
लिखितं चित्रितं ।

चित्दर्शनेन सीतायाः पञ्चवटीवनं, तत्र सुनिपत्नीभिः सज्ञावः, रामेण सह विश्वाम्बा-
पादिकं, स्नाभाविकसौन्दर्येण स्मृतिपथे पतिष्यति ततश्च तत्र स्वारसिकी गमनेच्छा
भविष्यति, तदपदर्शनेन च रामस्य सीतानिर्वासनं सुकरं भवेदिति भवभूतिना प्रस्ताव-
योजनासुविधार्थं वैचित्र्यार्थञ्च चित्दर्शनमुपनिबद्धमिति सुधीभिर्भाव्यं ।

(ज) । राम इति । दुर्मनायमानां केनचित् कारणेन विषम्यां देवीं सीतां विनोदयितुं
सन्तोषयितुं जानासि अभिज्ञोऽसीति त्वमतीव सुचतुरः समयावस्थाऽभिज्ञथेति भावः । तत्
चित्रं कियन्तमवधिं यावत् कां शेषसीमां व्याप्य चित्रितं ? “यावताऽर्थेने”ति द्वितीया ।

(ट) । राम इति । शान्तमिति वारणार्थमन्यथं । नैवं ब्रूहीत्यर्थः ।

कथमित्याह उत्पत्तीति । उत्पत्तेर्जन्मत एव आरभ्य परिपूतायाः पवित्राया अस्याः
सीतायाः पावनान्तरैः अन्यैः पवित्रताजनकैः अग्न्यादिभिः किं स्वतः शुद्धत्वादनर्थका
एव अग्न्यादय इत्यर्थः । तथाच तीर्थोदकञ्च वज्रिश्च एतौ पदार्थौ अन्यतः द्रव्यान्तरात्
शुद्धिं पवित्रतां न अर्हतः प्राप्तुं योग्यौ भवतः ।

अत्र यथा तीर्थोदकवज्रोरखतः शुद्धपेक्षा नास्ति-तद्वत् सीताया अपीति प्रणिधानग-
नसाम्यात् दृष्टान्तोऽलङ्कारः, तथा एकया अर्हत इति क्रियया तीर्थोदकवज्रोरन्वयात्
मुख्ययोगिताच्चैवत्यनयो रङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

तथा तीर्थोदकमितिनपुंसकलिङ्गेन प्रक्रम्य वज्रिरिति पुलिङ्गनिर्देशात् प्रक्रम-

देवि ! देवयजनसम्भवे ! प्रसीद, एष ते जीवितावधिः
प्रवादः । (ठ)

कष्टं जनः कुलधनै रनुरञ्जनीय-
स्तन्नो यदुक्तमशिवं नहि तत् क्षमं ते ।

भङ्गदोषः, सच “तीर्थोदकं तथाऽपिक्तं” इति पाठन समाधेयः । अपिक्तमपि वक्तिः ।

सीताया आजन्मशुद्धत्वञ्च अयोनिजत्वेनेति बोध्यं तत्प्रमाणन्तु पूर्वसुक्तं । योनि-
जानान्तु जनकजनन्योरपवित्रशुद्धशोणितजातत्वादेव अपरिहार्थ्यं पापसुत्पद्यते, तत्तु
संस्कारकर्मभिर्नश्यति, तथाच याज्ञवल्क्यः—

“एव मेनः शमं याति वीजगर्भसमुद्भवं ।”

तीर्थोदकवङ्गोः स्वतः पवित्रत्वं यथा वङ्गिर्कूर्मपुराणयोः

“तीर्थतीयं ततः पुंस्यं गङ्गातीयं ततोऽधिकं ।”

“पावकः पवमानश्च शुचिरग्निश्च ते त्रयः ॥” ॥ १३ ॥

(ठ) । देवीति । देवा इज्यन्ते अस्मिन्निति देवयजनं यज्ञस्थानं तस्मात् सम्भवतीति
पचाद्यच् । “लाङ्गलोहिल्यमानाया यज्ञभूमिः सुनिर्गता” इति महावीरचरितेऽपि । प्रसीद
आत्मदोषश्रवणात् क्लुषितचित्ता न भवेत्यर्थः । एषः अग्निपरीक्षाविषयकः, प्रवादः
लोकापवादः जीवितावधिः यावज्जीवं स्थास्यतीत्यर्थः । निस्पापस्य संशयितपापचयाय
प्रायश्चित्ताचरणवत् निष्कलङ्काया अपि ते लोकप्रत्ययार्थं अग्निपरीक्षाकरणात् विषादो न
करणीय इति भावः ।

एवमपवादिनो जनाः कथं न दृष्टान्त इत्याह कष्टमिति । कुलमेव धनं अनप-
वादनीयतया रचणीयं येषां तैः निष्कलङ्ककुलोत्पन्नैः जनैरित्यर्थः जनः साधारणलोकः
अनुरञ्जणीयः अपवादं कुर्वन्नपि तत्सहनेन तच्छन्दानुवर्त्तनेन च सन्तोषणीयः इत्येव
कष्टं दृष्टनीयानामदृष्टानाहःखमित्यर्थः । अन्यथा खलः असम्भवमपि दोषमारोपयति,
तथाखे च कुलस्य निष्कलङ्कता न स्यादिति भावः ।

नैसर्गिकी सुरभिणः कुसुमस्य सिद्धा

मूर्द्धि स्थितिर्न चरणैरवताडनानि (१) ॥ १४ ॥

सीता । भोदु, अज्जउत्त ! भोदु, एहि पेक्खन्न दाव हे चरिदं । (ङ) इत्युत्थाय परिक्रामति ।

लक्ष्म । इदं तावदालेख्यम् । (ट)

सीता । निर्वर्णं । के एते उपरि निरन्तरद्विदा उवत्यु वन्ति विश्व अज्जउत्तं ? (ण)

(ङ) । भवतु, आर्यपुत्र ! भवतु ; एहि प्रेक्षामहे तावन्ते चरितं ।

(ट) । के एते उपरि निरन्तरस्थिता उपस्तुवन्तीवार्यपुत्रं ? ।

नः अस्माकं आजयोरित्यर्थः सम्बन्धे तत् प्रसिद्धं यत् अशुभं अमङ्गलं एकाकिनौ रावणगृहे स्थिता सीता कथमग्निपरीक्षामन्तरेण रामेण ग्राह्या स्यादिति अमुखकरं वाक्यमित्यर्थः उक्तं लङ्गाप्रदेशीयलोकैरिति शेषः एतद्वाक्यस्य सीतारामोभयसंबन्धित्वात् न इत्युक्तं सङ्गच्छते । तत् अमुखकरं वाक्यं ते तव सम्बन्धे नहि लभं योग्यं स्वभावतएव शुद्धत्वादित्यर्थः । तथापि लोकानां विश्वासार्यमेव मया तवाग्निपरीक्षा कृता, नतु ममापि तव चरित्रविषये संशयोऽभूदिति भावः । तथाहि सुरभिणः कुसुमस्य सुगन्धपुष्पस्य नैसर्गिकी स्वाभाविकी मूर्द्धि स्थितिः सिद्धा लोकेषु प्रचलिता, किन्तु चरणैरवताडनानि पादैरवसर्द्दनानि न, सिद्धानीत्यर्थः ।

अत्रापि सुगन्धिकुसुमस्य मूर्द्धि स्थितिरिव तव निर्दोषत्वप्रशंसैव प्रसिद्धा, नतु तस्य पादावमर्द्दनानीव तव चरित्रे दोषारोप इति सादृश्यप्रतीतिः दृष्टान्तालङ्कारः ।

वसन्तिलकादृत्तं ॥ १४ ॥

(ङ) सीतेति । भवतु स प्रवादइत्यर्थः अमूलकोऽयं प्रवादः श्रवज्ञेय इति भावः । भवत्विति दैन्यार्थे द्विवचनं ।

(ट) लक्ष्मि ति । तावत् वाक्यालङ्कारि । आलिख्यं चित्रं ।

लक्ष्म । देवि ! एतानि सरहस्यानि जृम्भकास्त्राणि यानि
भगवतः क्लशाश्वात् कौशिकमृषिमुपसंक्रान्तानि, तेन च
ताडकावधे प्रसादीकृतान्यार्थ्यस्य । (त)

रामः । वन्दस्व देवि ! दिव्यास्त्राणि । (थ)

ब्रह्मादयो ब्रह्महिताय तप्त्वा
परःसहस्राः शरदस्तपांसि ।

(ग) सौतेति । निर्बन्धं दृष्ट्वा “निर्बन्धनन्तु विधानं दर्शनालोकनेक्षण” मित्यमरः ।
उपरि ऊर्ध्वदेशे निरन्तरस्थिताः अनवकाशस्थिताः परस्परसंलग्नभावेन स्थिता इत्यर्थः
उपस्तुवन्तीव उपासत इव ।

(त) लक्ष्मंति । रहस्यानि गोपनीयानि मन्त्रा इत्यर्थः तेः सह विद्यमानानि
सरहस्यानि मन्त्रसहितानि जृम्भकास्त्राणि सम्मोहनास्त्राणीत्यर्थः । यानि अस्त्राणि
क्लशाश्वात् विश्वामित्रप्रपितामहात् कौशिकमृषिं विश्वामित्रमुनिं उपसंक्रान्तानि आगतानि
विश्वामित्रेण प्राप्तानीत्यर्थः, तेन च विश्वामित्रेण ताडकावधे कृते सतीत्यर्थः आर्थ्यस्य
रामस्य प्रसादीकृतानि प्रसीदति मन एष्विति प्रसादानि अनुग्रहदानानि अप्रसादानि
प्रसादानि कृतानि प्रसादीकृतानि अनुग्रहेण दत्तानीत्यर्थः । आर्थ्यस्वेति सम्बन्धविवक्षया
षष्ठी ।

(थ) राम इति । दिवि खर्गे भवानीति दिव्यानि च तानि अस्त्राणि चेति दिव्या-
स्त्राणि । वन्दस्व प्रणम ।

दिव्यत्वं वन्दनहेतुञ्चाह ब्रह्मादयो इति । ब्रह्मादयः पुराणाः प्राचीना गुरवः उपदेष्टारः
ब्रह्मणो वेदस्व “वेदस्तत्त्वं तपोब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापति”रित्यमरः हिताय रक्षणाय
दानवाद्यो दस्ववः वेदं विनाशयितुं यतन्ते स्म तेषां निवारणाय इत्यर्थः । सहस्रात्परा इति
परः सहस्राः सहस्राधिका इत्यर्थः शरदो वत्सरान् “स्यादृती वत्सरे शर”दित्यमरः तपांसि
तप्त्वा दृक्कारतपस्याः कृत्वैत्यर्थः एताणि अस्त्राणि अस्त्ररूपेण परिणताणि खान्धेव स्वकीया-
न्धेव तपोमयानि तैजांसि अपश्यन् । उपजातिवृत्तं ।

एतान्यपश्यन् गुरवः पुराणाः

स्वानिप्रव तेजांसि तपोमयानि ॥ १५ ॥

सीता । रामो रामो एदाणं । (द)

रामः । सर्वथेदानीं त्वत्प्रसूतिमुपस्थास्यन्ति । (ध)

सीता । अनुगृह्णीदस्मि । (न)

लक्ष्म । एष मिथिलावृत्तान्तः । (प)

(द) । नमोनम एतेषां ।

(न) । अनुगृह्णीतास्मि ।

परःसहस्रा इति “अपस्करादथे”ति सुटा सह निपातः । शरद इति “अभिविधौ
“कालाध्वमाना” दिति द्वितीया ॥ १५ ॥

(द) सीतेति । एतेषामिति “चतुर्थ्यां षष्ठी”ति पिङ्गलसूत्रात् चतुर्थ्यर्थे
षष्ठी ।

(ध) राम इति । इदानीं मत्प्राप्तानन्तरकाले सर्वथा सर्वेषु प्रकारेषु निक्षेपेषु
उपसंहारेण च त्वत्प्रसूतिं तव तनयं उपस्थास्यन्ति उपगमिष्यन्ति त्वत्सन्तानायत्तानि
भविष्यन्तीत्यर्थः ।

(न) सीतेति । अनुगृह्णीतास्मि मम तनयेनापि लक्ष्मणान्तादिति भावः ।

(प) लक्ष्मेति । एष इत्यङ्गुल्यानिर्द्देशः । मिथिलावृत्तान्तः मिथिलानगरं
रामस्य घटनावलीत्यर्थः ।

सीता । अह्वहे ! दलखव-खीलुपल-सामल-सिण्डि-मसिण-
सोहमाण-मंसल देहसोहगो ण विह्वअ-त्थिमिदताद दीसमाण-
सुन्दरसिरी अणादर खण्डिद सङ्करसरासणो सिहरण्डमुद्धमुह
मण्डलो अज्जउत्तो आलिहिदो । (फ)

लक्ष्म । आर्यो ! पश्य

सम्बन्धिनो वशिष्ठादीनेष तात स्तवाच्चंति ।

गौतमश्च शतानन्दो जनकानां पुरोहितः ॥ १६ ॥

(फ) । अहो ! दलखवनीलौतुपलश्यामल-स्निग्ध-मसण-शोभमान-मांसल-देह-
सौभाग्ये न विस्मयस्तिमिततातदृशमान-सुन्दरश्रीः अनादरखण्डितशङ्करशरासनः शिखण्ड-
सुग्ध मुखमण्डल आर्यपुत्र आलिखितः ।

(फ) सीतेति । अह्वहे इति शौरसेन्यादिभाषायां विस्मयसूचकमव्ययं, संस्कृते
तु तादृशशब्दाभावात् 'अहो' शब्देनानुवादः कृतः । दलत् विकसत् यत् नवं नीलौत्-
पलं ईषत्प्रस्फुटितेन्द्रीवरमित्यर्थः तद्वत् श्यामलं स्निग्धं अह्वच्चं मसणं चिकणं (चकुम्बके
इति भाषा) अतएव शोभमानं मांसलं वलशालि यत् देहं तस्य सौभाग्येन सौन्दर्येण
विस्मयेन आश्चर्येण स्तिमितः निश्चलः तेन तातेन जनकेन दृशमाना सुन्दरी श्रीः शोभा
यस्य सः । तथा अनादरेण अयत्नेन खण्डितं भग्नं शङ्करशरासनं हरधनुर्येन सः । तथा
शिखण्डेन काकपक्षेण सुग्धं सुन्दरं मुखमण्डलं यस्य सः । आर्यपुत्रो राम आलिखितः
चित्रितः । चित्रमिदं रामस्य अविकलमिति महदाश्चर्यमिति भावः ।

सम्बन्धिन इति । एष तव तातो जनकः, जनकानां जनकवंश्यानां पुरोहितः
गौतमः अहल्यायां जातो-गौतमपुत्रः शतानन्दसादाख्योमुनिश्च वशिष्ठ आदिर्येषां मिथ्य-
तद्गुणसम्बिज्ञानोवहुव्रीहिः तेन वशिष्ठं तदन्यात् सम्बन्धिनो विवाहजनितवैवाहिकत्वादि
सम्बन्धवतो दशरथादीन् अर्चति प्रत्युद्गमनादिना, सम्मानयति ।

अव एकस्यामर्चंति क्रियायां जनकशतानन्दयोः कर्तृत्वेनान्वयात् तुल्ययोगितालङ्कारः ।

अर्चं धातुरयं भौवादिकः ॥ १६ ॥

रामः । द्रष्टव्यमेतत् । (व)

जनकानां रघूनाञ्च सम्बन्धः कस्य न प्रियः ।

यत्र दाता ग्रहीता च स्वयं कुशिकनन्दनः ॥ १७ ॥

सीता । एदे क्खु तक्कालकिदगोदानमङ्गला चत्तारो भादरो
विआहदीक्खिदा तुह्मे । अह्महे ! जानामि, तस्मिं ज्जेव
पदेसे तस्मिं ज्जेव काले वत्तामि । (भ)

(भ) एते खलु तत्कालकृतगोदानमङ्गलाश्चत्वारोभातरो विवाहदीक्षिता यूथं ।
अहो ! जानामि, तस्मिन्नेव प्रदेशे तस्मिन्नेव काले वत्ते ।

(व) राम इति । द्रष्टव्यमेतत् विवाहसम्बन्धीयचित्रमित्यर्थः विवाहघटनाया
विविधत्वात् गौरवावहत्वाच्च तद्दर्शनमवश्यमुचितमिति भावः ।

कथमित्याह । जनकानां जनकवंशानां रघूणां रघुवंशानाञ्च “रघुकुलसम्बन्धात्
राघवोऽपि रघुरुच्यते” इति वैयाकरणोक्तिरुभयत्रापि प्रमाणं । सम्बन्धोविवाहसम्बन्धः
कस्य जनस्य न प्रियः सन्तोषकरः अपितु सर्वस्ववैत्यर्थः । यत्र सम्बन्धे स्वयं कुशिक-
नन्दनो विश्वामित्रः दाता ग्रहीता च । उभयोरपि जनकरघुवंशयोरतीवोच्चतया परस्परं
विवाहसम्बन्धस्य महायोग्यत्वात् अतएव विषयनिस्पृहस्यापि विश्वामित्रस्य घटकत्वात्
द्रष्टव्यमेव तच्चित्रमिति भावः ।

अत्रार्थापत्तिरलङ्कारः ।

अत्र पूर्वं दाता सदयुक्तिदानादिना कन्यादानप्रयोजकः परञ्च ग्रहीता तादृशेनैव
सदयुक्तिदानादिना ग्रहणप्रयोजक इति भिन्नकालत्वात् एकस्मिन् विश्वामित्रे दातृत्वं
ग्रहीतृत्वाविरुद्धमिति भाव्यं ॥ १७ ॥

(भ) सीतेति तस्मिन् काले हरधनुर्भङ्गानन्तरसमये कृतं ऋत्विग्भिर्विहितं
गोदानमेव केशान्तसंस्काराख्यकेशच्छेदनमेव महत्त्वं येषां ते तथाक्ताः । विवाहदीक्षिता
विवाहे कर्मणि वृताः । जानामि अनुभवामि । तस्मिन्नेव प्रदेशे मिथिलाराजधान्यां
तस्मिन्नेव काले हरधनुर्भङ्गानन्तरसमये वर्षे तिष्ठामि इति जानामीत्यर्थः अविकलचित्र-
दर्शनादित्यर्थः ।

रामः एवम् । (म)

समयः स वर्त्तत इवैष यत्र मां

समनन्दयत् सुसुखि ! गीतमार्पितः ।

अयमागृहीतकमनीयकङ्कण-

स्तव मूर्त्तिमानिव महोत्सवः करः ॥ १८ ॥

लक्ष्म । इयमार्या, इयमप्यार्या माण्डवी, इयमपि वधुः श्रुत-
कीर्त्तिः । (य)

गवां लोकां केशानामित्यर्थः दानं ह्येदनमिति गोदानं तथाच गौरित्युपक्रम्य “स्वर्गं
क्वाम्बुरश्लिष्टगवाणलोकमस्त्रि”तिकेशवः । दानमिति “दो अत्रखण्डने” इत्यस्य युटा रूपं ।

गौदानन्तु संस्कारविशेषः । तथाच याज्ञवल्क्यः—

“केशान्तयैव षोडश” ।

मिताक्षरा च “केशान्तःपुनर्गौदानाख्यं कर्म्मति” ।

(म) राम इति । एवं, त्वया यदुक्तं तत्सत्यमित्यर्थः ।

स्वकीयानुभवमप्याह समय इति । स समयो वर्त्तत इव अतीतोऽपि अविकलचित्त-
दर्शनाहर्त्तमान इव अनुभूयत इत्यर्थः । हे सुसुखि ! यत्र विवाहसमये गीतमार्पितः
शतानन्देन मन करोपरि स्थापितः अयं आगृहीतं परिहितं कमनीयं मनोहरं कङ्कणं
अलङ्कारविशेषो येन स तथोक्तः तव करः पाणिः मूर्त्तिमान् महोत्सव इव मां समनन्दयत्
सन्तोषितवान् ।

अत्र प्रथमा भावाभिमानिनी क्रियोत्प्रेक्षा, द्वितीयातु भावाभिमानिनी गुणोत्प्रेक्षा ;
उत्सवस्य आनन्दविशेषत्वेन गुणत्वात् ।

मञ्ज भाषिनी वृत्तं “सजसा जगौ च यदि मञ्ज भाषिणी”ति लक्ष्मणात् ।

विवाहकाले वरहस्तोपरि कन्याहस्तस्थापनमिति चिरन्तनी रीतिः । तथाच भव-
देवः “ततो जामाताचान्तोमङ्गलौघधिलिप्तेन दक्षिणहस्तेन ताडशभेव कन्याया दक्षिण-
हस्तं स्वहस्तोपरि निदध्यात् ।” ॥ १८ ॥

(य) लक्ष्मिति । इयमिति सर्ववाङ्मुखा निर्देशः । आर्या भवती सीतेत्यर्थः ।

सीता । वच्छ ! इअंवि अवरा का ? (र)

लक्ष्म । सलज्जम्भितं स्वगतम् । अये जम्भिलां पृच्छत्यार्थ्या भवत्व
न्यतः सञ्चारयामि । प्रकाशम् । आर्यैः ! दृश्यतां द्रष्टव्यमेतत् ।
अयञ्च भगवान् भार्गवः । (ल)

सीता । ससन्ममं । कम्पिदद्भि । (व) (१)

रामः । ऋषे ! नमस्ते ।

(र) । वत्स ! इयमप्यपरा का ? ।

(व) कम्पितासि ।

मान्दवीति भरतभार्याया नाम । अनयोस्तु ज्येष्ठभ्रातृभार्यात्वेन मातृतुल्यत्वात् आर्या-
पदेन निर्देशः । तथा च ब्रह्मस्पतिः ।

“मातुः स्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृष्वसा ।

अश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः ॥”

श्रुतकीर्तिरिति शत्रुघ्नभार्याया नाम । कनिष्ठभ्रातुः पुत्रतुल्यत्वेन तद्भार्यायाः पुत्रवधू-
तुल्यत्वमिति वधूरित्युक्तं । यथा मनुः

“पितेव पालयेत् पुत्रान् ज्येष्ठो भ्रातृन् यवीयसः ।

पुत्रवच्चानुवर्त्तेरन् ज्येष्ठे भ्रातरि धर्म्मतः ।”

(र) सीतेति । लक्ष्मणोऽङ्गुलीनिर्देशेन सर्वं परिचाययन् लज्जया स्वभार्यामूर्च्छिला
सुल्लङ्घ्य माण्डवीतः श्रुतकीर्त्तिं परिचाययति, सीतासदृशी चतुरा तु तदवलोक्य कौतुकाय
तादृशमवसरं प्रतीक्षितुं नार्हतीति पृच्छति “वत्स ! इयमप्यपराके”ति ; अन्यथा चिर-
परिचितायाः भ्रष्टी नोपपद्यत इति बोध्यं ।

(ल) लक्ष्मेति । स्वगतं अन्यैरश्राव्यरूपमस्फुटं वाक्यं वदतीति शेषः ।

भवतु जम्भिलां प्रति प्रश्न इति शेषः, तथापि तस्योत्तरं न दीयमिति भावः । अन्यतः
अन्यस्मिन् दर्शनीये सञ्चारयामि सीतारामयोर्दृष्टिमित्यर्थः । प्रकाशं सर्वश्राव्यरूपं सुस्पष्टं

(१) भौद स्त्रि इति पाठान्तरं ।

लक्ष्म । आर्ये ! पश्य, अयमार्येण । इत्यर्होक्ति (श)

रामः । साक्षिपं । वत्स ! बहुतरं द्रष्टव्यमन्यतो दर्शय । (ष)

सीता । सन्नेहवहुमानं निर्वर्ण्य । सुष्टु सोहसि अज्जउत्त ! एदिणा

विणअमाहणेण । (स)

लक्ष्म । एते वयमयोध्यां प्राप्ताः ।

रामः । सास्त्रं । स्मरामि हन्त स्मरामि । (ह)

जीवत्सु तातपादेषु नवे दारपरिग्रहे ।

मातृभिश्चिन्तप्रमानानां ते हि नो दिवसागताः ॥१६॥

(स) सुष्टु शोभसे आर्यपुत्र ! एतेन विनयमाहात्म्येण ।

वदतीति शेषः । एतच्चित्रं द्रष्टव्यं श्रवणमिव दृश्यं पविवत्वात् महावीरत्वाच्च । भार्गवः
परशुरामः । स्वगतप्रकाशयोर्लक्षणं यथा साहित्यदर्पणे—

“अथाव्यं खलु यद्वस्तु तदिह स्वगतं मतं ।

सर्वथाव्यं प्रकाशं स्यात् ॥”

(व) सीतेति । सम्भ्रमो भयादिजनितत्वरः तत्-सहितं वदतीतिक्रियाविशेषणं “समौ
सम्बगसम्भ्रमा” वित्यमरः ।

(श) लक्ष्मिति । आर्येण रामिण अयं भार्गवः पराजित इति वाक्यशेषः, सुतरां
‘अयमार्येणे’त्यंशो वाक्याहमेव स्यादत उक्तं इत्यर्होक्ति इति ।

(ष) राम इति आक्षेपेण लक्ष्मणवाक्यनिवारणेन सहिति साक्षिपं लक्ष्मणवाक्यं वारयित्वे
त्यर्थः । मान्यानामवमानना विनयविरुद्धा, किन्तु तदानो अनन्योपायतया महामान्य-
स्यापि भार्गवस्य पराजयेन सा घटितां किन्विदानो तदर्थं स्थापाकरणमेकालमनुचितमि-
त्यभिप्रायेण अन्यतो दर्शयेलुक्तं ।

(स) सीतेति । बहुमान आदरातिशयः । निर्वर्ण्यं दृष्ट्वा राममिति शेषः
विनयमाहात्म्येण विनयगौरवेण । सुष्टुइति प्रशंसार्थमव्ययं ।

(ह) राम इति । स्मरामि तत्कालीनवृत्तान्तमिति शेषः ।

किं स्मरामीत्याह जीवत्स्विति । तातपादेषु पितरि जीवत्सु सत्सु नवे नूतने

इयमपि तदा जानकी (क्ष)
 प्रतनुविरलैः प्रान्तोन्मीलन्मनोहरकुन्तलैः
 दशनमुकुलैर्मुग्धालोकं शिशुर्दधती मुखम् ।
 ललितललितैर्ज्योत्स्नाप्रायैरक्लत्रिमविभ्रमै-
 रक्लत मधुरैरम्बानां मे कुतूहलमङ्गकैः ॥ २० ॥

दारपरिग्रहे विवाहे कृते सतीत्यर्थः मातृभिः कौशल्याकैकेयीसुमित्राभिः चिन्त्यमानानां रामोऽत्र शयिष्यते, भरतोऽत्र भीक्षते, लक्ष्मणोऽत्र वेशरचनां करिष्यतीत्यादिरूपेण व्यवस्थाप्यमानसकलविषयकानामित्यर्थः नोऽस्माकं ते हि त एव दिवसाः गताः जीवनानामुत्कृष्टदिनानि अतीतानीत्यर्थः । तेषां दिवसानां तुलनया वर्त्तमानदिनानि नितान्ततुच्छानीति भावः ।

अत्र ते दिवसा एव उत्कृष्टा आसन्, नतु वर्त्तमाना इति वर्त्तमानदिननिरासा-
 दार्थी परिसंख्याऽलङ्कारः ।

तथा दिवसा इत्यस्य उत्कृष्टदिवसपरत्वादर्थान्तरसंक्रमितवाच्यो ध्वनिः ।

भक्तवतिशयसूचनाय तातपादेर्ध्वित्यत्र पादशब्दस्य पितृत्वभावे लक्षणा गुरुत्वाच्च बहु-
 वचनं ॥ १९ ॥

(क्ष) इयमिति । जानकीतिप्रथमान्तं पदं श्लोकस्थया अकृतेति क्रिययाऽन्विति ।

प्रतन्विति । इयं शिशुर्वालिका जानकी, प्रतनवः सूक्ष्मः विरलाः अनिविज्ञाय तैः
 प्रान्ते अग्रदेशावच्छेदे उन्मीलन्तः अगादसंस्निष्टा मनोहरा ये कुन्तलाः केशास्तैः, तथा
 दशना दन्ता मुकुलानि कुङ्कुलानीव तैः मुग्धः मनोहर आलोको दर्शनं यस्य तत् सुदृश्य
 मित्यर्थः मुखं वदनं दधती वहन्ती सती । एतत् तृतीयान्तविशेष्यद्वयं मुग्धत्वं प्रति
 हेतुः । ललितललितैः सुन्दरप्रकारैः ज्योत्स्नाः ज्योत्स्नासदृशानि प्रायेण ज्योत्स्ना
 इति ज्योत्स्नाप्रायाः तैः बाहुल्येन कौमुदीसदृशैरित्यर्थः अक्लत्रिमः स्वाभाविकः विभ्रमौ
 विलासायिषां तैः अत एव मधुरैः सर्वेषां प्रियैः, चुद्राण्यङ्गानीति अङ्गकानि हस्तपदाद्य-
 वयवाः तैः मे मम अम्बानां मातृनां कुतूहलं कौतुकं अक्लत विहितवती ।

अत्र दशनमुकुलैः, ज्योत्स्नाप्रायैरिति लुप्तोपमाद्वयं । तथा कुतूहलकरणरूपकार्थं
 प्रति बह्वकारणोक्तैः समुच्चयश्चेति अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

लक्ष्म । एषा मन्यरा ।

रामः । अनुत्तरमनातो दर्शयन् । देवि ! वैदेहि ।

इङ्गुदीपादपः सोऽयं शृङ्गवेरपुरे पुरा ।

निषादपतिना यत्र स्निग्धे नासीत् समागमः ॥ २१ ॥

लक्ष्म । विहस्य स्वगतम् । अये ! मध्रमाम्बावृत्तान्तोऽन्तरित

अर्थेण । (क)

सीता । अह्नो ! एसो जटासञ्जमणवुत्तन्तो । (ख)

लक्ष्म । पुत्रसंक्रान्तलक्ष्मीकैर्यद्दृष्टे द्वाकुभिर्धृतं ।

धृतं वाख्ये तदार्येण पुण्यमारण्यकं वृतम् ॥ २२ ॥

(ख) । अहो ! एष जटासंयमनवृत्तान्तः ।

ललितललितैरिति “प्रकारे गुणवचनस्य”ति द्विवचनं । ज्योत्स्नाप्रार्थैरिति मयूरख्यं सकादित्वात् समासः ।

सीतायाः सर्वदैवान्तःपुरस्थायित्वेन अन्येषां तत्सौन्दर्यदर्शनासम्भवात् केवलं मातृ-
णामितुक्तं ।

हरिणी वृत्तं “न स म र स लागः षड् वेदैर्ह्यै हरिणी मतेति लक्षणात् ॥२०॥

इङ्गुदीति । अयं दृश्यमानः शृङ्गवेरपुरे तदाख्ये गुह्याण्डालपुरे इङ्गुदीपादपः
इङ्गुदीफलवृक्षः चिबित इत्यर्थः यत्र इङ्गुदीमूले पुरा वनगमनकाले स्निग्धेन वत्सलेन
निषादपतिना व्याधनायकेन सह समागमः सम्भेलनमासीत् अस्माकमिति शेषः ॥२१॥

लक्ष्मेति । अये इत्यात्मसम्बोधनं । आर्थेण रामेण मध्रमाम्बायाः कैकेय्या-
वृत्तान्तः मन्यरायुक्तिग्रहण मानकरण दशरथमतपरिवर्तन वनप्रस्थापनादिख्यापारचित-
नित्यर्थः अन्तरितः गोपित उल्लङ्घ्य अन्यत्र गतं इत्यर्थः । गुरुजनकतस्यान्यायाचरणस्या-
लोचना नितान्तमसङ्गतेति रामेणायमंशः परित्यक्त इति भावः ।

(ख) सीतेति । जटासंयमनवृत्तान्तः जटाबन्धनघटनाच्चिन्तं ।

लक्ष्मेति । पुत्रेषु संक्रान्ता गता लक्ष्मी राजलक्ष्मी येषां तैः पुत्रेषु न्यसराज्य
भारैरित्यर्थः वृद्धाः इत्याकवः प्राचीना इत्याकुवंशीयास्तैः यत् व्रतं धृतं आचरितं, बाख्य

सीता । एसा पसस्वपुस्वसलिलाभभवदो भाईरही । (ग)

रामः । देवि ! रघुकुलदेवते ! नमस्ते । (घ)

तुरगविचयवग्रानुर्वीभिदः सगराध्वरे
कपिलमहसामर्षात् प्लुष्टान् पुरा(१) प्रपितामहान् ।
अगणिततनूपातं (२) तस्मा तपांसि भगीरथो-
भगवति ! तव स्पृष्टानङ्गिश्चिरादुददीधरत् ॥ २३ ॥

(ग) । एषा प्रसन्नपुण्यसलिला भगवती भागीरथी ।

नव्ये वयसि आर्येण रामेण तत् पुण्यां पुण्यजनकं आरख्यकं वनवासरूपं व्रतं नियमः
धृतं अत्रलम्बितम् । वानप्रस्थानलम्बनं प्रति वाईक्यमेव प्रयोजकं । तथाच स्मृतिः—

“गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः ।

अपत्यपुवांस्तत्पुवांसदारख्यं समाविशेत् ।”

मनुश्च “वनं पञ्चाशतोव्रजेत् ।”

किन्त्वत्र रामेण वाल्ये तदवलम्बितमिति महादुःखविषयोऽयमिति भावः ।

अत्र वाईक्ये कर्तव्यम्य वानप्रस्थानलम्बनस्य बाल्ये करणात् असङ्गतिनामालङ्कारः ।

तथाच चन्द्रालोके ।

“विरुद्धभिन्नदेशत्वं कार्यहेत्वोरसङ्गतिः ।

अन्यत्र-करणीयस्य ततोऽन्यत्र कृतिश्च सा ॥

वाईक्यरूपकारणस्य वृद्धेषु सत्त्वात् तत्कार्यरूपवानप्रस्थानलम्बनस्य तु बाल्ये रामे
सत्त्वात् साहित्यदर्पणमतेऽपि असङ्गतिरेव । तथाच

“कार्यकारणयोर्भिन्नदेशतायामसङ्गतिः ।” ॥ २२ ॥

(ग) सीतेति । प्रसन्नं निर्घर्षं, पुण्यं पवित्रञ्च सलिलं यस्याः सा ।

(घ) राम इति । रघुवंश्यान् प्रति परमानुग्रहकारित्वेन तेषामुपास्यत्वात्
गङ्गाया रघुकुलदेवतात्वं बोध्यं ।

नमस्कारहेतुं गङ्गाया माहात्म्यं रघुकुलं प्रत्यनुग्रहञ्चाह तुरगेति । भगीरथः सूर्य-

(१) पितुरिति पाठान्तरं । (२) अगणिततनूतापं, अगणितसमुत्तापं इति पाठभेदौ ।

सात्वमम्ब ! स्रुषायामरुन्धतीव सीतायां शिवानुध्यानपरा
भव । (ङ)

वंशीयः कश्यप राजा सगराध्वरं सगरराजस्य शताश्वमेधयज्ञानां पूरणीभूते शिष्याश्वमेधे
आरब्ध इति शेषः तुरगस्य तद्वयञ्जीयाश्वस्य इन्द्रं नापहतसेत्यर्थः विचये अन्वेषणे
व्यगान् आसक्तान् उर्वीभिदः भूतलविदारणकारिणः अमर्षात् क्रोधात् कपिलस्य तदाख्य
मुने मंहसा तेजसा वृष्टान् दग्धान् प्रपितामहान् निजपितामहपितृवैमावेयान् तपांसि
अगणितः अत्रिचारितः तनूपातः शरीरनाशो यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा तत्रां देह-
नाशमप्यङ्गीकृत्य तपस्यां कृत्वेत्यर्थः हे भगवति ! माहात्म्यशालिनि गङ्गे ! तव अङ्घ्रिर्जलैः
स्पृष्टान् सतः चिरात् पुरा पूर्वं उददीधरत् उद्धारितवान् मोक्षं प्रापितवानित्यर्थः । अतस्ते
नम इति भावः ।

अत्र तृतीयचरणे तपयोरसकृत्साम्यात् वृत्तानुप्रासोऽलङ्कारः ।

“पुरा प्रपितामहानि”त्यत्र क्वचित् “पितुः प्रपितामहा”निति पाठो दृश्यते, सतु
न समीचीनः । तथाच रामायणे—

“सगरादसमञ्जस्तु असमञ्जादथांशुमान् ।

दिलीपोऽशुमतः पुत्रो दिलीपस्य भगीरथः ॥”

तेन असमञ्जस्य वैमावेयाः सगरपुत्रा भगीरथस्यैव प्रपितामहा भवन्ति नतु तत्-
पितुरिति ।

कदाचित् सगरराजेन शतमश्वमेधान् सङ्कल्प्य शिष्याश्वमेधे प्रक्रान्ते “शताश्वमेधयाजी
इन्द्रत्वं लभत” इति श्रुत्या इन्द्रः स्वपदभंशभयेन तमश्वसपहृत्य पातालं ध्यानस्थितस्य
कपिलमुनेः समीपे कस्मिंश्चित् वृक्षे ववन्ध, अथ असमञ्जभिन्नाः सगरसन्तानान्तमश्वं स्वर्गे
मर्त्ये च अन्विष्यन्तोऽप्राप्य भुवं विदार्य गत्वा पाताले तथाविधं वज्रमश्वं मालोक्य
“अयमेव अश्वापहारक” इति कपिलमेव हन्तुमुद्यताः तेन च तद्विज्ञाय स्वतेजसा दग्धा
इति पौराणिकी वार्त्ता ।

तनूशब्दो दीर्घान्तोप्यस्ति, तथाचामरः “स्त्रियां मूर्त्तिस्तनुस्तनूः ॥ २३ ॥

(ङ) सीति । अम्ब ! मातः स्रुषायां पुत्रवध्यां । शिवानुध्यानपरा मङ्गलचिन्तापरायणा ।

लम् । एष भरद्वाजवेदितश्चिक्कूटयायिनि वर्त्मनि वन-
स्पतिः कालिन्दीतटे वटः श्यामो नाम । (च)

रामः । ससृहेमबलोकयति ।

रामः । सुमरदि एदं पदेसं अज्जउत्तो ? (छ)

रामः । अयि ! कथं विस्मर्यते !

अलस लुलित (१) सुग्धान्रध्वसञ्जातखेदात्

अशियिल परिरम्भै र्दत्तसंवाहनानि !

परिमृदितमृणालीदुर्वलान्रङ्गकानि

त्वमुरसि मम कृत्वा यत्र निद्रामवाप्ता ॥ २४ ॥

(छ) । स्मरतेऽतं प्रदेशमार्थ्यपुत्रः ? ।

(च) लक्ष्मेति । भरद्वाजिन मुनिना आवेदितः परिचायितः चिक्कूटयायिनि चिक्कूटपर्वतगामिनि वर्त्मनि पथि । कालिन्दी यमुना ।

घटनाविवरणद्वारा विसृज्यभावं व्यनक्ति । अलसेति । यत्र यस्मिन् प्रदेशे त्वं अध्वनि पथि सञ्जातः गमनेनोत्पन्नः यः खेदः परिश्रमस्तस्मात् अलसानि ङुजडानि लुलितानि शियिलोभूतानि सुग्धानि सुन्दराणि ; अशियिलपरिरम्भैः गाढालिङ्गनैः दत्तं संवाहनं मर्दनं येषु तानि ; तथा परिमृदिताः मर्दिता या मृणालाः क्षुद्रमृणालानि तद्वत् दुर्बलानि कार्थ्याक्षमानि अङ्गकानि अवयवान् मम उरसि वक्षसि कृत्वा स्थापयित्वा निद्रां अवाप्ता गता आसीरिति शेषः ।

अत्र परिमृदितमृणालीदुर्वलानीति लुप्तोपमालङ्कारः ।

अलसलुलितसुग्धानीति विपदकर्मधारयः, आद्यपदद्वयं कर्मधारयं कृत्वा कर्मधारयान्तरं वा । क्षुद्राणि मृणालानीति मृणाल्यः क्षुद्राद्यर्थे मृणालादिशब्दानां नदादि-
त्वाङ्गीकारात् ईप्रत्ययः तथाचामरः “स्त्रीस्वात्काचिन्मृणाल्यादि विवक्षापचये यदि ।”

मालिनीवृत्तं “ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैरिति लक्षणात् ॥ २४ ॥

(१) ललित इति क्वापि पाठः ।

लक्ष्म । एष विन्ध्याटवीमुखे विराधसंवादः । (ज) (२)

सीता । अलं दाव एदिणा, पेक्वामि दाव अज्जउत्तहत्थ
धरिदतालवेण्टादवत्तं अत्तणो दक्खिणारख्खप्पवेसारम्भं । (झ)

रामः । एतानि तानि गिरिनिर्भरिणीतटेषु

वैखानसाश्रमतरूणि तपोवनानि ।

येष्वातिथेयपरमाः शमिनो भजन्ते

नीवारमुष्टिपचना गृह्णिणो गृह्णाणि ॥ २५ ॥

(झ) । अलं तावदेतेन, प्रेक्षे तावदर्थ्यपुत्रहस्तधृततालव्रन्तातपवभात्मनो दक्षिणा-
रणाप्रवेशारम्भं ।

(ज) लक्ष्मिति । विन्ध्याटवीमुखे विन्ध्यपर्वतस्थारण्यद्वारि । विराधसंवाद विराधराक्षस-
व्रचान्तः ।

(झ) सीतेति । एतेन विराधव्रचान्तचित्रदर्शनेन । विशेषकौतुकावह्वलान् अग्रिम
मेव द्रष्टव्यमिति भावः । अग्रिमं ब्रवीति आर्य्यपुत्रेति । प्रेक्षे पश्यामि । आर्य्यपुत्रेण
हस्तेन धृतं मम मस्तकोपरि धृत्वा नीतं तालव्रन्तातपवच्छद्वं यस्मिन् तं । दक्षिणारण्य-
प्रवेशारम्भं तस्य चित्रमित्यर्थः ।

एतानीति । गिरिनिर्भरिणीनां पार्वत्यनदीनां तटेषु एतानि दृश्यमानानि तानि
वैखानसानां वनवासिसुनिवेशानां आश्रमतरवो येषु तानि तथोक्तानि तपोवनानि
चित्रितानीति शेषः येषु तपोवनेषु आतिथेयपरमाः आतिथेयं अतिथिसन्कार एव परमं
प्रधानकर्तव्यं येषां ते, नीवारमुष्टिं मुष्टिपरिमितमुनिधायतमङ्गलं पचन्ति ये ते नीवार
मुष्टिपचनाः शमिनः अन्तरिन्द्रियनिग्रहशालिनः गृह्णिणो गृह्णस्था गृह्णाणि भजन्ते आश्रयन्ति
येषु तपोवनेषु गृह्णस्था मुनयः सन्तीति निष्कर्षः ।

“वानप्रस्थो वैखानसोऽग्रह” इति विक्रान्दशेषः ।

“शमस्तु अन्तरिन्द्रियनिग्रह” इति वेदान्तसारः ।

(२) संवादः संरोध इति पाठभेदी ।

लक्ष्म । अयमविरलानोकहनिवहनिरन्तरस्निग्धनीलपरिसरा-
रणपरिणद्धगोदावरीमुखरकन्दरः सन्ततमभिथन्दमानमेघ
मेदुरितनीलिमा जनस्थानमध्यगोगिरिः प्रस्रवणो नाम । (ज)

रामः । स्मरसि सुतनु ! तस्मिन् पर्वतेऽलक्ष्मणेन
प्रतिविहितसपर्यासुस्थयो (१) स्तान्प्रहानि ।
स्मरसि सुरसनीरां (२) तत्र गोदावरीं वा
स्मरसि च तदुपान्तेष्वावयोर्वर्त्तनानि ॥ २६ ॥

“नीवारं सुनिधान्यंस्यादित्यमरः उड़ीधान इति वङ्गभाषा ।

“पुत्रेषु दारान्निधिष्य वनंगच्छेत् सङ्घैव वे”ति स्मृतेः—

सस्त्रीकवनवासिनः सन्तोऽहस्था इति बोध्यं ।

वसन्ततिलकावत् ॥ २५ ॥

(ज) अयमिति । अयमित्यङ्गुल्या निर्दिष्टः । अविरला घना रे अनोकहाः वृक्षाः तेषां
निवहेन समूहेन निरन्तरं अवकाशरहितं स्निग्धं मसृणं नीलं श्यामवर्णञ्च यत् परिसरार ग्य
शेषसीमास्थितं वनं तेन परिणद्धा उभयतीरयोः परिवेष्टिता या गोदावरी तदाख्या नदी
तथा तस्यास्तरङ्गाघातशब्दादिनेत्यर्थः मुखरं शब्दायमानं कन्दरं गृहा यस्य स तथोक्तः
सन्ततं अनवरतं अभिथन्दमानैः वर्षेहि मेघैः मेदुरितः स्निग्धीकृतः नीलिमा श्यामलत्वं
यस्य स तथोक्तः । जनस्थानस्य दण्डकारण्यप्रदेशविशेषस्य मध्यगः मध्यवर्ती प्रस्रवणो
नाम गिरिः पर्वतः चित्रित इत्यर्थः ।

“अनोकहः झुठःसालः” “पर्यन्तभूः परिसर” इतिचामरः ।

मेदुरित इति मेदुरः कृत इति इनन्तात् कर्मणि क्तः ।

अभिनयप्रतिकूलमौट्टशं दीर्घसमासयोजनमेव भवभूतिप्रवन्धेषु महान् दीष इति
काव्यज्ञा आलङ्कारिकाय वदन्ति ।

स्मरसीति । शोभना तनूर्थस्या इति सुतनुः तस्याः संबोधनं । तस्मिन् पर्वते

(१) सुस्थयोरिति पाठान्तरं । (२) सरसतीरामिति पाठभेदः ।

अपि च

किमपि किमपि मन्दं मन्दमासत्तियोगा—
दविरलितकपोलं जप्लतो रक्रमेण ।
अशिक्षिलपरिरम्भव्याघृतैकैकदोषो-
रविद्वितगतयामा रात्रिरेव ध्यरंसीत् ॥ ३७ ॥

प्रस्रवणे लक्षणेन प्रतिविहितया कृतया सपर्यया पूजया खाद्यानयन भयनिवारणादिशुश्रूष्यैत्यर्थः सुस्थयोः उत्पातशून्ययोस्तानि अहानि स्मरसि त्वमिति काकुः, वा किम्वा तव प्रदेशे सुरसनीगं सुस्ताटजलां गोदावरीं नदीं स्मरसि ? तथा तट्टपालेषु आवयोः तव मम च वर्त्तनानि अवस्थानानि च स्मरसि किमित्यर्थः ।

अत्र स्मरसौत्रिकस्यैव पदस्य वारंवारमुक्त्वा अनवीकृतत्वदोषः स च तृतीयपादे “सुमुखीति चतुर्थपादे च “सुखकरेति पाठेन समाधेयः । मालिनीवृत्तं ॥ २६ ॥

किमपीति । आसत्तियोगात् सन्निधानवशात् मन्दं मन्दं अल्पमस्य किमपि किमपि कदाचिदेतत् कदाचिदन्यत् अधारावाहिकैकविषयमिति यावत् अक्रमेण पर्यायराहित्येन, कश्चित् जिज्ञासने, परञ्चापरः उत्तरं ददातीत्येव क्रमः ; तदतु आवेशातिशयात् कदाचिदुभाविव जिज्ञासितवन्तौ कदाचिदुभाविव वा उत्तरं दत्तवन्तौ इत्येवं रूपेणेत्यर्थः, अविरलितौ परस्परमिलितौ कपोलौ गण्डौ यस्मिन् कर्मणोति अविरलितकपोलं यथा तथा जलपतोरनावश्यकविषयं ब्रूवतोः, तथा अशिक्षिलपरिरम्भे गाढालिङ्गने व्याघृतौ श्वासतौ एकैकस्य परस्परस्य दोषौ बाहू ययोः तयोस्तयोक्तयोरावयोः सम्बन्धे रात्रिः अविद्वितं अज्ञातं यथास्यात् तथा गता यामाः प्रहरा यस्याः सा तथोक्तैव व्यरंसीत् विरता प्रभाता आसीदित्यर्थः— सुखसागरमग्नानां हि दीर्घकालीपि भोगेन त्वत्प्रभावात् अल्प इव प्रतिभातीति भावः ।

अत्र यथावद्वस्तुवर्णनात् स्वभावोक्तिरलङ्कारः ।

विरमः ‘फाक्’ इति यस्य भाषा, स कृत इति इनन्तात् कर्मणि क्तः ततो नञ् समासः । किमपि किमपीति वीक्षयां द्विवचनं । मालिनीवृत्तं ॥ २७ ॥

लक्ष्म । एषा पञ्चवत्यां शूर्पणखा (ट)
 सीता । हा अज्जउत्त ! एत्तिअं ज्जेव दंसणं । (ठ)
 रामः । अयि विप्रयोगवस्ते ! चित्रमेतत् । (ड)
 सीता । जहा तहा होदु, दुज्जणो असुहं उप्पादेइ । (ढ)

(ठ) । हा आर्य्येषुव ! ऐतावदेव दर्शनं ।

(ढ) । यथा तथा मवतु, दुर्जनोऽमुखसुत्पादयति ।

(ट) लक्ष्मेति । पञ्चानां वटानां समाहार इति पञ्चवटी । इदन्तु अर्थप्रदर्शन-
 मात्रं, वास्तविकन्तु पञ्चामादिवत् पञ्चविधवृक्षविशेषेषु पञ्चवटीशब्दोरुद्ध इति । यथा
 हेमाद्रिधृतं स्कन्दपुराणं

“अश्वत्थोविल्ववृक्षश्च वटधावग्रा वणोककः ।

वटीपञ्चकमितुक्तां स्थापयेत् पञ्चदिक्षु च ।

अश्वत्थं स्थापयेत् प्राचि विल्वसुत्तरभागतः ।

वटं पश्चिमभागे तु धावौ दक्षिणतस्तथा ।

अणोकं वङ्गिदिकस्थाप्य तपस्वार्थं सुरेश्वरि ! ।

मध्ये वेदीं चतुर्हस्तां सुन्दरीं सुमनोहराम् ।”

(ठ) सीतेति । एतावत् ऐतत्कालपर्यन्तं, दर्शनं साक्षात्कारः तवेति शेषः ।
 अविकलचित्रदर्शनात् समुत्पन्नतत्तद्भावेन चित्रमेतदिति विसृज्य यथार्थवेद्यं घटनेति मन्य
 माना सीता पुनरपि पूर्ववद्भिष्यतीति मत्वा एवमाहेति बोध्यं । पूर्वमपि शूर्पणखादर्शना
 नन्तरमेव सीता हृतेत्यनुसम्यं यं ।

(ड) राम इति । अर्थीतिसानुनयसम्बोधनं । विप्रयोगवस्ते ! मम विच्छेदभीति ! एतत्
 दृश्यमानं, चित्रं आलिख्यं न तु वास्तविकघटनेयमिति भयं न करणीयमिति भावः ।

(ढ) सीतेति । यथा तथा चित्रं प्रकृतं वा । यथार्थमिव अविकलं दुर्जन-
 चित्रमपि तद्भावसारकत्वात् अमुखं जनयतीत्यर्थः ।

रामः । हन्त वर्त्तमान इव मे जनस्थानवृत्तान्तः प्रति-
भाति । (ए)

लक्ष्म ।

अधेदं रक्षोभिः कनकहरिणच्छृङ्गविधिना
तथा वृत्तं पापैर्व्यथयति यथा क्षालितमपि ।
जनस्थाने शून्ये विकलकरणैः (१) रार्थ्यचरितैः
रपि आवा रोदित्यपि दलति वज्रस्य हृदयम् ॥ २८ ॥

(ए) रामइति । हन्तेति विषादसूचकमवयवम् । वर्त्तमान इव अतीतोऽपीति शेषः ।
प्रतिभाति ज्ञानविषयो भवतीत्यर्थः; अविकलचित्तदर्शनादिति भावः ।

अधेदमिति । अधेत्यपि विषादसूचकमवयवम् । पापैः पापाचारिभिः रक्षोभिः मारीच-
रावणादिभिः राक्षसैः कनकहरिणस्य सुवर्णमयच्छृङ्गस्य यत् क्षुद्रं क्षलं तस्य विधिना तदादि-
कार्यकरणेनेत्यर्थः । तथा तत्प्रकारमिदं वृत्तं भूतं घटनमित्यर्थः; यथा क्षालितमपि
सर्वशमारीचरावणादिवधेन सम्पूर्णं परिशोधितमपि व्यथयति क्षरणात् दुःखं ददाति
तदघटनमित्यर्थः । शून्यं तदवस्थानुभवकारिजनरहितं जनस्थानं विकलकरणैः; विकलानि
खलकाथ्याक्षमाणि करणानि रामस्वैव हस्तपदादीन्द्रियानि येषु तैः; आर्थ्यस्य रामस्य
चरितैः; भूतलावल्लुखलनादिव्यापारैः; यात्रापि पाषाणोपि रोदिति क्रन्दतीव, तथा वज्रस्यापि
हृदयं वक्षःकर्तुं दलति विदीर्यत इव । गुरुगभीरशोकावेगेन रामः अवश आसीदिति
निष्कर्षः ।

अत्र रोदिति दलतीत्यत्र इव शब्दाभावात् भावाभिमानिप्रतीयमानक्रियोत्प्रेक्षाद्वयं,
तेन च रामस्य शोकावेगोतीवमहानिति ध्वन्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

“अथ स्यान्मङ्गलं प्रश्ने काथ्यारम्भविषादयो” रित्यादिमेदिनी ।

“करणं साधकतमं चेतगावेन्द्रियेष्वपि” “पाषाणः प्रसारयात्रोपलाप्रसानः शिला
दृशदिति चामरः ।

(१) करुणैः; कवचं करुणै रिति पाठभेदौ ।

सीता । साखं । अइ देव ! रहउलानन्द ! एव्ं वि मम
कारणादो किलिन्तो (१) आसी । (त)

लक्ष्म । रामं निर्वण्यं साकृतं । आर्य्य ! किमेतत् । (थ)

अयन्ते वाष्पौघस्त्रुटित इव मुक्तामणिसरो-

विसर्पन् धाराभिर्लुठति धरणीं जर्जरकणः ।

निरुद्धोऽप्यावेगः स्फुरदधरनासापुटतया

परिषामुन्नेयो भवति विरसाभातहृदयः (२) ॥ २८ ॥

(त) अयि देव रघुकुलानन्द ! एवमपि मम कारणात् क्लान्त आसीः ।

रोदिति दलतीति “प्रयोगतश्चे”ति वर्त्तमाना । शिखरिणीवत् “रसैरुदंश्चिन्ना
यमनसभलागः शिखरिणी”ति लक्षणात् ॥ २८ ॥

रक्षोभिरिति करणे तृतीया । हृत्तमिति कर्त्तरि क्तः ।

(त) सीतेति । कारणात् निमित्तात् । क्लान्तः क्लिष्ट आसीः त्वमिति शेषः ।
मुतरामहमध्वेति भावः ।

(थ) लक्ष्मेति । निर्वण्य दृष्ट्वा ! साकृतं साभिप्रायं कथनिदानीमपि रामो रोदित्वा-
त्यभिप्रायेण सहेत्यर्थः ।

अयमिति । त्रुटितश्चिन्नः मुक्तामणिसरः मुक्तारवमाल्यमिव अयं दृश्यमानः ते तव
वाष्पौघः अश्रु प्रवाहः धाराभिः अविच्छिन्नपातैः विसर्पन् बहिर्गच्छन् जर्जराः भूसी पतनेन
चुद्रचुद्रांशतया विभक्ताः कणा विन्द्वो यस्य स तादृशः सन् धरणीं भूतलं लुठति
आग्निध्वति । विरसेन विरागेन अप्रियत्वेन दुःखेनेति यावत् आभातं परिपूरितं हृदयं
यस्य स तथोक्तः आवेगः शोकवेगः निरुद्धोऽपि हृदयमध्ये आवद्धोऽपि स्फुरत् स्पन्दमानं
अधरयोः नासायाश्च पुटं यस्य स तथोक्तः तस्य भावः स्फुरदधरनासापुटता तथा परिषां
अन्नेषां लभ्येयः अनुमेयो भवति । तव अधरद्वयं नासाद्वयञ्च कम्पत इति दृष्ट्वा परेरनु-
मीयते, यत्तव हृदये महान् शोकावेगो वर्त्तत इत्यर्थः ।

(१) कलिदो, कलिष्ठो, कलिदो इति च पाठान्तरं ।

(२) भवति च भराभातहृदयः इति पाठान्तरं ।

रामः । वत्स !

तत्कालं प्रियजनविप्रयोगजन्मा

तीव्रोऽपि प्रतिकृतिवाञ्छया विसोढः ।

दुःखाग्निर्मनसि पुनर्विपच्यमानो-

हृन्मस्मन्न्रण इव वेदनां करोति (१) ॥ ३० ॥

सीता । हृद्दी हृद्दी, अहं वि अदिभूमिं गदेण रणरणरण

अज्जउत्तसूखं विअ अत्ताणं पेक्खामि । (द)

(द) हा धिक् हाधिक, अहमपि अतिभूमिं गतेन रणरणकेन आव्यपुत्रशय्य
मिवात्मानं प्रेक्षे ।

अतोपमालङ्कारः । केचित्तु द्वितीयाहं अनुमानालङ्कारं वदन्ति ।

“सरो दध्यग्रगत्युष्णीभावमालासमीरण” इति मेदिनी ।

“ग्रहारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रस” इत्यमरः ।

“परेषा”मिति “वा कर्त्तरि क्तव्य” इति कर्त्तरि षष्ठी ।

शिखरिणी वृत्तं ॥ २९ ॥

तत्कालमिति । प्रियजनस्य सीतायाः विप्रयोगात् विरहात् जन्म यस्य स तथोक्तः
तीव्रोऽपि तीव्रोऽपि प्रतिकृतिवाञ्छया प्रतिकारिच्छया तत्कालं सीताहरणात् परस्मिन्
काल इत्यर्थः विसोढः सङ्घःकृतः पुनर्विपच्यमानः चित्तदर्शनात् पुनरप्युद्गीतः दुःखान्निः
हृन्मस्मन्न्रण इव वचसोमध्यगतस्फोटक इव मनसि वेदनां करोति ।

अतोपमालङ्कारः । प्रहर्षिणी वृत्तं ॥ ३० ॥

(द) सीतेति । हाधिगित्येकमेव विषादसूचकमव्ययं, तस्यातिशयार्थे द्विवचनं ।
अतिभूमिं गतेन आधिक्यं प्राप्ते न अतिमहतेत्यर्थः रणरणकेन उत्कण्ठया ।

अतोत्कण्ठया रामविरहवदनुभवेन सीताया भविष्यती वास्तविकविरहस्य सूचनात्
सामान्यपताकास्थानमेतत् । तथा च दर्पणं—

(१) तनीति इति पाठान्तरं ।

प्रथमोऽङ्कः ।

लक्ष्म । (स्वगतम्) भवतु, अन्यतः क्षिपामि । चित्रमवलीक्य प्रकाशम् ।
अथतन्मन्वन्तरपुराणस्य गृध्रराजस्य तत्रमवतस्तातजटायुष-
श्चरित्रविक्रमोदाहरणम् । (ध)

सीता । हा ताद ! णिव्वूढोदे अपच्चसिणेहो । (न)

रामः । हा तात ! काश्यप ! शकुन्तराज ! क्व पुनस्त्वादृशस्य
महत्स्तौर्थस्य साधोः सम्भवः ? । (प)

(न) । हा तात ! निर्व्वूढस्ते अपत्यस्नेहः ।

“यत्रार्थे चिन्तितेऽन्यस्मिन् तल्लिङ्गोऽन्यः प्रयुज्यते ।

आगन्तुकेन भावेन पताकास्थानकन्तु तत् ।”

“अतिभूमिराधिक्य” मिति शब्दकल्पद्रुमः ।

“रणरणक उत्कण्ठे”ति हेमः ।

(ध) लक्ष्मेति । भवतु, स्वर्णमृगादिचित्रदर्शनेनैव समाप्तं भवतु इत्यर्थः, एतच्चित्र-
दर्शनेन तच्चदृघटनास्मरणान्नयोरत्यन्तव्याकुलत्वादिति भावः । अन्यतः अन्यघटनाया-
श्चित् क्षिपामि सञ्चारयामि सीतारामयोश्चक्षुषी इत्यर्थः । अथेति व्यापारान्तरचित्रदर्श-
नारम्भे । एतत् दृश्यमानं । मन्वन्तरं देवपरिमाणेनैकसप्ततियुगानि तादृशं पुरा काले
वर्तत इति मन्वन्तरपुराणस्तस्य । गृध्रराजस्य पक्षिराजस्य तातस्य, दशरथस्य सिवत्वा
ज्ञातस्थानीयो जटायुस्तस्य । चरित्रं निस्वार्थभावेन सीतारक्षणेद्यमादिपरोपकारादिकं,
विक्रमः रावणेन सह युद्धोपयोगिमहाशक्तिः तथोरुदाहरणं निदर्शनं तस्य चित्रमित्यर्थः ।

(न) सीतेति । अपत्यस्नेहः सन्तानवात्सल्यं निर्व्वूढः सम्पन्नो जातः सन्तान-
रूपाया मम रक्षार्थं प्राणत्यागादिति भावः ।

(प) राम इति । तात ! पितृसखत्वात् पितः ! काश्यप ! कश्यपप्रजापतिपौत्र !
स्वपत्न्यां विनतायां कश्यपस्य द्वौ पुत्रौ बभूवतुः अरुणो गरुडश्च, तयोररुणस्यापि द्वौ पुत्रौ
सम्पाति जटायुश्च इति रामायणवार्त्तानुसन्धेया । शकुन्तराज ! पक्षिश्रेष्ठ ! । तीर्थस्य
विद्यापरोपकारादिगुणयुक्तपावसा साधोर्धार्मिकस्य सम्भवः, उत्पत्तिः । न कुवापी
त्यर्थः ।

लक्ष्म । अयमसौ जनस्थानपश्चिमत (१) चित्रकुञ्जवान् नाम
दनुकवन्धाधिष्ठितोदण्डकारणप्रभूभागः, तदिदमृषप्रभूकपर्वते
मतङ्गस्याश्रमपदं, इयञ्च अमणानाम सिद्धश्वरी, तदेतत्पम्पा-
भिधानं सरः । (फ)

सीता । जल्य किल अज्जउत्तेण विच्छुड्डिदामरिसाधीणं (२)
प्रमुत्तकण्ठं रुदिअं आसी । (व)

(व) । यत्र किलार्थपुत्रेण विच्छर्दितामघाधीनं प्रमुत्तकण्ठं रुदितमासीत् ।

तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायनारौरजःसु च ।

अवतारर्षिजुष्टाम् पावोपाध्यायमन्त्रिषु ।” इति मेदिनी ।

(फ) लक्ष्मेति । अयमङ्गुल्या निर्द्दिष्टः असौ सः । तच्छब्दसमानार्थोऽयमदः-
शब्दः तथाच दर्पणं “इदमेतददःशब्दास्तच्छब्दसमानार्थतया विधेया एव भवितुं युक्ता”
इति । चित्रं आश्चर्यं कुञ्जं लतायाच्छादितस्थान मस्यासीति चित्रकुञ्जवान् । दनुक-
वन्धेन मस्तकशूलशरीरधारिणा केनचित् दैत्येन अधिष्ठित आश्रितः । मतङ्गस्य
तदाख्यस्य मुनेः आश्रमपदं तपोवनं । अमयति तपस्यार्थमात्मानं या सा अमणा ।
सिद्धश्वरी :तपःसिद्धा काचन नीचजातीयरमणी । पम्पा अभिधानं नाम यस्य
तत् सरः दौर्घिका । अस्य तीरजातफलविशेष एव “पे” इत्युच्यत इति लोक-
प्रवादः ।

(व) सीतेति । यत्र पम्पासरसि । विच्छर्दितः वृद्धिं प्रातः योऽमर्षः असहि-
ष्णुता तदधीनं सीताविच्छेदविह्वलत्वप्रयुक्तमित्यर्थः प्रमुत्तः अनिरुद्धः यावद्वह्निर्भवितुम-
र्हति तावद्वह्निर्गत इत्यर्थः कण्ठः स्वरो यस्मिन् तत् उच्चैःस्वरमित्यर्थः ।

(१) जनस्थानपश्चिम इति क्वापि पाठः ।

(२) विच्छिद्दामरिसाधीणं, विसज्जिदामरिसधीरओणं इति पाठमेदौ ।

राजः । देवि ! रमणोयमेतत् पम्पासरः ।

एतस्मिन् मदकलमङ्गिकाख्यपक्ष-

व्याधूतस्फुरदुरुदण्डपुण्डरीकाः ।

वाय्वाम्भःपरिपतनोद्गमन्तराले

संदृष्टाः कुवलयिनो भुवो विभागाः ॥ ३१ ॥

लक्ष्म । अयमाय्यो हनूमान् ।

सीता । एसो सो चिरनिर्विण्णजीवलोअप्रतुद्गरणगुरूओव-
आरी महाणुभावो मारुदी । (भ)

(भ) । एष स चिरनिर्विण्णजीवलोअप्रतुद्गरणगुरूओपकारी महानुभावो
माहतिः ।

एतस्मिन्निति । एतस्मिन् पम्पासरसि मदकला मदमत्ता ये मङ्गिकाख्याः पत्तिविशेषाः
तेषां पक्षैः व्याधूतानि कम्पितानि स्फुरन्ति प्रकाशमानानि उरुदण्डानि ब्रह्ममृणालानि
पुण्डरीकाणि पद्मानि येषु ते तथोक्ताः कुवलयिनः उत्पलविशिष्टाः भुवो विभागाः
भूप्रदेशाः, वाय्वाम्भसां अयूषां परिपतनं चरणं उद्गमः पुनरुत्पत्तिः तयोरन्तराले
मध्या, एकः वाय्वाम्बुविन्दुः पतितः यावदन्य उत्पद्यते तावत्कालमध्य इत्यर्थः संदृष्टाः
श्वलोकिताः मयतिशेषः । तदानीं तव विरहदुःखेन अविरतमेव मया रूढितं किन्तु
तथापि अत्यन्तमनोहरत्वात् तत्प्रदेशा इष्टा इति भावः ।

अत्र दण्डपुण्ड्रिते व्यञ्जनसंघस्य अनेकधा साम्यात् क्लृप्तानुप्रासोऽलङ्कारः ।

प्रहर्षिर्षीवृत्तं ॥ ३१ ॥

(भ) सीतेति । चिरनिर्विण्णस्य अन्यकृतापमानादिभिरवज्ञातस्य जीवलोकस्य
प्रतुद्गरणेन तत्तद्दुःखविनाशेन गुरूओपकारी महोपकारी महानुभावो महाप्रभावो
माहतिः मारुतस्य, वायोरपत्यं हनूमान् । धन्योऽयमिति भावः ।

रामः ! दिष्ट्या सोऽयं महाबाहु रञ्जनानन्दवर्द्धनः ।

यस्य वीर्येण कृतिनो वयञ्च भुवनानि च ॥ ३२ ॥

सीता । वच्छ ! एसो कुसुमिदकअम्बतरूतण्डविदवरहिणो
किस्सामधेओ गिरी ? जय्य अणुभावसोहग्गमेत्त परिसेसधूसर-
सिरी मुहत्तं मुच्छन्तो तुए परूदिएण (१) अवलम्बिदो
तरूअले अज्जउत्तो आलिहिदो । (म)

(म) वत्स ! एष कुसुमितकदम्बतरूतान्दवितवर्हिणः किं नामधेयो गिरिः ?
अनुभावसौभाग्यमावपरिशेषधूसरश्रीः सूहृत्तं सूच्छन् त्वया प्रहृदितेन अवलम्बित-
तरूतले आर्यपुत्र आलिखितः ।

दिष्ट्यति । दिष्ट्येत्यानन्दसूचकमन्वयः ! अयं दृश्यमाणः स प्रसिद्धः महाबाहुः
विशालभुजवलशाली अञ्जनानन्दवर्द्धनः पुत्रत्वेन अञ्जनाख्याया वानर्याः सुखद्विकार
हृन्मानित्यर्थः । यस्य हृन्मतो वीर्येण वलिन वयञ्च भुवनानि च कृतिनः सीतोद्धारिण
जगद्वैरिरावणवधेन च सफलकामा इत्यर्थः । हृन्मतो बाहुवलीन सीता उद्धारिता रावणश्च
हत इति भावः ।

अत्र भुवनानि चेत्यनेन “कृतीनि” इत्यध्याहृत्यान्वयः कार्यः अन्यथा “नपुंसकान-
पुंसकयोर्नपुंसकमेकवदा” इत्यनेन कृतिन इत्यस्य नपुंसकत्वमेव स्यात् । अतएवात्र
न्यूनपदत्वदोषः, स तु “वयञ्च जगतोजना” इति पाठेन समाधेयः । तथापाठे तुल्ययोगि-
ताऽलङ्कारश्च स्यात् ॥ ३२ ॥

(म) सीतेति । कुसुमान्धेषां जातानीति कुसुमिताः पुष्पिता ये कदम्बतरवस्त्रेषु
ताण्डवान्धेषां जातानीति ताण्डविता नृत्यन्तः वर्हिणा मयूरा यत्र स तथोक्तः । यत्र गिरौ
तरूतले अनुभावेन तेजसा यत् सौभाग्यं सौन्दर्यं तन्मात्रं परिशेषं अवशिष्टं यत्र
तादृशी धूसरा पान्दुवर्णा श्रीः शोभा यस्य सः क्लशाङ्गोऽपि स्वाभाविकतेजःसम्पन्न इत्यर्थः ।

(१) परूस्सेण इति पाठान्तरं ।

लक्ष्म । सोऽयं शैलः ककुभसुरभिर्मात्यवान् नाम, यस्मिन्
नीलः स्निग्धः (१) अयति शिखरं नूतनस्तोयवाहः ।

रामः । वत्सैतस्माद्विरम विरमातः परं न क्षमोस्मि
प्रत्यावृत्तः पुनरिव स मे जानकीविप्रयोगः ॥ ३४ ॥

लक्ष्म । अतःपरमार्थस्य तत्रभवतां कपिराक्षसानाञ्च असं-
ख्यातानुत्तरोत्तराणि कर्माश्चर्यानि, परिश्रान्ताचेयमार्थ्या,
तद्विज्ञापयामि विश्रम्यतामिति (२) । (य)

सुहृत्सुं सूच्छं न् क्रियन्तं कालं अचैतन्मो भवन् प्रकष्टं रुदितं यस्य तेन अतीवक्रन्दता
त्वया अबलम्बितः घृतः । आलिखितश्चितः ।

“मयूरोवर्हिणो वर्हीति “तान्द्वं नटनं नाञ्च”मितिचामरः ।

सोऽयमिति । ककुभैरजुनपुत्रैः सुरभिः शोभनगम्भीपेतः मात्यवान् नाम अयं
दृश्यमानः स प्रसिद्धः शैलः पर्वतः, नूतनः अचिरपूर्वजसः अतएव नीलः श्यामलः स्निग्धः
चिक्किणश्च तोयवाहः मेघः यस्मिन् यसेत्यर्थः शिखरं शृङ्गं अयति अवशस्वने ।

वत्स ! लक्ष्मण ! एतस्मात् साख्यवत्पर्वतचित्तदर्शनात् विरम विरस निवर्त्तस्य
निवर्त्तस्य । कथमित्याह अतः परं न क्षमो न शक्नोमि द्रष्टुमिति शेषः अत्र हेतुमाह स
पूर्वानुभूतः मे सम जानकीविप्रयोगः सीताविरहः पुनः प्रत्यावृत्त इव प्रतूपस्थित इव ।

अत्र भावाभिमानिनी वाच्या क्रियोत्प्रेचालङ्कारः स तु बाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गेन
सङ्गीर्यते ।

“इन्द्रद्वः ककुभोर्जुनं” इत्यमरः । “हरीतक्यः फलानी”तिवत् ककुभशब्दस्य
पुष्पाद्येऽपि वृत्तिः, यस्मिन्नित्यस्येव यस्येत्यर्थः तथाच “षष्ठी समस्योरर्थं प्रतिभेदो नास्ति
यथा वृक्षस्य शाखा वृक्षे शाखे”ति विश्वोचनः ।

मन्दाक्रान्तावृत्तं “मन्दाक्रान्ताम्बुवि रसनगैर्नीभनौगौययुग्म”मिति लक्षणात् ॥३४॥

(य) लक्ष्मिति । आर्थस्य भवतः । कपिर्वाणरः । असंख्यातानि संख्यारहि

(१) नीलस्निग्ध इति पाठान्तरं । (२) विश्राम्यतामिति पाठभेदः ।

सीता । अज्जउत्त ! एदेण चित्तद'सणीण पच्च पप्सदोहदाए
अत्थि मे विस्सप्प' । (र)

रामः । नन्वाज्ञापय । (ल)

सीता । जाणे, पुणोवि पसस्सगम्भीरासु वणराइसु विहरिस्स',
पवित्तनिम्मलसिसिरावगाहाच्च भच्चवदी' भाईरही' अव-
गाहिस्स' । (व)

रामः । वत्स लक्ष्मण !

(र) । आर्थपुत्र ! एतेन चित्तदर्शनेन प्रतुत्पन्नदोहदाया अस्ति मे विज्ञाप्य' ।

(व) । जाने, पुनरपि प्रसन्नगम्भीरामु वनराजिषु विहरिष्यामि, पवित्रनिर्मल-
शिरिरावगाहाच्च भगवती' भागीरथीमवगाहिष्ये ।

तानि वह्नि । उत्तरोत्तराणि क्रमिकाणि कर्मायथ्याणि सुयीवस्य्य वालिवध समुद्रलङ्घ-
नादि महाहुतानि कर्माणीत्यर्थः । “आहिताग्न्यादिषु वा पर” मिति आथर्थ्यशब्दस्य
परनिपातः । इयमार्या सीता परियान्ता बहुक्षणं यावत् दण्डायमानतया चित्तदर्शनादिति
भावः । विद्यम्यतां सीतयेतिशेषः ।

(र) सीतेति । प्रतुत्पन्नो जातो दोहदोऽभिलाषो यस्याः सा, तस्याः मे मम
विज्ञाप्य' निवेद्य' ।

(ल) राम इति । नन्विति सम्बोधने । आज्ञापय आदिश । “अकृत्रिमपरम
प्रेम्ना तवाहमधीन एवास्मि सुतरां विज्ञाप्यमस्ती”त्यनुक्त्वा “आज्ञाप्यमस्ती”तेषु
वक्तुमर्हसीति रामस्याभिप्रायः ।

(व) सीतेति । जाने वृथ्थे । मम इच्छास्तीत्यनुमानेनैव त्वया ममाभिलाषः अवश्यमेव
पूरणीयः सुतरां पुनरपि पञ्चवटीविहारः गङ्गावगाहश्च ममावश्यभावीति ज्ञापनाय
'इच्छासी'तुगुक्त्वा जान इतुक्त्वा । प्रसन्नाः नूतनपत्रपत्रवलिलत्वात् स्निग्धाः गम्भीराणि-
स्तम्भभीषणाः तामु । पवित्रः पुण्यजनकः निर्मलः पापनाशकः शिशिरः शीतलश्च
अवगाहः स्नानं यस्यां तां भागीरथीं गङ्गां । तथाच ब्रह्माण्डपुराणं—

लक्ष्म । एषोऽस्मि । (श)

रामः । अचिरं सम्पादनीयोऽस्यादोहृदं इति सम्प्रत्येव
गुरुभिः सन्दिष्टं । तदखलितसुखसम्पातं रयमुपस्थापय । (ष)

सीता । अज्जउत्त ! तुह्मेहिं वि तहिं गन्तव्वं । (स)

रामः । अयि कठिनहृदये ! एतदपि वक्तव्यमेव ? (ह)

सीता । तेण हि पिअंमे । (ज)

लक्ष्म । यथाज्ञापयत्यार्यः । इति निष्क्रान्तः ।

(स) । आर्यपुत्र ! युष्माभिरपि तस्मिन् गन्तव्यं

(ज) । तेन हि प्रियं मे ।

“अनेकजन्मसम्भूतं पापं पुंसां प्रणश्यति ।

ज्ञानसात्रेण गङ्गायां सद्यः पुण्यस्य भाजनं ॥”

(श) लक्ष्मेति । आदिश्यतामिति शेषवाक्यं ।

(ष) राम इति । गुरुभिर्विगिष्ठादिभिः । सन्दिष्टं वाचिकं प्रेषितं । न केवलं
मनाग्रहात् अपि तु गुरुणामादेशादपि अवश्यमेव अस्या अभिलाषः पूरणीय इति भावः ।
तत् तस्मात् अखलितः अभ्रष्टः सुखसम्पातः सुस्थतया गमनं यस्मात् तत् तथोक्तं समान-
भावेन चलनशीलमित्यर्थः । अन्यथापूर्णगर्भायाः चक्रीष्टङ्गनादनवरतमूर्द्धाधोगमनेन संघर्षेण
च नितरां कष्टं भविष्यतीति भावः ।

(स) सीतेति । इदानीं राजकार्यवग्रयतया यदि रामः तत्र न यास्यतीति शङ्कया
“युष्माभिरपि तस्मिन् गन्तव्यं”मिति सीतया प्राधितमिति बोध्यं ।

(ह) कठिनं हृदयं यस्याः सा, तस्याः सम्बोधनं । त्वां विहाय अहं स्यात्
मर्हामीति येन हृदयेन आशङ्का कृता तत्र च हृदयं कठिनं भवेति भावः । एतदपि वक्तव्य
मेव इति काकुः अपितु कथमपि नेत्यर्थः । त्वया विना स्यातुमशक्यत्वात् तवैतत्प्रार्थना-
भावेऽपि अवश्यमेव त्वया साहसं महं गमिष्यामि सुतरां प्रार्थनावकाशमिदं निष्प्रयोजनमिति
भावः ।

रामः । प्रिये ! इतो वातायनोपकण्ठे (१) मुहूर्त्तं सम्बिष्टौ
भवावः । (क)

सीता । एवम् भोदु, ओहीरिज्जामि क्खु परिस्समजणिदाए
णिहाए । (ख)

रामः । तेन हि निरन्तरमवलम्बस्व मामत्र शयनाय । (ग)
जीवयन्निव ससाध्वसश्रम-
स्वेदविन्दुरधिकखण्डमर्पताम् ।
वाहुरैन्दवमयूखचुम्बित-
स्यन्दिचन्द्रमणिहारविभ्रमः ॥ ३५ ॥

(ख) । एवम् अपक्रिये खलु परिश्रमजनितया निद्रया ।

(क) रामइति । वातस्य अग्रनं गृहमध्यं प्रवेशो यस्मात् तत्वातायनं गवाक्षं
तस्य उपकण्ठे समीपे । मुहूर्त्तं अल्पकालमित्यर्थः सम्बिष्टौ शयितौ भवावः आवा-
मितिशेषः ।

(ख) सीतेति । एवम् भवतु वातायनसमीपे आक्योरूपवेशनं भवतु इत्यर्थः ।
परिश्रमः चित्रदर्शने दण्डायमानत्वेन य आयासः सज्जनितया निद्रया अपक्रिये अपहृता
आकृष्टाक्षीत्यर्थः ।

(ग) राम इति । तेन हि निद्राकर्षणेनैव हेतुना । अत्र अस्मिन् वातायनोपकण्ठे
निर्नविद्यते अन्तरमवकाशो विभागो यस्मिन् कर्मणि तत् गाढं मित्यर्थः यथास्यात्तथा
मामवलम्बस्व धारय ।

केन प्रकारिणावलम्बे इत्याह जीवयन्निति । साध्वसं चित्रे राक्षसादिदर्शनाद्भयं
श्रमः दण्डायमानत्वेन चित्रदर्शनादायासः तयो र्ये स्वेदविन्दवः भयपरिश्रमाभ्यामुत्पन्ना घर्म
विन्दव सैः सह वर्त्तमान इति ससाध्वसयमस्वेदविन्दुः अतएव इन्द्रोथन्द्रस्य इम इति

(१) वातायनावर्त्तके इति पाठान्तरं ।

तथा कारयन् सानन्दम् । प्रिये ! किमेतत् । (घ)
 विनिश्चेतुं शक्यो (१) न. सुखमिति वा दुःखमिति वा
 प्रमोहो (२) निद्रा वा किमु विषविसर्पः किमु मदः ।
 तव स्पर्शं स्पर्शं मम हि परिभूढेन्द्रियगणो
 विकारश्चैतन्धुं भ्रमयति च सम्भूलयति च (३) ॥ ३६ ॥

पैन्दवा सैर्मथुरैः किरणैः चुम्बितः मिलितः अतएव स्यन्दी जलस्त्रावी यश्चन्द्रमणिहारः
 चन्द्रकान्तमणिमाला तस्य विभ्रम इव विभ्रमोविलासो यस्य स तथोक्तः जीवयन्निव नितान्त-
 शीतलतया मामूच्छ्वासयन्निव स्थितः बाहुभूजः अधिकगढं मम गलदेशे अर्प्यतां स्थाप्यतां
 त्वयेतिशेषः ।

अत्र लुप्तोमाऽलङ्कारः जीवयन्निवेति क्रियोत्प्रेक्षया सङ्कीर्णः ।

अधिकगढमिति विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः ।

चन्द्रकरस्पर्शं चन्द्रकान्तमणे जलं स्रवतीति प्रवादः ।

रथोद्धता वृत्तं “रान्नराविह रथोद्धता लगा”विति लक्षणात् ॥ ३५ ॥

(घ) तथेति । तथाकारयन् स्वकीयगलदेशे सीताबाहुमर्पयन् रामः सानन्दमाहेत्य-
 न्वयः । एतत् कण्ठे तव बाहुस्थापनात् परं अनुभूयमानं अवस्थान्तरं किं कीदृशं
 जातमिति शेषः ।

जातभवस्थान्तरमेव विवृणोति विनिश्चेतुमिति । इति शब्देन सीतास्पर्शजनितो
 रामस्य तदानीन्तनो भाव उच्यते, तेनायमर्थः ; इति तव स्पर्शजनितो वर्त्तमानो मदीयो-
 भावः सुखं विनिश्चेतुं न शक्यः सुखत्वेन निर्णेतुं न शक्यते सम्यगनुभवसामर्थ्याभावादिति-
 भावः । वा अथवा इति एष भावः दुःखं विनिश्चेतुं न शक्यः अन्तःकरणप्रतिकूलवेदनीय-
 स्यैव दुःखपदार्थत्वात् एतद्भावस्य तु सर्वदैवाभिलषणीयत्वेन अन्तःकरणप्रतिकूलवेदनीय-
 त्वाभावादिति भावः । वा अथवा एष भावः प्रमोहो विनिश्चेतुं न शक्यः प्रमोहत्वेन

(१) शक्ये इति क्वापि पाठः । (२) प्रबोध इति पाठभेदः ।

(३) भ्रमयति समुन्मीलयति च इति पाठान्तरं ।

सीता । विहास्य । स्थिरप्रसादा तुल्ये, इदो दाणिं किमपरं । (ङ)

रामः । मानस्य जीवकुसुमस्य विकाशनानि
सन्तर्पणानि सकलेन्द्रियमोहनानि ।

(ङ) । स्थिरप्रसादा यूयं, इत इदानीं किमपरं ?

अज्ञानत्वेनापि निर्णेतुं न शक्यत इत्यर्थः 'सीताम्यर्शजन्याऽयं भाव' इति चात्कृकज्ञानादिति भावः । वा किन्मा अयं भावः निद्रा विनियेतुं न शक्यः निद्रात्वेनापि निर्णेतुं न शक्यत इत्यर्थः—युगपत्सर्वेन्द्रियविशामोहि निद्रा अर्थात्तव कस्यापीन्द्रियस्य वृत्तिर्नास्ति, अवतु त्वगिन्द्रियग्राह्यस्पर्शानुभवादिति भावः । किमु शब्दो विकल्पे । अयं भावः विषयसर्पो-
विनियेतुं न शक्यः—विषयजनितविषयार्थरोगविशेषत्वेनाप्यवधारयितुं न शक्यत इत्यर्थः वेदनानुभवादिति भावः । तथा अयं भावः मदो मद्यपानजनितमोहविशिष्टानन्दोपि विनियेतुं न शक्यः मद्यपानाकरणादिति भावः । निश्चयाभावे कारणमाह तर्वेति । हि यस्मात् तव स्पर्शे स्पर्शे प्रतिस्पर्शे परिभूढः स्वस्वविषयग्रहणासमर्थ इन्द्रियगणो मनः-
प्रभृतीनीन्द्रियाणि यस्मिन् स तद्योक्तः मनसो विषयग्रहणासमर्थे अन्येषामिन्द्रियाणां सुतरामसामर्थ्यादिति भावः । विकारः अन्यथाभावः अवशत्वमिति यावत् नभ चैतन्यं अनुभवशक्तिं भ्रमयति अस्थिरयति च सम्भ्रूलयति सुदुरयति विलोपयति चैति यावत् । तव स्पर्शजनितविकारे सति क्वचित् नम चैतन्यं अस्थिरं सत् किमपि निश्चेतुं न शक्नोति, क्वचित्तु विलुप्तमेव स्यादिति निष्कर्षः ।

अत्र पूर्वाङ्गे स्पर्शजनितायामवशतायां सुखादीनां संशयात् तस्य च निश्चयाभावात् शुद्धसन्देहालङ्कारः । चतुर्थपादे च एकविकाररूपकर्तृकारकस्य भ्रमयति सम्भ्रूलयतीति क्रिययोरनेकयोरन्वयात् दीपकचेत्यनयोः परस्परजननपेक्षस्थितिः संसृष्टिः ।

शिखरिणीवत् । ३६ ।

(ङ) सीतेति । यूयं त्वमित्यर्थः गुरुत्वाद्बहुवचनं । स्थिरो नियतः प्रसादोऽनु-
ग्रही येषां ते स्थिरप्रसादाः । इतः अस्मात् कारणात् इदानीं अपरं प्रियवाक्यभिन्नं किं
वक्तव्यमित्यर्थः । अनुग्रहकारिणीहि अनुग्रहणीति प्रति सर्वदेव प्रियं वदन्तीति भावः ।

ज्ञानस्येति । हे सरोरुहाक्षि ! हे पद्मलोचने ? एतानि ते तव सुवचनानि सधुर-

एतानि ते सुवचनानि सरोरूहाक्षि ! (१)

कर्णामृतानि मनसश्च रसायनानि ॥ ३७ ॥

सीता । पिञ्चं वद ! एहि संविसह्य (२) इति शयनाय समन्ततो
निरूपयति । (च)

रामः । किमन्वेष्टव्यम् । (छ)

(च) । प्रियंवद ! एहि संविशावः ।

वाक्यानि स्नानस्य सांसारिकाशिषक्षैः शूष्कप्रायस्य जीवो जीवनं मेव कुमुमं तस्य
विकाशनानि प्रफुल्लताजनकानि, सन्तर्पणानि सम्यक्कृतिकराणि, सकलीन्द्रियमीहनानि
सर्वेषामिन्द्रियाणां श्रवणतासम्पादकानि श्रवणं प्रत्येव एकाग्रतया श्रवणामिन्द्रियाणां
कार्याभावादिति भावः । कर्णामृतानि कर्णयोरमृतवत् प्रीतिजनकानि, तथा मनसश्च
रसायनानि श्रौषधविशेषवत् बलकराणि उत्साहवद्भक्तानीत्यर्थः ।

अत्र जीवकुमुमस्येति निरङ्गं केवलरूपकं, अन्यत्र तु निरङ्गं नात्मारूपकमित्यनयोः
सङ्करः ।

तथा एतानि ते सुवचनानीत्यनेन समाप्तत्वात् पुनः कर्णामृतानीत्यनेन आत्तत्वात्
समाप्तपुनरात्ततादोषः ; स च चतुर्थपादं तृतीयपादस्थानि पठित्वा चतुर्थपादस्थानि
“वाक्यान्वमुनि मधुराणि सरोरूहाक्षि ! इति पाठेन समाधेयः । रसायनमाह भावप्रकाशे ।

“यञ्जराव्याधिविद्धं सि वयसः सप्तमकं तथा ।

चक्षुष्यं हृहणं हृष्यं भेषजं तद्रसायनं ।”

वसन्ततिलकावृत्तं ॥ ३७ ॥

(च) सीतेति । अतीवप्रियोक्ति कारत्वात् रामस्य प्रियंवद इति सम्बोधनं
संविशावः स्वपिवः । समन्ततः सर्वतः । निरूपयति श्रुन्विष्यति ।

(छ) राम इति किमन्वेष्टव्यं किं विचेतव्यं तवावग्यकपदार्थस्य मथैव सम्पादनैश-
त्वात् तव किमप्यन्वेष्टव्यं नास्तीत्यर्थः ।

१) एतानि तानि वचनानि सरोरूहाक्ष्या इति कापि पाठः । (२) सङ्घस्य
इति पाठान्तरः ।

आविवाहसमयाद् गृहे वने
 शैशवे तदनु यौवने पुनः ।
 स्वापहेतुरनुपाश्रितोऽन्यथा
 रामबाहुरूपधानमेष ते ॥ ६८ ॥

सीता । निद्रां नाटयन्ती । अत्रि एदं अज्जउत्त ! अत्रि एदं इति
 स्वपिति (ज)

रामः । कथं प्रियवचना वक्षसि प्रसुप्तैव । निर्वर्णसल्लेहम् । (भ्र)
 द्वयं गृहे लक्ष्मीरियममृतवर्त्तिर्नयनयो-
 रसावस्थाः स्पर्शो वपुषि बहुलश्चन्दनरसः ।

(ज) । अस्तीदं आर्यपुत्र ! अस्तीदं ।

उपधानमेवान्विष्यतीति विवेच्याह आविवाहेति । विवाहसमयात् आ, विवाह-
 कालादारभ्य नतु तत्पूर्वमित्यर्थः शैशवे वाल्यकाले गृहे, पुनस्तदनु तत्पश्चात् यौवने
 काले वने स्वापहेतुः शयनोपकरणं अन्यथा स्त्रिया अनुपाश्रितः अनवलम्बितः केवलं
 लयैवावलम्बित इति न ते परिहरणीय इति भावः । एष रामबाहुः ते तव उपधानं
 उपवर्हः 'वालिस' इति यस्य प्रसिद्धिः आस्तीदिति शेषः । अतएवेदानीमपि स एव
 बाहुरूपधान मस्तु इति भावः ।

अत्र गृहवनयोः शैशवयौवनयोश्च अनुक्रमेणान्वयात् यथासंख्यं तथा बाहौ आरोप्य-
 माणस्य उपधानत्वस्य प्रकृतशयनोपयोगितया परिणामशालङ्कारः अनयोराङ्गिभावेन
 सङ्करः । "उपधानन्तूपवर्ह" इत्यमरः । रथोद्धतावृत्तं । ३८ ॥

(ज) सीतेति । तव बाहुः इदं मम उपधानमस्तीत्यर्थः । इति स्त्रीकरोमि
 स्वपिति च तवैवेति भावः । इति पूर्वोक्तसूक्तैर्ल्यर्थः स्वपिति रामबाहविति शेषः ।

(भ्र) राम इति । शयितजनबाहुपरिशयने वक्षसोर्योगात् वक्षसि शयनं भवतीति
 "वक्षसि प्रसुप्तै"वेतुगत्तं ।

अयं कण्ठे वाहुः शिशिरममृणो मौक्तिकसरः

किमस्या न प्रेयो यदि परमसहस्रसु विरहः (१) ॥ ३८ ॥

प्रविश्य प्रतीहारी । देव ! उपस्थितो । (ज)

(ज) । देव ! उपस्थितः

इयमिति । इयं सीता गेहे गृहे लक्ष्मीः कमला, तथा इयं नशनीयच्छुषोः
अमृतवर्तिः सुधामयी तूलिका कञ्जलादिलिपनाशा, अस्मी अनुभूयमानः अस्याः सीतायाः
स्पर्शः वपुषि देहे बहुलः प्रचुरः चन्दनरसः चन्दनद्रवः तद्वत् सुशीतल इत्यर्थः । तथा
अयं कण्ठे गले न्यस्त इतिशेषः वाहुः भुजः शिशिरममृणः हिमवत् स्निग्धः मौक्तिकसरः
मुक्तामाला तद्वत् आनन्दकर इत्यर्थः । सुतरां अस्याः सीतायाः सम्बन्धि किं वस्तु न
प्रेयः प्रियतमं अपितु सर्वमेव प्रियतमं ; तु किन्तु परं केवलं विरहो विच्छेदः असह्य
अतीव दुःखकरत्वात् सोढमशक्यः । यद्विशब्दः सभावनायां एतत् सर्वं सभाव्यत
इत्यर्थः ।

अत्र प्रथमपादे गेहनयनरूपविषयभेदेन एकस्याः सीताया अनेकधोलेखात् उल्लेखा-
लङ्कारः, तत्र च भेदेऽभेदाध्यवसायसूत्रातिशयोक्तियोगोच्चयः । द्वितीयतृतीयपादयोः
समासाभावेऽपि “सुखं तव कुरङ्गाक्षि ! सरीजमिति नान्यथे”तिवत् रूपकद्वयं ; तथा
“किमस्या न प्रेय” इति वाक्यं प्रति पूर्वेषां त्रयाणां वाक्यानां हेतुत्वात् वाक्यार्थहेतुकं
काक्यलिङ्गं ; तथा प्रियतमायाः सीताया अप्रियतमविरहोत्पत्तेर्विषमालङ्कारश्चेत्येतेषां निर-
पेक्षस्थितेः संसृष्टिः ।

“यदि (व्य) पचान्तरं । सभावना” इति शब्दकल्पद्रुमः । शिखरिणी हत्तं । ३८ ॥

(ज) प्रविश्येति । प्रतीहारी अन्तःपुरद्वाररक्षिका काचित् स्त्री । “द्वारस्थिता च
प्रतीहारी”ति मेदिनी ।

उपस्थित इत्यनेन वक्ष्यमाणे दुर्म्भुग्वद्व्यस्त्यन्वयात् ‘उपस्थितो दुर्म्भुखं’ इतिवाक्यं
भवेदित्यभिप्रेत्य प्रतीहारीया ‘देव उपस्थित’ इत्युक्तं । किन्तु पूर्वश्लोकस्य ‘विरह’ इत्यनेनापि

(१) यदि अनरसहस्री न विरह इति पाठान्तरं

रामः । अये ! कः ? ।

प्रती । आसन्नपरिचारञ्चो देवस्य दुर्मुखो । (ट)

रामः । स्वगतं । शुद्धान्तचारी दुर्मुखः, स मया पौरजानपदानपसर्पितुं प्रयुक्तः । प्रकाशं । आगच्छतु । (ठ)

प्रतीहारी निष्क्रान्ता ।

प्रविश्य दुर्मुखः । स्वगतं । हा कथं सीतादेइए ईरिसं अचिन्तणिज्जं जणाववाढं देवस्य कथइस्सं, अहवा णिञ्चोञ्चो क्वु ईरिसो मन्दभाअस्स । (ड)

(ट) आसन्नपरिचारको देवस्य दुर्मुखः ।

(ड) हा कथं सीतादेव्या ईदृशमचिन्तनीयं जनापवादं देवस्य कथयिष्यामि ? अथवा नियोगः खलु ईदृशी मन्दभागस्य ।

‘उपस्थित’ इत्यस्यागव्यसम्भवेन “सीतायाविरह उपस्थित” इति वाक्यात् आसन्नसीताविरहसूचनादेकं पताकास्थानमिदं । तथाचोक्तं साहित्यदर्पणे—

“द्वार्यावचनविन्यासः सुश्लिष्टः काव्ययोजितः ।

प्रधानार्थान्तरापेक्षी पताकास्थानकं परं” ॥

(ट) प्रतीति । देवस्य भवतः । आसन्नो निकटवर्ती सन् परिचरति सिवते इत्यासन्नपरिचारकः । ‘खान्तासा’ इति यस्य भाषा । दुष्टं अप्रियभाषणेन निन्दितं मुखं यस्य स दुर्मुखः दुर्मुखनामा कश्चित्जनः । एष तु जन्मक्रीवः कृतक्रीवोवा विश्वस्तो ब्रह्मज्ञानःपुरकिङ्कर आसीदिति मन्तव्यं अन्यथा अन्तःपुरकिङ्करत्वं परचित्तपरिज्ञानंय प्रेषणञ्च न स्यात् ।

(ठ) राम इति । शुद्धान्तचारी अन्तःपुरस्थायी । पौरजानपदान् अयोध्यावासिनः तत्प्रदेशवासिनश्च जनान् अपसर्पितुं पर्यटितुं अनुरक्ता विरक्ता वा, निन्दाकारकाः प्रशंसाकारका वा जना इति परीक्षितुमित्यर्थः प्रयुक्तः प्रेरितः । इति शिरश्चालनेन स्युतिः ।

(ड) प्रविश्येति । देवस्य समीप इतिशेषः । मन्दभागस्य अल्पभागस्य ममेति-

सीता । उत्स्रप्रायते । हा अज्जउत्त ! (१) कहिंसि ? । (ढ)
 रामः । अये ! सैवेयं रणरणकदायिनी चित्रदर्शनाद्विरह-
 भावना देव्याः स्वप्नोद्देगं करोति । सखेहसङ्गमस्याः पराम्भण् । (ग)
 अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगुणं सर्वास्ववस्थासु यत्
 विश्रामो हृदयस्य यत्र, जरसा यस्मिन्नहार्थीरसः ।
 कालेनावरणात्ययात् परिणते यत् स्नेहसारे स्थितं
 भद्रं तस्य (२) सुमानुषस्य कथमप्येकं हि तत्प्राप्यते (३) ॥ ४०

(ढ) । हा आर्यपुत्र ! कस्मिन्नसि ? ।

शेषः । ईदृशः खलु नियोगः सकलवृत्तानं विदित्वा स यथायथं ममान्तिके वक्तव्यः
 एवमेवादेशोऽस्तीत्यर्थः । सुतरां रामस्यापहातिशये सीतापवादी वक्तव्य एवेति सज्जन-
 स्थापवादप्रकाशात् मन्दमेव भाग्यं नर्सेति भावः ।

(ढ) सीतेति । उत्पन्नः स्वप्नो यस्याः सा उत्स्रप्रा सा इवाचरतीति उत्स्रप्रा-
 यते स्वप्ने प्रलपतीत्यर्थः । निद्रितावस्थायां विषयानुभवः स्वप्नः ।

(ग) रामइति । रणरणकदायिनी उद्देगकारिणी । विरहभावना मम विच्छेद-
 चिन्ता । स्वप्नोद्देगं स्वप्नोपि तादृशमेव विरहोद्देगं करोतीत्यर्थः । दुश्चिन्ता जागदवस्थायां
 यदर्थं कृता स्वप्नेऽपि सा तत्दर्शयतीति रीतिः । अङ्गं पराम्भण् अङ्गे हस्तं स्पर्शयन् ।

ईदृक्परमपतिव्रतायाः सीताया निरन्तरं सुखन्तु नास्तिपव, किन्तु कथं वनवासादि-
 विविधदाहणक्लेश एवासीदिति विभाव्य भ्रममनुगत आह अद्वैतमिति । यत् भार्यारूपं
 वस्तु सुखदुःखयोरद्वैतं अभिन्नमाश्रयं पतुः सुखेन सुखि, दुःखेन च दुःखीत्यर्थः । तथा
 सर्वास्ववस्थासु सम्पत्सु विपत्सु च अनुगुणं अनुकूलं न तु सम्पत्तावनुकूलं विपत्तौ तु
 प्रतिकूलमिति भावः । यत्र भार्यारूपे वस्तुनि हृदयस्य सांसारिकाशेषक्लेशभोगपरिश्रान्तस्य

(१) सोऽहं इत्यधिकः पाठः कापि ।

(२) प्रेम इति क्वचित्पाठः । (३) प्रार्थयति इति पाठमेदः ।

दुष्मं । उपसृज्य । जञ्चदि जञ्चदि देवो । (त)

रामः । ब्रुहि यदुपलब्धम् । (थ)

दुष्मं । उवञ्चुञ्चन्ति देञ्चं पौरजाणवदा, विस्मुरिदा अञ्च
महाराजदसरहस्य रामदेएण त्ति । (द)

(त) । जयरि जयति देवः ।

(द) । उपस्तुवन्ति देवं पौरजानपदाः, विस्मारिता वयं महाराजदशरथस्य रामदेवेनेति ।

मनसः विश्रान्तः श्रमापनोदनं विषयान्तरक्लिष्टं मनः यत्प्राप्य हृष्यतीत्यर्थः । यस्मिन्
भार्यारूपे वस्तुनि जरसा वाईक्येनापि रसोऽनुरागो न ह्यर्थः न हृत्तुं दूरीकर्तुं शक्यः
वाईकी हि प्रायेणैवेत्साहादयो मनोवृत्तयो नश्यन्ति किन्तु भार्यायामनुरागो न नश्यतीति
भावः । यत्भार्यारूपं वस्तु कालेन पुत्राद्युत्पत्तिप्रभृतिसमयेन आवरणस्य लज्जासङ्घीचा-
देरत्ययापदगमात् परिणते परिपक्वे स्नेहसारे स्नेहस्योत्कृष्टांशे स्थितं कामवृत्तप्रायमावेन
केवलाकृत्रिमप्रणयपात्रं भवतीत्यर्थः । तस्य सुमानुषस्य भार्यारूपसञ्जनस्य तत्प्रसिद्धं
एकं केवलं निरवच्छिन्नमिति यावत् भद्रं मङ्गलं कथमपि महाकष्टेनेत्यर्थः प्राप्यते
पत्येति शेषः । क्वचित् कस्यचिज्जनस्य पत्नी जन्मान्तरीयमहातपःकेशादिना निरवच्छिन्न-
मुखिनी स्यात् नतु सर्वेषां सुतरां सीताया निरवच्छिन्नं सुखं नाभूदिति कृत्वा ममानु-
शोचनमनर्थकमिति भावः ।

अत्र भार्यायाः प्रियतमत्वस्थापनकार्यं प्रति बहुतरकारणोक्तैः समुच्चयोलङ्कारैः ।

हयोर्भावो द्विता, द्वितैव द्वैतं प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अण्, ततो नञ्समासः ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं “सूर्याश्वैर्मसजसताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितं”मिति-
लक्षणात् ॥ ४० ॥

(थ) रामइति । यदुपलब्धं ज्ञातं तद्ब्रूहीत्यर्थः ।

(द) दुष्मुं इति । उपस्तुवन्ति प्रशंसन्ति । रामदेवेन देववत् प्रभाशालिना रामेण
वयं महाराजदशरथस्य विस्मारिताः विस्मृतिं प्रापिताः । दशरथादधिकगुणवान् राम
इत्यर्थः उत्कृष्टवस्तुलाभि पूर्वलब्धनिष्कृष्टवस्तुविस्मृतिः स्वाभाविकीति भावः ।

रामः । अर्थवाद एषः, दोषन्तु मे कञ्चित् कथय, येन स प्रति-
विधीयते । (ध)

दुर्म् । सास्त्रम् । सुणादु देओ । कर्णे एवमेवम् । (न)

रामः । अहह ! तीव्रसंवेगो वाग्बज्रः । इति सूच्छति । (प)

दुर्म् । आस्त्रसदु देओ । (फ)

(न) । शृणोतु देवः ।

(फ) । आश्रसितु देवः ।

महाराजदशरथस्येति “स्तुत्यर्थकर्मणी”ति कर्मणि षष्ठो ।

(ध) राम इति । अर्थस्य गुणस्य वादः कथनमित्यर्थवादः प्रशंसित्यर्थः । “अर्थवादः प्रशंसाञ्चि”ति हलायुधः । केचित्तु प्रशंसानिन्दान्यतरस्य वादः कथनमर्थवादः । तथाच पूर्वमौमांसार्थसंग्रहे लोगाच्चिभास्करः ।

“प्राशंसानिन्दान्यतरपरं वाक्यमर्थवादः ।” इति ।

तथाचार्थवादः प्राधान्येन द्विविधः स्तुत्यर्थवादो निन्दार्थवादयेति । अत्र तु एष “विस्मारिता” इत्यादिना त्वयोक्तः अर्थवादः स्तुत्यर्थवादः प्रशंसाकथनमित्यर्थः । प्रतिविधी-
यते प्रतिकारः क्रियते विनाशयत इति यावत् ।

(न) दुर्म् इति । ‘कर्णे एवमेव’ मिति कविचन । एवमेवमित्यस्य दुर्मुखपाठ-
त्वेतु ‘एव एव’मिति स्यात् । कर्णे कर्णसमीपे मुखसुपनीय एवमेवं ईदृशमीदृशं
दुर्मुखवादतीत्यर्थः । दुर्मुखेन निश्चतसृक्तवचनन्वेतत् यथा “अस्माकं राजा राम एतावान्
सरलबुद्धि र्यत् लङ्कायामिकाकिनौ युवतिः सीतावस्थितेति दोषावश्यभावसम्भावनायामपि
तेनासंशयमेव गृहीता सुतरामन्यायमेत”दित्यादिरूपं किञ्चित् । स्वाभाविकस्वरैषैतदुच्चारणे
यदि कञ्चिदन्यः शृणुयात्, सीता वा जागरिता शृणुयात्तदा महान् दोषः स्यादिति
निश्चतोक्तिज्ञापनार्थमुक्तं कर्ण इत्यादि ।

(प) । अहहेति महाखेदसूचकमव्ययं । तीव्रो महान् सन्वेगो यस्य सः । वाक्

रामः । आश्वस्य । (व)

हा हा धिक् परगृहवासदूषणं यद्
वैदेह्याः प्रशमितमङ्गु तैरूपायैः ।

एतत्तत् पुनरपि दैवदुर्विपाका-

दालर्कं विषमिव सर्वतः प्रसृतम् ॥ ४१ ।

तत् किमत्र मन्दभाभ्यः करोमि । विस्मय सकरुणं ।

अथवा किमन्यत् । (भ)

दुर्मुखोक्तवाक्यमेव वज्र इतिरूपकालङ्कारः । वज्रवत् महाप्रहारेण अतिदुःसहवेदनाकरत्वा-
दिति भावः ।

(व) आश्वस्य लब्धसंज्ञी भूत्वैत्यर्थः । आङ्पूर्वश्च सधातोर्नुज्ञायां प्रयोग एव सूच्छा-
रोगस्य महौषधमिति नाटककवयो मन्यन्तेऽस्मिन्निर्णीयते ; तथाच प्रायेण सर्वत्र
“आश्वसिहि आश्वसितु” इत्युक्तिमात्रमेव सूच्छापन्नश्चैतन्यमापद्यत इति दृश्यते ।

हाहेति । वैदेह्याः सीतायाः यत् परगृहवासदूषणं एकाकिन्या लङ्कावस्थानजनित-
दोषसंशयः अङ्गुतैरूपायैः आश्वर्यैरग्निपरोक्षादिभिः साधनैः प्रशमितं दूरीकृतं, तदेतत् पर-
गृहवासदूषणं दैवदुर्विपाकात् दुरदृष्टपरिणामात् अलर्कस्य क्षिप्तकुर्कुरस्य इदं इत्यालर्कं
विषमिव पुनरपि सर्वतः सर्वाङ्गेषु सर्वासु द्रिचुच प्रसृतं व्याप्तं । यथा क्षिप्तकुक्कुरदंश-
विषं तदानीं मन्त्रौषधादिना उपशमितमपि कालान्तरे सर्वाङ्गेषु व्याप्तं सदृत्पद्यते, तन्न
दग्निपरोक्षादिना सीतायाः परगृहवासदोषसंशयसदानीमपनोतोऽपि इदानीं सर्वदेशेषु
व्याप्त इत्यर्थः ।

ततोपमालङ्कारः । प्रहर्षिणीवत् ॥ ४१ ।

(भ) तदिति । तच्छ्रुत्वा । प्राणाधिकसीतापरित्यागस्य कर्तुमशक्यत्वात् सीता-
रक्षणे च दाहणलोकापवादस्य दुःसहत्वात् एतयोर्षधेः किं करोमीत्यर्थः ।
विस्मय विविच्य । अन्यत् किं करोमीत्यर्थः । लोकसन्तोषाय सीतामेव त्यजामीति
भावः ।

सतां केनापि कार्येण लोकस्याराधनं व्रतम् ।
यत् पूरितं (१) हि तातेन माञ्च प्राणांश्च सुञ्चता ॥ ४२ ॥
सस्मृत्येव भगवता वशिष्ठेन सन्दिष्टं । अपि च । (म)
यत्सावित्त्रैर्दीपितं भूमिपालैः—
लोकश्रेष्ठैः साधुशुद्धं चरितम् ।
मत्सम्बन्धात् कश्मला किंवदन्ती
स्याच्च दस्मिन् हन्त ! धिङ्मामधन्यम् ॥ ४३ ॥

सीतापरित्याग युक्तिमाह सतामिति । सतां साधूनां केनापि अनिर्व्वचनीयेन दुष्करणा-
पीत्यर्थः कार्येण कर्मणा लोकस्य जनस्य आराधनं सन्तोषः व्रतं व्रतवदवश्यकर्त्तव्य-
मित्यर्थः । हि तथाहि तातेन बहुदर्शना राज्ञा दशरथेन माञ्च प्राणांश्च सुञ्चता त्यजता
सता यत् व्रतं पूरितं परिसमापितं । प्रतिज्ञाभङ्गं पापं मिथ्यावादितया प्रजानामवि-
श्वासेनासन्तोषश्च स्यादिति विविच्य तातेन लोकानां सन्तोषार्थैव अहं निर्वासितः तच्छीकेन
प्राणांश्च त्यक्त्वाः सुतरां मया लोकसन्तोषाय ततोऽल्पतरसीतापरित्याग एव कर्त्तव्य
इति भावः ।

अत्र विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः, तथा सुञ्चतेत्येकया क्रियया माञ्च
प्राणांश्च इत्यनयोरन्वयात् तुल्ययोगिताचेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ॥ ४२ ॥

सीतापरित्यागस्य कर्त्तव्यतायां युक्तान्तरमाह सम्प्रतीति । सम्प्रत्येव नतु बहुपूर्वं,
येन विस्मृतिः स्यादिति भावः । सन्दिष्टं अष्टावक्रसुखेन “युक्तः प्रजानामनुरञ्जने स्या”
इत्यनेन सर्वं विहायापि लोकानुरागवर्द्धनं कर्त्तव्यमिति वाचिकं प्रेरितमित्यर्थः । सुतरां
वशिष्ठोपदेशोऽपि सीतापरित्यागपक्षमेव प्रमाणयतीति भावः । अपिच सीतापरित्यागे
अन्यच्च युक्तिरस्तीत्यर्थः ।

तदयुक्तान्तरमहं यदिति । सवितुः सूर्यस्यापत्यानीति सावित्राः तैः सूर्यवंशीदैः
लोकश्रेष्ठैः भूमिपालैः यत् शुद्धं निर्मलं चरितं साधु सम्यक् दीपितं प्रकाशितं मासौत्,

(१) पूजितमिति कापि पाठः ।

हा देवि ! देवयजनसम्भवे ! हा स्वजन्मानुग्रहपवित्रीकृत-
वसुन्धरे ! हा जनकवंशनन्दिनि ! हा पावकवशिष्ठारुन्धती-
प्रशस्तशीलशालिनि ! हा रामैकजीविते ! हा महारण्यवास-
प्रियसखि ! हा तातप्रिये ! हा स्तोकप्रियवादिनि ! कथमेव'
विधायास्तवायमीदृशः परिणामः । (य)

चेत् यदि मत्सम्बन्धात् मम सम्पर्कात् अस्मिन् तस्मिन् चरिते कश्चिन्ना मलिना निन्दारूपे-
त्यर्थः किंवदन्ती जनश्रुतिः स्यात् । हन्त खेदे ! तर्हि 'अध्व' पापिनं मां धिक् निन्दामी-
त्यर्थः । सीतारचणे निन्दारूपजनश्रुतेरनिवार्यत्वात् सीतापरित्याग एवावश्यं कर्त्तव्य इति
भावः ।

“कप्रमलं मलिने विष्वि”ति हेमः ।

शालिनीवचं “मात्स्यीगौ चिच्छालिनी वेदलोकै”रिति लक्षणात् । ४३ ॥

एवं परित्यागस्यावश्यकर्त्तव्यत्वनिश्चयेन शोकोदयान्द्विपति हार्दवीति । देवा
इज्यन्ते पूज्यन्तेऽन्धिमिति देवयजनं यज्ञस्थलं तस्मात् सम्भवति या तत्सम्बोधनं ।
अग्रद्वारशोणितजाततया वीजदोषोऽपि ते नास्तीति भावः । स्वस्था आत्मनो जन्मैवानुग्रहे
दया तेन पवित्रीकृता वसुन्धरा पृथिवी यथा सा । तथाच ब्रह्मवैवर्ते

“शतजन्मपुण्यवतां गृहे जाता पतिव्रता ।

पतिव्रताप्रसूः पूता जीवन्मुक्तः पिता तथा ।”

ईदृशपतिव्रतारत्नानो दाहणदुःखकर इति भावः । जनकवंशनन्दिनि जनककुला-
नन्दकारिणि ! धार्मिकस्थानन्दो धर्मणेवोत्पद्यत इति महाधर्मवती त्वमिति भावः ।
पावकोवधिः । पावकवशिष्ठारुन्धतीभिः प्रशंसितं यत् शीलं स्वभावः तेन शालत इति सा
सीताचरित्रं अग्निना परीक्षीकाली वशिष्ठारुन्धतीभ्यान्तु सर्वदेव प्रशंसितमिति रामायणे
द्रष्टव्यं । पावकः सर्वदेवमयः, वशिष्ठस्त्रिकालज्ञो ब्रह्मर्षिः, अरुन्धती च पतिव्रता-
शिरोमणिः अतिसत्यवादिभिरनौभिर्यतस्त्वं प्रशंसिता, सुतरां त्वं परमपतिव्रता, नास्त्व
संशय इति भावः ।

त्वया जगन्ति पुण्यानि त्वय्यपुण्या जनोक्तयः ।

नाथवन्तस्त्वया लोकास्त्वभनाथा विपत्स्यसे ॥ ४४ ॥

राम एव एकमद्वितीयं जीवितं जीवनं यस्याः सा, हा रामस्यजीवन इत्यर्थः सुत-
रानीदृश्याः परित्यागात् महती कृतघ्नता स्यादिति भावः । महारण्यवासप्रियसखि ! महा-
वनवासेऽपि सहवर्त्तिनि ! या महारण्यवासे मम शूयूषार्थं अनावश्यकत्वेऽपि स्वयमेव
सहचारिणी बभूव, तामेवाहमेकाकिनी महारण्ये विमर्ज्याभीति सतो जगत्यां कृतघ्नो
नास्तीति भावः । हा तातप्रिये ! पितृप्रीतिकारिणि ! सुतरां तव परित्यागेन स्वगस्थो
महागुरुः पितापि मां प्रति महाविरक्तो भविष्यतीति भावः । लोकात्मन्यं प्रियं प्रीति-
करञ्च वदितुं शीलं यस्याः सा, तेन त्वं ममातीव प्रीतिपावभूतासि, तेन तव परित्यागे
हृदयविदारक इति भावः ।

अत्र गद्यभागे परिकरालङ्कारः “उक्तिर्विशेषणैः सामिप्रायैः परिकरो मत” इति
लक्षणात् ।

एवंविधाया असाधारणनानागुणशालिना इत्यर्थः । अयं सया क्रियमाणः परि-
त्यागरूपः । ईदृशोदारूण इत्यर्थः । परिणामः शेषफलं ।

अत्रांशे विभावनाविशेषोक्तोः सन्देहसङ्करालङ्कारः ।

त्वयिति । त्वया करणभूतया जगन्ति भुवनानि पुण्यानि पादरजःस्य शीदिना पवित्र
भूतानि, किन्तु त्वयि अपुण्याः अपवित्राः दुष्टा इत्यर्थः जनोक्तयः ‘लङ्कायामेकाकिनी
स्थिता सीता कथं चरित्ररक्षणचमना आसौ’देवभृता जनप्रवादा वर्त्तन् इतिशेषः । तथा
त्वया लोका नाथवन्तः अधिपतिशालिनः लक्ष्मीरूपत्वात् त्वमेव जनानां नाथा ईश्वरीत्यर्थः,
किन्तु त्वं अनाथा प्रशुशून्या रचकरहितेति यावत् सती विपत्स्यसे वने विपदं प्राप्स्यसि ।
रामेण जनसि सीताया निर्वासनस्य निश्चितत्वात् “अनाथाविपत्स्यसे” इतुक्त-भिति
वोध्यं ।

अत्र पूर्वाद्धं लोकचरित्रवैचित्र्याविरोधसमाधानं, परार्द्धे च ईश्वरेच्छयेति विरोधा-
भासोऽलङ्कारः ।

तथा ‘त्वयि त्वं’मित्यनयोः परं तुशब्दः किन्तुञ्चब्दो वा भेदज्ञापनार्थं, वाच्यः; किन्तु

दुर्मुखं प्रति । ब्रूहि लक्ष्मणम्, एष ते नूतनो राजा रामः
समाज्ञापयति । कर्णे एवमेव । (२)

दुर्मु । क्वधं दाणिं अग्निपरिसुद्धाए गभवपरिपुद्भिद्धि पवित्तर-

(ल) कथमिदानो अग्निपरिगुद्धाया गर्भपरिस्फुटितपवित्तरपुङ्गवसन्तानाया देव्या
दुर्जनवचनादेवमनार्थमध्यवसितं देवेन ? ।

नोक्त इति वाचानभिधानदोषः ; सच 'त्वया जगन्ति पुण्यानि वाचोऽपुण्यास्तु ते नृणाम्'
इतिपाठेन 'लक्ष्मणाथा' इति पाठेन च समाधेयः ।

पतिव्रतायाः पादरजःस्पर्शे पृथिव्याः पवित्रत्वे प्रमाणं यथा—

ब्रह्मवैवर्त्तपुराणं—“सतीनां पादरजसा सद्यः पूता वसुन्धरा ;

पतिव्रतां नमस्कृत्य सुच्यते पातकान्नरः ।”

सीताया लक्ष्मीरूपत्वे प्रमाणं यथा पद्मपुराणं—

“अथ लोकेश्वरी लक्ष्मी र्जनकस्य पुरे स्वतः ।

शुभक्षेत्रे ह्यलोत्खाते तारिचोत्तरभाल्गुने” । इत्यादि । ४४ ।

(२) नूतनः अदृष्टपूर्वाश्रुतपूर्वकर्म इत्यर्थः । यः एवमग्निपरौक्षया निर्दोषतया
निश्चितां आसन्नप्रसवां अभिन्नहृदयां एकान्तविश्वासकारिणीं परमप्रियतमां निर्वासयितु
मर्हति, स नूतन एवेति भावः । इत्यन्तु गभीरविषादाक्षेपोक्तिः । कर्णे दुर्मुखस्य कर्ण-
समीपे मुखसुपनीय एवमेवमाह्वेत्यर्थः । तद्वचनन्तु यथा “सम्प्लुत्येव सीता पञ्चवटी-
दर्शनाय आयहं कृतवती, अतएव तत्प्रदर्शनच्छलेन रथेन तत्र नीत्वा विसर्ज्य द्रुतं निभृत-
ञ्चागच्छ” इति इत्येव लक्ष्मणं ब्रूहीत्यर्थः ।

अत्र 'नितात्मनीचजातीयस्य कस्यचित् :सामान्यकिङ्करस्य वचनविश्वासेन सीतापरि-
त्यागो रामस्य विचारनैपुण्यशून्यतां अवैधोपायेनापुत्रपन्नयशःप्रियताञ्च प्रकटयति” इति
केचिदिदानीन्तनाः शिञ्चितमन्वाः समालोचका रामचरिते दोषमारोपयन्ति ; नतु
जानन्ति ते, यत्, इदानीमिव तदानीं नासन् प्रायेण मिथ्यावादिनः, येन रामस्य दुर्मुख-

हुत्सलसन्ताणाय देईए दुज्जणवअणादो एव्वं अणज्जं अज्भव-
सिदं देवेण ? । (ल)

रामः । शान्तम् । कथं दुर्जनाः पौरजानपदाः । (व)

इच्छाकुवंशोऽभिमतः प्रजानां

जातञ्च दैवादचनीयवीजम् ।

यच्चाङ्गुतं कर्म विशुद्धिकाले

प्रत्येतु कस्तद्भुवि (१) दूरवृत्तम् ? ॥ ४५ ॥

वचने संशयो भवेत्, अपिच सीताहरणस्य श्रुतत्वात् अग्निपरीक्षायाश्च्युतत्वात् लोकाप-
वादो रामेणानुमितोपीत्यलं पल्लवितेन ।

(ल) । गर्भे परिस्फुटितः प्रकाशितः पवित्रो रघुकुलसन्तानो यस्याः तस्याः गर्भिणी
सरणसम्भवे गर्भेनाशब्दसम्भवात् गुरुतरपातकमेतदिति भावः । अनार्थं असाधु, अध्व-
वसितं निश्चितं अन्यन्तासङ्गतमेतदिति भावः ।

(व) राम इति । शान्तं विरतं भवतु इति शेषः प्रजाम्प्रति तव दुर्जन इति
वाक्यं नवाच्यमित्यर्थः ।

पौरजानपदानामदुर्जनत्वं प्रतिपादयितुमाह इच्छाङ्किति । प्रजानां इच्छाकुवंशः
अभिमतः राजत्वेन अभीष्टः अतएव इच्छाकुवंशीवं मां प्रति स्वभावतो विहेषवशात् अपवादं
घोषयन्तीति न सम्भवतीति भावः । तर्हि कथमपवादं कुर्वन्तीत्याह, दैवात् दूरदृष्ट-
वशात् वचनीयवीजं लङ्कायामेकाकिन्या अवस्थानरूपं निन्दाकारणं जातं सुतरां
प्रकृष्टकारणं प्रार्थ्यैव अपवदन्ति कथमन्यथा तदपवादविषयपरिहारः स्यादिति भावः ।

अग्निपरीक्षया सीताचरित्रविशुद्धिं विश्वस्य अपवादान्निवर्तन्ता मितिचेत्तवाह, विशुद्धि-
काले अग्निपरीक्षया निर्दोषत्वप्रतिपादनसमये यच्च अङ्गुतं स्वयमग्निदेवेन सीतामङ्गे निधाय
तस्या निर्दोषत्वं सुखेनैव यत् प्रतिपादितं तादृशं आश्चर्यं कर्म आसीदिति शेषः दूरवृत्तं
अतिदूरवर्तिलङ्कायां जातं तत् कर्म भुवि पृथिव्यां को जनः प्रत्येतु विश्वसितु अपि तु

(१) कस्तद्भवति इति क्वापि पाठः ।

तद्गच्छ ।

दुर्म्युः । हा देइ ! । इति निष्क्रान्तः । (३)

रामः । हा कष्टमतिवैभत्सकस्मा नृशंसोऽस्मि स'वृत्तः । (४)

शैशवात् प्रभृति पोषितां प्रियां

सौहृदादपृथगाश्रयाभिमाम् । (१)

(३) । हा देवि ? ।

कोऽपि नेत्यर्थः । दूरवृत्तस्य प्रत्यक्षाभावात् लोकपरम्परया श्रवणस्य तु प्रार्थनैवास्तीकत्वाच्च तदविश्वासो न दोषायति भावः ।

अत्र यतो दूरवृत्त' अतः कः प्रत्येत्विति प्रत्ययाभावं प्रति दूरवृत्तत्व पदार्थस्य हेतुत्वात् पदार्थहेतुक' काव्यलिङ्गमुक्तार्थापत्तिश्चालङ्कारः ।

अभिमतइति "अप्रनुवन्वमती" व्याटिना वर्त्तमाने क्तः । प्रजानामिति "वर्त्तमानाधिकरणयोः सौव" इति कर्त्तरि षष्ठी ।

इन्द्रवज्रा वृत्त' ॥ ४५ ॥

(४) राम इति । अतिवैभत्स' अकारणसद्भाष्यापरित्यागात् अतिनिन्दनीय' कर्म यस्य स तथोक्तः । नृशंसः क्रूरः ।

नृशंसतां प्रति कारणमाह शैशवादिति । शैशवात् प्रभृति बाल्यकालादवधिं पोषितां पालितां प्रियां प्रीतिकर्त्री सौहृदात् प्रणयात् अपृथगाश्रयां एकस्थानस्थितां इमां सौतां सौनिकः पशुपत्तिमांसविक्रयकारी (कषाड इति यस्य प्रसिद्धिः) गृहशक्तुक्तिकां गृहपालित-पक्षिणीमिव क्षुब्धना कपटतया मृत्युवै भारणाय परिददाभि अर्पयामि । अनन्तहिंस्रसमाकुली महारण्ये निर्वासनात् मरणमस्वा अवश्यन्भावीति परमप्रियतमाया ईदृशमरणसम्पादका-दन्वः कोनाम नृशंसोऽस्तीति भावः ।

अत्र पूर्णोपमालङ्कारः, तेनाहमतोव कदर्य इति ध्वन्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

(१) अपृथगाश्रयाभिमामिति पाठान्तर' ।

कृद्मना परिददामि मृत्यवे

सौनिको गृहशकुन्तिकामिव ॥ ४६ ॥

तत् किमित्यस्पर्शनीयः पातकी देवो' दूषयामि । (स)

सौतायाः शिरः स्त्रैरमुन्नमथ्य बाहुमाकर्षन् । (ह)

अपूर्वकर्म्मचाण्डालभयिः सुग्धे ! विमुञ्च माम् ।

अत्रितासि चन्दनभ्रात्या दुर्विपाकं विषद्म मम् ॥ ४७ ॥

सूनया प्राणिहंसया संसृष्ट इति सौनिकः “तेन दीव्यती”त्यादिना इकं ।
“सौनिकः सौनिकश्च मासिकः कौठिकस्तथे”ति ह्यनः ।

रथोद्धता हत्तं ॥ ४६ ॥

(स) तदिति । अस्पर्शनीयः स्पर्शयोग्यः । पातकी अपतितभाष्यापरित्यागन
पातित्यजनकपापवान् । देवो' सौतां देवीवत् सञ्चरित्वामिति भावः । दूषयामि स्पर्शेन
अपवित्रां पापिनीं वा करोमि ।

अपतितपरित्यागे पातित्यमाह गोतमः । “ब्रह्महा-सुराप-गृह्यतल्पग-पितृमातृ-
सुतत्यागि - पितृमा तृयोनिःसम्बन्धाग-सैन-नान्तिक-निन्दितकर्म्मभ्यासि-पतिताऽत्यग्य पतित-
त्यागिनश्च पतिताः ।”

पतितस्पर्शे स्नानमाह मनु :—

द्विवाकीर्त्तिसुदक्ष्याच्च पतितं सूतिकां तया ।

शवं तत् स्पृष्टिनञ्चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन युध्यति ।”

पतितस्पर्शे तु तत् पापसंक्रममेवाह गरुडपुराणे—

“आलापाद् गावसंस्पर्शात् संवासात् सहभोजनात् ।

आसनाच्छयनाद् यानात् पापं संक्रमते नृणाम् ।”

(ह) सौताया इति । स्त्रैरं मन्दं उन्नमथ्य उत्थाप्य ।

अपूर्वेति । अग्नि सुग्धे ! सरलवृद्धिशालिनि ! न तु सज्जनदुर्जन विवेकशालिनी-
त्यर्थः, अपूर्वः अदृष्टपूर्वाश्रुतपूर्व इत्यर्थः, कर्म्मणा कृतघ्नतादृशसत्यवहारादिना कार्येण

उत्थाय । हन्त ! विपर्यस्तः सम्प्रति जीवलोकः, अद्य
वसितं जीवितप्रयोजनं रामस्य, शून्यमधुना जीर्णारण्यं जगत्,
असारः संसारः, कष्टप्रायं शरोरं । अशरणोऽस्मि, किं करोमि,
का गतिः, क्व गच्छामि । अथवा (च)

चाण्डालः, नतु जाल्या चाण्डालः तं कृतघ्नतादिकर्मणा यद्यपि केचित् रत्नाकरादयः कर्म-
चाण्डाला आसन्, तथापि ईदृशभार्यापरित्यागात् कदर्यातिकदर्यः कर्मचाण्डालः कश्चिदपि
नासीत् नवा वर्त्तत इति अपूर्वपदप्रयोगस्याभिप्रायः । सां विमुञ्च स्वयमेव परित्यज । कथ-
मित्याह चन्दनभान्ता चन्दनतह्मभेण टुष्टोविपाकः परिणामफलं भरणमित्यर्थः यस्य तं
विषद्रुमं विषहृत् श्रितासि अबलम्बितवत्यसि । सत्पुरुषभमेण अतिदुर्जनं सां पतित्वेन
प्राप्तवतीत्यर्थः । सुतरां तत्परित्याग एव श्रेयानिति भावः ।

अथ वस्तुतश्चन्दनभमेण विषहृत्चाश्रयाभावात् वाक्यार्थोऽसम्भवं चन्दनभमेण विष-
हृत्चाश्रय इव सत्पुरुषभमेण अतिदुर्जनाश्रयः कृत इति विस्मयप्रतिबिम्बभावं बोधयतीति
असम्भवहस्तसम्बन्धा निदर्शना, तथा त्यागं प्रति विषहृत्चाश्रयस्य हेतुत्वात् कारणेन
कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासश्चेत्यनयोरेङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । ४७ ।

(च) हन्तेति । हन्त खेदे । जीवलोकः सजीवपदार्थः । विपर्यस्तः विपरीतः सम्बृत्तः ।
पूर्वं य एव लम्बादादयो दासीदासादयश्च त्वया सहैकत्वावस्थानि परमन्नेहालापव्यवहारा-
दिना उत्तरोत्तरवर्द्धमानमुखकरा आसन्, त एवेदानीं तवाभावेन तव स्मृतैकत्वापकतया
क्रमिकवर्द्धमानदुःखसाधका भवेयुरित्यर्थः । अद्य सीतापरित्यागदिने रामस्य जीवितप्रयोजनं
जीवनोद्देश्यं ऐहिकसुखमित्यर्थः पर्यवसितं परिसमाप्तं इतः परं तव शोकेन सर्वदैव
सर्वथा दुःखसैत्रवावश्यभावादिति भावः । जीर्णारण्यं जीर्णं शुष्कविरलहृत्प्रायं अरण्यमिव
जगत् भुवनं शून्यं शून्यमिवित्यर्थः तव शोकजनितदुःखसैत्रं सर्वाभोदनिवारकतया आश्वास-
साधकपदार्थाभावादिति भावः । निविडारण्ये नवपत्रपल्लवदर्शनादिना कियानाश्वासः
सम्भवति, शुष्कारण्ये तु विषाद एवेति ज्ञापनाय जीर्णपदं प्रयुक्तमिति बोध्यं । न विद्यते
सारो वर उक्तकष्टपदार्थः सुखमिति यावत् यस्मिन् सः असारः संसारः जगत् सुखशून्यं

दुःखसम्बेदनायैव रामे चैतन्यमर्पितम् । (१)

मर्म्मोपघातिभिः प्राणैर्वज्रकीलायितं स्थिरैः (२) ॥ ४८ ॥

हा अस्व अरून्धति ! हा भगवन्तौ वशिष्ठविश्वाभित्त्रौ !

हा भगवन् पावक ! हा देवि भूतधात्रि ! हा तात जनक !

हा तात ! हा मातरः ! हा प्रियसख महाराज सुग्रीव ! हा

सौम्य हनूमन् ! हा परमोपकारिन् लङ्काधिपते विभीषण !

हा सखि त्रिजटे ! दूषिताः स्थ, परिभूताःस्थ रामहतकेन ।

अथवा कीनामाहमेतेषामाह्वानि ? (क)

जगदित्यर्थः । सीताऽभावेन सर्व्वस्त्रैव दुःखत्वादिति भावः । कष्टप्रायं दुःखबहुलं एतेन किञ्चित् सुखमस्तीति विज्ञायतेः तत्तु वैरागेण वनवासदादौ न तु गृह इति भावः । अशरणः रचकयन्त्रोऽस्मि दारुणदुःखहस्तादिति भावः । का गतिरुपायः आश्रमं प्रतीति भावः । अथवा किम्वा आश्रासोपायान्वेषणं निष्फलमित्यर्थः ।

कुत्र इत्याह । दुःखसम्बेदनायैव कटानुभवयैव रामे मयि चैतन्यं अर्पितं निहितं विधिनिति शेषः । मर्म्मं जीवस्थानं उपहन्तुं प्रहृत्तुं शीलं येषां तैः स्थिरैः अपसारयितुं इष्यमाणेरपि निश्चलैः प्राणैः वज्रकोयं वज्रनिर्म्माणसाधनवस्तुनिर्म्मितशङ्कुः (पेरिक इति यस्य प्रसिद्धिः) तेन इव आचरितमिति वज्रकोशयितं । नितान्तकठिनतया वज्रकीलं यथा कथमप्यपसारयितुं न शक्यते, तथा दारुणदुःखातनयापि प्राणा न यान्तीत्यर्थः । प्राणानां सङ्गाव एव मर्म्मपीडा स्यान्नतु प्राणाभाव इति प्राणा एव मर्म्मोपघातिन इति भावः ।

अत्र पूर्वोद्धे एवशब्दोद्भवशब्दसमानार्थं स्तेन वाच्या भावाभिमानिनी क्रियोत्प्रेक्षा, द्वितीयाद्धेतु क्वचा सादृश्यबोधनादुपमालङ्कारः अनयोस्तिलतङ्गुलवत् संसृष्टिः ।

“मर्म्मं जीवस्थान”मिति राजनिर्घण्टः ॥ ४८ ॥

(क) हा अस्विति । पावक ! वरू ! । भूतधात्रि ! पृथिवि ! तात ! दशरथ ! मातरः कौशल्यादयः ? विजटा नाम काचित् राक्षसी लङ्कावस्थानकाली सीतायास्तत्पुत्र-

(१) आहितमिति कापि पाठः । (२) हृदीति पाठान्तरं ।

ते हि मन्ये महात्मानः कृतघ्नेन दुरात्मना ।

मया गृहीतनामानः स्पृश्यन्त इव पाप्मना ॥ ४८ ॥

धानकारिणी सकलभयनिवारिणी माखनाकारिणी आसीत्, परमोपकारित्वात्तस्याः सम्बोधनं । दूषिताः स्थ, परिभूता अवमानिताः स्थ, सीतापरिव्यागेन दूयमिति शेषः । तथाच सर्वैरेव युष्माभिः नितान्तनिर्मलज्जरिततया सीतायाः प्रशंसा कृता, इदानीं तस्या एव चरित्रदोषापवादेन परित्यागात् मया सर्वेषामेव मिथ्यावादिव्यदोषः प्रतिपादितः, वाक्यानिश्चासेन अवमानना च कर्नेति भावः । हतः पातित्यजनकसङ्घार्थ्यापरित्यागपापेन नष्टप्रायः, हतएव इतकः कुत्सायां कप्रत्ययः रामयार्सी हतकथेति रामहतकः अभिधानाद्विशेषणस्य परनिपातः । आह्वाने सम्बोधनं अहं कः अपितु कौऽपि न, अनधिकारीत्यर्थः ।

अत्र हेतुमाह ते हीति । हि यस्मात् कृतघ्नेन सीतायाः प्रशंसाद्वारादिना महोपकारिणां तेषां दोषावमानाभ्यामपकारिण्यर्थः । दुरात्मना अपतितभार्थ्यात्यागात् पापात्मना मया गृहीतानि उच्चारितानि नामानि येषां ते तथोक्ताः ते अहन्वत्यादयो महात्मानः पुण्यवन्तः पाप्मना पापेन न्युश्यन्त सम्बध्यन्त इव इत्यहं मन्ये ।

अत्र भावाभिमानिनी वाच्या क्रियोत्प्रेचाऽलङ्कारः, तथा पापस्पर्शं प्रति मया गृहीत नामत्वं हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गच्छेत्यनयोऽङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

कृतघ्नमाह प्रायश्चित्ततत्पृथक्कन्दपुराणं—

“कृतस्य दोषं वदति सकामान्न करोति यः ।

न स्मरेच्च कृतं यस्तु आयमान् यस्तु दूषयेत् ।

सर्व्यांस्तावृषिभिः सार्धं कृतघ्नानववीन्मनुः ।”

कृतघ्नस्य प्रायश्चित्तानपनेयपापत्वमपि तर्कबोक्तं, यथा—

“ब्रह्मघ्नो च सुरापि च चौरै च गुरुतल्पगे ।

निष्कृतिर्विहिता सङ्गिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥” ४८

योऽह'

विश्वम्भादुरसि निपत्य लम्बनिद्रा-
मुन्मुच्य प्रियगृहिणीं गृहस्य शोभाम् ।
आतङ्गस्फुरितकठोरगर्भगुर्वी'

क्रव्याद्गो वलिमिव निर्घृणः क्षिपामि ॥ ५० ॥

सीतायाः पादौ शिरसि कृत्वा । देवि ! देवि ! अयं पश्चिमस्तु
रामस्य शिरसि पादपङ्कजस्पर्शः । इति रोदिति । (ख)

विश्वम्भादिति । निर्घृणः निर्दयः विश्वम्भात् 'अयं मम प्रियतमः पति'रिति विश्वासात्
उरसि वक्षसि निपत्य स्थित्वा लम्बनिद्रां गृहस्य शोभां लक्ष्मीस्वरूपां आतङ्गन कयाचिर्
शङ्कया आतङ्गजनितदौर्घ्यासेनेत्यर्थः स्फुरितः कम्पितः कठोरः पूर्णो यो गर्भस्तेन गुर्वो
भारवती तां प्रियगृहिणीं प्रियतमः भार्यां उन्मुच्य उत्तोल्य क्रव्याद्गो मांसभोजिजन्तुभ्यः
व्यात्रादिभ्यः इत्यर्थः वलिमिव खाद्यमिव क्षिपामि अर्पयामि । इतोऽधिका का नाम
वृथं सताऽस्तीति भावः ।

अवीपमालङ्कारः ।

क्रव्यं मांसमदन्तीति क्रव्यादः "क्रव्ये चिति अन्तेः क्षिप् ।

"कारुण्यं करुणा घृणा" इत्यमरः ।

प्रहर्षिणी वृत्तं ॥ ५० ॥

(ख) सीताया इति । कृत्वा अर्पयित्वा । रामस्य शिरसि ते तत्र पादपङ्कजस्पर्शः
अयं पश्चिमः श्रेष्ठः नातःपरं पुनर्भविष्यतीत्यर्थः ।

ननु रामस्य शिरसि सीतायाः पादस्थ्यापनं नितान्तमनुचितमिव प्रतिभाति ।

"गूहुरग्निर्विजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः ।

पतिरेको गुरुःस्त्रोणां सर्वदाभ्यागतो गुरुः ।"

इत्यङ्गिरोवचनेन रामस्य सीताया महागुरुत्वादिति चेत् सत्यं—

नेपथ्ये । अत्रक्ष्ण्यम् अत्रक्ष्ण्यम् । (ग)

रामः । ज्ञायतां भोः ! किमेतत् । (घ)

पुनर्नेपथ्ये । ऋषीणामुग्रतपसां यमुनातीरवासिनाम् ।

लवणत्वासितः स्तोमस्त्रातारं (१) त्वासुपस्थितः ॥ ५१ ॥

रामः । आः ! कथमद्यापि राक्षसत्वासः ? तद् यावदस्य दुरात्मनः कुम्भीनसीपुत्रस्य समुन्मूलनाय शत्रुघ्नं प्रेषयामि । कतिचित् पदानि गत्वा पुनः प्रतिनिह्वय । हा देवि ! कथमेवंविधा गमिष्यसि । भगवति ! वसुन्धरे ! श्लाघ्यां दुहितरमवेक्षस्व जानकीम् । (ङ)

“वृथिव्यां यानि तीर्थानि सतीपादेषु तान्यपि ।

तेजश्च सर्वदेवानां मुनीनाञ्च सतीषु च ।”

इतिस्मृतेर्यदा यदेव सतीयां महासतीज्ञानं तदा तदेव शिरसा रामेण तत्पदपङ्कज-
म्पर्शाः कृताः, अयन्तु तेषां शेष इति दिक् ।

(ग) नेपथ्य इति । ब्रक्ष्ण्ये विप्राय हितं ब्रक्ष्ण्यं, न ब्रक्ष्ण्यं अत्रक्ष्ण्यं ब्राह्मणा-
नामहितं उत्पात इत्यर्थः । उपस्थितमिति शेषः ।

“वेदस्तत् तपोब्रह्म ब्रह्माविप्रः प्रजापति” रित्यमरः ।

(घ) राम इति । एतदुक्तं किं कथमिति ज्ञायतामित्यर्थः । परिजनानुद्दिश्य राम-
स्योक्तिरियं ।

ऋषीणामिति । उग्रं घोरं दुश्चरं तपो येषां तेषां यमुनातीरवासिनां ऋषीणां
स्वामः समूहः लवणेन लवणाख्यराक्षसविशेषेण वासितः भयं प्रापितः सन् वातारं
रक्षकं त्वां उपस्थितः । लवणादात्मनो रक्षयितुं तव समीपमागत इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

(ङ) राम इति । आ इति कोपसूचकमभ्ययं तथाच “आस्तु स्यात् कोपपीडयो”
रित्यमरः । अद्यापि रावणवधादव्यवहितपरकालेऽपि । सानुचरसंबंशरावणवधेन
विरोधिनी राक्षसा भयेन शान्तिमुपगताः, अनुकूलास्तु पूर्वस्मादेव सनातनधर्माविरोधे

(१) शरण्यं इति क्वचित् पाठः ।

जनकानां रघूनाञ्च यत्कृत्स्नं गोत्रमङ्गलम् ।

यां (१) देवयजने पुण्ये पुण्यशोलात्मजीजनः ॥ ५२ ॥

इति निष्क्रान्तः ।

सीता । हा सोम्य अञ्जउत्त ! कहिंसि ? । सहसोल्याय । हद्दी
हद्दी ! दुस्सिविण रणरणअविप्लडाहं अञ्जउत्तं आक्कन्दामि

वर्तन्ते सुतरां अस्मिन् समये राजसत्तासः असम्भव एवेति भावः । दुरात्मनः ऋषीण
विरुद्धाचरणेन पापात्मनः । कुम्भीनसी नाम काचित् राजसी तदुपवस्य लवणस्यैत्यर्थः ।
समुन्मत्तनाय सभ्यगुच्छेदाय । तथाच रामायणं

“तस्य पत्नी सहाभागा प्रिया कुम्भीनसीति या ।

मिश्रावसोरपत्यं सा प्यनलायां महाप्रभा ॥

तस्याः पुत्रो महावीर्यो लवणो नाम दारुणः ।

वाख्यात्प्रभृति दृष्टात्मा पापान्वेव समाचरत् ॥”

अभिज्ञानशकुन्तली शकुन्तलाया विरहविधुरस्य राज्ञोदुःखस्य विलापमाकर्ण्य तस्य
समुत्तेजनार्थं यथा मातले विद्रूपकनिपीडण-वृत्तान्तो ग्रथितः तथाऽत्रापि सीताशोक-
कातरस्य रामस्य समुत्तेजनार्थमग्रमंगः कविना निबद्ध इति तस्य छायाग्रहणमिषैतदिति
प्रतिभाति ।

एवं विधा गर्भभरालसा । श्लाघ्यां सच्चरिवादिभिः प्रशसां ।

जनकानामिति । जनकवंशानां रघूनां रघुवंशानाञ्च यत् वस्तु कृत्स्नं
सकलं गोत्रमङ्गलं वंशस्य मङ्गलस्वरूपं तथा यां पुण्यशोलां पुण्ये पवित्रे देवयजने
यज्ञस्थले अजीजनः, त्वं उत्पादितवती ; तां दहितरं अवेक्षस्व इति पूर्वशान्वयः ।

अत्र पूर्वार्द्धे निरङ्गं केवलं रूपकमलङ्कारः ।

सीतायाः प्राप्तानन्तरमेव जनकरघुवंशयोः प्रभूतमङ्गलोत्पत्तेः कृत्स्नं गोत्रमङ्ग-
लमित्युक्तं ॥ ५२ ॥

हृद्दी हृद्दी ! कथं एआईणी मं उज्झिअ अज्जउत्तो गदो, ता किं दाणिं एदं, भोदु, तस्स कुविस्सं जइ तं पेक्खन्ती अत्तणो पहविस्सं । को एत्थ परिजणो ? । (च)

प्रविश्य दुर्मुखः । देइ ! कुमारलक्ष्मणोविस्ववेदि, सज्जो रहो, आरोहदु देईत्ति । (छ)

सीता । इअमहं आरूहहि । उव्याय परिकम्य । परिप्फुरदि विअ मे गव्भभारो, ता सणिअं गच्छह्व । (ज)

(च) । हा सौम्य आर्यपुत्र ? कश्चिन्नसि ? हा धिक् हा धिक् दुःस्वप्नरक्षण-कविप्रलब्धाहं आर्यपुत्रं आक्षन्दामि । हा धिक् हा धिक् ! कथमेकाकिनो मां उज्झित्वा आर्यपुत्रो गतः, तत् क्षिप्रदानीमेतत् ? भवतु, तस्य कोपिष्यामि यदि तं प्रेक्षमाणा आत्मनः प्रभविष्यामि । कोऽव परिजनः ? ।

(छ) । देवि ! कुमारलक्ष्मणो विज्ञापयति, सज्जो रथः, आरोहतु देवीति ।

(ज) । इयमहं भारोहामि । परिस्फुरतीव मे गर्भभारः, तत् शनैर्गच्छामः ।

(च) सीतेति । 'हा सौम्य आर्यपुत्र ! कश्चिन्नसि' इत्यन्तः स्वप्नप्रलापः । हा धिगित्यादिना तदेव प्रकटयति । दुःस्वप्ने यः रक्षणक उद्वेग स्तेन विप्रलम्भा 'रामोऽव नास्ती'त्वेवंरूपेण प्रतारिता अहं आर्यपुत्रं रामं आक्षन्दामि आह्वयामि "क्रन्दने रोदनाह्वाने" इत्यमरः । नतु वस्तुत एवाथ्यपुत्राह्वानप्रयोजनमस्तीति भावः । इतस्ततो दृष्टिपातेन राममनवलोकाह हा धिगित्यादि । उज्झित्वा परित्यज्य । एतत् सामेकाकिनो परित्यज्य गमनं, किं कथं कृतमितिशेषः । तन्न जानामीति भावः । तस्य कोपिष्यामि रामं प्रति कपटकोपं करिष्यामीत्यर्थः । प्रेक्षमाणा पश्यन्ती आत्मनः प्रभविष्यामि स्वाधीना स्यातुं शक्नामीत्यर्थः । रामस्य रूपलावण्यदर्शनात् सर्वदेवाहमवशात्मा विस्मृतसकलहृदय भावा भवामि सुतरां निर्द्विष्टकोपं कर्तुं शक्नोमि नवेति महान् संशय एवेति भावः ।

(छ) प्रविश्येति । सज्जः सम्भृतः; गमनोपकरणादिना संयुक्तः ।

(ज) सीतेति । परिस्फुरतीव चलतीव । शनैः मन्दं मन्दं ।

दृम् । इदो इदो देई । (भ)

सीता । एमोणमो तवोधणाण, एमोणमो रहुउलदेवदाणं,
एमोणमो अज्जउत्तचरणकमलानं, एमो एमो सअलगुरु-
अणाणं । (ज)

इति निष्क्रान्ताः सर्वे । (ट)

इति चित्रदर्शनो नाम प्रथमोऽङ्कः ॥ (ठ) ॥

(भ) इत इतो देवी ।

(ज) । नमोनमस्तपोधनानां, नमोनमो रघुकुलदेवतानां, नमोनम आर्यपुत्र-
चरणकमलानां, नमोनमः सज्जलगुरुजनानां ।

(भ) दृम्इति । इत इतः अस्मात् अस्मात् स्थानात् देवी आगच्छतु इति शेषः ।

(ज) सीतेति । तपोधनानामिन्द्रादौ सर्वेषु “चतुर्थे षष्ठी” ति पिङ्गलसूत्रेण
षष्ठीः आर्यपुत्रचरणकमलानामिति गुरुत्वाद्बहुवचनं ।

“साङ्गल्यपुथरत्नायैः पूज्याननभिवाद्य च ।

न निष्क्रमेद् गृहात् प्राज्ञः सदाचारपरो नरः ॥”

इतिज्योतिषतत्त्वधृतवचनादत्र पूज्यानानभिवादनं हतमिति बोध्यं ।

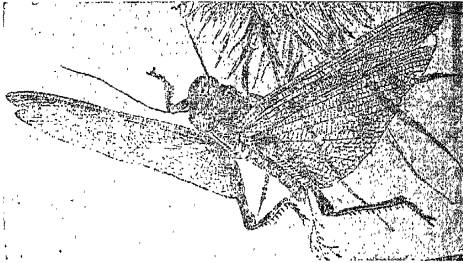
(ट) । सर्वे सीतादुर्मुखपरिजनाः । राज्ञमहिष्याः सीतायाः शरीररक्षार्थं
तूष्णीभूतबहुतरपरिजनसम्भवात् केवलसीतादुर्मुखयोः प्रत्यक्षत्वेऽपि निष्क्रान्ताः सर्वे
इतुप्रति नासङ्गता ।

(ठ) इतीति । चित्रस्य दर्शनं यत्र सः । नाम प्रसिद्धः । अङ्कः परिच्छेद
समाप्त इतिशेषः । एवमन्यदापि व्याख्येयं ।

“प्रत्यक्षनेत्रचरितो रसमावससुज्ज्वलः ।” इत्यादि

“अन्ननिष्क्रान्तनिखिलपातोऽङ्ग इति कीर्तितः ।” इत्यन्तमङ्गलक्षणं साहित्यदर्पणे
द्रष्टव्यमिति ।

इति श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीश्विरचितायामुत्तररामचरितटीकायां
सर्वार्थबोधिनीसमाख्यायां प्रथमाङ्कविवरणं समाप्तं ॥ ० ॥

द्वितीयोऽङ्कः ।

नेपथ्ये । स्वागतं तपोधनायाः ? । (क)

प्रविश्याश्चगवेषा तापमी । अये ! वनदेवतेयं फलकुसुमपल्लवा-
घैरण्ण मामुपतिष्ठते । (ख)

(क) नेपथ्य इति । तप एव धनं प्राधान्येनोपाज्जनैयं यस्यास्तस्याः स्वागतं मुखेन आगमनं किमु इति काकुः तवागमने कोपि क्लेशो न जातः किमित्यर्थः ।

(ख) । प्रविशेति । अय्यगवेषा पथिकवेषा दृग्दृच्छतधारिणीत्यर्थः । वन-
देवता वनाधिकारिणी तपःप्रभाववती काचन मानवी सन्नगामिनी । मार्चयं पञ्चवटी-
वाससमये सीतया साहं सखिलं कृतवती वासनी च नामिति तृतीयाङ्के व्यक्तीभविष्यति ।
फलकुसुमपल्लवैर्विचरितमर्घ्यं तेन । उपतिष्ठते उपासते । “पथ्याराधनयोश्चै”त्यात्मने-
पदं । यद्यपि

“सिद्धार्थमक्षतञ्चैव दूर्वा च तिलमेव च ।

यवं गन्धं फलं पुष्पं अष्टाङ्गं त्वर्घ्यं सुच्यते ॥”

इति महाकपिलपञ्चरात्रादिवचनात् अष्टाङ्गार्घ्यं सम्भवति ; किन्तु फलकुसुमपल्लव-
रूपद्रव्यत्रयात्मकमर्घ्यं कापि न दृश्यते, तथापि यथालाभोपपन्नद्रव्यकल्पितार्घ्यस्यापि दीयल-

प्रविश्य वनदेवता । अर्थं विकीर्य (ग)

यथेच्छं भोग्यं (१) वो वनमिदमयं मे सुदिवसः

सतां सद्भिः सङ्गः कथमपि हि पुणेन भवति ।

तरुच्छाया तोयं यदपि तपसो (२) योग्यमशनं

फलं वा मूलं वा तदपि न पराधीनमिह वः ॥ १

वचनादत्र वनभूमिमुलमैरष्टाङ्गार्धान्तर्गतैः फलकुसुमपल्लवैः कल्पितमर्धमभिहितमिति न दोषः । तथाच गन्धर्वतन्त्रे

“उक्तानुक्तैस्तथापुष्पैर्जलजैः स्थलजैरपि ।

पत्रैः सर्वैरथालाभं भक्तिमान् सततं यजेत् ॥”

(ग) प्रविश्येति । विकीर्य निक्षिप्य तापसौ प्रतीतिशेषः ।

यथेच्छमिति । इदं वनं वो युष्माकं यथेच्छं यथाभिलाषं भोग्यं व्यवहार्यं । तथा अयं विद्यमानो दिवस इत्यर्थः मे मम सुदिवसः शुभदिनं तव समागमादिति शेषः । कथमित्याह हि यस्मात् सतां लोकानां सद्भिः साधुभिः सङ्गः संसर्गः कथमपि अनिर्व्वचनीयमित्यर्थः पुणेन भवति । वनस्य यथेच्छभोग्यत्वं प्रति हेतुमाह तरुच्छायति इह वने तरुच्छाया, तोयं जलं, तपसो योग्यं तपस्विनामुचितं फलं वा मूलं वा यदपि अश्वत इत्यशनं भोजनीयमस्तीति शेषः तदपि सर्वं वो युष्माकं न पराधीनं न परानुमत्यपेक्षमित्यर्थः खकीयमिव सर्वं व्यवहार्यं न तु कस्यचिदपि अनुमतिरपेक्षणीयिति भावः ।

अत्र “अयं मे सुदिवसः, सता”मित्याद्यंशे सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः, तथा यथेच्छभोग्यत्वरूपकार्यस्य अपराधीनत्वरूपकारणेन समर्थनादर्थान्तरन्यासान्तरञ्च इत्यनयोः सजातीयसङ्करः ।

तथा सुदिवसत्वं प्रति हेतोरनुक्तेर्निर्हेतुत्वदोषः, स च “भवत्सङ्गात्, सङ्गी भवति सह पुणेन सुजनै”रिति द्वितीयचरणपाठेन समाधेयः ।

“सत्साधौ पूजति लोके” इत्यादि व्याङ्गिः ;

शिखरिणी वृत्तं ॥ १ ॥

(१) यथेच्छाभोग्यमिति पाठान्तरं । (२) तपसामिति कापि पाठः ।

तथा किमलाच्यत (घ)

प्रियप्रायावृत्तिर्विनयमधुरो (१) वाचि नियमः

प्रकृत्या कल्याणी मतिरनवगीतः परिचयः ।

पुरोवा पञ्चाद्वा तदिदमविपर्य्यासितरसं

रहस्यं साधूनामनुपधि विशुद्धं विजयते ॥ २

इतुपविशतः । (१२)

(घ) तापेति । अत्र भवत्याधिकते वने किमुच्यते मर्येति शेषः । अत्र सदा-
चारविनयादिकं सर्वमेव सुस्थितमिति किमपि वक्तव्यं नास्तीति भावः ।

तदेव सदाचारादिकं दर्शयति प्रियेति । साधूनां सज्जनानां वृत्तिः व्यवहारः प्रायेण
प्रियेति प्रियप्राया वाहूलिजन प्रीतिकारिणीत्यर्थः वाचि वाक्ये नियमः रीतिः वाक्यव्यवहार
इति यावत् विनयेन मधुरः मनोहरः, तथा मतिर्युद्धिः प्रकृत्या स्वभावेनैव कल्याणी परेषां
मङ्गलकारिणी, तथा परिचयः परस्परं विशेषेण ज्ञानं अनवगीतः प्रतारणादिदोषाभावात्
अनिन्दितः । सुतरां पुरः प्रथमे वा पश्चात् शेषे वा अविपर्य्यासितः अपरिवर्तितः
रसः अनुरागो यस्मिन् तत् तद्योक्तं, तत् प्रसिद्धमिदं अनुपधि कपटतायुक्तं अतएव
विशुद्धं निर्मलं रहसि निर्जने भवं अन्यैरज्ञेयं चरितमित्यर्थः विजयते उत्कर्षेण
वर्तते ।

अत्र अप्रस्तुतात् साधुचरितसामान्यात् प्रस्तुतस्य वनदेवताचरितरूपविशेषस्य प्रतीतेर-
प्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः । तथा चरितोत्कर्षं प्रति प्रियप्रायवृत्तिलभ्रधतित्वहुकारणोक्तेः
समुच्चयत्रयेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

“कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपघयम्बुद्ध कौतव” इत्यमरः ।

विजयत इति “विपराभ्यां जि” रित्यात्मनेपदं ।

शिखरिणी वृत्तं ॥ २ ॥

(१) मसृण इति पाठभेदः ।

वन । कां पुनरत्रभवतीमवगच्छामि ? । (ड)

ताप । आत्रेयस्मि । (च)

वन । आत्रेयि ! कुतः पुनरिहागम्यते, किं प्रयोजनं वा दण्डकारणप्रवेशे ? (१) । (छ)

आत्रेयी । अस्मिन्नगस्तप्रमुखाः प्रदेशे

भूयांस उद्गूथविदो वसन्ति ।

तेभ्योऽधिगन्तुं निगमान्तविद्यां

वाल्मीकिपार्श्वदिह पर्थ्यटामि ॥ ३ ॥

(ड) वनेति । भवती का इति ज्ञातुमिच्छामौत्यर्थः ।

(च) तापेति । ब्राह्मणवत् सकलसंस्कारैः संस्कृता काचित् ब्राह्मणजातीया स्त्री आत्रेयी । तथाच यमः

“जन्मप्रभृतिसंस्कारैः संस्कृता ब्रह्मवच्च या ।

गर्भिणी वा तथा या स्यात्तामात्रेयीं विनिर्द्दिशेत् ॥”

अस्या विशेषनामापि देवदत्तादिवदात्रेयीति बोध्यं ।

(छ) वनेति । कुतः कस्मात् स्थानादित्यर्थः ।

अस्मिन्निति । अस्मिन् प्रदेशे दण्डकारणभूभागे अगस्त्यप्रमुखाः अगस्त्यादयो भूयांसः बहवः उद्गूथः सामवेदस्य अंशविशेष सं विदन्ति ये ते उद्गूथविदः विशेषवाचिन उद्गूथशब्दस्य सामान्यपरत्वाङ्गीकारात् सामवेदज्ञा इत्यर्थः वसन्ति । तेषां वेदज्ञत्वेन वेदान्तज्ञः श्रवणमेव सम्भवपरमिति भावः । तेभ्योऽगस्त्यप्रमुखमुनिभ्यः निगमोवेदः तस्यान्तः शेषभागः तद्विद्यां वेदान्तविद्यां उपनिषदमितियावत् अधिगन्तुमधेयत्वं वाल्मीकि-पार्श्वान्तं वाल्मीकेराश्रमादित्यर्थः इह दण्डकारण्ये पर्थ्यटामि अगस्त्यादीनां माथममन्विष्या-न्विष्य परिभ्रमामौत्यर्थः ।

“ओमित्येकाचर भुद्गूथ सुपासीत” इत्यादि छान्दीग्योपनिषत् ।

(१) किमप्रयोजनो वा दण्डकारण्यप्रचार इति पाठान्तरं ।

वन । यदि तावदन्येऽपि मुनयस्तमेवहि पुराणब्रह्मवादिनं प्राचेतसमृषिं ब्रह्मपारायणायोपासते, तत् कौऽयमत्रार्थ्याया दीर्घप्रवासप्रयासः ? (ज)

आवे । तत्र महानध्ययनप्रतूरह इति दीर्घप्रवासोऽङ्गीकृतः । (भ)
 न्न । कीदृशः ? ।

“वेदान्तोनाम उपनिषत् प्रमाणं, तदुपकारीणि च शारीरकसूत्रादीनी”ति वेदान्तसारः ।

ननु “सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्वीशूद्रयोर्नेच्छन्ति । सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्वी शूद्रो यदि जानीयान्मृतः सोऽधोगच्छती”ति तिथ्यादितत्त्वधृतं वृसिंहतापनीयश्रुत्या स्त्रिया वेदाध्ययननिषेधेन कथमत्र “तेभ्योऽधिगन्तुं निगमान्तविद्या” मितुप्रकामिति चेत् सत्यं द्विविधाः स्त्रियः, ब्रह्मवादिन्यः गृहस्थ्याः, तत्र ब्रह्मवादिनीनां वेदाध्ययनं विहितमेव । यथा हारीतः—

“द्विविधाः स्त्रियो ब्रह्मवादिन्यः सद्योवध्यः । तत्र ब्रह्मवादिनीनामुपनयनं अग्नीन्वनं वेदाध्ययनं स्वगृहेच भैक्षचर्ये”ति ।

यमय्य “पुराकृत्येषु नारीणां मौञ्जीवन्धनमिष्यते ।

अध्यापनञ्च वेदानां सावित्रीवाचनं तथा ।”

अतएवोक्तश्रुतित्तु गृहस्थ्यायाः स्त्रिया वेदाध्ययननिषेधपरिति बोध्यं । इन्द्रवज्रा वृत्तं ॥ ३ ॥

(ज) वनेति । पुराणः प्राचीनो ब्रह्मवादी वेदवक्ता तं प्राचीनवेदाध्यापकमित्यर्थः । प्राचेतसमृषिं वाञ्छीकिसुनिं । ब्रह्मणो वेदस्य पारि अन्ते अयनं गमनं तस्मै सम्पूर्णवेदज्ञानलामाश्रित्यर्थः । उपासते आराध्नुवन्ति अध्यापकत्वेनावलम्बन् इत्यर्थः ।

(भ) आत्र इति । अत्र वाञ्छीकैः सकाशे । अध्ययनप्रतूरहः अध्ययनविघ्नः । “विघ्नोऽन्तराग्रः प्रताह” इत्यमरः ।

आत्रे । तस्य भगवतः केनापि देवताविशेषेण सर्वप्रकाराद्भूतं
स्तन्यत्यागमात्रके वयसि वर्त्तमानं दारकद्वयमुपनीतं । तत् खलु
न केवलमृषीनामपितु (१) सचराचराणां भूतानामान्तराणि
तत्त्वान्युपस्नेहयति । (ज)

वन । अपि ! तयोर्नामसंविज्ञानमस्ति ? । (ट)

आत्रे । तयैव किल देवतया तयोः कुशलवाविति नामनी
प्रभावस्याख्यातः । (ठ)

वन । कौटुशः प्रभावः ? ।

आत्रे । तयोः किल सरहस्यजन्मकास्त्राणराजन्मसिद्धानीति । (ड)

(ज) आत्र इति । तस्य भगवतः वान्मीकेः समीप इत्यर्थः, केनापि अविज्ञातनाम
प्रभावेणेत्यर्थः । देवताविशेषेण आविष्टा तु नामी देवता परिचिता किन्तु गङ्गयैति
कविरैव तृतीयाङ्के प्रकाशयिष्यति । स्तन्यत्यागमात्रके वयसि तृतीयवर्षारभे दारकद्वयं
वालकयुगलं उपनीतं उपस्थाप्य अर्पितं । तत् दारकद्वयं । सचराचराणां स्थावर-
जङ्गमात्मकानां भूतानां प्राणिनां । तव जङ्गमभूतानि मनुष्यपशुपक्ष्यादयः, स्थावर-
भूतानि केचित् बृहत्कायसर्पादयः, ये स्वस्थानाञ्जलितुं न शक्नुवन्ति । आन्तराणि
तत्त्वानि अन्तःकरणानि, उपस्नेहयति वात्सल्ययुक्तानि करोति ।

(ट) वनेति । नामसंखिज्ञानं नामपरिचयः । अपिगच्छः प्रश्ने अस्ति किमित्यर्थः ।
भवत्या इति शेषः ।

(ठ) आत्र इति । तयैव देवतया गङ्गयैत्यर्थः । कुशो लवथेति नामनी (नामद्वयं)
आख्याते, प्रभावो साहाय्याच्च आख्यात इति वाक्यभेदेनान्वयः कर्त्तव्यः अन्यथा “नपुं-
सकानपुंसकयोर्नपुंसकमि कवच्चे”ति वचनेन आख्यात इत्यस्य नपुंसकत्वं प्रसज्येत ।

(ड) आत्र इति । रहसि निर्जने भव इति रहस्यं मन्त्रस्तुसहितानि ।

(१) केवलमृषीनामेव न किन्तु तिरश्चां भूतानामपि अन्तराणि इति पाठान्तरं

वनः अहो नु भोः ! चित्रमेतत् (१) । (ढ)

आत्रे । तौ च भगवता वाल्मीकिना धात्रीकर्मवत्सलतां (२)
परिगृह्य पोषितौ परिरक्षितौ च, वृत्तचौडकर्मणोश्च (३) तयो-
स्त्रयीवर्जमितरा विद्याः सावधानेन परिनिष्ठापिताः, समन-
न्तरञ्च गर्भैकादशे वर्षे च्चात्रेण कल्पेनोपनीय तौ त्रयीविद्या-
मध्यापितौ, नह्ये ताभ्यामतिप्रदीप्तप्रज्ञाभ्यामस्मदादेः सहाध्ययन-
योगोऽस्ति । (ए)

यतः—

(ढ) वनेति । अहोनुभोरित्येकमेव विस्मयविशेषयौतकमव्ययं । एतत् सरहस्य
जृम्भकान्नाणामाजन्मसिद्धत्वं चित्रं आश्चर्यं अन्येषां शिष्यैव तद्दर्शनादिति भावः ।

(ए) आत्रे इति । तौ कुशलवौ । धात्रीकर्मणा उपमादकार्येण वत्सलतां
स्नेहं परिगृह्य स्वीकृत्य समस्तविषयनिःसृष्ट्यापि सता अतिमनोहरत्वात् तयोरुपरि
ममतां विधायेत्यर्थः । पोषितौ वदितौ । वृत्तं सम्पन्नं चौडकर्म चूडाकार्यं ययोः तयोः ।
तयोः कुशलवयोः त्रयीवर्जं वेदं विहाय इतरा व्याकरणादयो विद्याः, सावधानेन
तयोः शिक्षां प्रत्येकायताविशिष्टेन परिनिष्ठापिताः आरोपिताः तौ अध्यापितावित्यर्थः ।
समनन्तरञ्च ततः परञ्च गर्भात् मातुरुदरसंयोगात् एकादशे गर्भयनवमाससहितैकादशे
इत्यर्थः । च्चात्रेण कल्पेन क्षत्रियविधानानुसारेण उपनीय उपनयनसंस्कारं कृत्वा ।
अतिप्रदीप्तप्रज्ञाभ्यां प्रखरबुद्धिशक्तिभ्यां एताभ्यां कुशलवाभ्यां सह अस्मदादेः सादृशस्वल्प-
बुद्धेर्जनं स्वीत्यर्थः अध्ययनयोगः एकयोगेनाध्ययनं नहि अस्ति नहि सम्भवतीत्यर्थः ।
तत्र कारणमाह यत इति ।

त्रयीं वर्जयतीति त्रयीवर्जं कर्मण्यण्, परिनिष्ठापिता इति क्रियाविशेषणमेतत् ।
एतच्च उपनयनात् प्राक् वेदोच्चारणनिषेधादुक्तं । यथा सन्तुः—

(१) इति हि भोश्चित्रमिति क्वचित् पाठः । (२) धात्रीकर्मवस्तुत इति क्वापि
पाठः । (३) वृत्तचडौ च परिपाठितौ इति क्वचित् पाठः ।

वितरति गुरुः प्राज्ञे विद्यां यथैव, तथा जडे,
 न तु खलु तयोर्ज्ञाने शक्तिं करोत्यपहन्ति वा ।
 भवति च पून (१) भूयान् भेदः फलं प्रति, तद् यथा
 प्रभवति शुचिर्विम्बोद्ग्राहे मणिर्न मृदां चयः ॥ ४ ॥

“नाभिव्याहारयद्ब्रह्म स्वधानिनयनादने ।

शूद्रेण हि समस्तावद् यावदेदि न जायते ।”

गर्भकादशैकादशवर्षयोः चविद्याणामुपनयनमुख्यकालत्वात् गर्भकादशे वर्षे इत्युक्तं ।

तथाच मनुयाज्ञवल्क्यी—

“गर्भाष्टमेऽन्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनं ।

गर्भादिकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः ।”

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाऽन्दे ब्राह्मणस्योपनायनं ।

राजानिकादशे सैके विशामिके यथाकुलं ।”

अस्यत्प्रणीतस्मृतिचिन्तासयौ सर्वमेतत् प्रपञ्चितं ।

रुरुचर्म, मौर्वी मेखला, शणसूत्रमयमुपवीतमित्यादि चविद्योपनयनकाल्यः मनु-
 संहितामिताक्षरादौ द्रष्टव्यः ।

अत्र त्रयीतरा विद्या इत्यनेनैवोपपत्तौ त्रयीवर्जमिति वर्जशब्दोपादानादधिकपदत्व-
 दोषः, स तु त्रयीतरा इति पाठेनैव समाधेयः ।

वितरतीति । गुरुरध्यापकः प्राज्ञे बुद्धिमतिं ह्यार्त्वं यथा विद्यां वितरति ददाति,
 जडे निर्बोधे ह्यार्त्वं ऽपि तथैव विद्यां वितरतीत्यर्थः । तु किन्तु तयोर्ज्ञाने शास्त्रार्थबोध-
 विषये शक्तिं सामर्थ्यं न खलु करोति बुद्धिमत्त्वावस्य न खलु सामर्थ्यविशिषं जनयति,
 वा किम्वा शक्तिं अपहन्ति निर्बोधत्वावस्य सामर्थ्यं न खलु विनाशयति सुबोधनिर्बोधयोः
 समानाध्यापनात् समानभावमेव शास्त्रज्ञानं बह्विधितुमिच्छतीत्यर्थः । पुनः किन्तु फलं
 शास्त्रज्ञानं प्रति शास्त्रीयज्ञानप्रकाशकाल इत्यर्थः भूयान् भेदः महावैषम्यं भवति बुद्धिमान्

वन । अयमसावध्ययनप्रतूहः ? । (त)

आवे । अपरञ्च । (थ)

वन । अथापरः कः ? ।

आवे । अथ स ब्रह्मर्षिरेकदा मध्यन्दिनसमये (१) नदीं तमसामनुप्रपन्नः, तत्र युग्मचारिणोः क्रौञ्चयोरिकं व्याधेन विधरमानं ददर्श, आकस्मिकप्रत्यवभासाञ्च देवीं वाचमनुष्टुभेन च्छन्दसा परिणतामभुप्रदैरयत् । (२) (द)

बाहुलेन शास्त्रज्ञानवान्, निर्बोधस्तु सर्वथैव क्वचित् ज्ञानहीनः कुचिद्वा किञ्चिद्ज्ञानी स्यादित्यर्थः । तत् वैषम्यं यथा, शुचिर्निर्मलमणिमयन्द्रकान्तादिरत्नं विम्बोदगार्हं प्रतिविम्ब-यह्नये प्रभवति सप्तर्षी भवति, सृदां चयः सृत्तिकानां सृपः न विम्बोदगार्हं प्रभवतीत्यर्थः । युगपत् समानमधीयानानां मध्या कस्यचिद्बुद्धिमतो ज्ञानोत्कर्षे अन्येषामल्पमतीनां तत्वाध्ययनं नितान्तापमानकरमिति तद्वैको मसाध्ययनप्रतूह इति भावः ।

अत्रापस्तुतात् प्राज्ञ सामान्यात् प्रस्तुतयोः प्राज्ञविशेषयोः कुशलवयोः प्रतोतिः तथा अपस्तुतात् जडसामान्यात् प्रस्तुताविथीरूपजडविशेषप्रतीतय अपस्तुतप्रशंसा, तथा प्राज्ञे नखलु शक्तिं करोति, नवा जडे शक्तिं अपहन्तीति क्रमिकान्वयवोधात् यथासंख्यं, तथा श्रौती उपमाचिन्त्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

तथा 'न सृदां चय' इत्यत्र तुशब्दः किन्तुशब्दो वा वाच्यो नोक्त इति वाच्यानभिधान-दोषः स तु 'नतु सृच्चय' इति पाठेन समर्थयः ।

प्राज्ञे जडे इति सन्प्रदाने अधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी ।

हरिणी वृत्तं ॥ ४ ॥

(त) वनेति । अत्र असौ इति तच्छब्दसमानार्थः, तेन सोऽयमित्यर्थः ।

(थ) आव इति । अपरथ तवाध्ययनप्रतूहोऽस्तीतिशेषः ।

(द) आव इति । ब्रह्मा ब्राह्मणयासौ ऋषियेति ब्रह्मर्षिः । मध्यन्दिन समये

(१) माध्यन्दिनसवनाय इति पठान्तरं । (२) अनुष्टुप् छन्दसा परिच्छिन्नामिति पाठभेदः ।

“मा निषाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
यत्क्रौञ्चमिथुनादेक भवधीः काममोहितम्” ॥ ५ ॥

इति ।

मध्याह्नकाले । तमसां तमसाभिधानां नदीं अनुप्रपन्नः प्राप्तो गत इत्यर्थः । युष्मन् मिथुन-
भावेन चरत इति युष्मवारिणो तयोर्विहरतोरित्यर्थः क्रौञ्चयोः पक्षिविशेषयोः एकं पुरुष-
क्रौञ्चं । विध्यमानं वाणेन ताड्यमानं । आकस्मिकः सहस्रोत्पन्नः नतु चिन्ताप्रसूत इत्यर्थः
प्रलवभासः प्रकाशो यस्यां स्तां । परिणतां स्वयमेव यथितौभूतामित्यर्थः अभ्युदयरयत् उच्चा-
रितवन्

दनस्य मध्यमिति मध्यन्दिनं “धेत्वनडुहादयथे”ति निपातनात् सिद्धं ।

“ऋड् क्रौञ्चोऽय वकः कहु” इत्यसरः ।

अनुष्टुप्छन्दसो लक्षणं यथा श्रुतबोधे---

“पञ्चमं लधु सर्वद सतमं विचतुर्थयोः ।

गुरु षष्ठन्तु पादानां शेषेष्वनियमो मतः ॥”

अतएव ज्ञापकादकारान्त्वापि अनुष्टुभशब्दो भन्त्यः ।

किमभ्युदयरयदित्याह नीति । हे निषाद ! चाण्डाल ! व्याध इति केचित् त्वं शाश्वतीः समाः
नित्यान् वत्सरान् चिरकालमित्यर्थः प्रतिष्ठां आश्रयं मा अगमः न प्राप्स्यसि चिर कालं त्वं
सुखेनावस्थानं न प्राप्स्यस्यित्यर्थः यत् यस्मात् त्वं क्रौञ्चमिथुनात् (को) चवक इति प्रतिज्ञं पक्षि
विशेषद्वयमव्यादित्यर्थः कामेन मोहितं विषयान्तरज्ञानशून्यमित्यर्थः अन्यथा हन्तुं त्वं नाशक
इति भावः एकं पुं क्रौञ्चं अवधीर्निहतवानसि । इति सन्भाव्यमानमावोक्तिर्नल्वभिसम्पातः ।

अतएव ब्रह्मर्षिवाक्यात् “शृङ्गाराहारनिद्राणां यश्च भङ्गं करोति च । स ब्रजित् काल-
सूत्रञ्च स्वामिनश्च विशेषतः ।” इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणाच्च रममाणताङ्गन हत्यादिकं पाप-
जनकमिति बोध्यं ।

“निषादश्चपचावन्तेवासि चान्दाल पुङ्गवाः” ।

“सम्बत्सरोवत्सरोऽर्द्धो ह्ययनोऽस्त्री शरत् समाः ।”

“शाश्वतस्तु भ्रूषीणित्य”मिति चामरः ।

वन । चित्रम्, आन्नायादन्योऽयं नूतनच्छन्दसामवतारः । (ध)
 आत्रे । तेन खलु पुनः समयेन तं भगवन्तस्माविभूतशब्दब्रह्म-
 प्रकाशमृषिमुपसंगम्य भगवान् भूतभावनः पद्मयोनिरवाचत् ;
 ऋषे ! प्रबुद्धोऽसि वागात्मति ब्रह्मणि, तद्ब्रूहि रामचरितम्,

वाग्मीकिना शोकिनोच्यमानत्वाद्विदमेव वाक्यं प्रथमं श्लोकनामाऽभूत् । तथाच
 वाग्मीकीयरामायणं—

“तस्यै त्वं ब्रूवतश्चिन्ता वसूव हृदि वीक्षतः ।
 शोकार्त्तेनास्य शकुनेः किमिदं व्याहृतं मया ।
 चिन्तयन् स महाप्राज्ञः चकार मतिमान् मतिं ।
 शिष्यञ्चैवात्रवीहाक्यं इदं स सुनिपुङ्गवः ।
 पादवन्द्योऽक्षरसमस्तनीलयसमन्वितः ।
 शोकार्त्तस्य प्रवृत्तोमि श्लोको भवतु नान्यथा ।”

एतदनुसारादेव अन्यदपि छन्दोवद्धं वाक्यं श्लोक इत्याख्यायते । तथा इमं श्लोकं
 सार्द्धद्वयवर्षमर्थ्यं चित् सुखस्यं कर्तुं शक्नुयात् तदा स बालको महामिधावीस्यादिति
 श्लोकप्रवादः ॥ ५ ॥

(ध) वनेति । चित्रम् आद्यर्थं श्रुतमिति शेषः । आन्नायने सम्यगभ्यस्यत इत्या-
 न्नायोवेदः “इडाभ्याञ्चे”ति स्नाधातीर्षञ “श्रुतिः स्त्रीवेद आन्नाय” इत्यमरः । आन्नाया-
 वेदात् वेदान्तर्गतागुष्टुपच्छन्दसइत्यर्थः अन्यो भिन्नो नूतनः प्रथमः अयं छन्दसां अवतारः
 आविर्भावः । वेदे इदं कच्छन्दोऽन्तःप्रव कित्तु सनुष्यकृतभाषायामयमेव प्रथमोऽनुष्टुभ
 आविर्भाव इत्यर्थः । तथाच वेदान्तदर्शनभाष्ये शङ्करभगवत्पूजापाददृष्टं ।

“एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्सा न प्रकाशने ।

दृश्यतेत्वग्रयावुद्गा सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ।” कठोपनिषद्वाक्यं ।

उपनिषदादौ इदं शान्त्वपराख्यपि अतिकलान्यगुष्टुपच्छन्दांसि दृश्यन्ते ।

(न) आत्र इति । तं वाग्मीकिं । आविर्भूतः प्रकाशितः शब्दब्रह्मणः “मानिषा-
 दे”त्यादिशब्दरूपपरमात्मनः प्रकाशः विकासः उच्चारणमिति यावत् यस्मात् तं तथोक्तं ।

अव्याहृतज्योतिरार्धं ते चक्षुः प्रतिभातु, आद्यः कविरसि, इत्यु-
ह्वान्तर्हितः । अथ भगवान् प्राचेतसः प्रथमं शब्दब्रह्मणस्ता-
दृशं विवर्त्तमितिहासं रामायणं प्रणिनाय । (न)

भूतानि प्राणिनः भावयति उत्पादयतीति भूतभावनी जगत्स्रष्टा पद्मं विष्णोर्नाभि-
कमलं योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य सः पद्मयोनिर्रह्ना । बागात्मनि शब्दरूपे ब्रह्मणि
प्रब्रह्मोऽसि प्रकृतज्ञानवानसि बाहुल्येन शब्दब्रह्म ज्ञातवानसीत्यर्थः । तत्तस्मात् । राम-
चरितकथने यावतो भाषाज्ञानस्यावश्यकता तावत्तव जातमिति भावः ।

ननु साम्प्रतमपि सीतारामौ जीवतः सुतरामज्ञातत्वात् तयोर्भविष्यच्चरितकथनमसम्भवमेव
इत्यत आह अव्याहृतेति । अव्याहृतं केनाप्यनिवारितसामर्थ्यं ज्योतिस्तेजो यस्य तत्तादृशं
अर्धं ऋषिसम्बन्धीयं चक्षुः प्रतिभातु, भूतभविष्यद्वर्त्तमानज्ञानं तव भवत्वित्यर्थः ; अतएव
तव भविष्यतोऽपि सम्यग्ज्ञानात् भविष्यद्रामचरितकथनं नासम्भवमिति भावः । आद्यः
कविः प्रथमो वर्णनाकारौ विद्वानसि सम्यग् रामचरितकथनादिति भावः । अथानन्तरं ।
प्राचेतसो वाल्मीकिः । शब्दब्रह्मणः शब्दस्वरूप ब्रह्मणः । तादृशं विवर्त्तं रामायणत्वेन मिथ्या-
प्रतीतिविषयं । वास्तविकपक्षे रामायणाख्यः शब्दसमूहोपि ब्रह्मैव सुतरां तस्य रामायणत्वेन
या पृथक् प्रतीतिः सा मिथ्याप्रतीतिरेव रज्जी सर्पप्रतीतिवदिति बोध्यं । इतिहासं पुरा-
तनं । रामोऽप्यते ज्ञायते यस्मात् तद् रामायणं तदाख्यं यन्मं प्रणिनाय विरचयामास । तस्य
रामायणस्यालोचनयैव कालो गच्छति नत्वध्यापनावसरोऽस्तीति द्वितीयो विघ्न इति बोध्यं ।

इदं कविभ्य इत्यादि श्लोकव्याख्यानावसरे शब्दस्य ब्रह्मत्वप्रतिपादिका श्रुतिरुक्ता ।

विवर्त्तनिरूपणं यथा वेदान्तसारे—

“स तत्त्वतोऽन्यथा प्रथा विकार इत्युदाहृतः ।

अतत्त्वतोऽन्यथाप्रथा विवर्त्तं इत्युदीरितः ॥

कोचिचु विवर्त्तः परिणाम इति वर्णयन्ति, तदसङ्गतं ब्रह्मणः परिणामाभावात् । तथाच
वेदान्तदर्शनभाष्यटीकायां वाचस्पतिमिश्राः—

“विवर्त्तस्तु प्रपञ्चोऽयं ब्रह्मणोऽपरिणामिनः ।

अनादिवासनोद्भूतो न साहृष्यमपेक्षते ॥”

वन । हन्त ! तर्हि पण्डितः (१) संसारः । (प)

आत्रे । तस्माद्वोचं, तत्र महानध्वयनप्रतूह (२) इति ।

वन । युज्यते । (फ)

आत्रे । विश्रान्तास्मि भद्रे ! सम्प्रत्यगस्त्याश्रमस्य पन्यानं ब्रूहि । (व)

वन । इतः पञ्चवटीमनुप्रविश्य गम्यतामनेन गोदावरीतीरेण

आत्रे । सवाप्यं । अपेप्रतत्तपोवनम् ? अपेप्रषा पञ्चवटी ? अपि सरिद्रियं गोदावरी ? अप्ययं गिरिः प्रस्त्रवणः ? अपि वनदेवता जनस्थानवासिनी वासन्ती त्वम् ? । (भ)

वास । अस्तेप्रतत् सञ्चम् । (म)

(प) वनेति । हन्तेति हर्षपूर्वकमव्ययं । तर्हि तादृशं रासायणे रचितं सति संसारो जगज्जनः पण्डितोजात इति शेषः । “मानिषादि”त्यादिवत् सरलभाषया रचितत्वेन रामायणस्य वेदादतीवमुगमत्वात् सर्वत्र तत् बुधैरत्रिति भावः ।

(फ) वनेति । युज्यते, त्वया यद्विघ्नकारणं दर्शितं तदयुक्तिसङ्गतमित्यर्थः ।

(व) आत्रे इति । विश्रान्तास्मि कृतविश्रामास्मि ।

(भ) आत्रे इति । पूर्वं बहुशो दृष्टानां एकत्वावस्थितानां मध्यं वनदेवतया केवलपञ्चवटीगोदावरीयोः परिचयकरणेनापि सर्वेषां ज्ञानीदयात् स्थिरनिश्चयाय क्रमश एकेकं प्रच्छति अथेतदिति । अयमपिशब्दः सर्वत्र प्रश्नबोधकः । तथाचासः—

“गर्हाममुच्चयप्रश्नं शङ्कासम्भावनाद्यपि ।”

(म) वासेति । पूर्वं आत्रेया ‘वनदेवतेय’मिति सामान्यतो ज्ञातं, इदानीन्तु वासन्तीत्वेन विशेषतः परिचिता, सुतरां वासन्तीति नाम्ना उल्लेख एव श्रोतृणां विशेषज्ञानं स्यादिति कविना पूर्वं ‘वन’ इत्युक्तं इदानीन्तु तस्मिन्वेवार्थे ‘वास’ इति प्रयुज्यत इति न दोषः । एतत् सर्वं अस्ति, त्वया यद्व्यत् प्रष्टं तत्तदेव सत्यमस्तीत्यर्थः ।

(१) मण्डित इति पाठान्तरं । (२) तदनुरोधान्नस्तत्र हि—इति पाठभेदः ।

श्राव । वत्से ! जानकि !

स एष ते वल्लभवन्धुवर्गः

प्रासङ्गिकीनां विषयः कथानाम् ।

त्वां नामशेषामपि दृश्यमानः

प्रत्यक्षदृश्यामिव नः करोति ॥ ६ ॥

वास । समयं स्वगतम् । कथं नामशेषामित्याह ? । प्रकाशम् ।

आर्थे ! किमत्याहितं सीतादेव्याः ? । (य)

श्राव । न केवलमत्याहितं सापवादमपि । (र)

वास । कथमिव ? (ल)

स एष इति । प्रसङ्गेन परस्परालापयोगेन संसृष्टा इति प्रासङ्गिक्यः तासां कथानां वाक्यानां विषयः प्रतिपाद्यः, अस्माभिः सह पूर्वं तव कथोपकथनसमये त्वया “वासन्ती अतीवविनयलज्जामधुरभाषिणी काचित् मम सखी आसीत्, पञ्चवटीवनमतीवामोदस्थानं एव प्रकारेण वर्णित इत्यर्थः, दृश्यमानः मयेति शेषः, स एष ते तव वल्लभः प्रियो बन्धुवर्गः । वनहरिणादीनामपि सीताया बन्धुमध्ये गणनात् वर्गशब्दोक्तिः । नामशेषामपि नाममावावशिष्टामपि स्तानामपीत्यर्थः नोऽस्माकं प्रत्यक्षदृश्यामिव साक्षादवलोक्यमानामिव करोति । परिवारदर्शनात् परिवार्यन्मरणस्थावश्यकत्वादितिभावः ।

अत्र भावाभिमानिनौ वाच्या क्रियोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः । तथा अतीतायाः सीतायाः प्रत्यक्षायमाणत्वाद्वाचिकालङ्कारश्चेत्यनयोर्ह्लाङ्गिभावेन सङ्गरः । उपजातिवृत्तम् ॥ ६ ॥

(य) वासिति । अत्याहितं जीवनपेक्षि किमपि कर्म वृत्तं किं ? येन कर्मणा जीवनं यातुमर्हति तादृशं किमपि कर्म जातं किमित्यर्थः ।

“अत्याहितं महाभीतिः कर्म जीवनपेक्षि चै”त्यमरः ।

(र) श्राव इति । अत्याहितन्तु जातमेव तव कलङ्कोऽपि जात इति समुदाहार्यः ।

(ल) वासिति । कथमिव इत्यस्वार्थे “केमन धारा” “कि रकम” इति प्रचलितवङ्गभाषा ।

आत्रे । कर्णे एवमेव । (ब)

वास । अहह ! दारुणो दैवनिर्घातः । इति सूच्छंति । (श)

आत्रं । भद्रे ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

वास । हा प्रियसखि ! हा महाभागे ! ईदृशस्ते निर्न्माण
भागः । रामभद्र ! रामभद्र ! अथवा अलं त्वया, आर्य्यं
आत्रेयि ! अथ तस्मादरणात् परित्यज्य निवृत्ते लक्ष्मणे
सीतादेव्याः किं वृत्त- मिति काचिदस्ति प्रवृत्तिः ? । (प्र)

आत्रे । नहि नहि । (स)

(ब) आत्र इति । “लङ्कायामेकाकिनी सीता स्थितेति नितरामेव तस्याश्चरित्व-
दोषो जात इति लोकापवादेन रामस्यादर्शात् लक्ष्मणो रथेन सीतामानीय महारथ्ये
जाङ्गवीतीरि विमृज्य गत” इत्येवमेव वाक्यं कर्णे कर्णसमीपे सुखमुपनीय कथयतीत्यर्थः ।
अत्राप्यन्येषामश्रवणार्थं कर्णं इतुङ्गात् ।

(श) वासिति । अहह इति महाखेदे । दैवनिर्घातः दुरदृष्टकृतप्रहारः ।

(प्र) वासिति । महाभागे ! महाभाग्यवति ! ते तव निर्न्माणभागः सृष्टेरंशः जीव-
नस्य शेषांश इत्यर्थः, ईदृशः, यत्तुभश्रणा महारथ्ये ऋतेति वाक्यशेषः । सत्त्वाद् नहि-
ष्यास्तव अश्रणायाः सत्या महारथ्ये मरणं नितान्तविस्मयविषादकरमिति भावः ।
रामभद्र ! रामभद्रेति विषादे विरक्तिः । रामभद्र ! लोकापवादमात्रेण त्वमौदृशीं
प्राणप्रियतमां निर्व्वास्व नितान्तगर्हितं कृतवानिति भावः । अलं त्वया निन्दितेनेत्यर्थः,
तव निन्दयेदानीं किमपि फलं नास्तीति भावः । वृत्तं भूतं का दशा जातेत्यर्थः ।
इति अस्मिन् विषये काचित् प्रवृत्तिः कापि वार्त्ता अस्ति किमित्यर्थः । तव ज्ञातेति
शेषः ।

(स) आत्र इति । नहि काचिदपि प्रवृत्ति रस्तीति शेषः । अवधारणे
विरक्तिः ।

वास । हा कष्टम्, आर्यारुन्धतीवशिष्टाधिष्ठिते रघुकुलगृहे
(१) जीवन्तीषु च प्रवृद्धराज्ञीषु कथमिदं जातम् ? । (ह)

आत्रे । ऋष्यशृङ्गसत्रे (२) गुरुजनस्तदासीत् । सम्प्रति परि-
समाप्तं तद्वादशवार्षिकं सत्रम्, ऋष्यशृङ्गेण च सम्पूज्य विसर्जिता
गुरवः, ततो भगवत्यरुन्धती “नाहं वधूरहितामयोधरां गमिस्था-
मी”त्याह, तदेव राममाटभिरनुमोदितम् । तदनुरोधाद्भगवतो
वशिष्ठस्य परिशुद्धा वाचो यथा, “वाल्मीकितपोवनं गत्वा तत्र
वत्स्याम” इति । (च)

वास । अथ स राजा किमारम्भः (३) सम्प्रति ? । (क)

(ह) वासिति । आर्याभ्यां अरुन्धतीवशिष्टाभ्यां अधिष्ठिते अवलम्बिते दुर्देवशान्ति-
युक्तिदानादिना सर्वापद्भ्यो रक्षित इत्यर्थः । प्रवृद्धराज्ञीषु प्राचीनासु महिषीषु कौशल्या-
दिष्वित्यर्थः । इदं सीताया निर्वासनं । अरुन्धतीवशिष्टादयः कथमस्माद्द्वारुणव्या-
पारात् रामं न निवर्त्तितवन्त इति भावः ।

(च) आत्रे इति । सम्पूज्य दानमानाभ्यां सत्कृत्य । विसर्जिताः प्रेषिताः गुरवो
वशिष्टादयः । राममाटभिः कौशल्यादिभिः अनुमोदितं कर्त्तव्यतया स्वीकृतं ।
तदनुरोधात् तासां अरुन्धतीकौशल्यादीनामागच्छात् । परिशुद्धा निर्दोषाः युक्तियुक्ता
इत्यर्थः अभवन्निति शेषः ।

(क) वासिति । अथ प्रश्ने । आक्रोशेन रामभद्र इत्यनुक्ता राजा इत्युक्तं । कः
प्रश्नविषयः जिज्ञास्य इति यावत् आरम्भो यस्य सः किमारम्भः । सम्प्रति किं कुरुत
इत्यर्थः ।

(१)...धिष्ठितेषु रघुकदम्बकेषु इति पाठान्तरं । (२) ऋष्यशृङ्गायमे इति क्वचित्
पाठः । (३) किमाचार इति पाठभेदः ।

वासः अहह ! धिक्, परिणीतमपि । (ग)

आत्रे शान्तं पापम् । (घ)

वासः का तर्हि यज्ञे सहधर्मचारिणी ? । (ङ)

आत्रे । हिरण्ययी सीताप्रतिकृतिः । (च)

वासः हन्त भोः । (छ)

(ग) वासिति । यथा “यजमानः पठती”ति श्रुतिप्रतिपादितपाठाभावात् सूक्तस्य यज्ञे अधिकारिणावः “तिथ्येकपङ्कवार्षेयदेवानां नावाधिकार” इति सीमांसादर्शनसूत्रात् तथा “सपत्नीकोधर्ममाचरे” इतिविधौ सपत्नीकत्वस्य कर्तृविशेषणतया श्रुयमाणत्वेन पत्न्यभावे यज्ञे अधिकाराभावः स्यात् अत एव निर्वासितसीतस्य रामस्यापि दारान्तरमन्तरेण यज्ञे अधिकारो न स्यादेव किन्तु “ऋतुरश्वमेधः प्रक्रान्त” इतिश्रवणात् रामेण दारान्तरं संगृहीतमेवेति निश्चित्य निन्दति अहहिति ।

धिक् निन्दामीत्यर्थः । परिणीतमपि दारान्तरं संगृहीतमपीत्यर्थः । प्राणप्रियतमा सीता निर्वासिता, तदनन्तरञ्चेत् विपत्नीक एव तिष्ठेत्तदापि क्रियानाश्रयः स्यात् सत्यप्रतिकृत्वात् परिणयान्तरे कृते तु मिथ्याप्रतिकृतया रामस्य नितान्तलघुचितस्त्वमेव सम्भाव्यत इतिभावः ।

(घ) आत्रे इति । पापं पापवत् अरुचिकरं रामस्य परिणयान्तरसम्बन्धीयवाक्यं शान्तं विरतं भवत्वित्यर्थः । रामेण परिणयान्तरं न कृतमिति भावः ।

(ङ) वासिति । सहधर्मचारिणी अभिन्नतया धर्मचारिणी पत्नीत्यर्थः ।

(च) आत्रे इति । हिरण्ययी सुवर्णमयी स्वर्णनिम्बितेत्यर्थः सीताप्रतिकृतिः सीतायाः प्रतिमा, यज्ञे सहधर्मचारिणीति वाक्यशेषः ! युक्तञ्चैतत्—

“यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत् ।

यवानामिव गोधूमा ब्रीहीनामिव शालयः ।”

इति काव्यायनवचनात् ।

(छ) वासिति हन्तभोरिति हर्षविषादसूचकमेकमव्ययं ।

वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि ।

लोकोत्तराणां चेतांसि कोहि विज्ञातुमर्हति ॥ ७ ॥

श्रावे । विसृष्टश्च वामदेवानुमन्वितो मेध्योऽश्वः, उपकल्पिताश्च यथाशास्त्रं तस्य रक्षितारः, तेषामधिष्ठाता च लक्ष्मणात्मजश्चन्द्र-केतुः दत्तदिव्यास्त्रसम्प्रदायः चतुरङ्गसाधनान्वितोऽनुप्रहितः (१) । (ज) ।

वज्रादपीति । वज्रादपि कठोराणि निष्ठुराणि कथमन्यथा प्राणप्रियतमां निर्वासयितुं समर्थानीति भावः, तथा कुसुमादपि मृदूनि पुष्पादपि कोमलानि स्नेहपरतन्त्राणीत्यर्थः कथमन्यथा निर्वासितायाः सीतायाः प्रतिमां सहधर्माचरणार्थमवलम्बन् इति भावः । लोकोत्तराणां लोकश्रेष्ठानां चेतांसि सनांसि को जनो विज्ञातुं यद्यार्थतया बोद्धुं अर्हति अपितु कोपि नेत्यर्थः । प्राणप्रियतमा निर्वासितेति विधादः, पुनस्तस्याएव प्रतिमा यज्ञे सहधर्माचरणायवलम्बितेति आदरातिशयप्रकाशात् हर्षः ।—लोकापवाद-जनितप्रजाविरागमोचनार्थमेव सीता निर्वासिता, रामस्य तु सीतां प्रति गाढविश्वासः प्रणयतिशयश्चास्तेष्व इति भावः ।

अथ कठोरमृद्वोर्विरूपयोः सङ्घटनाद्विषमालङ्कारः, तथा अपस्तुतात् लोकोत्तर-सानान्यात् प्रस्तुतस्य रामरूपविशेषस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसा अर्थापत्तिश्चेतेरतेषामङ्गाङ्गि-भावेन सङ्करः ।

हेत्वर्थे द्विशब्दः, तथाच चेतोवैचित्र्यात् विज्ञातुं नार्हतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

(ज) श्राव इति । वामदेवेन तदाख्येन तेनचिन्मुनिना अनुमन्वितः मन्त्रपाठेन संस्कृतः, मेध्यः यज्ञे हिंसनीयः “मेघ हिंसाया”मित्यस्यात् घ्राण् अश्वमेधे हि किन्नाश्वमांसैर्ह्येत इति प्रयोगे द्रष्टव्यं । विसृष्टः प्रेरितः । शास्त्रं शास्त्रविधानमनतिक्रमेति यथाशास्त्रं तस्य अश्वस्य रक्षितारः उपकल्पिताः निर्दिष्टाः, अधिष्ठाता नेता सेनापति-

(१) चतुरङ्गवलाञ्छितोऽनुप्रहितः इति पाठभेदः ।

वास । सस्त्रहकौतुकान् । कुमारलक्ष्मणस्यापि पुत्रः ? हन्त !
मातर्जीवामि । (भ्र)

आवे । अत्रान्तरे ब्राह्मणेन मृतं पुत्रमुत्क्षिप्य राजद्वारे सोर-
स्ताङ्गनमब्रह्मण्यमुदघोषितं, ततो न राजापराधमन्तरेण प्रजा-
स्वकालमृतुपञ्चरतीति आत्मदोषं निरूपयति करुणामये रामभद्रे
सहसैवाशरीरिणी वागुदचरत् । (ज)

“शम्बूको नाम वृषलः पृथिव्यां तप्यते तपः ।

शीर्षच्छेद्यः स ते राम ! तं हत्वा जीवय द्विजम् ॥ ८ ॥

रितियावत् दत्तो दिव्यानामुत्कृष्टानामम्बाणां सम्पदायः समूहो यस्मै सः, चत्वारि
अङ्गानि यस्य तेन चतुरङ्गेन साधनेन सैव्येन अन्वितः युक्तः अनुग्रहितः तस्याश्वस्य पथात्
प्रेरितः । रामेणेति शेषः ।

“हस्ताश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयमित्यमरः ।

(भ्र) वामेति । द्विग्धतल्लक्षणनामशवणात् स्नेहः, तत्पुत्रः सेनापतिरिति कौतुकं,
द्रष्टुमशक्यत्वात्समिति बोध्यं । कुमारो बालकः । यं लक्ष्मणं चद्रवालकमिव दृष्टवती,
तस्य पुत्रः, सच सेनापतिकोक्तौति महत् कौतुकं आश्चर्यञ्चेति भावः ।

यथा “भूतमस्ति भूतमस्ती”त्यादि लौकिकोक्तौ द्वितीयं “भूतमस्ती”ति वाक्यमेव
विषयव्यञ्जकं तथाऽत्रापि “मातर्जीवामि”ति वाक्यमेव विषयव्यञ्जकमिति दिक् ।
हन्त हर्षे ।

(ज) आत्र इति । अत्रान्तरे अस्मिन्नवकाशे समय इत्यर्थः ।

ब्राह्मणेन केनचिदिति शेषः । उत्क्षिप्य उत्तोल्य संस्थाप्येत्यर्थः । उरसो वचस-
स्ताङ्गनेन सह इति सोरस्ताङ्गनं वचसि कराघातं क्लेशत्यर्थः । ब्रह्मणे विप्राय हितं
ब्रह्मण्यं, न ब्रह्मण्यं अब्रह्मण्यं ब्राह्मणस्याहितं अमङ्गलमित्यर्थः । उदघोषितं उच्चैः
शब्दितं अब्रह्मण्यमिति क्त्वा उच्चैः शब्दः कृत इत्यर्थः । ततस्तदनन्तरं । अन्तरेण विना ।
आत्मदोषं आत्मनः शासनदोषं निरूपयति निर्णयति सति । करुणामये, अन्यथा अनेक-

इतुपश्रुत्यैव कृपाणपाणिः पुष्पकं विमानमारुह्य सर्वा
दिशो विदिशश्च शूद्रतापसान्वेषणाय जगत्पतिः सञ्चरितुमा-
रुह्वान् । (ट)

वास । शम्बूको नाम धूमपः शूद्रोऽस्त्रिन्नेव जनस्थाने तप-
श्चरति, तदपि नाम रामभद्रः पुनरपीदं वनमलङ्कुर्यात् । (ठ)
आवे । भद्रे ! गम्यतेऽधुना ।

कोटिप्रजेश्वरस्य रामस्य कस्यचित् पुत्रमरणादुद्देशो न स्यादिति भावः । सहसा तत्क्षणात् ।
शरीरं शरीरादुत्पत्तिः सा विद्यते यस्या इति शरीरिणी केनचिदुच्चारिता सा न भवतीत्य-
शरीरिणी आकाशवाणीत्यर्थः । उदचरत् उच्यता ।

राजापराधात् प्रजानामुपद्रव उत्तो महामारते—

“असाधुशासनाद्राचो महाभीतिरुपपन्नवः ।

प्रवर्तते च नियतमकालन्तुरारौतयः ॥”

अशरीरिणी वाचमाह शम्बुक इति । शम्बुकोनाम वृषलः शूद्रः पृथिव्यां तप-
स्तप्यते चरतीत्यर्थः ! हे राम ! ते तव स शम्बुकः शीघ्रं मस्तकावच्छेदे च्छेद्यः छेदनार्हः
तस्य शिरच्छेदः कर्त्तव्य इत्यर्थः अतएव तं हत्वा द्विजं ब्राह्मणपुत्रं जीवय ।

शीघ्रं छेद्य इति गल वज्रा गौरितिवदधिकरणे सप्तमी ।

(ट) इतुपति । अत्रैवशब्दः शीघ्रलसूचनाय । जगत्पतिः पृथिवीश्वरो रामः
कृपाणपाणिः खड्गहस्तः सन् पुष्पकं पुष्पकनामकं विमानं व्योमयानं । विदिश
अग्नादिकोणान् ।

“दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रिया”मित्यमरः ।

(ठ) वासति । धूमपो यज्ञीयधूममात्रपानकारी नित्योपवासीत्यर्थः । तत्तस्मात्क्षेतिः ।
अलङ्कुर्यात् आगमनेन शोभयेत् । प्रथमोऽपिशब्दः प्रथमे, नामशब्दः सन्भावनायां ।
अलङ्कुर्यादिति सन्भावनां कर्तुमर्हामि किमित्यर्थः । द्वितीयोऽपिशब्दः समुच्चये ।

वास । एवमस्तु, कठोरोभूतोऽयं दिवसः । तथाहि (उ)
 कण्डूलद्विपगण्डपिण्डकषणोत्कम्पेन सम्पातिभि—
 र्घर्भस्त्रंसितवन्धनैः स्वकुसुमैरञ्चन्ति गोदावरीम् ।
 छायाऽपस्किरमाणविक्षिरमुखव्याकृष्टकीटत्वचः
 कूजत्क्लान्तकपोतकुङ्कुटकुलाः कूले कुलायद्रूमाः ॥८॥

(उ) वासिति । कठोरोभूतः दारुणातपसनापाद्दुरतिक्रम इत्यर्थः । तथाहि
 तमेवार्थं जानीहीत्यर्थः ।

कण्डूलेति । कूले तीरे गोदावर्या इत्यर्थः स्थिता इति शेषः । छायायां अपस्किर-
 माणाः कोटवह्विस्किरणार्थं तरुषु चञ्चावातं कुर्वन्तो ये विक्षिराः पक्षिणः, तैर्मुखाः
 कारणभूतैः व्याकृष्टा आकृष्य बहिष्कृताः कीटा याम्यः तास्तद्योक्ता मृचो वल्कलानि येषां
 ते तयोक्ताः, तथा कूजन्ति शब्दायमानानि क्लान्तानि आतपतापात् खिन्नानि कपोत-
 कुङ्कुटानां ससृष्टा येषु ते तयोक्ताः कुलायद्रूमाः नीडवृक्षाः कण्डूलानां कण्डूयनयुक्तानां
 द्विपगण्डपिण्डानां हस्तिकपालदेशानां कषणेन घर्षणेन य उत्कम्पः चलनं तिन सम्पातिभिः
 पतद्भिः तथा घर्भेण आतपतापेन स्त्रंसितानि ध्वस्तानि बन्धनानि हन्तानि येषां तेः
 स्वकुसुमैः स्वगोत्रपुत्रैः गादावरो नदी अञ्चन्ति पूजयन्तीव । दारुणातपतापस्त्रेऽयं
 व्यापार इति भावः ।

अत्र अञ्चन्तीत्यत्र इवशब्दाभावात् वृक्षाणाञ्च पूजनायोग्यत्वात् इवशब्दोऽध्याहार्य
 इति प्रतीयमाना भावाभिमानिनो क्रियोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः स्वभावोक्तिचेत्येवयोरङ्गाङ्गि-
 भावेन सङ्करः वृत्तानुप्रासश्च शब्दालङ्कारः ।

“विविक्षिरपतवयः” “कुत्रायोनोऽमस्त्रिया” नितिचानरः ।

“घर्भः स्यादातपे योर्भेऽप्युष्मस्वेदाभसोरपी”ति मदिनी ।

अत्र तिरश्चं भीवादिकः । कण्डूरेशमस्तीति कण्डूलाः सिध्यलादित्वाङ्गच् । अपस्किर-
 माण इति अपपूर्वात् किरतेः “अपस्किर” इत्यात्मनेपदविधानविषयत्वादानश्च “अपाञ्च-
 तुष्या”दित्यादिना सुट् ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं ॥ ८ ॥

इति परिक्रम्य निष्क्रान्ते । (ढ)

विष्कम्भकः ॥ (ण)

ततः प्रविशति सदयौद्यतखड्गो रामभद्रः । (त)

रामः । रे हस्त ! दक्षिण ! मृतस्य शिशोर्विजस्य
जीवातवे विसृज शूद्रसुनौ कृपाणम् ।

(ढ) इतीति । परिक्रम्य इतस्ततः पादविक्षेपं कृत्वा निष्क्रान्ते आवेयीवासन्त्या-
विति शेषः ।

(ण) विष्क्रेति । भूतानां भाविनीनाञ्च घटनानामुपस्थापकः संयोजको वा संचितः
प्रवन्धोविष्कम्भकः । तथाच साहित्यदर्पणे—

“वृत्तवर्चिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।

संज्ञितार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्गस्य दर्शितः ॥”

तथाचात्मिन् प्रवन्धे सीतानिवासनं कुशलवयोजन्म, तयोर्वाग्भीकिसमीपे समर्पणं
शिखाचेत्यादीनामतीतघटनानामुपस्थापनं तथा शम्बूकवधार्थं रामस्य भ्रमणं, शम्बूकवधः,
अश्वमेधायोजनञ्चेत्यादीनां भविष्यद्घटनानामुपस्थापनं द्रष्टव्यं । सचायं शुद्धो विष्क-
म्भकः मध्यमाभ्यामावेयीवासन्तीभ्यां प्रयोजितत्वात्, यथा साहित्यदर्पणं—

“मधेन मध्यमाभ्यां वा पावाभ्यां सम्ययोजितः ।

शुद्धः स्यात् सतु सङ्गीर्णो नीचमध्यमकल्पितः ॥”

(त) तत इति : मद्रथं सक्करुणं उद्यत उत्तोलितः खड्गो येन सः ।
वधाहांपराधं विना वधोद्यमात् सदयेतुक्तं ।

रे हस्तेति । रे इत्यवज्ञेयसम्बोधनसूचकमन्वयं । अवज्ञा च सीतानिवासनकरणाद्-
वेति बोध्यं । रे दक्षिण हस्त ! मृतस्य विजस्य शिशोः ब्राह्मणबालकस्य जीवातवे जीवनाय
यूद्रएव मुनिस्तस्मिन् कृपाणं खड्गं विसृज निक्षिप, ब्राह्मणशिशुञ्जीवनमेव प्रहारस्य

(१) कुजत्कान्त इति पाठान्तरं

रामस्य गात्रमसि, दुर्बह्गर्भखिन्न-

सीताविवासनपटोः (१) करुणा कुतस्ते ? ॥ १० ॥

अथ कथञ्चित् प्रहृत्य । कृतं रामसदृशं कर्म, अपि जीवेत् स
ब्राह्मणशिष्टः ? । (य)

मुख्यसुद्वेयं नतु शम्बूकहत्येति भावः । ननु प्रहारायोग्यापराधाभावे कथं प्रहरामि
दयैव सां निवारयतीत्याह त्वं रामस्य गात्रं अङ्गमित्यर्थे असि भवसि, तेन किमित्याह
दुर्बहो यो गर्भः गर्भभार इत्यर्थः तेन खिन्ना आन्ता या सीता तस्या विवासने वनप्रवेशे
पटुर्निपुण स्तस्य ते तव कुतः करुणा दया कुतोऽपि नित्यर्थः । प्रायेण सर्वसैत्र कार्यस्य
दक्षिणहस्तेन क्रियमाणत्वात् सीतानिर्वासनस्यापि दक्षिणहस्तेनैव कृतत्वोक्तिरूपचारात्
सङ्गच्छते । यः पूर्णगर्भभारकान्तायाः प्राणप्रियतमायाः सीताया निवासनं कृतवान्,
तस्य तव निःसम्पर्कसापराधजनप्रहारं दद्यात् न सम्भवत्येवेति भावः ।

अत्र करुणाभावं प्रति सीताविवासनपटुत्वं हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्ग-
मलङ्कारः अर्थापत्तिशैल्यनयोरङ्गाङ्गित्वेन सङ्गरः ।

“जीवातुरस्त्रियां भक्षे जीविते जीवनौषधे” इति मेदिनी ।

ननु “अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानाञ्चानुपालनं

आतित्यं वैश्वदेवश्च इष्टमित्यभिधीयते ।

इष्टापूर्त्तो द्विजातीनां धर्मः सामान्य इष्यते

अधिकारो भवेच्छूद्रः पूर्वधर्मे, न वैदिके ॥”

इति हारोतवचनात् शूद्रस्य तपश्चरणे अधिकारभावात् पापमेव, सुतरां अपराधोऽपि
मन्तव्य एव किन्तु स न प्राणदण्डार्ह इति, सत्यं, “शम्बूको नाम वृषल” इत्याद्याकाश-
वाणीविश्रान्तादेव रामिण शम्बूकस्य प्राणदण्डः कृतो न तु शास्त्रत इति दिक् । वसन्त-
तिलकाहत्तं ॥ १० ॥

(य) अथेति । अथ अनन्तरं । कथञ्चित् कष्टेनेत्यर्थः, प्रहारायोगे अपराधिनि

(१) सीताप्रवासनपटोरितिपाठान्तरं ।

प्रविश्य दिव्यपुरुषः । जयति जयति देवः । (द)

दत्ताभये त्वयि यन्मादपि दण्डधारे
सञ्जीवितः शिशुरयं मम चैयमृद्धिः ।
शम्बूक एष शिरसा चरणौ नतस्ते
सत्सङ्गजानि निधनान्यपि तारयन्ति ॥ ११ ॥

प्रहारकरणे दुःखमेव स्यादिति कवेरभिप्रायः । रामसदृशं रामोचितं । येन निरप-
राधायाः सीतायाः निर्वासनेन हत्या कृता तस्य अतिवृशंसस्य रामस्य निरपराधशम्बूक-
हत्याकरणं योग्यमेव अनुरूपत्वादिति भावः । शभीरविषादाज्ञेयोक्तिरियं । अपिशब्दः
प्रश्नः ।

(द) प्रविशेति । दिव्यपुरुषः स्वर्गीयाकृतिविशिष्टः कश्चित् पुरुष इत्यर्थः ।

दत्तेति । यमादपि दत्तं अभयं येन तादृशे भगवन्नारायणावतारतया यमभय-
निवारक इत्यर्थः । देवोनिविशेषः शम्बूको रामं नारायणावतारत्वेन जानातीति
तस्य ईदृशोक्तिः सङ्गच्छत इति भाव्यं । त्वयि रामचन्द्रे दण्डधारे दण्डकारिणि सति अयं
शिशुः सञ्जीवितः, मम च इयं दिव्याकृतिलाभरूपा ऋद्धिः अभ्युदयः । अतएव एष
शम्बूकः शिरसा ते तव चरणौ नतः नमस्करोतीत्यर्थः । ननु दण्डविधानात् कथमृद्धिः
स्यादित्याह सत्सङ्गजानि सतां संसर्गादुत्पन्नानि निधनान्यपि मरणान्यपि तारयन्ति
“सदृत्तसन्निकर्षोहि चणार्द्धमपिशस्यत” इत्युक्तेः पापादुद्धारयन्तीत्यर्थः ।

अत्र दण्डरूपकारणात् ऋद्धिरूपविरुद्धफलोत्पत्तेर्विषमालङ्कारः, तथा ऋद्धिरूप-
विशेषस्य सत्सङ्गजातनिधनकृततारणरूपसामान्येन समर्थनात् अर्थान्तरन्यासश्च अनयोः
संसृष्टिः ।

राजदण्डस्य पापनाशकत्वमभ्युदयहेतुत्वञ्चाह मनुः—

“राजभिर्धृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।

निर्ममला, स्वर्गमायान्ति सन्तः मुक्तितनो यथा ॥

वसन्ततिलका वृत्तं ॥ ११ ॥

रामः । इयमपि प्रियं नः, तदनुभूयतामुग्रस्य तपसः
परिपाकः । (ध)

यत्नानन्दाश्च मोदाश्च यत्र पुण्याश्च (१) सम्पदः ।

वैराजा नाम ते लोका स्तैजसाः सन्तु ते भ्रुवाः (२) ॥१२॥

शब्दः । युष्मत्पादप्रसादोपाय एव महिमा, किमत्र तपसा (३)
अथवा महदुपकृतं तपसा । (न)

(ध) राम इति । इयमपि ब्राह्मणशिशो जीविनं तत्र च दिव्यदेहप्राप्तिः एतद्-
यनपीत्यर्थः । यद्यपि ब्राह्मणशिशो जीविनमेव हत्याया सुख्यमुद्दिश्यमासीत् तथापि प्रसङ्ग-
मिद्धापि शम्भूकस्य दिव्यदेहप्राप्तिः प्रीतिजनिकैव सतां पराभ्यादयदर्शनेन प्रीतेरर्थं सम्भवा-
दिति भावः । तत् तस्मात् । उग्रस्य दारुणस्य दुष्करस्यैत्यर्थः । परिपाकः फलं ।
युग्रस्यैव तपस्यनधिकारः, किन्तु देवयोनिविशेषस्य शम्भूकस्य तपस्यविकार आसीदेव
सुतरां तस्य फलमपि सम्भवत्येवेति बाध्यं ।

किन्तु फलमित्याह यवेति । यत्र येषु लोकेषु आनन्दाः ब्रह्मप्रीतयः, मोदा नाना-
विधसम्भोगाः, यत्र येषु च पुण्याः पवित्रा नतु सर्वावत् दुर्वावहारादिना क्लृप्तिताः सम्पदः
धनजनादिसम्पत्तयः सन्तोतिशयः । विराजाब्रह्मण इमे इति वैराजा ब्रह्मसम्बन्धीयाः
नाम्नाच वैराजाः तैजसाः आलोकमया स्ते लोका ब्रह्मलोका इत्यर्थः ते तत्र भ्रुवा नित्या
अक्षया इति यावत् सन्तु भवन्तु । त्वं चिरमेव ब्रह्मलोके तिष्ठेत्यर्थः । एतदेव तत्र
तपसः फलं, नत्वयमाशीवादी वरो वेति भावः ॥ १२ ॥

(न) शब्द्विति । युष्माकं पादस्य चरणस्य प्रसादः अनुग्रह एव उपायः कारणं
यस्य स तथोक्तः, एष मम ब्रह्मलोकलाभरूपः महिमा माहात्म्यं । अत्र महिम्नि विषये
तपसा किं कृतमित्यर्थः । नभियं ब्रह्मलोकप्राप्तिसम्भावना तत्रानुग्रहादेव नतु तपसेत्यर्थः ।

(१) पुण्याभिसम्भवाः इति कापि पाठः । (२) शिवा इति पाठभेदः । (३) नतु
तपसः फलमिति पाठान्तरं ।

अन्येष्टव्यो यदसि भुवने भूतनाथः शरण्यो
मामन्विष्यन्निह वृषलकं योजनानां शतानि ।

क्रान्त्वा प्राप्तः, स इह तपसां (१) सम्प्रसादोऽन्यथा चेत्
क्वायोधरायाः पुनरुपगमो दण्डकायां वने यः ? ॥१३॥

रामः । किं नाम दण्डकेयम् ? । सर्वतोऽवलोक्य । आं । (प)

तपसा कृतं महात्मसुपकारमाह अन्येष्टव्य इति । भुवने जगति भूतानां प्राणिनां
नाथः पतिः तथा शरण्येषु रक्षकेषु साधुः शरण्यः रक्षक्येष्ट इत्यर्थे अतएव अन्येष्टव्यः सर्वेषां
साक्षात्कर्तव्यस्तु वृषलकं कुत्सितगृहं मां अन्विष्यन् विचिन्वन् सन् योजनानां शतानि
क्रान्त्वा विलङ्घ्य इह अस्मिन् महारण्ये यत् प्रातोऽसि आगतोऽसि, स तवागमः तपसां
सत्कृतानामित्यर्थः सम्प्रसादः अनुग्रहः अनुग्रहजन्य इत्यर्थः । चेत् यदि अन्यथा तपःकृतानु-
ग्रहजन्यो न स्वीक्रियेत्यर्थः तदा अयोध्याया निजराजधान्याः सकाशात् दण्डकायां वने
दण्डकारण्ये वो युष्माकं क्व कस्मिन् निमित्ते पुनः द्वितीयवारं हितुं विनेत्यर्थः उपगम
आगमनं भवेदिति शेषः कथमपि नेत्यर्थः ।

अत्र “विपुलिन सागरशयस्य कुनि”णेत्यादिसाहित्यदर्पणोदाहृतवत् एकस्मिन् रामे
अन्विषणकर्मचकर्तृत्वयोर्विरूपयोः सङ्घटनाद्विषमालङ्कारः, तथा वधोद्देशजनितराम-
गमने तपोऽनुग्रहजन्यत्वसध्यवसितमिति भेदे अभेदाध्यवसायरूपा अतिशयोक्त्येत्यनयोः
संसृष्टिः ।

“शरण्यं गृहरत्नितो”रित्यमरः ।

शरण्य इति साधावर्थे यप्रत्ययः । वृषलकमिति कुत्सायां कप्रत्ययः ।

“दण्डकायां वने” इति ‘अन्विका कलत्र’मित्यादिवदुभयोरप्यजहङ्गित्वात् लिङ्ग
वैषम्येऽपि विशेष्यविशेषणता ।

मन्दाक्रान्ता वृत्तं ॥ १३ ॥

(प) राम इति । आंशब्दो निश्चयि, दण्डकैवैशमित्यर्थः ।

(१) तपस इति पाठभेदः ।

स्निग्धश्यामाः क्वचिदपरतो भीषणाभोगरूक्षाः
स्थाने स्थाने सुखरककुभो भ्राङ्कृतैर्निर्भराणाम् । (१)
एते तीर्थार्थमगिरिसरिदुर्गर्त्तकान्तारमिश्राः (२) .
संदृश्यन्ते परिचितमुवो दण्डकारण्यभागाः ॥ १४ ॥

“आं ज्ञाननिश्चयस्मृत्यो”रिति मेदिनी ।

स्निग्धेति । क्वचित् कस्मिंश्चिद्भिर्भागि स्निग्धाः नवपत्रपल्लवशालिलत्वात् तैलाक्ता इव,
श्यामाः श्यामलाश्च, तथा अपरतः अन्वन्निन् विभाग भोषणां य आभोगः परिपूर्णता
वित्तोर्णतेति यावत् तेन रूक्षाः कर्कशाः, स्थाने स्थाने पदे पदे निर्भराणां पार्वत्यप्रसन्नवणा-
नां भ्राङ्कृतैः भ्रामितिशब्दैः सुखराः शब्दाग्रमानाः ककुभो दिशो येषु ते, तीर्थानि मुनिगण-
सेवितजज्ञानि, आश्रमाः मुनीनां तपोवनानि, गिरयः पर्वताः, सरिता नद्यः, गत्ताः
विज्ञानि, कान्ताराः दुर्गभाः पत्यावः तर्भिश्या युक्ताः, परिचिताः पूर्वं ज्ञाताः भुवः स्थानानि
येषु ते, एते सम्मुखवर्त्तिनः दण्डकारण्यभागाः दण्डकारण्यस्य प्रदेशाः संदृश्यन्ते
अवलोकयन्ते ।

अथ स्वभावोक्तिरलङ्कारः । भयानको रसः ।

“आभोगः परिपूर्णता” । “दिशस्तु ककुभः काष्ठाः” । “निपानागमयीस्तीर्थसृष्टि-
जुष्टजले गुरो” । “महारण्ये दुर्गपथे कान्तारः पुनंपुंसक” मिति चामरः ।

इक्ष्वाकुराजपुत्री दण्डनामा युक्ताचार्यकन्या अरजानानां वलिन धर्वितवान्, युक्ताचार्य-
स्तवश्रुत्वा “अथाववि सताहमज्यं तव राज्यं स्थानवरजहमासक्तं सर्वसिख नाशं प्राप्स्यति,
त्वच्च सरिष्यस्योति” शय्या तत्रिकटवर्त्तिनी जनानवीचत् “सत्वरं यूथमस्मात् राज्यादपसृत्य
तिष्ठते”ति ततश्च दण्डराज्यं अरण्यतया परिणतं, जनाय तस्माद्देशादपसृत्य स्थिताः
तेन दण्डराज्यं दण्डकारण्यं, तेषां जनानां निवासस्थानञ्च जनस्थानमित्युच्यते इति
रामायणावार्त्ताऽवानुसन्धेया । मन्दाकान्ता वृत्तं ॥ १४ ॥

(१) द्राङ्कृतैः, श्याङ्कृतैरिति पाठान्तरद्वयं ।

(२) गर्भकान्तारमिश्रा इति पाठान्तरं ।

शब् । दण्डकैवेयं, अत्र किल निवसता देवेन (फ)

चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां भीमकर्मिणाम् ।

तयश्च दूषणखरत्रिमूर्द्धानो रणे हताः (१) ॥ १५ ॥

येन सिद्धक्षेत्रे ऽस्मिन् जनस्थाने माट्टशानामपि भीरूजान-
पदानामकुतोभयः (२) सञ्चारो जातः । (व)

रामः । न केवलं दण्डकैयं, (३) जनस्थानमपि ? (भ)

शब् । वाढं, एतानि सर्वभूतलोमहर्षणान्युन्मत्तचण्डखापद
कुलसङ्कुलगिरिगह्वराणि जनस्थानपर्यन्तानि दीर्घारण्यानि
दक्षिणां दिशमभिवर्तन्ते (म) तथाहि

(फ) शब्द्विति । देवेन भवतेत्यर्थः ।

चतुरिति । भीमं भयङ्करं कर्म हिंसादिकं येषां तेषां रक्षसां राक्षसानां
चतुर्दशसहस्रानि तथा तेषां नेता दूषणः खरः त्रिमूर्द्धा विशिराः एते तयश्च रणे हताः
व्यापादिताः ।

तयो मूर्द्धानो यस्येतिविद्ये “द्विविधा मूर्द्धान्” इतिराजादित्वात् अत्प्रत्ययेन ‘त्रिमूर्द्ह
इतिप्रयोगः स्यात् तयाव भट्टी “रजुतनयसुपाथयौ त्रिमूर्द्ह” इति सुतरामव च्यतसंस्कार-
तादोषः, स च.....‘त्रिमूर्द्हाः समरे हता’ इति पाठेन समाधेयः ।

पथावक्तुं वृत्तं ॥ १५ ॥

(व) येनेति । येन दूषणखरादिराक्षसवधेन । सिद्धानां अणिमादिसिद्धानां
क्षेत्रे स्थाने । न विद्येते कुतोऽपि भयं यस्मिन् सः अकुतोभयः, सञ्चारो गमनागमनं ।

(भ) राम इति । अत्रापिशब्दः प्रश्ने । सीतासमीतपर्यटनस्थानदर्शनेन
गभीरविषादोक्तिरियं रामस्य ।

(म) शब्द्विति । वाढं सत्यं, दण्डकैवेयं जनस्थानञ्चेदमिति स्त्रीकारोन्मीत्यर्थः

(१) निपातिता इति क्वापि पाठः । (२) भीरूजानामिति पाठभेदः । (३) न
केवलं दण्डका, किन्तु न केवलं दण्डकैव, न केवलं दण्डकारण्यमिति पाठान्तराणि ।

निष्कृजस्तिमिताः क्वचित् क्वचिदपि प्रोच्चण्ड सत्त्वस्वनाः

स्वेच्छासुप्तगभीरभोगभुजगश्वासप्रदोष्माणयः ।

सीमानः प्रदरोदरेषु विलसत् स्वत्याम्भसो यास्वयं

दृष्यद्भिः प्रतिसूर्यकैरजगरस्वेदद्रवः पीयते ॥ १६ ॥

“भृशप्रतिज्ञयोर्वाह”मिति दान्तनानार्येऽक्षरः “प्रतिज्ञा अङ्गीकार” इति तट्टीका च । सर्वेषां
तूतानां प्राणिनां लोमहर्षणानि भयेन रोमाञ्चजनकानि, तथा उन्मत्तानि चित्तप्रायाणि
चण्डाणि अत्यन्तक्रुडानि च यानि श्वापदकुलानि व्याघ्रादिहिंस्रजन्तुगणाः तैः सङ्कुलानि
व्याप्तानि गिरिगङ्घराणि पर्वतगुहा येषु तानि, जनस्थानां पर्यन्तः सीमा र्थेषां तानि ।
अभि लक्ष्मीकृत्य वर्तन्ते दक्षिणदिगलम्बसानानीत्यर्थः ।

निष्कृजेति । क्वचित् कस्मिंश्चित्भागे निष्कृजाः हिंस्रसञ्चारान् पञ्चादीनामपि
शब्दरहिताः, अतएव स्तिमिताः निश्चलाः, तथा क्वचिदपि भागे प्रोच्चण्डाः भयङ्कराः सत्त्वानां
जन्तूनां स्वनाः शब्दा यामु ताः, क्वचिच्च स्वेच्छया नत् केनाप्युपद्रवेण क्लान्ततयेत्यर्थः
सुप्ता निद्रिता ये गभीरभोगा विशालशरीरा भुजगाः सर्पाः तेषां श्वासेन निश्वासवायुना
प्रदीप्तोऽग्नि र्यामु ताः, प्रदराणां विदीर्णभूमिगर्त्तानां उदरेषु मधेषु विलसत् प्रकाशमानं
स्वल्पं अम्भोजं यासां ताः सीमानः भागविशेषाः वर्तन्त इति शेषः । यामु सीमसु
दृष्यद्भिः पिपामुभिः प्रतिसूर्यकैः ककलासैः अजगराणां सुतत्रहत्सर्पाणां अथ दृश्यमानः
स्वेदद्रवः घर्षजलं पीयते । सुतरां लोमहर्षणमिदं वनमिति भावः ।

अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारः । गभीरशब्दस्य निन्दार्थे शक्तत्वात् अत्र तु विशालार्थे
लक्षणया प्रयोगात् तस्याश्च लक्षणाया रूढिप्रयोजनाभावात् नैयार्थत्वदोषः, स च विशाल-
भोगेति पाठेन समाधेयः ।

निष्कृजस्तिमिता इत्यनेन हिंस्रजन्तुसञ्चारो व्यज्यत इति वस्तुना वस्तुष्वनिः ।

“चण्डस्त्वत्यन्त कोपनः ।” “द्रव्यासु व्यवसायिसु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु ।” “भोगः सुखे
म्नादिभृता वहश्च फणकाथयोः ।” “दरोऽस्त्रियां भयेश्चभे” इति चामरः । “प्रतिसूर्यकः
ककलासः ।” “अजगरः स्वनामख्यातबृहत्सर्प” इति च शब्दकल्पद्रुमः ।

रामः । पश्यामि च जनस्थानं भूतपूर्वखरालयम् ।

प्रत्यक्षानिव (१) वृत्तान्तान् पूर्वाननुभवामि च ॥१७॥

सर्वतोऽवलोक्य । सर्वथा प्रियारामा हि वै देह्यासीत्, एतानि
तानि नाम कान्ताराणि, किमपि परं भयानकं स्यात् । (य)

शाङ्खलिक्रीडितं वृत्तं ॥ १६ ॥

पश्यामीति । भूतपूर्वः खरस्य तदाख्यराजसस्य आलयो निवासो यस्मिन् तत्
तथोक्तं जनस्थानं पश्यामि च, पूर्वानतीतान् वृत्तान्तान् खरदूषणादिभिः सह युद्धादिघटना-
वचीरित्यर्थः प्रत्यक्षानिव अनुभवामि च । दर्शनसमय एव अतीतघटनावलीना प्रत्यक्षव-
दनुभव इत्यर्थः ।

अत्र पश्यामि अनुभवामीति क्रियासमुच्चयोऽयमलङ्कारः, तथा अतीतघटनानां प्रत्यक्षा-
यमाणत्वात् भाविकालङ्कारयत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । तथाच साहित्यदर्पण—

“अङ्ग तस्य पदार्थस्य भूतस्याथ भविष्यतः ।

यत्प्रत्यक्षायमाणत्वं तद्भाविकमुदाहृतं ॥”

केचित्तु प्रत्यक्षत्वात् प्रेक्षा इति वदन्ति ।

पूर्वं भूत इति भूतपूर्वः “षष्ठ्यन्ताङ्गतपूर्वाभिधेये ह्यप्यङ्गे”ति ज्ञापकात् भूतशब्दस्य
पूर्वनिपातः ॥ १७ ॥

(य) सर्वेति । सर्वतः समन्ततः सर्वासु दिक्षु इत्यर्थः “समन्ततस्तु परितः सर्वतो
विष्णुगित्यपी”त्यमरः अदारामपदेन वनमात्ममिप्रेतं तेन प्रियः प्रीतिकार आरामोवनं
यस्याः सा । हि शब्दोऽवधारणे । एतानि दृश्यमानानि, तानि येषु पूर्वं सीतया सह
पर्यटितं तानीत्यर्थः, कान्ताराणि महारण्यानि । अत एकाकिनो मम वनदर्शनात् परं
किं वस्तु भयानकं दारुणदुःखकरत्वेन भयङ्करं स्यात् अपि तु किमपि नेत्यर्थः । येषु
वनेषु सीतया सह महामोदेन भ्रमणं कृतवान् अद्य तेषु वनेषु सीतां विना केवलमहं
भ्रमामीति महादुःखकरमेतदिति भावः ।

(१) प्रत्यक्षमिवेति पाठान्तरं ।

साक्षम् । त्वया सह निवत्स्यामि वनेषु मधुगन्धिषु ।

इति ह्यारामतैवासौ (१) स्नेहस्तस्याः स तादृशः ॥१८॥

अकिञ्चिदपि कुर्वाणः सौख्यैर्द्रुःखान्यपोहति ।

तत्तस्य किमपिद्रव्यं योहि यस्य प्रियोजनः ॥ १८ ॥

त्वयेति । त्वया रामेण सह मधुना पुष्परसेन गन्ध इति मधुगन्धः स एषा मत्सीति मधुगन्धीनि तेषु, प्रस्फुटितनानाकुमुमगन्धिविषयैः वनेषु निवत्स्यामि, स्थास्यामि, न तु त्वां विना राजधान्यामपि स्यातुमिच्छामीति भावः । इति एव उक्तं तिग्मैः सीता अरमत आनन्दं प्रकाशितवती । हा इति शोकसूचकमवायं । स सत्यः सीतायाः स्नेहः स इव सीतायाः स्नेह इव दृश्यत इति तादृश आसीदिति शेषः । सीतास्नेहः सीतास्नेह इवासीदित्यर्थः ।

अत्र एकस्यैव स्नेहस्य उपमानोपमेयत्वकल्पनात् अनन्वयाऽलङ्कारः ।

“उपमानोपमेयत्वमेकस्यैवत्वानन्वय” इति साहित्यदर्पणात् ।

तेन तत् स्नेहस्यासाधारणत्वं व्यज्यत इत्यलङ्कारिण वस्तुञ्जनिः ॥ १८ ॥

अकिञ्चिदिति । अकिञ्चिदपि कुर्वाणः कश्चिदपि दुःखनाशोपायं न कुर्वाणोऽपीत्यर्थः प्रथो जनः, सौख्यैः अवलोकनालापादिजनिताभिरविच्छिन्नसुखधाराभिरित्यर्थः दुःखानि संसारक्लेशान् अपोहति नाशयति । कथमेतत् सम्भवतीत्याह, हि यस्मात् यो जनो यस्य प्रियः तत् स जन इत्यर्थः तस्य किमपि अनिर्वचनीयं अमूल्यं वा द्रव्यं धनं । सुतरां तादृशजनलाभेनैव दुःखनाशः सम्भवति, सीता च समैव प्रियजन आसीदिति भावः ।

अत्र अप्रस्तुतात् प्रियजनसामान्यात् प्रस्तुतस्य सीतारूपविशेषप्रियजनस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः, तथा किञ्चिदकरणेऽपि दुःखनाशोत्पत्तेर्विभावना, सा च सौख्यैरितुप्रक्तेरुक्तनिमित्ता, तथा दुःखनाशं प्रति प्रियजनस्य अमूल्यधनत्वं हेतुरिति कारणेन

(१) इति च रामतैवासौ, इति ह्यारामतैवासौ, इतीवारमतीवासौ इति पाठान्तराणि ।

शब्दः । तदलमेभिर्दूरासदैः । अथैतानि मदकलमयूरकण्ठ
कोमलच्छविभिरवकीर्णानि पर्यन्तै (१) रविरलनिविष्ट नील-
वहलच्छायतरुषण्डमण्डितानि असम्भ्रान्तविविधमृगयूथानि
पश्यतु महानुभावः प्रशान्तगक्षीराणि मधुप्रभारणकानि । (२)

कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः, तथा प्रियोजनः किमपि द्रव्यमिति निरङ्गं केवलं
रूपकमित्येतेषामङ्गाङ्गित्वेन सङ्करः । तथा कुर्वाण इत्यनेन सम्बन्धयोग्यस्य नञः
क्रिद्विदित्येन योगात् अभवत्ततसम्बन्ध दोषः स च 'क्रिद्विदपि न कुर्वाण' इति पठेन
समाधेयः ।

“द्रव्यं वित्तं स्वापनेयं रिक्थमिक्थं धनं वस्त्रि”त्यमरः ।

मुखानां कर्माणि (दर्शनादीनि) इति “गुणवचनब्राह्मणादिभ्य” इत्यादिना यष्
इति सौख्यानि । तदिति “य आवार स्तदविकरण” मिति वत् द्रव्यमित्यस्य विशेषणत्वेन
नपुंसकं ॥ १६ ॥

(२) शब्द्विति । भोत्रणवनदर्शनजनितोयं रामस्य विषाद इति भवेण कोमल-
वनदर्शनेन तं विषादमपनेतुमाह तदलमित्यादि । दुःखेन आसद्यते चक्षुषा गृह्यत इति
दूरासदानि, तैरेभिर्वनै रलं विषादभीतिवर्द्धकतया एषां वनानां वर्णनं दर्शनञ्च निष्प्रयो-
जनमित्यर्थः । अथेति वाक्यान्तरारम्भः । महानुभावो महाप्रभावो भवान् एतानि
अयवर्त्तीनि, मदकला अत्यक्तशब्दकारिणी ये मयूराः तेषां कण्ठानामिव कोमला स्निग्धा
कृविः कान्तियेषां तैः, पर्यन्तैः परिसरैः श्लेषभागेरिति यावत् अवकीर्णानि विक्षिप्तानि
वेष्टितानीत्यर्थः, तथा अविरलं अनवकाशं घनमिति यावत् यथा तथा निविष्टाः स्थिता
अतएव नीला श्यामला, बहला गाढा च छाया येषां ते तथोक्ता ये तरुणा नवीना स्त-
रु-
षण्डा वृक्षसमूहा स्तैर्मण्डितानि भूषितानि, तथा असम्भ्रान्तं भयाभावात् अविकृतं विवि-
धानां नानाप्रकाराणां सृगाणां हरिणानां यूथं समूहो येषु तानि, तथा प्रशान्तानि ।

(१) पर्वतैरिति कापि पाठः ।

इह समदशकुन्ताक्रान्तवानीरवीरुत्-

प्रसवसुरभिशीतस्वच्छतोया वहन्ति ।

फलभरपरिणामश्यामजम्बूनिकुञ्ज-

खलनमुखरभूरिस्तोतसा निर्भरिण्यः ॥ २० ॥

अपिच (ल) दधति कुहरभाजामत्र भङ्गकयूना-
मनुरमितगुरुणि स्तानमम्बूकृतानि ।

सौम्यानि च तानि, शम्भीराणि द्रवगाहानि अनन्तानि चेति, तानि, मध्यमारण्यकानि मध्यवर्त्तीनि वनानि पश्यतु । शान्तिश्रवस्तदर्शनेन मनसः प्रफुल्लता स्यादिति वक्तु-
रभिप्रायः ।

“सदकालः । अन्यक्तप्रलापौ” । “वहलः । दृढः” । इति च शब्दकल्पद्र मः । यद्यपि “कदम्बे षण्डमस्त्रिया” मित्यमरणे पद्मादिसमूहएव षण्डशब्दस्य शक्तिरभिहिता, तथापि प्राणिसमूहवाचकसङ्गशब्दस्य “क्रेकोव्यञ्जनसङ्गस्य” इत्यदावप्राणिसमूहेऽपि प्रयोगवत् अजहत् स्वाथेउचणया तरुषण्डेत्यापि सामान्यसमूहेपि षण्डशब्दस्य प्रयोगः ।

इहेति । इह मध्यमारण्ये समदैः मत्तैः, शकुलैः पलिभिः, आक्रान्तानां उडडीय आश्रितानां वानीरवीरुधां वेतसलतानां प्रसवैः पुष्यैः सुरभोग्णि मुगन्वानि, शीतानि स्वभावशीतलानि स्वच्छानि अतीवनिर्मलानि तोयानि जलानि यासां तासथोक्ताः । तथा फलभराणां फलसमूहानां परिणामिन पकतया श्यामाः श्यामवर्था ये जम्बूनिकुञ्जा घनीभूतजम्बूवृक्षा छादितदेशा इत्यर्थः, तेषु खलनेन प्रतिघातेन मुखराणि शब्दायमानानि भूरीणि प्रचुराणि स्रोतांसि प्रवाहा यासां ता सथोक्ता निर्भरिण्यो नथो वहन्ति प्रवहन्ति ।

अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारः । मालिनी वृत्तं ॥ २० ॥

(ल) अपिचेति । अन्यञ्च वक्तव्यमस्तीति शेषः ।

दधतीति । अत्र मध्यमारण्ये कुहरभाजां गिरिगह्वरवासिनां भङ्गकयूनां तरुण-
भङ्गकानां अनुरसितेन प्रतिध्वनिना गुरुणि वर्द्धितानीत्यर्थः अम्बूकृतानि सनिष्ठीवशब्दाः

शिशिरकटुकषायः स्त्रायते शल्लकीना-
मिभदलितविकीर्णग्रन्थिनिष्यन्दगन्धः ॥ २१ ॥

रामः । सवाप्यस्तम्भम् । भद्र ! शिवास्ते पत्न्याः, देवयानं
प्रतिपद्यस्व पुण्येभ्यो लोकेभ्यः । (व)

युत्कारशब्दा इति यावत् युत्कारस्तु भल्लकानां स्वभावः स्त्रयानं वृद्धिं दधति धारयन्ति,
युत्कारशब्दा बृहन्नः अयन् इत्यर्थः । शल्लकीनां लताविशेषाणां शिशिरः शीतलः कटुः
कटुरसः कषायः सुरभिश्च इर्भर्हस्तिभिः दलिता मर्द्दिताः अतएव विकीर्णा इतस्ततो
विक्षिप्ता ये ग्रन्थयः संयुक्तदेशस्तेषां निष्यन्दस्य निष्यासरसस्य गन्धः स्त्रायते वृद्धेते
हस्तिमदगन्धप्रसारादिति भावः ।

अत्र अम्बूकृतानां वृद्धिं प्रति अनुरसितगुरुत्वं हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्ग-
मलङ्कारः ।

यौवने वलाधिक्यात् ध्वनेर्दीर्घत्वसूचनाय भल्लकयूनामिति युवशब्दप्रयोगः ।

“अम्बूकृतं सनिष्ठीव” मित्यमरः । “कटुतिक्तकषायास्तु सौरभे च प्रकीर्त्तिता”
इति हलायुधः । “अष्टकं शल्लकीलताया” मित्यमरकोषटीका । श्लोकद्वयमिदमविकलं
महावीरचरिते मालतोमाधवे च दृश्यते ।

मालिनी वृत्तं ॥ २१ ॥

(व) राम इति । वाप्यस्तम्भेन अश्रुनिरोधेन सहेतिसवाप्यस्तम्भं आहितिक्रिया-
विशेषणं । शब्दकसमीपे अश्रुपतने अविदितवृत्तान्तकशब्दकस्य जिज्ञासा स्यात् तत्-
कथने च ध्व्यापगमेन लाघवं स्यादिति कवेर्भावः ।

पत्न्यां गमनमार्गाः शिवा मङ्गलकराः सन्ति तिशेषः । निविन्नं तव गमनमस्त्वित्यर्थः ।
पुण्येभ्यो लोकेभ्यः पवित्रस्थानेभ्यः ब्रह्मलोकेभ्य इत्यर्थः गन्तुमिति शेषः, देवयानं देवविमानं
प्रतिपद्यस्व लभस्व इत्यशौर्वादः । त्वं गन्तुः मर्हसीति भङ्गान्तरेण गमनाय अनुमोदनं ।
“देवयानं देवविमानं” मिति शब्दकल्पद्रुमः ।

शब्द यावत् पुराणब्रह्मवादिनमगस्तमृषिमभिवाद्य शाश्वतं
पदमनुप्रविशामि । इति निष्क्रान्तः । (श)

रामः । एतत्तदेव हि वनं पुनरद्य दृष्टं
यस्मिन्नभूमं चिरमेव पुरा वसन्तः

(श) शब्द्विति । पुराणब्रह्मवादिनं प्राचीनं वेदवक्त्रारं वेदाध्यापकं नित्यर्थः ।
अभिवाद्य यावत् प्रणिपत्यैवेत्यर्थः, यावच्छब्दोऽयमवधारणे । शाश्वतं पदं नित्यं स्थानं
ब्रह्मलोकं । अनुप्रविशामि गच्छामि । अगस्तमृषिमहापुरुषप्रणामस्य महाफल-
जनकत्वात् समीपवर्तित्वेन मूलभं तं प्रणामं कः परित्यजतीति भावः । अत्र
ब्रह्मलोकस्य नित्यत्वं ततः पतनराहित्यरूपं बोध्यं । तथाच देवीपुराणं—

“सत्यस्तु सतमो लोको ह्यपुनर्भववासिनाम् ।

ब्रह्मलोकः समाख्यातो ह्यप्रतीघातलक्षणाः ॥”

एतदिति । अद्य तदेव एतन्नं पुनरदृष्टं, वनवासकाले प्रथमं एतद्वितीयवारं
दृष्टमित्यर्थः । हिशब्दः पादपूरणे । यस्मिन् वने पुरा वनवासकाले चिरमेव बहु-
कालमेव वसन्तस्तिष्ठन्ती वयं सीतारामलक्षणाः स्वधर्मं स्वयोरारण्यकगृहस्थयो
धर्मं आचरि रताः, वन्यफलमूलादिभोजनवस्त्रलपरिधानादयो वानप्रस्थधर्माः अतिथि-
सत्कारादयो गृहस्थधर्मोत्सिषु आसन्ताः सन्त आरण्यका वानप्रस्थाश्रमिणः,
गृहिणो गृहस्थाः, सांसारिकेषु संसारिभोग्येषु मन्त्रेषु च अङ्गनालिङ्गनभाटवात्सव्या-
नुभवदिषु रसज्ञाः आस्वादानुभवकारिणश्च अभूमं भूतवन्तः स्मः । एकस्याः सीताया
अभावेन तेषां किमपि सम्प्रति नास्तीति भावः ।

अत्र वनवासरूपं कार्यं कुर्वतां रामादीनां गृहस्थत्वादिकार्यकरणं देवादिति
“गृह्णिणी सचिवः सखीमिथ” इति साहित्यदर्पणोदाहृतवत् विशेषालङ्कारः । तथाच
साहित्यदर्पणं—

आरण्यकाश्च गृह्णिणश्च रताः स्वधन्मं
 सांसारिकेषु च सुखेषु वयं रसज्ञाः ॥ २२ ॥
 अपिच (ष) एते त एव गिरयो विरुवन्मयूरा-
 स्तान्येव मत्तहरिणानि वनस्थलानि ।

“यदाधियमनाधार मकञ्चानेकगोचरं ।

किञ्चित् प्रकुर्वतः कार्यमशक्यस्येतरस्य वा ।

कार्यस्य कारणं देवादिशेषस्त्रिविधस्ततः ॥”

पादपूरणमात्रप्रयोजनेन हिशब्दप्रयोगात् निरर्थकत्वदोषः, स च “एतच्चदेव विपिनं पुनरद्य दृष्ट” मिति पाठात् समाधेयः ।

वानप्रस्थगृहस्थधर्मावृत्तौ गरुडपुराणे । यथा—

“भूमौ मूलफलाशित्वं स्वाध्यायस्तप एव च ।

संविभागे यथान्यायं धर्माऽयं वनवासिनः ॥” इत्यादिः

“पञ्चभिश्च महायज्ञैः ग्रहदानो यजेदिह ।

देवतातिथिशिष्टाशी नियतो वेदकर्मसु ॥” इत्यादिः ।

“आस्वादे च रसं प्राहुः”रिति शब्दार्थवः ॥ २२ ॥

(ष) अपि च अन्यत्रेत्यर्थः, व्रवीन्तीतिशेषः ।

एत इति । विरुवन्नः शब्दायमाना मयूरा येषु ते, एते दृश्यमानाः त एव पूर्वदृष्टा एव गिरयः पर्वताः, तथा मत्ता हर्षदृष्टता हरिणा येषु तानि, तान्येव पूर्वदृष्टान्येव वनस्थलानि । आमञ्जवः अतिमनोहरा वञ्जला अशोकवृक्षा लताश्च येषु तानि, तथा नीरन्ध्रा निरवकाशा घनाः नीलाः श्यामलाश्च निचुला वेतसा येषु तानि पूर्वदृष्टानि अमूनि दृश्यमानानि सरित्तटानि नदीतीराणि । सर्वत्र सन्तीति क्रिययान्वयः ।

अतएवात्र तुल्ययोगितालङ्कारः । न चात्र सन्तीत्यनुक्त्वा न्यूनपदत्वदोष इति वाच्यं वामनादिभिरस्त्रीत्यध्याहारादौ तद्दोषस्थानङ्गीकारात् ।

आमञ्जुवञ्जुललतानि च तान्यमूनि
 नीरन्ध्रनौल (१) निचुलानि सरित्तटानि ॥ २३ ॥
 मेघमालिव यथायमारादपि विभाव्यते ।
 गिरिः प्रस्त्रवणः सोऽयं यत्र गोदावरी नदी ॥ २४ ॥
 अस्यैवासोन्नहति शिखरं गृध्रराजस्य वास-
 स्तस्याधस्तादयमपि रता स्तेषु पर्णोत्जेषु ।

“वकुलीवञ्जुल्लोऽशोके” इत्यमरः । “वागीरि कविभेदे स्यान्नचुलः स्थलवितस”
 इति शब्दार्णवः ।

पूर्वश्लोके अत्र च वसन्ततिलकावसं ॥ २३ ॥

मेधेति । अयं यः मेघमालिव आगदपि दृग्दपि विभाव्यते पर्वतत्वेन वृष्यते ।
 सोऽयं प्रस्त्रवणोनास गिरिः पर्वतोविद्यत इति शेषः । यत्र पर्वते गोदावरी नदी अस्तीति
 शेषः । यत्र पाददृशं प्रवहतीत्यर्थः ।

अत्रोपमाऽलङ्कारः । नचात्र मेघमालिति स्त्रीलिङ्गत्वात् “सुधैव धवलयन्त्र” इत्यादि-
 वद्भ्रमप्रक्रमत्वदोष इति वाच्यं “यत्र लिङ्गवचनभेदेऽपि न साधारणधर्मस्यान्यथाभाव एव
 न दोषः । यथा ‘सुखं चन्द्र इवाभाती’ति दर्पणकारोक्तः सुश्रुत्वात् ।

“आराहूरससीपयो” इत्यमरः ॥ २४ ॥

अस्येति । अस्यैव प्रस्त्रवणस्य महति शिखरं विगर्गं गृहं गृध्रराजस्य पक्षिशृङ्गस्य
 जटायुष इत्यर्थः वास आसीत्, तस्य गृहस्य अधस्तात् निम्नदृशं नीचस्थितित्यर्थः
 तेषु पूर्वाश्रितेषु पर्णोत्जेषु पवननिर्मितकुटीरेषु वयमपि मीतारामलक्षणाः रताः आसक्ताः
 स्थिता इति यावत् । यत्र निम्नदृशे गोदावरी नद्याः पयसि जले विनतानां फल-
 भारिणावनतानां जलपथ्यन्तपतितानामित्यर्थः श्यामलानां श्यामवर्णानां अर्नोकृद्धानां वृक्षाणां

(१) नौप इति पाठभेदः ।

गोदावर्याः पयसि विनतश्यामलानोकहश्री (१)

रन्तः कूजन् मुखरशकुनो यत्र रम्यो वनान्तः ॥ २५ ॥

आ, तदत्रैव सा पञ्चवटी, यत्रातिचिरनिवासेन विविध-
विश्रम्भातिप्रसङ्गसाक्षिणः प्रदेशाः, प्रियायाः प्रियसखी च
वासन्ती नाम वनदेवता प्रतिवसति, तत् किमिदमापतितमद्य
रामस्य ? । (२) सम्प्रति हि (स)

श्रीः शोभा यस्मिन् स तथोक्तः, तथा सुखराः शब्दाग्रमानाः शकुनाः पक्षिणो यत्र सः,
अतएव अन्तर्मध्ये कूजन् शब्दं कुर्वन्निव स्थितः, रम्यो मनोहरः वनान्तः वनस्वरूपं
वनमिति यावत्, विद्यत इति शेषः ।

अत्र प्राणिकर्तव्यस्य कूजनस्य वनेन कर्तुंमशक्यत्वात् कूजन्निवेत्यर्थोवाच्यः तेन भावाभि-
मानिनी प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षाकङ्कारः ।

“शुभ्राजः । जटायुपत्नी”ति शब्दकल्पद्रुमः । “अनोकहः कुठः सालः पलाशी
द्रुमागमाः ।” “अन्तः स्वरूपे नाशे ना” इति चामरः ।

मन्दाक्रान्ता वृत्तं ॥ २५ ॥

(स) आ इति । आ इति स्मरणसूचकमकथयं । अत्रैव देशे । यत्र पञ्चवट्यां
अतिचिरनिवासेन अतिदीर्घकालावस्थानेन एकत्र दीर्घकालावस्थानेन हि तत्स्थानसमा-
वस्था सम्यक् परिज्ञाता स्यात् सुतरां तत्र विश्रम्भातिप्रसङ्गस्य सम्भव इति भावः ।
विश्रम्भेन फलमूलाद्याहरणार्थं लक्ष्मणेन बहुकालिकं दूरप्रस्थानं कृतं अन्वेषाच्चागमना-
सम्भवेन दर्शनासम्भव इति विश्वासिन, ये अतिप्रसङ्गाः स्वच्छन्दप्रेमालापविहारादीना-
भव्यन्तप्रसक्तयः प्रचुरसम्बन्धा इति यावत् ते विश्रम्भातिप्रसङ्गाः । विविधानां नाना-
प्रकाराणां विश्रम्भातिप्रसङ्गानां साक्षिणोद्घाटनः प्रदेशाः स्थानानि सन्तीतिशेषः ।
तत् तस्मात् अद्य रामस्य इदं किं आपतितं उपस्थितं सीतया सह पूर्वदृष्टानां

(१) वितत...इति पाठान्तरं । (२) रामहृतकस्थेति क्वापि पाठः ।

चिरोद्देशगारम्भी (१) प्रसृत इव तीव्रो विषरसः

कुतश्चित् स'वेगान्निहित इव (२) शल्यस्य शकलः ।

व्रणोरूढग्रन्थिः स्फुटित इव हृन्मस्मिणि पुन-

र्धनीभूतः शोको विकलयति सन्मूर्च्छयति च (३) ॥२६॥

तथापि पूर्वसुहृदो भूमिभागान् पश्यामि । निरुप । अहो !
अनवस्थितो भूमिसन्निवेशः । तथाहि । (ह)

एतेषां अयं तां विना एकाकिनो मम दर्शनं महादुःखकारणमिति भावः । तत्
दुःखं प्रकाशयति सम्प्रतिहीत्यादिना । हि तथाहि ।

“अ प्रगृह्य' स्मृतौ वाक्ये” । “समौ विग्रम्भविश्वासा”विति चामरः ।

चिरोद्देशेति । चिरं बहुकालस्यायिनं उद्देशं हृदयोद्देशिनं मनोयन्त्रणामितियावत्
आरभते उत्पादयतीति चिरोद्देशगारम्भी तीव्रः अतुरगो विषरसः विषद्रवः प्रसृत इव, तथा
शल्यस्य शङ्कोः शकलः खण्डः कुतश्चित् अनिर्वचनीयात् सस्वगात् निहित इव हृदये
निखात इव, तथा हृन्मस्मिणि हृदयसम्यग्दर्शं रूढग्रन्थिः उत्पन्नसन्धिः बद्धमूल इति यावत्
व्रणः स्फोटकः स्फुटितः विदीर्ण इव, शोकः अतीतसीतामृतिः पुनर्धनीभूतः सन्, कालिन
विलीनप्रायोऽपि उद्धोषकतत्तत्स्थानदर्शनादिना सान्द्रतां प्रातः सन् विकलयति व्याकुली-
करोति सन्मूर्च्छयति नोहं प्रापयति च मामिति शेषः ।

अत्र तिमृणां क्रियोत्प्रेक्षाणां मिथो नैरपेक्षिण संसृष्टिः तथा विकलयतिसन्मूर्च्छय-
तीत्यनेकक्रिययोः शोक इत्येककर्मकत्वात् दीपकञ्चालहारः ।

“गुणे रामे द्रवे रसः ।” “वा पुंसि शल्यं शङ्कुना” इति चामरः ।

शिवखरिणीवृत्तं ॥ २६ ॥

(ह) ननु शोकोद्दीपकत्वाद्देशां दर्शनं न क्रियतामिव्याह तथापीति । यद्यपि

(१) चिरोद्देशगारम्भीति पाठान्तरं । (२) चलित इव, प्रचल इव इति पाठभेदौ ।

(३) नूतन इव कापि पाठः ।

पुरा यत्र स्रोतः, पुलिनमधुना तत्र सरितां,
 विपर्यासं यातो घनविरलभावः क्षितिरुहाम् ।
 वह्नोदृष्टं कालादपरमिव मन्ये वनमिदं
 निवेशः शैलानां तद्विदमिति बुद्धिं दृढयति ॥ २७ ॥

एतेषां दर्शनं शोकाद्वापन्नं तथापीत्यर्थः । पूर्वसूत्रः सूत्र इव पुरा प्रियाचरणकारिण इत्यर्थः । निरुप्य सर्वतोविशेषिणावलोकात् । अहोशब्दः आश्चर्य्ये । भूमिसन्निवेशः अस्य स्थानस्यावस्था अनवस्थितः पूर्वतो वैषम्यं प्राप्तः । वैषम्यं समर्थयति तथाहीति ।

परिति । पुरा सीतया सहावस्थानकाले यत्र सरितां नदीनां स्रोतः प्रवाहः आसीदितिशेषः, अधुना तत्र स्थानं पुलिनं जलादुत्थितं बालुकामयं तटं जातमितिशेषः । तथा क्षितिरुहां व्रजाणां घनविरलभावः विपर्यासं वैपरीत्यं यातः । यत्र वृक्षा घना आसन् तत्र विरला जाताः, यत्र च विरला आसन् तत्र घना जाता इत्यर्थः । अतएव वह्नोः कालात् प्रभृतसमयात् परमितिशेषः दृष्टं इदं वनं अपरमिव तद्भिन्नं वनमिव मन्ये अनुभवामि । ननु तदेवेदं वनमिति नियये को हेतुरित्याह शैलानां प्रस्रवणादिपर्वतानां निवेशः अवस्थानं 'इदं तत् वनं' इति वृद्धिं दृढयति दृढां करोति निश्चयज्ञानं जनयति । तरुनयादीनामन्यथाभावेऽपि पूर्वदृष्टं शैलानामन्यथाभावात् 'तदेवेतत् वनं' मिति मम नियय इतिभावः । इदन्वावच्छिन्नपक्षकं तद्वनत्वसाध्यकं पूर्वदृष्टतत्तच्छैलदर्शनसाधनकं समीदमनुमानमभानं हेत्वाभासाभावादिति वा भावः ।

तत्र अपरवनवज्ज्ञानं प्रति पूर्वाहंवाक्यद्वयं हेतुगिति वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः, तथा "सुखमणीदृशो भाति पूर्णचन्द्र इवापर" इति साहित्यदर्पणोदाहृतवत् भावाभिमानिनी वाच्या द्रव्योत्प्रेक्षा, तथा तदलङ्कारकृतविच्छित्तिवशात् तत्तच्छैलदर्शनरूपसाधनात् तद्वनत्वप्रकारकज्ञानरूपसाध्योपपत्त्या अनुमानालङ्कारश्च इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन मङ्गरः ।

"तोयोत्थितं तत् पुलिनं ।" "प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यं मदभ्रं बहुलं बहु" इतिचामरः । बहुशब्दो द्विविधः, संख्यावाचकः प्रचुरवाचकश्च, तत्र संख्यावाचकात् नित्यं बहुवचनं

हन्त ! परिहरन्तमपि भामितः पञ्चवटीस्त्रेहो वनादप-
कर्षतीव । (सकरुणम्) । (च)

यस्यां ते दिवसा स्तया सह मया नीता यथा (१) स्त्रे गृहे
यत्सम्बन्धिकथाभिरव सततं दीर्घाभिरास्थीयते ।

एकः सम्प्रति नाशितप्रियतमस्तामद्य रामः कथं

पापः पञ्चवटीं विलोकयतु वा, गच्छत्वसम्भाव्य वा ? ॥२८

स्यात्, प्रनुरवावकात् एकवचनमपि ; तेन बहोरिति प्रयोगः साधुः । न्यायकुमसाञ्जला-
वपि “किं बहुना, यं कारवोऽपि विश्वकर्म्मतृपासने” इत्याद्यन्यथापि एकवचनं दृश्यते ।
शिशुरिणी वृत्तं ॥ २७ ॥

(च) हन्तेति । हन्त खेट् । परिहरन्तमपि परित्यजन्तमपि, पञ्चवटीं विहाय
गच्छन्तमपीत्यर्थः । अपकर्षतीव पगावर्चयतोव इति क्रियात्प्रक्षा । स्वैरविहारस्थलत्वात्
इमां विहाय गन्तुं निच्छा भवतीतिभावः । सकरुणं सञ्जोकं ।

यस्यामिति । यस्यां पञ्चवट्यां स्त्रे गृहे यथा, स्वकीयराजधान्यामिव मया तथा
सीतया सह ते वनवामकालोना दिवसा नीता अतिवाहिताः, तथा दीर्घाभिः घटनानां
वाङ्मनन विस्तृताभिः यत्सम्बन्धिकथाभिः यत्पञ्चवटीविषयकालापैरेव नैतन्व्यकथोप-
कथनैरित्यर्थः सततं आस्थीयते स्थितं अयोध्यायां मया सीतया चैति शेषः ।
सम्प्रति नाशिता निर्वासनेन विनाशं प्रापिता प्रियतमा सीता येन स तथोक्तः, अतएव
पापः पापात्मा एको रामः अद्य तां पञ्चवटीं कथं केन प्रकारेण वा विलोकयतु
दारुणशोकेन विदीर्णहृदयत्वादकस्य मम पञ्चवटीदर्शनमसम्भवमेवेति भावः । तथा
असम्भाव्य अवस्थानेन असमादृत्य कथं वा गच्छतु, या किन्तु तदानीमावयोः परम-
सुखहर्तुरासीत् केवलावस्थानेनापि तां पञ्चवटीमसमादृत्य गमनं नितान्तकृतघ्नताजनक-
मिति महाव्याकुलोऽस्मि सम्बृत्त इति भावः ।

अत्र प्रथमपादे श्रौती उपमा, तथा च राजधान्यामिव पञ्चवट्यां सुखसञ्चार

(१) पुनरिति पाठान्तरं ।

प्रविश्य शम्बुकः । जयति देवः । देव ! भगवानगस्त्यो मत्तः
श्रुतभवत्सन्निधानस्त्वामाह, परिकल्पितविमानावतरणमङ्गला
प्रतीक्षते वत्सला लोपामुद्रा सर्वे च (२) महर्षयस्तदेहि,
सम्भावयास्मान् ; अथ प्रजविना पुष्पकेण स्वदेशमुपसङ्गम्याश्व-
मेधाय सज्जो भविष्यसीति । (क)

रामः । यथाज्ञापयति भगवान् । (ख)

शम्बु । इतस्तर्हि देवः प्रवर्त्तयतु पुष्पकम् । (ग)

आसीदिति वस्तु व्यज्यत इत्यलङ्कारिण वस्तुध्वनिः, तथा पापित्वं प्रति नाशितप्रियतमत्वं
हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्च अनयोः परस्परनैरपेक्षोण स्थितेः संसृष्टिः ॥ २८ ॥

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं ॥ २८ ॥

(क) प्रविशति । मत्तः मत्, मन सुखादित्यर्थः श्रुतं भवतः सन्निधानं येन
सः । परिकल्पितानि आशोजितानि विमानावतरणमङ्गलानि विमानादवतरण-
कालोचित-मङ्गलतूचकधान्यदूर्वादीनि यथा स्म । वत्सला त्वां प्रति क्लेशवन्नी ।
प्रतीक्षते तव दर्शनायावतिष्ठते । महर्षयश्च प्रतीक्षन्ते इत्यर्थः । तत्तस्मात् तव
दर्शनाय तेषामायहातिशयादित्यर्थः । अस्मान् सम्भावय आगमनेन समाद्रियताम् ।
अथ अस्मत्सम्भावनानन्तरं प्रजविना महाविगवता । अस्माकं सम्भावनायां यावत्
कालक्षयो भवेत् पुष्पकस्य किञ्चिदधिकवेगमपनेन स पूर्णो भवेदिति भावः । सज्ज
उदयुक्तः । इति इत्यन्तं आह्वित्यर्थः ।

(ख) राम इति । भगवानगस्त्यो यथाज्ञापयति तथैव करोमीत्यर्थः ।

(ग) शम्बुति । तर्हि अगस्त्याज्ञानुरूपकर्त्तव्यत्वे सति इतः अस्मिन् पथि, पुष्पकं
विमानं प्रवर्त्तयतु चालयत्वित्यर्थः ।

(२) आगस्त्यायना इति पाठभेदः ।

रामः । भगवति ! पञ्चवटि ! गुरुजनानुरोधत् क्षम्यतामतिक्रमो रामस्य । (घ)

शम्भु । देव ! पश्य पश्य ।

कूजत्कुञ्जकुटीरकौशिकघटाघुत्कारवत्कीचक- (१)

स्तम्बाङ्गस्वरसूकमौकुलिकुलः क्रौञ्चावतोऽयं गिरिः ।

(घ) रामइति । नानासुनिजननिवासात् माहात्म्यातिशयेन पञ्चवट्याः भगवतीतिसम्बोधनं । माहात्म्यावतीति तदर्थः । अतिक्रमः सम्भावनाया अकरणं, क्षम्यतां स्पष्टता । अगस्त्यादिशादेवायमतिक्रमो नत्विच्छात इतिभावः ।

कूजदिति । कूजं लतायाच्छादितम्यानमेव कुटीरं च दृश्यते तत्र स्थिताः कौशिक-घटाः पेचकसमूहाः । कूजलोनां शब्दायमानानां कूजकुटीरकौशिकघटानां द्वौ घुत्कारः 'घुत्' इत्यत्र शब्दः तद्विशिष्टाः ये कीचकनम्बाः वंशगुच्छाः (वांशभाङ्ग) तेषां आङ्गस्वरेण उच्चारेण सूक्तं भयेन निःशब्दं मौकुलिकुलं काकसमूहो यस्मिन् सः तथोक्तः, अयं क्रौञ्चा (कीचककी) अस्मान्तीति क्रौञ्चावान् स पर्वति प्रज्ञादित्वात् स्वार्येऽण् क्रौञ्चावतो नाम गिरिः पर्वतो विद्यत इति शेषः । कुञ्जे तिष्ठन्तः पेचका रूवन्ति, वंशस्तम्बप्रतिहततत्प्रतिध्वनिश्रवणेन भीताः काका यत्र निःशब्दालिष्ठन्तीति निष्कर्षः । एतस्मिन् गिरौ प्रचलनामितरुतां भ्रमतां प्रचलाकिनां मयूराणां कूजितैः उद्देजिताः भीताः सन्तः कुम्भोन्मत्ताः क्रूरसर्पाः पुत्राणचन्दनतरुस्तम्बेषु जीर्णचन्दनवृक्षाणां प्रकाण्डदेशेषु शास्त्रोद्गमसम्यानिधिति यावत् उद्देहन्ति पलायनार्थं उत्तिष्ठन्ति । नानाविध-जन्तुनिवासोऽयं गिरिरितिभावः ।

अत्र कुञ्जकुटीरेत्यत्र निरङ्गं केवलं रूपकं, तथा मानवगतसूकलं वर्णात्मकशब्दराहित्यं पशुपक्षादिगतसूकलञ्च ध्वन्यात्मकशब्दराहित्यं ; किन्तु एकसूकशब्देन तयोरभेदाध्य-वसायात् "विश्वेषदुःखादिव वड्ढमौन"मिति साहित्यदर्पणोदाहृतवत् अतिशयोक्तिः,

(१) गुञ्जत्कुञ्ज इति ऋषि पाठः ।

एतस्मिन् प्रचलाकिनां प्रचलतामुद्देजिताः कूजितै-
रुद्देक्षन्ति पुराणचन्दनतरुस्कन्धेषु (१) कुम्भीनसाः ॥ २८ ॥

अपिच (ङ)

एते ते कुहरेषु गद्गदनदन्नोदावरीवारयो मेघालम्बित-
मौलिनीलशिखराः (२) क्षौणीभृतो दक्षिणाः ।

प्रधानानङ्कारय स्वभावोक्तिरित्यं तेषां अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । वृत्तानुप्रासय शब्दा-
लङ्कारः ।

“कुठोरं चद्रवृक्षं स्या” इति जटाधरः । “महेन्द्रगुण्य लूलूकव्यालयाहिषु
कौशिकः ।” “वणवः कौचकालेसुर्ये स्वनन्तानिलोडता” इति चानरः । “मौकुलिः
काकः” इति शब्दकल्पद्रुमः । “आङ्ग्वरस्तु दपे स्यात् शब्दे तूर्यस्वनेऽपि च” इति
रत्नकोषः । “प्रचलाकिसितापाङ्गशिखावल गतव्रता” इति तिकाण्डशेषः । “कुम्भीनसः
क्लृप्तसर्पे भ्रियां लवणसातरि” इति मेदिनी ।

एतादृशनेकाप्रचलितशब्दप्रयोगात् गभीरचिन्तया बहुना कालेन नितान्तकष्टेन च
प्रसृतोऽयं श्लोक इत्यनुमीयते ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं ॥ २८ ॥

(ङ) । अपिच अन्यच्च वर्णयत इतिशेषः । इत्यादावपिः समुच्चये ।

एत इति । कुहरेषु गुह्याम् गद्गदं तादृगव्यक्तशब्दं यथास्यात्तथा नदन्ति शब्दाद्य-
मानानि गोदावस्थां नद्या वारौणि जलानि येषु ते तथोक्ताः, तथा मेघरालम्बिता आश्रिता
मौलियो मसक्तानि येषां ते, अतएव नीलानि शिखराणि येषां ते, नानाधातुभिर्विचित्र-
शृङ्गा अपि प्रधानतो मेघवर्णपातात् नीलवर्त्तनेन प्रतीयमानशृङ्गा इत्यर्थः ते प्रसिद्धा
एते दृश्यमाना दक्षिणाः भारतवर्षस्य दक्षिणदिग्दर्शनः क्षौणीभृतः पर्वताः विद्यन्त
इतिशेषः । अन्योऽन्वयपरस्परं यः प्रतिघात आघात सेन सङ्घर्षं उच्छृङ्खलं यथा-

(१) रोहिणतरुस्कन्धेऽपि पाठान्तरं । (२) मेघालङ्कृत... इति पाठभेदः

अन्योऽन्यप्रतिघातसङ्कुलचलत्कल्लोलकोलाहल-
रुत्तालास्त इमे गभीरपयसः पुण्याः सरित्सङ्गमाः ॥३०॥
इति निष्क्रान्ताः सर्वे । (च)

इति पञ्चवटीप्रवेशोनाम द्वितीयोऽङ्कः । (छ)

स्यात्तथा चलन्तो ये कल्लोला महातरङ्गा स्तेषां कोलाहलैः सकीर्णशब्दैः उचालाः कराला
भीषणा इति यावत् गभीरपयसः अगाधसलिलाः, पुण्याः पवित्राः, ते प्रसिद्धाः, इमे
दृश्यमानाः, सरित्सङ्गमाः नदीसंयोगाः संयुक्तनद्य इत्यर्थः वियन्त इति शेषः ।

अत्र शृङ्गाणां स्वकीयनानावर्णपरिव्यागिन मधालम्बितमौलित्वनिबन्धननीलगुण-
ग्रहणात् तद्गुणालङ्कारः । तथार्थरीवारयोः” ‘चौनीक्षिणयो’श्च सकृत्साम्यात् छेकानु-
प्राप्तः, तथा प्रथमे पादे दकाराणां, द्वितीये लकाराणां, ततोयिऽपि च लकारानामसकृत्
साम्यात् वचनप्राप्तश्च, इतिरतिषां संसृष्टिः । उचाला इत्यस्य लकारस्य तृतीय-
पादगतलकारसम्बन्धेन उक्तवचनप्राप्तघटकत्वेन च चतुर्थपादस्यापि स्पृशात् न-
‘पतत्प्रकर्षता’ दोषः ।

“मौलिः । मसक” इति शब्दकल्पद्रुमः । “उचाल उत्कटे श्रेष्ठे विकराले
प्लवङ्गम” इति मेदिनी ।

“भावबिहितः कृतप्रत्ययोद्रव्यवत्प्रकाशत” इति न्यायात् सरित्सङ्गमा इत्यनेन
संयुक्तनद्य इति प्रतीयते ।

शार्दूलबिक्रीडितं वचं ॥ ३० ॥

(च) इतीति । रामस्य पुष्यकविमानपरिरक्षकाः केचित् किङ्करा आसन् ते च
तत्रोपस्थिता एवेति तैः सह नीलितयो रामशम्भूकयोर्वहुलात् ‘निष्क्रान्ताः सर्वे’ इति

बहुवचन' सर्वशब्दसङ्गतिरिति । केचित्तु कवेः नारायणावतारत्वेन रामस्य ज्ञानेन गुरुत्वात् बहुवचनमिति वदन्ति, तदसत् सर्वशब्दानर्थक्यस्य तादवस्थ्यात् ।

(छ) इतीति । नाम, पञ्चवटीप्रवेश इति नाम्ना प्रकाशः, द्वितीयोऽङ्गः समाप्त इति शेषः ।

“नाम कोपेऽभ्युपगमे विषये स्मरणेऽपि च ।

सम्भाव्यकुत्साप्राकाशं विकल्पेषु च दृश्यते ॥”

इति मेदिनी ।

इति श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीश्विन्चितायामुत्तररामचरित-

टीकायां सर्वांश्वेधिनीसमाख्यायां द्वितीयाङ्क-

त्रिवरण' समाप्त' ॥०॥

—:—

तृतीयोऽङ्कः

—३०३—

ततः प्रविशति नदीद्वयं तमसा सुरला च । (क)

तमसा । सखि ! सुरले ! किमसि सम्भ्रान्तेव ? । (ख)

सुरला । भगवति ! तमसे ! प्रेषितास्मि भगवतोऽगस्त्यस्य
पत्न्या लोपामुद्रया सरिद्वरां गोदावरोमभिधातुं, जानास्येव
यथा बधूत्यागात् प्रभृति—(ग)

अनिर्भिन्नो गभीरत्वा-(१) दन्तगूर्ढघनव्यथः ।

(क) तत इति । नदीद्वयं नद्यधिष्ठातृदेवताद्वयं, जलप्रवाहस्यैव नदीत्वेन
रङ्गालये तत्प्रवेशासम्भवात् ।

(ख) तमसेति । किं कथं सम्भ्रान्तेव चकितेव अस्थिरमना इवेति यावत् ।

(ग) सुरलेति । भगवति ! माहात्म्यवति ! तमसायास्तीर्थत्वेनेदृक् सम्बोधनं
सरिद्वरां नदीश्रेष्ठां । बधूत्यागात्प्रभृति, भाष्यायाः सीताया निर्वासनादवधि ।

“बधूर्जाया स्तुषा स्त्रीचै”त्यमरः ।

प्रभृतौति श्लोकस्वरस इत्यतः परमस्त्रीव्युत्पत्त्यायाः क्रियाया विशेषणं ।

अनिर्भिन्न इति । गभीरत्वात् गाम्भीर्यात् धैर्यातिशयादित्यर्थः, पचे गाढलेपवत्त्वा-
दित्यर्थः, अनिर्भिन्नः अप्रकाशितः अन्वैरज्ञात इति यावत् पचे अविदीर्णः अतएव अन्तः-
हृदये, गूढा सम्भृता, घना निविड्वा गाढा इति यावत् व्यथा वेदना यस्य स तयोक्तः,
प्रकाशमानः शोको नाधिकं पीडयतीतिभावः । पचे अन्तर्मध्ये गूढा गुता घना

१) अनिर्भिन्नगभीरत्वादिति क्वचित् पाठः ।

पुठपाकप्रतीकाशो रामस्य करुणो रसः ॥ १ ॥

तेन च तथाविधिष्टजन कष्टपातजन्मना प्रकर्षगतेन दीर्घ-
शोकसन्तानेन सम्प्रत्यतितरं (१) परिच्छीणो रामभद्रः, तमव-
लोक्य कम्पितमिव मे हृदयम्, अधुना च प्रतिनिवर्त्तमानेन

गाढा व्यथा तापो यस्य सः । पुटे पत्रादिनिम्निताधारविशेषे पाकः पचनं यस्य सः
पुटपाकः पारदाद्यौषधं स प्रतीकाश उपना यस्य स तथोक्तः रामस्य करुणो रसः
सीताविरहजनितशोक इत्यर्थः । अस्तीति शेषः । रामः सीतां स्वयं निर्वास्य
तच्छोकं विवरीतुमपि न शक्नोति तेनासह्यन्वणाञ्चानुभवतीत्यर्थः ।

अत्र पूर्णोपमाऽन्वहारः । 'करुणोरस' इत्यभिधानात् रसस्य खशब्दोक्तिदोषः
"रसस्त्वोक्तिः खशब्देन"ति साहित्यदर्पणात् ; स तु 'दशा रामस्य दारुण'ति पाठे न
समाधेयः ।

“स्य रुत्तरपदत्वनी ।

निभसङ्गाशनीकाश प्रतीकाशोपमादयः ।” इत्यमरः ।

पुटपाक उक्तो भावप्रकाशे—

“पुटपाकस्य पाकोऽयं लेपस्त्राङ्गारवर्णता ।

लेपञ्च द्वाङ्गुलं स्थूलं कुर्याद्वाङ्गुलिमात्रकं ।

काश्मीरवटजम्बादिपत्रैर्वेष्टनमुत्तमं ।

पलमात्रो रसो यास्त्यः कर्षमात्रं मधु क्षिपेत् ।” इत्यादि ॥ १ ॥

(घ) तेनेति । किञ्चेति चार्थः । तेन पुटपाकप्रतीकाशेन, तथाविधस्ताडशः
निर्वासनोत्पन्नइत्यर्थः य इष्टजनस्य वल्लभजनस्य सीतायाः कष्टपातः दुःखोपस्थितिः
तस्माच्चन्म यस्य तेन, सीताया निर्वासनकनेमरणजनितेनेत्यर्थः, प्रकर्षगतेन प्रकृष्टेन
वृद्धिं प्राप्तेनेत्यर्थः, दीर्घशोकसन्तानेन बहुकालव्यापिनिरवच्छिन्नशोकपरम्परया ।

(१) नितरां इति पाठान्तरं ।

तृतीयोऽङ्कः ।

रामभद्रेण नियतमेव पञ्चवटीवने वधूसहनिवासविस्त्रम्भसाक्षिणः
प्रदेशा द्रष्टव्याः, तेषु च निसर्गधीरस्याप्येवंविधायामवस्थाया-
मतिगम्भीराभोगशोकक्षोभसंवेगात् पदे पदे महान्ति प्रमाद-
स्थानानि शङ्कनीयानि रामभद्रस्य, तद्भवति ! गोदावरि ! तत्र
त्वया सावधानया भवितव्यम् । (घ)

वीचोवातैः शीकरक्षोदशीतैराकर्षद्भिः पद्मकिञ्चल्कगन्धान् ।

अतितरां नितान्तं परिचीणः कृगणरीरः सञ्जातः । तं रामभद्रं अवलोक्य स्थितया
इति शेषः, स मम लोपासुद्रायाः हृदयं कम्पितमिव दारुणरीरोगोत्पत्त्यादिशङ्कया विचलित-
मिव । प्रतिनिवर्त्तमानेन अगस्त्यायमात् गतेन । नियतमेव निश्चितमेव । वस्त्रा
भाष्यथा सीतया सहनिवासे एकतावस्थाने ये विस्त्रम्भाः विश्रामाः स्वच्छन्द-
विद्वाग्दिविश्रन्तव्यवहारा इत्यर्थः, तेषां मानिण्यां दृष्टारः, प्रदेशाः स्थानानि, द्रष्टव्याः
दृश्येरन् । इत्यवश्यं सम्भाव्यत इतिभावः । ननु द्रष्टव्याः सन्तु, तेन किमित्याह ; तेषु च
प्रदेशेषु निसर्गधीरस्यापि चञ्चलचित्तसः का कथा स्वाभाविकधैर्येसम्पन्नस्यापि रामभद्रस्य
एवंविधायामवस्थायां सीताविरहेण एकाकिञ्चमणरूपायां दशायां । अतिगम्भीरः
अनन्तत्वात् दृष्ट्यापि आभोगः सीता यस्य सः, असीम इत्यर्थः यः शोकः, तेन यः क्षोभ
उत्पन्नः अधीरतेति यावत् तस्य संवेगात् प्रतिघातान्, पदे पदे स्थाने स्थाने, महान्ति
अशेषाणि, प्रमादस्थानानि अनवधानताविषयाः सृष्ट्याप्राप्त्यादय इत्यर्थः शङ्कनीयानि
आशङ्कान्ते अस्माभिरिति शेषः । तत्तस्मात् रामभद्रस्थानर्थवटनायाः सम्भावनासत्तादित्यर्थः ।
तत्र तेषु रामस्य अज्ञानस्थानित्वित्यर्थः । सावधानया रामस्य विपन्निवारणविषयं
एकाग्रचित्तया, भवितव्यं भूयते ।

ननु जलरूपया मया सावधानया सत्यापि किं कर्त्तव्यमित्याह वीचीति । शीकर-
क्षोदेन जलविन्दुचूर्णेन शीतैः शीतलैः तथा पद्मकिञ्चल्कगन्धानाकर्षद्भिः आकृष्य वहद्भि-
रित्यर्थः, तथा स्वैरं स्वैरं प्रेषितैः मन्दं मन्दं प्रेरितैः, शैल्यं सौगन्ध्यं मान्द्रञ्चेति वायो-

मोहे मोहे रामभद्रस्य जीव' स्वैर' स्वैर प्रेषितैस्तर्पयेति ॥२॥

रामः । उचितमेव दाक्षिण्यं स्नेहस्य, सञ्जीवनोपायस्तु
मौलिक एव रामभद्रस्याद्य सन्निहितः । (ङ)

सुर । कथमिव ? । (च)

तम । श्रूयताम्, पुरा किल वाल्मीकितपोवनोपकण्ठात्

गुणवयं तेन गुणवयेणेव विशिष्टैरितिभावः वीचीवातैः स्वकीयतरङ्गवायुभिः मोहे मोहे
सकलमूर्च्छितावस्थायां जीव' जीवनं तर्पय प्रोणय, यदा यदैव रामस्य मूर्च्छा भवेत्,
तदा तदैव तादृशैस्तरङ्गवायुभिस्तस्य चैतन्यं प्रतिपादयेत्यर्थः । इति इत्यन्तं गोदावरी-
रभिधातुं प्रेषितास्तीति पूर्वोक्तान्वयः ।

अत्र चैतन्योत्पादनं प्रति वायोः शीतलत्वमेव कारणत्वेनापिञ्चितं किन्तु सौगन्ध-
मान्द्रयोरपि विशेषकारणान्तरयोरुपादानात् गुणयौगपद्याच्च समुच्चयालङ्कारः ।

“शीकरोऽम्बुकाणः स्मृतः” । “चूर्णे चोदः” । “मन्दस्वच्छन्दयोः स्वैर”मिति चामरः ।
वीची इति “इतय क्तिवर्जिताहे”ति वीचिशब्दादीप्रत्ययः ।

शालिनी वृत्तम् ॥ २ ॥

(ङ) तमेति । दाक्षिण्यं औदार्यं औदार्येणानुकुल्यमित्यर्थः । रामं प्रति
परमस्नेहवती लोपासुद्रा तदानुकुल्यं कर्तुमिच्छति, कुरुतां ; किन्तु तस्याय विशेष-
प्रयोजनं नास्तीति भावः । कुत इत्याह, तु किन्तु मौलिक एव प्रकृत एव नतु क्वचिन्म
इत्यर्थः, रामभद्रस्य सञ्जीवनोपायः चैतन्यप्रतिपादनहेतुः सन्निहितः निकटवर्ती स्थितः ।
सन्निहिता सीता, सैव सञ्जीवयिष्यतीति भावः ।

(च) सुरेति । कथमिव, कौटुम्भिकः सञ्जीवनोपायः सन्निहित इत्यर्थः ।

(ङ) तमेति । किलेति पूर्ववृत्तान्तसूचकमव्ययम् । उपकण्ठात् निकटात् ।
परित्यज्य सीतामितिशेषः । प्राप्ता उपस्थिता प्रसववेदना यस्याः सा, अतएव अतिदुःख-
संवेगात् नितान्तकष्टप्रतिघातात् आत्मानं स्वदेहम् । तदैव निक्षेपानन्तरमेव, तव

परित्यज्य गते लक्ष्मणे सीतादेवी प्राप्तप्रसववेदना आत्मानमति-
दुःखसंवेगाद्गङ्गाप्रवाहे निक्षिप्तवती, तदैव तत्र दारकद्वयं
प्रसूता, भगवतीभ्यां पृथ्वीभागीरथीभ्यामभुपपन्नारसातलञ्च
नीता, स्तन्यत्यागात् परेण च तद्दारकद्वयं तस्याः प्राचेतसस्य
महर्षेर्गङ्गादेवो स्वयमर्पितवती । (छ)

सुर । मन्मथम् ।

ईदृशानां विपाकोऽपि जायते परमाद्भुतः । (१)

गङ्गाप्रवाहे दारकद्वयं बालकयुगलं, प्रसूता प्रसूतवती । पृथ्वी-भागा रथाभ्यां पृथिव्या-
गङ्गाभ्यां अभुपपन्ना प्राता गृहता सतीत्यर्थः रसातलं पातालं नीता बालकाभ्यां सह
सीतेति शेषः । स्तन्यस्य दुग्धस्य त्यागो यन्निन् वयसि तत् स्तन्यत्यागं वयः तस्मान् परेण
वर्षद्वयवयसः परमित्यर्थः । तस्याः सीतायाः तद्दारकद्वयम् । महर्षेः प्राचेतसस्य बालकोः
समीपे इत्यर्थः । गङ्गादेवी स्वयं आत्मना, न स्तन्यद्वारित्यर्थः । एतेन बालकद्वयं
प्रति गङ्गाया आग्रहातिशयः सूच्यते ।

“वार्त्ता सन्ध्याययोः किल” । “आत्मा यतो धृतिर्वृद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्णं च ।”
“दारको बालभेदका” इति चामरः ।

प्रसूतेति आदिकर्मणि कर्त्तरि क्तः । परेणति तृतीयापवर्गे । प्राचेतसस्येति
सामीप्यसम्बन्धे षष्ठी, दारकद्वये गङ्गायाः स्वत्वाभावेन तद्भ्रूसाभावात् न चतुर्थी ।

ईदृशानामिति । ईदृशानां सीतारामतुल्यमहायथ्यचरित्राणां जनानां विपाकोऽपि
सम्पदि का कथा विपदपि, परमाद्भुतो जायते । कथमित्याह यत्र विपाके एवंविधः
पृथिवीगङ्गातुल्यजनः उपकरणीभावम् साहाय्यकारकत्वं श्रयाति प्राप्नोति ।
चिरारधनयापि ययोः सन्दर्शनं न घटते, ते एव पृथिवीगङ्गे स्वयमेव साहाय्यं कुरुत
इति विपाकस्य परमाद्भुतत्वमेवेति भावः ।

(१) पावनाद्भुत इति पाठान्तरं ।

यत्रोपकरणीभाव मायातिप्रव'विधो जनः ॥ ३ ॥

तम् । इदानीन्तु शम्बूकवृत्तान्तेनानेन सम्भावितजनस्थाना-
गमनं रामभद्रं सरयूमुखादुपश्रुत्य भगवती भागीरथी यदेव
भगवत्या लोपामुद्रया स्नेहादाशङ्कितं, तदेवाशङ्क्य सीतासमेता
क्वेनचिदिव गृहाचारव्यपदेशेन गोदावरीं विलोकयितु-
मागता । (ज)

नृग । सुविचिन्तितं भगवत्या, राजधानीस्थितस्य खलु तैस्तै
जंगतामाभुप्रदयिकैः कार्यैर्व्यापृतस्य नियताश्वित्तविक्षेपाः ;

अत्र परमाद्गतत्वं प्रति पराङ्गवाक्यार्थोहेतुरिति काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

“विपाकः । दुर्गतिः” । “उपकरणं प्रधानाङ्गीभूतोपकारकद्रव्यम् ।”

इति च शब्दकल्पद्रुमः ॥ ३ ॥

(ज) तमेति । भगवती भागीरथी गङ्गा, अनेन अचिरसंचटितेन शम्बूकवृत्तान्तेन
शम्बूकवधव्यापारिणीत्यर्थः सम्भावितं अनुमितं जनस्थाने आगमनं यस्य तम् । सरयूनाम
काचिन्नदी तस्या मुखादुपश्रुत्य शम्बूकवधाय रामो जनस्थानमागमिष्यतीति सम्भाव्यत इति
सरयूमुखादाकर्णेत्यर्थः । तदेव रामस्यानिष्टमेव । सीतासमेता सीतया सह
सौमिन्ता भागीरथीत्यस्य विशेषणमेतत् । गृहाचारव्यपदेशेन लौकिकव्यवहारच्छलेन ।
लौकिके हि वन्धुजनो वत्सरान्ते अपरवन्धुजनानां साक्षात्काराय तद्गृहमागच्छतीति
व्यवहारः प्रायेण प्रचलति ।

श्रुधातोः शाब्दबोधे शक्तिरिति नैयायिकाः, अक्षणेन्द्रियजन्यप्रत्यये शक्तिरितिमीमां-
सकाः ; अत्र तु नैयायिकमतानुसारेण ‘रामभद्रं उपश्रुत्ये’ति सङ्घतिरिति संक्षेपः ।

(झ) सुरिति । भगवत्या गङ्गाया सुविचिन्तितं सम्यग्विवेचितं । कथं सुवि-
चिन्तितमित्याह राजेत्यादि । राजधानीस्थितस्य अयोध्यायां निवसतः, तैस्तैः प्रसिद्धै रवश्य-

अव्ययस्य पुनरस्य शोकमात्रद्वितीयस्य पञ्चवटीप्रवेशो महाननर्थ इति, तत्कथमिदानीं सीतादेव्या रामभद्र आश्वासनीयः स्यात् ? । (भ)

तम । उक्तमेव (१) भगवत्या भागीरथीदेव्या, यद्देवयजन-सम्भवे ! सीते ! अद्य खल्वायुष्मतोः कुशलवयोर्द्वादशजन्मसंबत्-

कर्त्तव्यैरित्यर्थः । आभुवदधिकैः उन्नतिसाधकैः कार्यैः दृष्टनियहृष्टिणानुग्रहगतदृग्-वलादिपर्यवेक्षणप्रभृतिभिर्यापरैः व्यापृतस्य आसक्तचित्तस्य रामभद्रस्य तिग्मपः वित-विचेपाः शोकैनाकर्षणानि नियताः नियन्त्रिता निरुद्धा इति यावत् । रामं राजधानी-स्थिते सर्वदा राजकार्यपर्यवेक्षणाद्विचिन्त्या परिपूर्णे तस्य चित्ते सीताविरहजनितशोकः प्रवेष्टुं नावसरं लभत इत्यर्थः । पुनः किन्तु अव्ययस्य राजकार्याद्विचिन्त्यागमनासक्त-चित्तस्य मुस्यचित्तस्य इति यावत् शोकमात्रद्वितीयस्य केवलशोकमहचरस्य अस्य रामभद्रस्य । अनर्थः अनिष्टं अनिष्टकारणमित्यर्थः । इति इति हतोः भगवत्या मवि-चिन्तितमित्यर्थः । चिन्तान्तरणस्य मुस्यचित्त एव शोकाविर्भावः स्यात् शोकोद्दीपक-पञ्चवटीवनप्रवेशे तु का कथंति भावः । तत्तस्मात् पञ्चवटीप्रवेशस्यैवानर्थहेतुत्वादित्यर्थः । आश्वासनीयः स्यात् सात्वयितुं शक्यः स्यादित्यर्थः । चरितदोषाशङ्कया स्वयं निर्वासितायाः सीतायाः पुनरधिकक्रोधोदयाशङ्कया रामस्य समीपगमनासम्भवेन सात्वनाकरणसम्भव-मेवेति कथं गङ्गा सीतामानोतवतीति मया पुनरिदं सन्दिह्यते, गङ्गाया तु आत्मबुद्ध्या मविचिन्तितमेवेति भावः ।

“व्ययां व्यासक्त आकुल” इत्यमरः ।

राजा धीयते अस्यामिति राजधानी “करणाधिकरणयो”श्चेत्यधिकरणं युद् ।

(अ) तमेत्यादि । उक्तमेवेति एवशब्दः स्वयौगव्यवस्थापनार्थः । किमुक्तमित्याह यदित्यादि । द्वादशाना पूरण इति द्वादशः, सचासौ जन्मसंबत्सरश्चेति विग्रहः, तस्य,

(१) अत्र इति क्वचिदधिकः पाठः ।

सरस्य (१) संख्यामङ्गलग्निरभिवध्यते, (२) तदात्मनः पुराण-
 श्वशुरमेतावतो मानवस्य राजर्षिवंशस्य प्रसवितारं सवितार-
 मपहतपाप्मानं देवं स्वहस्तावचितैः पूष्यैरुपतिष्ठस्व । न च
 त्वामवनिपृष्ठवर्तिनीमस्मत्प्रभावाद्देवता अपि द्रक्ष्यन्ति
 किंपुनर्मर्त्या इति ; अहञ्चाज्ञापिता, तमसे ! त्वयि प्रकृष्टप्रेमैव
 वधूर्वत्सा जानकीति अतस्तुमेवास्याः प्रत्यन्तरीभवेति ।
 साहमधुना यथादिष्टमनुतिष्ठामि । (ज)

जन्मवत्सरावधिद्वादशपुरणीभूतवत्सरस्येत्यर्थः संख्यायै वयसो वर्षसंख्यायै मङ्गलजन-
 नाय ग्न्यिः संख्यामङ्गलग्न्यिः, जन्मावधि यावन्तो वत्सरा यातास्तावत्संख्यावोधनाय
 मङ्गलजननाय च धर्मशास्त्रोक्तो योयग्न्यिः स इत्यर्थः । अभिवध्यते वाक्कीर्कनेति शेषः ।
 तत्तस्मात् अस्यां कुशलवयो जन्मतिथौ सर्वेषामिव बन्धूनां मङ्गलाचरणस्य कर्त्तव्यत्वादित्यर्थः ।
 आत्मनः स्वस्याः तवेत्यर्थः । पुराणश्वशुरं प्राचीनश्वशुरं परम्परया श्वशुरमित्यर्थः ।
 एतावत् इयत्संख्यस्य, मानवस्य वैवस्वतमनोरपत्यस्य । सूर्यपुत्रोदैवस्वतमनुस्तत्पुत्र
 इन्द्राकुलस्माच्च रामचन्द्रवंश उत्पन्न इति बोध्यं । प्रसवितारं उत्पादयितारं ।
 अपहतो नाशितः पाप्मा पापं येन तं एतेन सूर्यस्य महामाहात्म्यवत्तु न पूज्यत्वमि-
 तिभावः । सवितारं देवं सूर्यदेवं । उपतिष्ठस्व आराधुहि । कुशलवयोर्मङ्ग-
 लायं सूर्यपूजनायैव सीतामानीतवती गङ्गा, न तु रामस्य सान्त्वनार्थमिति
 सुरलाया उक्तावाक्योत्तरविषये भावः । गूढभावस्तु, सीतां प्रति परमविश्वासशाली
 रामः सीतासम्पर्कं प्राप्य न कोपिष्यति, अपि तु आदरिष्यत एव सान्त्वितश्च भवेदिति ।
 ननु पुष्यावचयनकाले लोका मासवलोक्य चत् रामाय निवेदयिष्यन्ति तदा
 महाननयो भवेदित्याह नचेत्यादि । न चेत्यस्य द्रक्ष्यन्तीत्यनेनावयः । अवनिपृष्ठवर्तिनीं
 भूतलस्थितां सतीं । अस्मत्प्रभावात् मम वरमाहात्म्यादित्यर्थः । मर्त्या मानवाः । इति

(१) क्वचित् जन्मपदं नास्ति । (२) अभिवर्त्तने इति क्वापि पाठः ।

सुर । अहमप्यमुं वृत्तान्तं भगवत्यै लोपामुद्रायै निवे-
दयामि, रामभद्रोऽप्यागत एवेति तर्कयामि । (ट)

तम । तदियं गोदावरीऋदान्निष्क्रम्य (ठ)

शब्दस्य उक्तमिति पूर्वैरुक्तान्वयः । प्रकृतप्रभावशालिनानां वनदेवतानां दर्शनायोग्यायास्तव
साधारणमानवैर्दर्शनसप्तसप्तमेवेति भावः । अहं तमसा । प्रकृतप्रेमा परमस्नेहवती ।
वधुः स्रुषा । रामेण मातृत्वेन स्त्रीकृताया गङ्गायाः सीता ऋषेव स्यादिति द्रष्टव्यं । इति
जानामीति शेषः । अन्तरस्य आत्मीयस्य सम्बन्धः प्रति प्रतिनिधिरिति प्रत्यन्तरौ
सखीसदृशीत्यर्थः सखीव सीतायाः सहचारिणी भवेत्यर्थः । इतिशब्दस्य आन्नापित्य
नान्वयः । सा गङ्गाया आन्नापिता । आदिष्टं आदिगमनति क्रम्येति यथादिष्टं सीतायाः
सहचारित्वमित्यर्थः । अनुतिष्ठामि करोमि, सीतायाः सहचारिणी भवामीत्यर्थः ।

“अन्तरमवकाशावधि परिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये ।

द्विद्रात्मीयविनावहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च ।”

“प्रति प्रतिनिधौ वीष्मालक्षणादौ प्रयोगतः” इति चामरः ।

उपतिष्ठस्विति “पथ्याराधनयोश्च”तिरुचादित्वादात्मनेपदं ।

जन्मतिथौ जन्मग्रथिवन्धनस्य सूर्यपूजायाश्च प्रमाणं यथा, कृत्यचिन्तामणौ ।

“गुडदुग्धतिलानद्याञ्जन्मग्रथं च बन्धनं ।

गुग्गुलं निम्बसिद्धार्थद्वारोग्यरोचनावितं ।

सम्पूज्य भानुविघ्नेशौ महर्षिं प्रार्थयेद्विदं ।”

“समित्पुष्पकुशादीनि श्रौतियः स्वयमाहरत् ।”

इत्येकादशीतत्तृष्टपञ्चपुराणात् श्रौतियपदस्य चोपलक्षणत्वात् खहस्तावचितैः
पूर्वैरित्युक्तं ।

(ट) सुरेति । अमुं वृत्तान्तं सीताया सह गङ्गाया आगमनवार्त्ता । तर्कयामि
सम्भावयामि ।

(ठ) तमेति । सा चासौ इत्यञ्जेति तदियं सेयमित्यर्थः, एकवाक्यान्तर्गततया

परिपाण्डुदुर्वलकपोलसुन्दरं
 दधती विलोलकवरौकमाननं ।
 करुणस्य मूर्त्तिरथवा (१) शरीरिणी
 विरहव्यथेव वनमेति जानकी ॥ ४ ॥

श्लोकस्य जानकीत्यस्य विर्गषणमेतत् । गोदावर्यां कश्चित् निम्बदिग्गामीऋदो गर्त्तमासीत्
 तस्मान्निष्क्रम्य उच्यते ।

परीति । परिपाण्डुः पुष्टिकरभोजनाभावात् रक्तान्त्यत्वेन श्वेतच्छायौ दुर्वलौ अगाढौ
 यौ कपोलौ सन्तौ ताभ्यां सुन्दरं स्वभावसुन्दर्याः सीताया विरहकृतशतायासपि सत्यां
 मुखस्य किञ्चिदागन्तुकवैचित्र्यमेव जातमिति भावः । विलोला वस्त्रनाभावेन लम्बमान-
 त्वात् चञ्चला कयरी केशरचना यत्र तत् तादृशं आननं मुखं दधती धारयन्ती जानकी
 सीता, करुणस्य शोकस्य मूर्त्तिरिव मूर्त्तिमान् शोक इव, अथवा शरीरिणी मूर्त्तिमतो
 विरहव्यथा रामविच्छेदेवदेनेव वनं पञ्चवटीवनं एति आगच्छति ।

अत्र दुर्वलकपोलात् कुश्रीकल्पात्पत्तिसम्भवे सौन्दर्योत्पत्तेर्विषमालङ्कारः, तथा
 भावाभिमानि वाच्यं गुणोत्प्रेक्षाद्वयञ्च ल्येतेषां नरपेक्षेण स्थितेः संसृष्टिः ।

एतदनुपपन्नो यथा शाकुन्तले—

“वसने परिधूसरे वसाना नियमचामसखी घृतकवेषी ।

अतिनिष्करुणस्य शुद्धशैला जम दीर्घं विरहव्रतं विभर्त्ति ॥”

अनयोस्तु “परिपाण्डुदुर्वल”त्यादिश्लोक एव प्रशस्ततरः उत्प्रेक्षाद्वयेन सम्पूर्णयोग्य-
 विरहावस्थाया व्यञ्जकत्वेन चमत्कारविशेषावहत्वात् ।

पतिविरहे पतिव्रताया अवस्थामाह शुद्धितत्तुष्टतमङ्गिरोवचनं—

“अर्चात्ते, मुदिता हृष्टं वियोगे सन्निना क्रुशा ।

सन्ने सिद्येत या पत्यौ साध्वी ज्ञेया पतिव्रता ॥”

मञ्जुभाषिणीवृत्तं ॥ ४ ॥

(१) इव वा इति कापि पाठः

सुर । इयं हि सा । (ड)

किसलयमिव सुग्धं बन्धनाद्भिप्रलूनं

हृदयकुसुमशोषी दारुणो दीर्घशोकः ।

ग्लपयति परिपाण्डु चाममस्याः शरीरं

शरदिज इव धर्मः केतकीगर्भपत्रम् ॥ ५ ॥

इति परिक्रम्य निष्क्रान्ते । (ढ)

विष्कम्भकः ॥ (ण)

(ड) सुरंति । इयं हि, इयमेव सा जानकी । जानकीं विलोक्य सुरत्याया निरूपणमेतत् ।

किसलयति । हृदयमेव कीमलत्वात् कुसुमं, तत् शोषयतीति हृदयकुसुमशोषी दारुणो दीर्घः बहुकालव्यापी शोकः विरहकृतशोकः बन्धनात् वृन्तात् विप्रलूनं वृत्तमितं सुग्धं मनोहरं किसलयं पल्लवमिव स्थितं अस्याः भीतायाः परिपाण्डु नितान्तः तच्छ्रायं चामं क्लृप्तं शरीरं शरदिजः शरत्कालोत्पन्नो धर्म आतपः केतक्याः केतकीपुष्पस्य गर्भपत्रं मध्यस्थितपर्णमिव केसरमिवेत्यर्थः ग्लपयति मलिनीकरोति ।

अत्र शोषणं रसनाशकरणं, तच्च कुसुमस्यैव सम्भवति नत् हृदयस्य तेन शोषीतिपदं रूपकस्य साधकं उपमाया वाधकं ततश्च हृदये कुसुमत्वारोपस्य शाब्दत्वात् शोके आतपत्वारोपस्य चार्थत्वात् एकदेशविवर्तिरूपकमलङ्कारः उपमाद्वयेन सङ्गीर्यते ।

चाममिति चैधातोः ऋप्रत्ययस्य “जैशुषिपचां सकवा” इत्यनेन सत्वं । शरदिज इति “प्रार्थय सप्तम्याः कृती”ति सप्तम्या अलुक् ।

मालिनीवृत्तं ॥ ५ ॥

(ढ) इतीति । निष्क्रान्ते तमसासुरले इतिशेषः ।

(ण) विष्कम्भक इति । तल्लक्षणसूक्तं । अत्र प्रेषितास्मीत्यादिना वृत्तकथांशानां

नेपथ्ये । प्रमादः प्रमादः । (त)

ततः प्रविशति घृष्यावचयव्यग्रहस्ता मकरुणोत्पक्वमाकर्णयन्ती सीता । (थ)

निदर्शनं “साहसधुना यथादिष्टमनुतिष्ठामो”त्यादिना च वर्तिष्यमाणकथांशानां निदर्शनमिति द्रष्टव्यं ।

(त) नेपथ्य इति । प्रमादोऽनवधानता विधातुरित्याक्षेपः । कथमन्यथा प्रबलो दुर्बलमाक्रामतीति भावः । अथवा प्रमादो विपत्तिः । लोके ‘प्रमाद उपस्थित’ इत्यादौ विपदर्थे प्रमादशब्दस्य भूरिप्रयोगात् तत्र तस्य व्यवहरानिवन्धना शक्तिः स्वीक्रियत इति ।

अथ कथमयं तृतीयाहः कविना समुपनिबद्ध इति प्रत्यक्तारः केचिदस्माभिरपि पृच्छन्तं, यदेवं पृच्छन्तोभवन्तः “किमर्थमुत्तररामचरितं रचितमिति कथं न पृच्छन्ति ? येन हि यं कसपि विशयविशेषमभिसन्द्धानः ‘किं’ ‘कथं’मित्येतावन्मात्रमनायासमुच्चारयन् प्रत्यक्तो स्यात् । वस्तुतस्तु असाधारणचमत्कारिणी भावसौष्टवप्रसविनी कविकल्पना न खल्वनुद्दिश्य प्रयोजनं प्रवर्तते ; किन्तु प्रयोजनद्वयं ; तथाच कश्चिदपि प्रत्यप्रमाणप्रमितं विश्वस्तं निर्वासनोपयोगिनमपराधमन्त्रिणापि निर्वासितायाः सीताया नितान्निष्ठुरं निर्वासयितारं भर्तारं प्रति नाल्पीयानपि विरागः, प्रतुगत परमादर-प्रणयप्राचुर्यमिति सीतायां पतिव्रतादर्शितायाः प्रदर्शनमित्येकं । द्वितीयन्तु प्रजारज्जनाय निर्वासयतोऽपि रामस्य सीतां प्रति नखलु कियानप्यविश्राम आसीदिति वासन्त्यादीनां प्रतीतिः, तथा “श्लिचिदानौमश्चमेधाय सहधर्मचारिणी मे हिरण्ययी” सीतायाः प्रतिकृति”रितिब्रह्मनाथ्यपुत्रो (रामः) सां यथार्थमेव विश्वसिति किन्तु केवलं प्रजारज्जनादैव निर्वासितवानिति रामं प्रति सीताया विश्वासश्च भवेदिति ज्ञापनञ्चेति सुधीभिर्भाव्यं ।

(थ) तत इति । पुष्याणां अवचये चयने व्यग्रौ आसक्तौ हस्तौ यस्याः सा । करुणेन शोकेन शोकस्तु सीतायाः पञ्चवटीदर्शनेन रामस्मरणादिति बोध्यं औत्सुक्येन उत्कण्ठया च सह तत्तयोक्तं । आकर्णयन्ती प्रमादशब्दमिति शेषः ।

सीता । अह्नहे, जानामि पित्रसहो मे वासन्दी वाहरदि । (द)

पुनर्नेपथ्ये ।

सीतादेव्याः स्वकरकलितैः शल्लकीपल्लवाग्रै-

रग्रे लोलः करिकरभको यः पुरा पोषितोऽभूत् ।

(द) । अहो ! जानामि प्रियसखो मे वामन्ती व्याहरति ।

(द) सीतेति । जानामि वुध्ये । व्याहरति भाषते । पूर्वपरिचितस्वरग्रवणा-
द्रिति भावः ।

सीतेति । पुरा वनवामकाले अग्रे समीपे लोलः पल्लवग्रहणाय चञ्चलः यः करि-
करभकः हस्तिशवकः सीतादेव्याः स्वकरकलितैः निजहस्तसञ्चितैः न तु अन्येन केनचि-
दानाथितैरितिभावः । एनेन करिशवकं प्रति यत्नातिशयो व्यज्यते । शल्लकीनां
लताविशेषाणां पल्लवाग्रैः तद्गुणैरित्यर्थः पोषितो वहितोऽभूत् । अयं दृश्यमानः स
करिकरभकः वध्वा साईं स्वकीयभार्यया सह पयसि जले विहरन् क्रीडन् अन्येन
केनचित् उद्धामेन सदमत्तेन द्विरदपतिना हस्तियुधपेन वेगात् सन्निपत्य कुतोऽपि स्थाना-
दागत्य अभियुक्त आक्रान्तः । सुतरां सीतादेव्याः पुत्रस्वरूपस्य करिशवकस्य विनाश-
सम्भावनया प्रमाद एवेति भावः ।

अव शल्लपल्लेति करिकरिति व्यञ्जनसंघस्य सक्तत्साम्यात् छंकानुप्रासोऽनङ्कारः ।
ननु “करभः करिगावक” इत्यमरकोषात् करभशब्देनेव करिशवकाभिधानात् पुनः करि-
शब्दोपादानेन अधिकपदत्वदोष इति चेन्न—

“धनुर्ज्यादिषु शब्देषु शब्दास्तु धनुरादयः ।

आरूढत्वादिबोधाय न दोषः पुनरुक्तता ।”

इति कारिकायां “निरूपपदो मालाशब्दः पुण्यस्रजमेवाभिधत्त इति स्थितावपि

सीता । किं तस्स ? । (घ)

पुनर्नेपथे ।

वध्वा सार्द्धं पयसि विह्वन् सोयमन्धेन वेगा- (१)

दुहामेन हिरदपतिना सत्याभियुक्तः ॥ ६ ॥

सीता । समभ्रमं कतिचित् पदानि गन्तुं

परित्ताहि मम तं पुत्तत्रं । भिचिन्त्य (२) हृद्दो हृद्दो ताइं ज्जव
चिरपरिचिताइं अक्खराइं पञ्चवटीदंसणीण मं मन्दभाइणीं
अणु रून्धन्ति । हा अज्जउत्त । इति सूच्छति । (न)

(घ) । किं तस्स ? ।

(न) । आर्य्यपुत्र ! परिवायस्व परिवायस्व मम तं पुत्रकं ।

हा धिक् हा धिक् तार्य्यव चिरपरिचितानि अक्षराणि पञ्चवटीदर्शनेन मां मन्दभागिनी-
मनुरुन्धन्ति । हा आर्य्यपुत्र ! ।

'पुष्पमाला विभाति ते' अत्र पुष्पशब्द उत्कृष्टपुष्पत्रयैः इति साहित्यदर्पणोक्तदिशा
अत्रापि करिण्डे नोत्कृष्टकरिणावकबोधनात्त दोषः ।

करभक इत्यनुकम्पायां कः ।

मन्दाम्बान्तावत् ॥ ६ ॥

(न) सीतेति । समभ्रमं सत्वरं । चिरपरिचितानि दीर्घकालोच्चारणेन अभ्यस्तानि
अक्षराणि 'आर्य्यपुत्र' इत्येते वर्णाः । अनुरुन्धन्ति अनुसरन्ति मम मुखात् प्रसरन्तीत्यर्थः
उद्धोषकपञ्चवटीदर्शनेन स एवायं वनवासकाल इति क्षमात् तदनुपस्थितावपि आर्य्यपुत्र
इत्येते वर्णाः स्वयमेव मम मुखान्निर्गच्छन्तीति भावः ।

(१) दर्पादिति पाठान्तरं । (२) स्मृतिमभिनीय सदैकव्रमिति पाठभेदः

विश्व तनसा । वत्से ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

नपथ्ये । विमानराज ! अत्रैव स्थीयताम् । (प)

सीता । समाश्वस्य ससाधुसोत्कम्पोज्जासम् । अह्वहे ! जलभरिदमेह-
त्यण्दि गम्भीरमंसला कुदोणु एसा भारदो निग्घोसभरन्तकस्य
विवरं मंपि मन्दभाइणीं भक्ति उस्साविदि ? । (फ)

तम । सन्नितासम् । अयि वत्से ! (ब)

किमव्यक्ते ऽसि निन्दे (१) कुतस्तोऽपि त्वमौदृशी । (२)

(फ) । अहो ! जनभृतमेवस्तनितगम्भीरमांसला कुतो नु एषा भारतो निर्घोषि-
क्षियमाणकर्णविवरां नामपि मन्दभाशिनीं भटिति उच्छासयति ? ।

(प) नपथ्य इति । विमानराज इति पुण्यकविमानस्य सम्बोधनं । रामोक्तिरियं ।

(फ) सीतेति । साध्वसिन भयेन उत्कम्पः शरीरचाञ्चल्यं, उज्जासः हर्षोच्छ्वासः
ताभ्यां संहति तयोक्तं । स्वरयवर्णनं रामोऽयं नवेति संशये स चेतदागत्य पुनरपि किं
कुर्व्यादितिः भये नोत्कम्पः, असाधारणपतिव्रतायाः पतिदर्शने च उच्छ्वास इति बोध्यं ।
जलन भृतस्य परिपूर्णसा सैधसा सनितमिव गर्जितमिव गम्भीरा मन्द्रा, मांसला वलवती
वलवता जनेनोच्चारितेव प्रतीयमानेत्यर्थः एषा भारतो वाणी कुतो जनादुत्पन्ना सतीत्यर्थः
निर्घोषिण शब्देन क्षियमाणं कर्णविवरं यस्यां सां तयोक्तां । भटिति द्रुतं । उच्छ्वासयति
सञ्जीवयति । सतप्रायां मां आनन्देन उत्फुल्लयतीत्यर्थः ।

तमेति । चिरानुभूतेऽपि स्वरं संशय इति विश्वयनेन स्मितं, आगतेऽपि रामे
परस्परसाक्षात्कारो न भवेदिति दुःखिन चास्वं ताभ्यां संहतिसन्नितासं ।

किमिति । स्तनयिनीमेवस्य अव्यक्ते कुतस्तोऽपि निन्दे गर्जिते सति मयूरीव त्वं
अव्यक्ते अपरिस्फुटे कस्यायमित्यस्पष्ट इत्यर्थः कुतस्तो कस्मादविदितदेशादागते कस्माद्दे-
शादयं शब्द आगत इति देशविशेषज्ञाने सत्यपि तत्र गत्वा जननिर्घृणसम्भावना स्यादव

(१) अपरिस्फुटनिज्ञाणे इति पाठभेदः । (२) कुतस्तो प्रीतिरौदृशीति पाठान्तरं ।

स्तनयित्वो मयूरोव चकितोत्कण्ठिता(१)स्थिता ? ॥ ७ ॥

सीता । भगवदि ! किं भणसि अपरिपुङ्गुत्ति । मए उण
सरसंजोएण पच्चभिजाणिदं, अज्जउत्तो ज्जेव वाहरदि । (भ)

तम । श्रूयते, तपस्रतः किल शूद्रस्र दण्डधारणार्थमैच्चाको
राजा जनस्थानमागत इति । (म)

(भ) भगवति ! किं भणसि अपरिस्फुटेति । मया पुनः स्वरसंयोगेन प्रत्यभि-
ज्ञातं, आर्य्यपुत्र एव व्याहरति ।

तु सापि न स्वादिति भावः निन्दे 'विमानराज ! अतूँव स्थीयतता'मितिमात्रं शब्दं
सति किं कस्मात् चकिता चञ्चला उत्कण्ठिता उत्सुका च सती स्थितासि ।

अत्र प्रकृष्टकारणाभावेऽपि चकितत्वोत्कण्ठितत्वरूपकार्योत्पत्तविभावनाऽलङ्कारः
पूर्वोपमया सङ्कीर्यते । तथा मयूरी अस्ति, तन्तु अस्ति इति प्रथममध्यमपुरुषभेदात्
“लतेव राजसे तन्वी”ति साहित्यदर्पणोदाहृतवत् उपमागतभग्नप्रक्रमत्वदोषः, स च
“निन्दे कथमव्यक्ते” इति पाठेन समाधेयः ।

“अधं मेघो वारिवाहः स्तनयिन्नुर्वलाहक”इत्यमरः ।

कुतोभवतीति कुतस्तः “आख्याताञ्च तमादय” इति व्यप्रत्ययः ।

पथ्यावक्त्रं वृत्तं ॥ ७ ॥

(भ) सीतेति । भगवति ! तमसे ! । अव्यक्त इति तमसोक्तवाक्यस्य अर्थमादाय
सीतायाः प्रश्नः अपरिस्फुट इति । स्वरसंयोगेन कर्णे स्वरसम्बन्धेन प्रत्यभिज्ञातं अनु-
भूतस्य पुनरनुभवः कृतः “अनुभूतस्य पुनरनुभवः प्रत्यभिज्ञे”ति नैयायिकाः । व्याहरति
भाषते ।

(म) तमेति । शूद्रस्य शम्बूकस्य, दण्डधारणार्थं दण्डकरणार्थं ऐच्चाक इच्चाकु-
वंशोत्पन्नः, राजा रामः । इति शब्दस्य श्रूयत इत्यनेनान्वयः ।

(१) चकितोत्कण्ठितमिति कापि पाठः ।

सीता । दिष्टिन्ना अपरिहोणरात्रधम्नो क्वुसो रात्रा । (य)

पथ्य यत्र द्रुमा अपि मृगा अपि बन्धवो मे
यानि प्रियासहचरश्चिरमध्यवात्सम् ।
एतानि तानि बहुनिर्भरकन्दराणि
गोदावरीपरिसरस्य गिरिस्तटानि ॥ ८ ॥

सीता । दृष्ट्वा । हा कथं पहादचन्द्रमण्डलावण्डरपरिक्राम-

(य) दिष्ट्या अपरिहीनराजधम्नः स राजा ।

(र) । हा कथं प्रभातचन्द्रमण्डलापान्दुरपरिचामदुर्वलिन आकारिण अयं
सौम्यगम्भीरानुभावमावप्रत्यभिज्ञात आर्य्यपुत्र एव, तन्मा धारय ।

(य) सीता । स राजा रामः, दिष्ट्या भागेन न परिहीनः परित्यक्तः । राजधम्नः
राजकर्त्तव्यं येन सः ।

यवेति । यत्र येषु तटेषु द्रुमा अपि वृक्षा अपि, मृगा अपि पशवोऽपि मे मम
बन्धवः आसन्निति शेषः । क्लृयादानशरीरकन्दूयनादिना समुपकारित्वादितिभाहः ।
प्रियासहचरः सीतया सहितः चिरं बहुकालं यानि तटानि अध्यवात्सं आश्रित्य वामं
कृतवान्, एतानि दृश्यमानानि बहुधा निर्भरा जलप्रवाहाः कन्दरा गुहाश्च येषु तानि
तथोक्तानि, गोदावर्या नद्या परिसरः पर्यन्तस्थितः सौमावर्त्तीति यावत् तस्य गिरिः पर्वतस्य
तानि तटानि समीपभूमयो वर्त्तन्त इत्यर्थः ।

अत्र मुनि-तत्पत्नीकुमारादिषु का कथा, द्रुमा अपि मृगा अपि मम बन्धव आस-
न्नित्यर्थापतनादर्थापत्तिरलङ्कारः ।

“पशवोऽपि मृगाः” । “पर्यन्तभूः परिसरः” इतिचासरः ।

यानीति “अन्वध्याडोवस” इत्यधिकरणस्य कर्मलं ।

वसन्ततिलकाङ्गत्तम् ॥ ८ ॥

(र) सीतेति । हा कथमित्वेकमव्ययं महाविषादसूचकं । प्रभातचन्द्रमण्डल
आपा ण्डुरः श्वेतच्छायः, दुर्वलो बलहीन इव परित्यक्तप्रमाणत्वेन आकारिण आकृत्य -मत्यव

दुःखलेण आन्नारेण अन्नं (१) सोम्यगम्भीराणुभावमेत्तपञ्चभि-
आण्णितो अज्जउत्तो ज्जेव, ता मं धारेहि (२) ।

इति तमसामाश्रित्य सूच्छंति । (१)

तम । धारयन्ती । वत्से ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

नपथ्यं । अनेन पञ्चवटीदर्शनेन

अन्तर्लीनस्य दुःखाग्रै रद्योद्दामं ज्वलिष्यतः ।

उत्पीड इव धूममग्न मोहः प्रागावृणोति माम् ॥ ८ ॥

उपलक्षितइत्यर्थः । अयं दृश्यमानो जनः सौम्यं शान्तं गम्भीरं स्थिरं यदनुभावमात्रं
केवलप्रभावकं न प्रत्यभिज्ञातः पुनरनुभूत आश्रयपुत्रो राम एव आकृतिवैधम्यात् सोऽयं
नवेति संशय एव स्यात् किन्तु पूर्वानुभूतप्रभावदर्शनात् सोऽयमिति निश्चय इतिभावः ।
तन्मात्रं रामस्य तादृक् कष्टकरावस्थादर्शनेन सूच्छंत्या पतनेन आघातसम्भवादित्यर्थः ।
धारय अत्रलम्बस्व । आयुर्वेदोक्तात् नूतनोऽयं सूच्छप्रकारः, यत् पतमान् प्राक्
रोगी धारयितुं मापदिशतीत्यहं तं ।

“अनुभावः प्रभावे”ऽपीत्यमरः ।

अन्तरिति । अन्तः करणे लीनस्य कालिनापचयात् अल्पमात्रावशिष्येण
भावेन स्थितस्य, अथ अनेन पञ्चवटीदर्शनेन उद्दामं अत्यन्तं ज्वलिष्यतः सन्दीपिष्यमानस्य
बाह्वन्त्यं प्राप्यत इत्यर्थः उद्दीधकप्रतारा उद्दीधनीयस्य बाहुल्यावश्यम्भावादितिभावः । दुःख-
मग्निरिव तस्य, धूमस्य उत्पीडोराशिरिव मोहः मां प्राक् सम्पूर्णविकासात् पूर्वं
आवृणोति आच्छादयति । यथा बह्निजनितो धूमो बह्नेः पूर्णविकासात् पूर्वं तत् स्थान-
माच्छादयति, तथा दुःखजनितो मोहः दुःखस्य पूर्णविकासात् पूर्वं मामावृणोतीति
सरलार्थः ।

अत्र पूर्वाह्नं लुप्तोपमा, घराह्नं च साधारणोपमा इत्युभयोः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

(१) अन्नं सो गम्भीरानुभावः...इति पाठान्तरं । अन्नं निश्चसोम्यगम्भीरानुभाव
इत्यपि पाठः । (२) ता धारेदु मं पिअसह्वी इति पाठभेदः ।

तृतीयोऽङ्कः ।

हा प्रिये ! जानकि ! । (ल)

तम । स्वगतं । इदं तदाशङ्कितं गुरुजनेनापि । (व)

सीता । समायस्व । हा कथं एदं । (श)

पुनर्नेपथ्ये । हा देवि ! दण्डकारण्यवासप्रियसखि ! विदेह-
राजपुत्रि ! इति मूर्च्छति । (घ)

सीता । हद्दी हद्दी, मं मन्दभाद्रणिं उद्दिस्मिन्न आमीलन्तणेत्त
शीलुप्पलो मुच्छिदो ज्जेव, हा हा कथं धरणीवट्टे णिरुस्साहं

(श) । हा कथमेतत् ।

(स) हाधिक् हाधिक्, मां मन्दभागिनीमुद्दिश्य आमीलन्नेवनीलोत्पलो
मुच्छिंत एव, हा हा कथं धरणीवट्टे निरुत्साहनिःसहं विपथ्यस्तः ; भगवति !
तमसे ! परिवायस्व परिवायस्व जीवय आर्य्यपुत्रम् ।

नच ज्वनिथ्यत इति साधकसत्तात् दुःखाग्नेरिति निरङ्गं केवलं रूपकमिति वाच्यं
धूमस्वीत्पौड इव मोह इतुपमानुसारिण दुःखाग्नेरितुपमाया एनौचित्यादिति
सुधाभिर्विभावनीयं ॥ ९ ॥

(ल) हेति । कुवासीति वाक्यशेषः ।

(व) तमेति । गुरुजनेन अगस्त्यलोपासुद्रागङ्गादिनेत्यर्थः । आशङ्कितं तदिदं
रामस्य मूर्च्छापतनादिकं, उपस्थितमिति शेषः ।

(श) पुनरिति । दण्डकारण्यवासे तत् समय इत्यर्थः प्रियसखि ! सहायभावेन
नानीपकारकरणादिति भावः ।

(स) सीतेति । आमीलती मुद्रिति नेत्रे नीलोत्पले इव यस्य स तथोक्तः ।
निरुत्साहेन कमपि विषयं प्रति उद्यमाभावेन निःसहं अवश्यं यथा स्यात्तथा धरणीवट्टे
भूतले विपथ्यस्तः पतितः । परिवायस्व मामिति शेषः । जीवय सचेतन्यं, कुरु ।
आर्य्यपुत्रजीवनेनैव मम परिवायं भवेदिति भावः ।

विपल्हृत्यो ; भञ्जवदि ! तमसे ! परिच्छाहि परिच्छाहि
 जीवावेहि अञ्जउत्तं । इति पादयोः पतति । (स)

तम । त्वमेव ननु कल्याणि ! सञ्जीवय जगत्पतिम् ।

प्रियस्पर्शां हि पाणिस्ते तत्रैव नियता भव * ॥ १० ॥

सीता । जं भोदु तं भोदु, जधा भञ्जवदी भणादि । (ह)

इति ससम्भ्रमं निष्क्रान्ता ।

ततः प्रविशति भूर्सा निपतितः सास्रया सीतया स्पृश्यमानः साह्लादोच्छ्वासो
 रामभद्रः । (क)

(ह) यद्भवतु तद्भवतु, यथा भगवती भणति ।

“उत्साहोऽध्ववसायः स्था”दित्यमरः ।

निर्मलिकमित्यादिवत् निरुत्साहमिति अभावार्थेऽव्ययीभावः ।

त्वमिति । ननु कल्याणि ! हे शुभे ! त्वमेव जगत्पतिं पृथिवीपालं रामं
 सञ्जीवय ससंज्ञं कुरु । तवैव करणीयमेतत् नलन्य इत्येवशब्दार्थः । हि यस्मात्
 ते तव पाणिः करतलं, प्रियः प्रीतिकरः स्पर्शां यस्य सः । सुतरां रामस्य चैतन्यसम्पादनं
 तव यथा सुकरं नान्यस्य तथेति भावः । अत एव तवैव पाणिना स्पर्श एव नियता
 व्याघ्रता भव ।

अत्र चतुर्थपादार्थं प्रति तृतीयपादगतवाक्यार्थस्य हेतुत्वात् वाक्यार्थहेतुकं काव्य-
 लिङ्गमलङ्कारः ॥ १० ॥

(ह) सीतेति । यद्भवतु तद्भवतु, अनुमत्यभावेऽपि हस्तस्पर्शकरणे क्रुद्धः सन्पृष्टो
 वा भवतु इत्यर्थः । ईदृशसमये तन्न विवेचनीयमिति भावः । यथा भगवती तमसा
 भणति ब्रवीति, तथा करोमि पाणिना स्पृशानीत्यर्थः । ससम्भ्रमं सत्वरं ।

(क) तत इति । सास्रया रामस्य मूर्च्छितावस्थादर्शनेन खवदन्सुसहितया ।
 आह्लादिन हर्षेण, उच्छ्वासेन चैतन्येन च सहति साह्लादोच्छ्वासः ।

* । नियतो भवः । १ । तत्रैष निरतो जनः । २ । इति पाठान्तरद्वयं ।

सीता । किञ्चित् सहर्षमात्मगतं ! जानामि, पुण्येवि पञ्चागदं विय
जीविदं तेल्लोअणाहस्स (१) । (ख)

रामः । हन्त भोः ! किमेतत् । (ग)

प्रश्नोतनं नु हरिचन्दनपल्लवानां

निष्पीडितेन्दुकरकन्दलजो नु सेकः ।

(ख) जानामि, पुनरपि । जोवितं विलोकनाद्यस्य ।

(ख) सीतेति । विलोकनाद्यस्य जगदीश्वरस्य रामस्य जीवितं चैतन्यं पुनरपि
प्रत्यागतमिव इत्यहं जानामि बुध्यं, आसप्रत्यासादिदर्शनादिति भावः । लक्ष्मीरूपा
सीता नारायणावतारत्वेन रामस्य जगदीश्वरत्वं जानात्येव, तस्य तु आत्मगतत्वं न कथने
अन्यैरज्ञेयत्वात् न मानुषवद्ब्रह्मरहानिः । ननु कथमनयोर्मानुषवद्ब्रह्मरह इति सत्यं
जगति स्त्रीपुरुषाणां चरित्रशिखादानाय जगदीश्वरीजगदीश्वरयोः सीतारामयोर्मानुष-
भावेन व्यवहारः सजातीयशिखायाः शीघ्रफलकत्वात् । इदन्तु कविना अध्यात्मरामायणा-
वलम्बनेनोक्तं । बाष्पीकिसते तु राम आदर्शचरितो मानव एवेत्यनुसन्धेयं ।

(ग) राम इति । हन्त भोरिति हर्षविस्मयसूचकमेकमव्ययं । किमेतदित्यस्य
श्लोकेनान्वयः ।

प्रश्नोतनमिति । एतत् स्पर्शनं किं हरिचन्दनपल्लवानां चन्दनवृक्षविशेष-
किसलयानां प्रश्नोतनं रसो निर्यास इति यावत् नु वितर्कयामीत्यर्थः तद्वत् शैत्यातिशय-
करत्वादिति भावः सर्वत्राप्येवं नुशब्दोवितर्के । पल्लवपदं शैत्यातिशयद्योतनार्थं ।
निष्पीडिताः सङ्घिता इन्दुकरकन्दलाः चन्द्रकिरणनवाङ्कुरा यस्यै स तथोक्तोसङ्घितचन्द्रकरा-
ङ्कुरादुत्पन्नो रस इत्यर्थः तस्मात् जायत इति इन्दुकरकन्दलजः आसङ्घितचन्द्रकराङ्कुर-
निर्यासजनित इत्यर्थः सेको नु तथा आतसयोः नितान्तसन्तसयोर्जीवनसनसोः प्राणचित्तयोः
परितर्पणः शीतलकारित्वात् प्रीतिकरः, सञ्जीवयतीति सञ्जीवनौ या ओषधिः फलपाकेन

(१) तेल्लोकस्स इति पाठान्तरं ।

आतप्तजीवनमनःपरितर्पणो मे (१)

सञ्जीवनौषधिरसो नु हृदि प्रसिक्तः ॥ ११ ॥

स्पर्शः पुरा परिचितो नियतं स एष

सञ्जीवनश्च मनसः परिमोहनश्च ।

स्रतत्रचादिः तस्या रसो निर्यासो मे मन हृदि प्रसिक्तो नु । एतेषामन्यतनाभावे कथम-
कस्मान्मन चैतन्योत्पत्तिरिति भावः ।

अत्र स्पर्शं प्रथोतनादीनां संशयात् तत्र च निश्चयाभावात् शुद्धसन्देहालङ्कारः ।
परश्लोके 'स्पर्शः पुरा परिचितो नियतं स एष' इत्युक्त्या तत्स्पर्शस्वाप्यनुभवाट्मभयकोटिक-
ज्ञानरूपः संशयो रामस्य जात इत्यनुसन्धेयं ।

इन्दुकरकन्दलनिष्पीडनासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्त्या अतिशयोक्तिश्च अनयोरङ्गाङ्गि-
भावेन सङ्करः ।

“तैलपरिणकं गोशीर्षं हरिचन्दनमस्त्रियां ।” “श्लोषध्यः फलपाकान्ता” इतिचामरः ।

वसन्ततिलकाहत्तं ॥ ११ ॥

स्पर्श इति । पुरा सीतया सङ्घैकत्वावस्थानकाले परिचितः ईड क्तया विदितः
सञ्जीवन उत्साहवर्द्धक इत्यर्थः मनसो हृदयस्य परिमोहनः आनन्दबाहुल्येन अवशता-
जनकश्च नियतं निश्चितं एष अनुभूयमानः स स्पर्शः । यः स्पर्शः सन्तापजां वियोग-
वेदनाजनितां भृच्छां प्रतिहृत्य विनाश्य सपदि तत्क्षणात् आनन्दनेन आनन्दजननेन पुनः
जडतां मनसस्तदैकानुभवपरायणत्वात् विषयान्तरानभिज्ञतां आतनोति करोति ।

अत्र जडताकरणासम्बन्धेऽपि तत् सम्बन्धोक्त्या अतिशयोक्तिरलङ्कारः । यच्छब्दस्य
परत पाठेन विधेयाविमर्शदोषः, स च परार्थं प्रथमं तत स्तृतीयपादं पठित्वा
निरसनीयः ।

“सद्यः सपदि तत्क्षणात् ।” “जडोऽज्ञ” इतिचामरः ।

(१) आतप्तजीविततरोः । जीवितपुनः परितर्पणोऽयं इति पाठभेदौ ।

सन्तापजां सपदि यः प्रतिहृत्य मूर्च्छा-
मानन्दनेन जड़तां पुनरातनोति ॥ १२ ॥

सीता । ससाध्वसोत्कम्पमपहृत्य । *। एत्तिअं क ज्जेव दाणिं मे
बहुदरं । (घ)

रामः । उपविश्य । न खलु वत्सलया सीतादेव्या अभु-
पपन्नोऽस्मि ? । (ङ)

सीता । हद्दी हद्दी, किं त्ति मं अज्जउत्तो मग्गिस्सदि ? । (च)

(घ) एतावदेव इदानीं मे बहुतरं ।

(च) हाधिक् हाधिक्, किमिति आर्यपुत्रो मां मार्गिष्यति ? ।

वसन्ततिलकावत् ॥ १२ ॥

(घ) सीतेति । साध्वसं अनमत्यभावेऽपि समीपागमनेन रामस्य क्रोधभयं,
उत्कम्पः स्पर्शेन सत्प्रीते काले देहचाञ्चल्यं ताभ्यां सहिति तत् तथोक्तं । इदानीं निर्वात्मन-
काले एतावदेव मम स्पर्शस्य सुखजनकस्वीकारपर्यन्तमेव बहुतरं अतिरिं अत्यन्ता-
दरत्वेन सन्तथ्यमित्यर्थः प्रेमालापसहवासादिप्रकृतसुखानामिकान्तासम्भवादिति भावः ।

(ङ) राम इति । वत्सलया स्नेहशान्तिन्या । अभुपपन्नः प्राप्तः स्पृष्ट इतिशब्दः ।
अत्र काकुत्स्त्रेण प्रश्नो द्योत्यते, तथाच नखलु अभुपपन्नोऽस्मि किं, अपितु अभुपपन्न
एव, कथमन्यथा तादृगलौकिकसुखस्पर्श इति भावः ।

(च) सीतेति । हाधिगित्येकं शोकसूचकमव्ययं तस्य दैव्ये द्विवचनं । यस्मात्त-
सनुक्षणमेव सहचारिणी आसं, स ममेदानीमन्वेषणाय प्रवृत्त इति महाशोककारणमेत-
दिति भावः । मार्गिष्यति अन्वेषणं करिष्यति । रामस्य सुखभङ्गिणरीरवाञ्छल्यादि-
दर्शनात् सीताया अयं संशयः ।

ससाध्वसकरुणमिति पाठान्तरं । भयशोकसहितमिति तदर्थः ।

रामः । भवतु, पश्यामि । (छ)

सीता । भद्रवदि ! तमसे ! ओसरह्म, जइ दाव म' क्वि-
स्सदि, तदो अण्व्भण्णस्सादसन्निधाणेण अहिअं पि मम महाराओ
कुविस्सदि । (ज)

तम । अयि वत्से ! भागीरथीवरप्रभावाहनदेवतानामप्यदृश्या
संवृत्तासि । (झ)

(ज) भगवति ! तमसे ! अपसरामः, यदि तावन्मां प्रेक्षिष्यते, तदा अनभ्यनुज्ञात-
सन्निधानेन अधिकमपि मम महाराजः कोपिष्यति ।

(छ) राम इति । भवतु, सीतया अभ्युपतिरनभ्युपपत्तिर्वा भवतु इत्यर्थः ।
पश्यामि समन्तादवलोकनेन तन्निरूपयामीत्यर्थः । पश्यामीत्यतः परं 'इति समन्तादव-
लोकयति' ईदृशं किञ्चित् कविवाक्यं सन्त्य' अत्यथा पूर्वपरवर्तिंसीतावाक्याभ्यां
सहासामञ्जस्यं स्यादिति विवेच्यं ।

(ज) सीतेति । अपसरामः अस्मात् स्थानादन्यत्र गच्छामः वयमिति शेषः
'वाह्यदशे'ति बहुवचनं । अनभ्यनुज्ञातं अननुमतं समीपमागच्छेत्यनुमत्यभाव-
विशिष्टमिति यावत् यत् सन्निधानं निकटवर्तित्वं तेन । मां प्रति नितान्तावज्ञां विना
नर्वासनं न स्यात् सुतरां अवज्ञया निर्वासिताया मम आर्य्यपुवानुमतिमन्तरिण समीप-
गमनं कोपकारणमेवेति भावः ।

(झ) तमेति । भागीरथीवरप्रभावात् गङ्गाया वरसाहात्म्यात् । वनदेवतानामपि
अदृश्या त्वमसि, किं पुनर्मानुषस्य रामस्येति वाक्यशेषः ; सुतरां तव अपसरणप्रयोजनं
नास्तीति भावः ।

सीता । आं, अत्रि एदं । (ज)

रामः । हा प्रिये ! जानकि ! ननु प्रिये जानकि ! । (ट)

सीता । समन्युगदगदं । अञ्जउत्त ! असरिसं क्वु एदं वअणं इमस्स वुत्तन्तस्स । सात्तम् । अहवा किं त्ति वञ्जमइं जन्मन्तरेसु वि पुणो असम्भाविददुल्लहदंसणं मं ज्जेव मन्द-
भाइणीं उट्ठिसिअ वच्छलस्स एवं वाटिणो अञ्जउत्तस्स उवरि
निरणुक्कोसा भविस्सं ? अहं एदस्स हिअअं आणामि मम
एसोत्ति । (ठ)

(ज) आं, अत्रि इदं ।

(ट) आर्यपुत्र ! असदृशं खलु एतत् वचनं अस्य वृत्तान्तस्य । अथवा किमिति वज्रमयीं जन्माल्लरेषु अपि पुनः असम्भावितदुर्लभदर्शनां मामिव मन्दभागिनीं उट्ठिश्य वत्सलस्य एवंवादिन आर्यपुत्रस्य उपरि निरनुकोशं भविष्यामि ? अहमेतस्य हृदयं जानामि मम एष इति ।

(ज) । आमिति पूर्ववृत्तस्मरणार्थमन्ययं । इदं भागोरथीवरप्रभावान्मम अट्टयत्वं अस्तीति स्वीकारः ; अतो नापसरामीति भावः ।

(ट) राम इति । अनूनयविशेषयोनार्थं पुनर्ननु प्रिये जानकीतुयाक्तं ।

“प्रथावधारणाऽनुज्ञाऽनुनयान्त्वणे ननु” इत्यमरः ।

(ठ) सीतेति । मन्युना शोकेन गदगदः अस्फुटः, अस्यष्टरूपेणोच्चारणं तेन सहेति समन्युगददं आहेति क्रियाविशेषणमेतत् । इदं वचनं ‘प्रिये जानकी’तिस्त्वं हवाञ्जक-
प्रोतिकरं वचनं अस्य वृत्तान्तस्य अकारणनिर्वासनरूपनिर्द्देश्यव्यवहारस्येत्यर्थः असदृशं
अयोग्यं ; निर्वासितां प्रति ‘रे पापीयसि’ इति निन्दात्ककसम्बोधनमेव युज्यते, ननु
प्रिये इति सम्बोधनं व्यवहारानुहृषोक्तेरेव सहात्मनां धर्मत्वात्, अन्यथा “वचस्यन्वन्धन-

रामः । सर्वतो विलोक्य सनिर्वेदम् । हा ! न काचिदत्र ! । (ड)

सीता । भञ्जवदि ! तमसे ! णिकारणपरिञ्चाङ्गोवि एदस्म

(ढ) भगवति ! तमसे ! निष्कारणपरित्यागिनोपि एतस्य एतेन एवंविधेन दर्शनेन कीदृशां मे हृदयानुबन्ध इति न जानामि न जानामि ।

स्वन्वत् कर्मण्यन्वद्गुरासना”मिति न्यायेन दुरात्मतापत्तिरिति भावः । प्रजाविरागसम्भावना-
यैव मम निर्वासनं कृतं न तु चरितदोषाशङ्कयेति कथमन्यथा इदानीमीदृग्व्यवहार इति
विवेकोदयात् पञ्चान्तरमाह अथवेति । वज्रमयीं नितान्तकठिनां कथमन्यथा आर्य्यपुत्र-
स्य दृगवस्थादर्शनेनापि मे न हृदयं विदीर्येत इति भावः जन्मान्तरेष्वपि पुनः असम्भा-
वितं अनिश्चितं दुर्लभञ्च दर्शनं यस्याः तां, अस्मिन्, जन्मनि निर्वासनेन गङ्गाया वर-
प्रभावेन च मम अदर्शनं जातं जन्मान्तरेष्वपि दर्शनं भवेदिति की निश्चित्य वक्तुं
शक्नुयादिति भावः । वत्सलस्य मां प्रति स्नेहशालिनः । एवंवादिनः, हाप्रिये इत्यादि
स्नेहोक्तिकारिणः । निरनुक्रोशा निर्दया किमिति भविष्यामि कथमपि नेत्यर्थः । एतस्य
आर्य्यपुत्रस्य हृदयं मनोगतं भावनित्यर्थः । एष आर्य्यपुत्रः मम हृदयं जानातीत्यर्थः ।
आवासुभावेव उभयोर्मनोभावं जानीवः सुतरां आवयोः कोपि कमपि प्रति विवेक्षी न
भवेदिति निश्चय एवास्ति, तथापि यदनेन दुर्व्यवहारः कृतः, तत्तु दैववशादिति भावः ।
भागीरथीवरप्रभावात् यथा कश्चिदपि सीताया दर्शनं न प्राप्तः, तथा स्वभावोच्चारितवाक्य-
मपि कश्चिन्न श्रुतवानिति मन्तव्यं तेन रामस्यैतन्निकटोऽपि स्वाभाविकवाक्योच्चारणे
तच्च्यवथेन रामस्य न सीतापरिचय इति बोध्यं ।

(ड) राम इति । सर्वतः सर्वासु दिक्षु । निर्वेदेन आत्मावमाननया सहेति
सनिर्वेदं । सीताया अदर्शनेऽपि तदुद्देशेन विलापसम्बोधनादिक्रमणात् निर्णयानुष्ठानतया
आत्मनोऽवमाननेति बोध्यं । तथाच साहित्यदर्पण—

“तत्तुज्ञानापदीर्थादेर्निर्वेदः स्वावमानना ।”

अत्र स्थाने काचित् कापि व्यक्ति र्नास्तीत्यर्थः । सुतरां कृतः सातेति भावः ।

(ढ) सीतेति । एतस्य आर्य्यपुत्रस्य रामस्य । एवंविधेन दर्शनेन शोककातर-

एदिणा एव' विधेण दं सखेण कीदिसो मे हिअन्नाणु वन्धोत्ति ण
आणामि ण आणामि । (ढ)

तस । जानामि वत्से ! जानामि । (ण)

तटस्थं नैराश्यादपिच कलुषं विप्रियवशा-
द्वियोगे दीर्घेऽस्मिन् भटिति घटनोत्तम्भितमिव ।
प्रसन्नं सौजन्यादपि तु करुणैर्गाढकरुणं
द्रवीभूतं प्रेम्णा तव हृदयमस्मिन् क्षण इव ॥ १३ ॥

त्वदर्शनेनेत्यर्थः । हृदयानुबन्धः मनसोऽवस्था । इति न जानामि निर्णेतुं न शक्नो-
मीत्यर्थः । तामवस्थामनुपदर्शय तमसा विवर्णोति । न जानामीत्यस्य दैर्घ्ये द्विवचनं ।

(ण) तमेति । जानामि तव हृदयावस्थामिति शेषः । अवधारणे द्विवचनं
जानाम्ये वित्यर्थः ।

किमिव जानामीत्याह तटस्थमिति । तव हृदयं मनः, नैराश्यात् पुनः संयोग-
सम्भावनाया अभावात् तटस्थमुदासीनं संयोगोपायकारणादौ निस्पृहमित्यर्थः, अपि
च तथा विप्रियवशात् प्रियस्य विरुद्धां विप्रियः दुर्ब्रह्महारः तद्वशात् अकारणपरित्याग-
जनितविद्वेषनिवन्धनादित्यर्थः कलुषं क्रोधनाविलं पूर्वमासीदित्यर्थः तथा अस्मिन् दीर्घे
अनन्तकालव्यापिनि वियोगे विच्छेदमध्यं अस्मिन् क्षणे समयं भटिति अकस्मात् घटनया
मेलनेन उत्तम्भितमिव सख्यप्रायं आश्रयवशादितिकर्तव्यताज्ञानयूत्यभिव्यक्त्यर्थः तथा
सौजन्यात् प्रेमप्रकाशकसम्बोधनादिना साधुत्वप्रकाशात् प्रसन्नं सन्तुष्टं, अपि तु तथा
करुणैः विलापादिना शोकप्रकाशैः गाढः तीव्रः शोको यस्मिन् तादृशं, रामस्य शोकार्त्तल-
दर्शनात् तवापि तीव्रशोकातुरं मन इत्यर्थः, तथा प्रेम्णा प्रचुरप्रणयप्रकाशनेत्यर्थः द्रवी-
भूतमिव आनन्देन गलितमिव ।

अत्र भावाभिमानि वाच्यं क्रियोत्प्रेक्षाद्वयं, तथा नैराश्यादिकारणेन सह तटस्थ-
त्वादिकाश्रय्य वर्धनात् हेतुनामालङ्कारश्च अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । तथाच चन्द्रालोके

रामः । देवि ! ।

प्रसाद इव मूर्त्तस्ते स्पर्शः स्नेहार्द्रशीतलः ।

अद्याप्यानन्दयति (१) मां त्वं पुनः क्वासि नन्दिनि ! ॥१३

सीता । एदे दे अगाधदंसिदसिणेहसम्भारा आनन्दणिस्मन्दिणो
सुदा मए अज्जउत्तस्स उल्लावा, जाणं पच्चएण णिक्कारणपरिच्चाअ
सल्लिदोवि बहुमदो मे जम्मलाहो । (त)

(त) एते ते अगाधदर्शितस्नेहसम्भारा आनन्दनिष्यन्दिनः श्रुता मया आर्यपुत्रसा
उल्लापाः, येषां प्रत्ययेन निष्कारणपरित्यागशक्यत्वोऽपि बहुमतो मे जन्मलाभः ।

“हेतोहेतुमता साङ्गे वर्णनं हेतुरुच्यते ।”

उत्तम्भितमिति “उदःस्थान्तम्भो”रिति स्तम्भेः सलोपः ।

शिखरिणीवृत्तं ॥ १३ ॥

प्रसाद इति । स्नेहेन प्रंमृणा आर्द्रः निमित्तः अत एव शीतलः ते तव स्पर्शः, मूर्त्ता
मूर्त्तिमान् प्रसाद इव अन्यथा इव अद्यापि स्पर्शक्षणे का कथा स्पर्शध्वंसक्षणेऽपि मां
आनन्दयति सुखीकरोति, पुनः किन्तु हे नन्दिनि ! आनन्दकारिणि ! त्वं क्व कुवासि ? ।
त्वमीतावत्येव मम प्रियतमा, यत्तत्र स्पर्शासङ्गावेऽपि तत्क्षरणादेव आनन्दमनु-
भवामीति भावः ।

अत्र भावाभिमानिनी वाच्या गुणीतुप्रेक्षा, तथा शीतलत्व' प्रति स्नेहार्द्रत्वपदार्थो हेतु-
रिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं, तथा स्पर्शरूपाधारभावेऽपि आनन्दजननक्रियाहूपतदाधेय
सङ्गावात् विशेषश्च अलङ्कारः, एतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ १४ ॥

(त) सीतेति । अगाधं अनन्तं यथास्वात्तया दर्शितः स्नेहसम्भारः प्रणयाति-
शयो यै स्ते तथोक्ताः, आनन्दनिष्यन्दिनः सुखसाविणः सुखवईका इत्यर्थः उल्लापा उच्चै
विल्लापाः । येषां उल्लापानां प्रत्ययेन विश्वासेन, सदेव एते उल्लापाः श्रुतिमुखकरा

(१) अद्याप्ये वाद्रेयति इति पाठान्तरं ।

रामः । अथवा कुतः प्रियतमा, नूनं सङ्कल्पाभ्यासपाटवोपा-
दान (१) एष रामस्य भ्रमः । (थ)

नेपथ्य । प्रमादः प्रमादः । सीतादेव्याः स्वरकरकलितैरित्यङ्गं पठन्ते । (द)

रामः । सकरुणौत्सुक्यं । किं तस्य ? ।

पुनर्नेपथ्ये । बध्वा सार्द्धमितुत्तराङ्गं पठन्ते ।

सीता । को दाणिं णिउज्जिस्सदि ।* । (ध)

(ध) क इदानीं नियोचति ।

भविष्यन्तीति विश्वासेनेत्यर्थः निष्कारणपरित्याग एव शक्यं शङ्कः तज्जातमस्मैति स तथोक्तः
जन्मलाभः महत्तमः श्लाघ्यतया मन्यत इत्यर्थः । एते आर्यपुत्रस्य उल्लासा इन्द्रशो मे प्रियाः,
यदेषां निकटे अकारणपरित्यागदुःखं तुच्छं मन्यत इति भावः ।

(थ) राम इति । महारथ्यं निर्वासनेन सतायाः सीताया अवागमनमभावना
नास्त्येवेति विवेकोदयादाह अथवेति । सङ्कल्पः 'सीता अवाप्ति एवञ्च ब्रवीति इ'त्यादि-
मनोवृत्तिः, तस्य अश्वसेन पौनःपुन्येन यत् पाटवं नेपुण्यं, 'सीता अवाप्ति एवञ्च
ब्रवीती'त्यादिधारणायाः सर्वदाकरणपटुत्वमित्यर्थः तदेव उपादानं कारणं यस्य स
तेधाक्तः । धनो भान्तिरिति नूनं निश्चयः । सर्वदैव सीतायाश्चिन्तया प्रायेण सर्वदै
तां पश्यामीति भ्रमो जायत इति सरलार्थः ।

(द) नेपथ्य इति । प्रमादशब्दस्यार्थः पूर्वमेव निरूपितः । पश्यते वामन्तो-
तिशेषः । एवं परत्रापि बोधः ।

(ध) सीतेति । इदानीं सहायशून्यावस्थानसमये, कोजनः नियोचति मत्पुत्रक
कारिकरभक्त साहाय्यार्थं प्रेष्यते मयेति शेषः । तस्य साहाय्यार्थं कनपि प्रेरयितुं न
शक्नोमि महादुःखमेतदिति भावः ।

(१) पाठवोत्पाद इति पाठभेदः ।

* । अहिउज्जिस्सदि इति पाठान्तरं । अभियोचति इति तदनुवादः ।

रामः । कासौ दुरात्मा, यः प्रियायाः पुत्रकं वधूद्वितीय-
मभिभवति । इतुत्तिष्ठति । (न)

प्रविश्य सम्भ्रान्ता वासन्ती । कथं देवो रघुनन्दनः । (प)

सीता । कहं पिअसही मे वासन्ती । (फ)

वास । जयति जयति देवः !

रामः । निरूप्य । कथं देव्याः प्रियसखी वासन्ती । (व)

वास । देव ! त्वर्यतां त्वर्यतां, इतो जटायुगिरिशिखरस्य
दक्षिणेन सीतातीर्थेन गोदावरीमवतीर्थं सम्भावयतु देव्याः
पुत्रकं देवः । (भ)

(फ) कथं प्रियसखी मे वासन्ती ।

(न) राम इति । क्व वर्त्तत इति शेषः । वधूर्भात्या काचित् हस्तिनी, द्वितीया
द्वयोः संख्ययोः पूरणी सहचारिणीति यावत् यस्या तं वध्वा सह विहरन्तमित्यर्थः
अभिभवति आक्रामति । तसहं गत्वा व्यापादयामीति भावः । उत्तिष्ठति साहाय्य
करणाय गन्तुमित्यर्थः ।

अत्र “द्वितीया सहघर्शिणी” त्यमरकोषात् वधूद्वितीयेत्येकार्थकशब्दद्वयमाशङ्क्य
आपाततः पुनरुक्तत्वप्रतीतिः परञ्च द्वितीयशब्दनिश्चयेन तस्य द्वित्वसंख्यापूरणार्थत्वावगमात्
पुनरुक्तवदाभासोऽलङ्कारः ।

(प) प्रविश्यति । सम्भ्रान्ता आक्रान्तसीतापुत्रक-करिकरभस्य रक्षकप्राप्त्या
अस्थिरचित्ता । कथमिति निर्णयाद्यर्थ्यत्त्वं कथमव्यर्थम् ।

(भ) वासति । त्वर्यतां त्वरां क्रियतां सत्वरं गम्यतामित्यर्थः । सम्भ्रमे द्विर्वचनम् ।
सत्वरं गत्वा मया किं कर्त्तव्यमीत्याह इत इति । इतः स्थानात् । जटायुर्गिरिशिखरं
जटायुना अधुप्रषितपूर्वं पर्वतशृङ्गमित्यर्थः तस्य दक्षिणेन दक्षिणदिग्बर्त्तिना सीतायास्तीर्थं
जलावतारो घट्ट इति यावत्तेन, येन घट्टेन सीता जलादिमानेतुं गोदावरीं गतवती

सीता । हा ताद ! जटाग्रो ! सुखं तुए विणा जणट्ठाणं । (म)

रामः । अहह ! हृदयमर्म्मच्छिदः खल्वमी कथोदघाताः । (य)

वास । इत इतो देवः । (र)

सीता । भअवदि ! सच्चअं एव वणदेवदावि मं ण पेक्खदि ? । (ल)

तम । अयि वत्से ! सर्वदेवताभ्यः प्रकृतमैश्वर्यं भागीरथी-
देव्याः, तत् किमाशङ्कसे । (व)

(म) हा तात ! जटाग्रो ! सुखं त्वया विना जनस्थानं ।

(ल) भगवति ! सत्यकमेव वनदेवतापि मां न प्र चते ? ।

तेन घट्टे नैत्यर्थः । अवतीर्थं प्रविश्य । देव्याः पुत्रकं सीतायाः कृतकपुत्रं तं करि-
शावकं सम्भावयतु साहाय्यकरणेन प्रीणयतु, देवो राजा भवान् ।

“जटायुश्च जटायुषा” इति द्विरूपकोषः । “तीर्थं जलावतारे योनौ च” त्यजयः ।

(म) सीतेति । अशुरभित्वेन जटायुषः तात इति सीतया सम्बोधनं कृतं ।
शून्यं शून्यमिव ।

(य) राम इति । कथानां जटायुगिरिशिखर-सीतातीर्थ-गोदावरी-देवीपुत्रक-
पदानां सदृघाताः उच्चारणानि, हृदयमर्म्मच्छिदः तत्तत्पूर्ववृत्तान्तस्मारकत्वेन शोकोदय-
जननात् हृदयविदारका इत्यर्थः ।

(र) वासेति । देवो भवान्, इतः इतः अस्मादस्मात् स्थानात् आगच्छत्विति शेषः ।

(ल) सीतेति । समीपवर्ती रामः, सभागता वनदेवता वासन्ती च कथमप्या-
क्षापाकरणात् आत्मानं न पश्यतीति प्रत्यचीकृत्य आश्चर्यान्विता सीता तमसं प्रच्छति
भगवतीति । सत्यकमिति स्वार्थे कः ।

(व) तमेति । भागीरथीदेव्या गङ्गाया ऐश्वर्यं अणिमादिशक्तिः सर्वदेवताभ्यः
प्रकृतं प्रबलं, तत् तस्मात् किं कथं आशङ्कसे अन्यो द्रव्यतीत्याशङ्कां करोषीत्यर्थः ।

सीता । तद्दो अणुसरह्ण । इति परिक्रामतः । (श)

रामः । (परिक्रम्य) भगवति ! गोदावरि ! नमस्ते ।

वास । निरुप्य । देव ! देव ! मोदस्व विजयिना वधू द्वितीयेन
देव्याः पुत्रकेण । (घ)

रामः । विजयतामायुष्मान् ।

सीता । अह्वहे ! ईदिशो एसो संबुत्तो । (स)

(श) ततीनुसरावः ।

(स) अहो ! ईदृश एष संवत्तः ।

उत्कृष्टैश्वर्यशालिन्या गङ्गाया वरप्रभावेण निकृष्टैश्वर्यशालिनौ वनदेवता त्वां द्रष्टुं न
शक्नुयादिति त्वं यद्येच्छं विचरितुमर्हस्येति भावः ।

ऐश्वर्यञ्च “अणिमा लघिमा प्रातिः प्राकाम्यं महिमा तथा ।

ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावशायिता ।”

“अणिमा अनुभावः, यतः शिलापि प्रविशति । लघिमा लघुभावः यतः सूर्य-
मरीचीनालम्ब्य सूर्यलोकं याति । महिमा महती भावः यतो महान् भवति । प्राप्ति-
रङ्गुल्येण स्पृशति चन्द्रं । प्राकाम्यमिच्छानभिघातः यतो भूमासुन्दरजति निमज्जति
यथोदके । वशित्वं भूतभौतिकं वशीभवत्यवश्यं । ईशित्वं भूतभौतिकानां प्रभव-
बृहद्व्ययानामौष्टे । यत्र कामावसायित्वं सत्यसङ्कल्पता, यथास्य सङ्कल्यो भवति भूतेषु
तथैव भूतानि भवन्ति ।” इति सांख्यतत्त्वकौमुद्यां वाचस्पतिसिध्याः । तत्र कामावसायि-
ताहूपैश्वर्येण वरप्रदानादिकमिति बोध्यं ।

(श) सीतेति : ततस्तस्मात् निःसंशयादृश्यत्वात् अनुसरावः पश्चात् गच्छावः,
आवां आर्यपुत्रवासन्नाविति शेषः । परिक्रामतः सीतातमस इति शेषः ।

(घ) वासेति । निरुप्य निश्चयेनावलोक्य । देव देवेति हर्षेद्विद्वक्तिः । मोदस्व
आनन्दितो भव । सीतायाः कृतकपुत्रेण करिशावकेन उद्दामदन्तिपराजयकरणादिति भावः ।

(स) सीतेति । अहो आश्चर्यं । एष कृतकपुत्रो मे करिशावकः, ईदृशः महा-
बलः सम्बृत्तः जातः, अतीवसुखकारणमेतदिति भावः ।

रामः । देवि ! दिष्ट्या वर्द्धसे । (ह)

येनोद्गच्छद्द्विसकिसलयस्त्रिग्वदन्ताङ्क रेण

व्याकृष्टस्ते सुतनु ! लवलीपल्लवः कर्णपूरात् (१) ।

सोऽयं पुत्रस्तव मदमुचां वारणानां विजिता

यत् कल्याणं वयसि तरुणि भाजनं तस्य जातः ॥१५॥

(ह) राम इति । दिष्ट्या भाग्येन वर्द्धसे ब्रह्मिं प्राप्तासि सम्पदयुक्तासीत्यर्थः ।
अप्रत्यक्षानपि सीतासुदृश्य रामस्योक्तिरियं ।

ब्रह्मिं प्रति हेतुमाह र्यनेति । शोभना मुन्दरां तनूर्यस्याः तत्सम्बोधनं । उद्गच्छन्ती उत्तिष्ठन्ती विसकिसलयवत् खणालायभागवत् स्त्रिग्वी कौसली दन्ताङ्कुरी यस्य तेन तयोक्तं न येन करिशावकेन ते तत्र कर्णपूरात् कर्णालङ्कारात् कर्णाभरणमध्यादित्यर्थः लवल्याः हचविशेषस्य (लोयाडि, लोयाइल इति प्रसिद्धस्य) पल्लवः व्याकृष्टः शुग्डया आकृष्य नीतः । शेषवीयकौमलशरीरस्वभाव आसीदिति भावः । अयं दृश्यमानः स तव पुत्रः करिशावकः मदमुचां दानज रत्नाविणां महावलवतामिति भावः वारणानां हस्तिनां विजिता जात इति शेषः । अतएव तरुणे वयसि यौवने काले यत् कल्याणं महावलवत्तु न शत्रुनिराकरणात् मङ्गलं स्यात् प्राप्तिनामिति शेषः तस्य कल्याणस्य भाजनं पात्रं जातः महावलवान् भूत इत्यर्थः ।

अत्र प्रथमचरणे लुतोपमा, तथा चतुर्थचरणार्थं प्रति तृतीयचरणवाक्यार्थो हेतुरिति वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्च अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

सुतनु इति “स्त्रियां मूर्त्तिस्तनुस्तनू”रित्यमरोक्तदीर्घान्ततनूशब्दस्य सम्बुद्धौ ऋस्रः । “उद्देश्यविधेययोरुद्देश्यवचनत्वमाख्यातस्ये”ति काशिकाप्रामाण्यात् जात इत्यत्र पुंस्तं । आख्यातस्य प्रधानक्रियाया इति तदर्थः ।

मन्दाक्रान्ता वृत्तं ॥ १५ ॥

(१) कर्णमुल्लादिति पाठान्तरं ।

सीता । अविउत्तो दाणिं अत्रं दीहाउ इमाए सोम्मदं
सणाए होदु । (च)

रामः । सखि ! वासन्ति ! पश्य पश्य, कान्तानुवृत्तिचातुर्थ्य-
मप्यनुशिक्षितं वत्सेन । (क)

लीलोत्खातमृणालकाण्डकवलच्छेदेषु सम्पादिताः*
पुष्पप्रत् पुष्करवासितस्य(१)पयसो गण्डूषसंक्रान्तयः ।

(च) अविपुक्त इदानीमयं दीर्घायुरनया सौम्यदर्शनया भवतु ।

(च) सीतेति । अयं दीर्घायुः दीर्घकालजीवी मम पुत्रकः अनया दृश्यमानया
सौम्यदर्शनया प्रियदर्शनया स्वभार्यया करिण्येत्यर्थः अविपुक्तः अविच्छिन्नः चिरमेकवा-
वस्थित इति यावत् । दम्पत्योर्विरहजन्यं परस्परदुःखं जगति सर्वदुःखेभ्योदारुणमिति
स्वयमनिश्चयमनुभवन्ती सीता, तत् दुःखं यथा पुत्रस्तु प्रयोक्तव्योः करिकरिण्योर्न स्यात् तथाऽ-
भिसम्वाय आशीर्वादान्तरमहात्वा चिरसंयोगाशीर्वादं कृतवतीति बोध्यं ।

(क) राम इति । कान्ताया भार्याया अनुवृत्तौ अननये सन्तोषोपयोगीति तात्पर्यं
यत् चातुर्थ्यं नैपुण्यं तत् वत्सेन करिणावकेन अनुशिक्षितं शिक्षया लब्धं । एतेन
सीताया अभावेन तदनुवृत्तिकरणासामर्थ्यात् रामस्य मनसि दारुणं दुःखमिति व्यज्यते ।

पश्य पश्येति विस्मये द्विवचनं ।

कथमेतज् ज्ञायत इत्याह लीलिति । यत् यस्मात् स्नेहात् प्रणयवशात् लीलया
अबहिलया अनायासेनेति यावत् उत्खाता उत्पाटिता ये मृणालकाण्डाः मृणालस्तम्बाः
तेषां कवलच्छेदेषु शासार्थखण्डेषु करिण्यसुखबन्धित्वित्यर्थः, पुष्पप्रत्तिः प्रस्फुटितैः पुष्करैः पद्मैः
तेषां वासितस्य सुगन्धकृतस्य पयसो जलस्य गण्डूषाणां सुखपूरणानां संक्रान्तयः सञ्चारः-
सम्पादिताः कृताः करिण्यसुखबन्धिषु मृणालकवलेषु निजसुखपूरितं जलं वेगेन विचित्र-
मित्यर्थः । तथा शीकरिणा जलबिन्दुशालिना करेण गुण्डादण्डेन सेकः करिण्या गात्रो-

* सम्पातिता इति पाठान्तरं । (१) पुष्पतपुष्कर इति पाठभेदः ।

सेकः शीकरिणा करेण प्रसितः कामं विरामि पुन-
र्यत्सन्नेहादनरालनालनालिनात्वात्पत्रं धृतम् ॥ १६ ॥

सीता । भञ्जवदि ! तमसे अयं दाव ईदिसो जादो, दे उण
ण आणामि कुसलवा एण कालेण कीदिसा विञ्ज
होन्ति । (ख)

(ख) भगवति ! तमसे ! अयं ताम् दृष्ट्वा जाताः, तौ पुन न जानामि
एतावता कालेन कीदृशाविव भवतः ।

परि सेचनं कामं पथ्यात् यथास्यात्तथा कृतः कृतः ; पुनः ततः परमित्यर्थः विरामि
संकावसाने अनरालं अचक्रं सरत्वं नानां शब्दा तादृशं यत् नलिनीपत्रं पद्मपत्रं
तदेव आतपत्रं कृतं धृतं गुण्डादखेन तद्वत् यः बालोपरि गृहीतमित्यर्थः । एमिव्यापारैः
कान्दानुवृत्तिचातुर्यशिक्षा सुव्यक्तैवेति भा ।

अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारः; तथा नलिनीः आतपत्रमिति निरङ्गं वैवलं रूपकञ्च त्यनद्यो-
रङ्गाङ्गि भावेन सङ्करः ; तथा केकानुप्रासः । अत्राभ्यांश्च संसृष्टिः । "मधु द्विरेभः कुसुमैक-
पत्रं" इत्यादिवदत्र तिर्यग्जातिगतत्वात् । अत्राभाभासः ।

"काण्डः सखे तरुसन्धे वाणावस" इति सिद्धिः । "गन्धूषः । मुखपूरणं"
मिति शब्दकल्पद्रुमः । "शीकरोऽम्बुकण, धृतः । "कामं प्रकामं पथ्यात् निकामेष्टं
यथेप्सितं" । "अरालं कुटिलं वक्र" इति चम्बरः ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं ॥ १६ ॥

(ख) सीतिति । अयं कृतकपुत्रः प्रकृतकः, ईदृशी यौवनोचित वद्विवलवान् ।
कीदृशाविव यौवनोचितवद्विवलवालिनौ । प्रकृतिकौ वा इति न जानामीत्यर्थः ।

अत्र न जानामीति वाक्यस्य 'न जानामीति' इत्यादिवाक्यान्तरं प्रवेशादपि सीताया
ज्ञेयत्वादेन व्याकुलीभूतत्वात् "दिह्यः सम्यग्भट्टं" व्यादिसाहित्यदर्पणोदाहृतवत् न
गर्भितत्वदोषः ।

तम । यादृशोऽयं तादृशी तावपि । (ग)

सीता । ईदिसी अहं मन्दभाङ्गिणी, जाए ण केवलं विरहो
अज्जउत्तविरहो पुत्तविरहोवि । (घ)

तम । भवितव्यतेयमीदृशी । (ङ)

सीता । किंवा मए प्रसूदाए, जेण तादिसंपि मम पुत्तकाणं
ईसिविरलकोमलधवलदसणुज्जलकवीलं अणुवद्ध मुद्ध काअलि-
विहसिदं णिवद्धकाअसिहणुअं अमलमुहपुण्डरीअणुअलं
ण परिचुम्बिदं अज्जउत्तेण । (च)

(घ) ईदृशी अहं मन्दभाङ्गिणी, यस्या न केवलं निरन्तरमार्थ्यपुत्रविरहः
पुत्रविरहोऽपि ।

(च) किंवा मया प्रसूतया, येन तादृशमपि मम पुत्रकथोः ईषद्विरलकोमल-
धवलदशनोम्बलकपोलं अनुवद्धसुग्धकाकलीविहसितं निवद्धकाकशिखण्डकामलसुख-
पुण्डरीकयुगलं न परिचुम्बितमार्थ्यपुत्रेण ।

(ग) तमेति । अयं करिशावकः यादृशो यौवनोचितशरीरपुष्टिवलशाली जातः
तावपि कुशलवै तादृशी शरीरपुष्टिवलशालिनौ जातावित्यर्थः । कालिनं हृद्विलयोः
समानन्यायादिति भावः ।

(घ) सोतेति । विरहो वियोगः । पतिपुत्रयोर्वहुकालविरहादेव अहं मन्द-
भाङ्गिणीति भावः ।

(ङ) तमेति । इयं त्वया अनुभूयमाना ईदृशी पतिपुत्रयोर्विरहकारिणी
भवितव्यता भाग्यं । दुरदृष्टेनैव तवाग्रं पतिपुत्राभ्यां विरहः कृतः न तु केनचिन्मनुष्येणेति
न शोचनीय इति भावः ।

“भवितव्यता । भाग्य” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

(च) सीतेति । प्रसूतया प्रसवकारिण्या कर्त्तरि क्तः । मम पुत्रयोः प्रसवो निष्फल

तम । अस्तु देवताप्रसादात् । (ङ)

सीता । भञ्जवदि ! तमसे ! एदिणा अपञ्चसंसुमरणेण
उस्ससिदपण्हुदत्यणी ताणं अ पिदुणे सस्सिधाणेण खणमेत्तं
संसारिणीं ह्मि संवुत्ता । (ज)

(ज) भगवति ! वमसे ! एतेन अपत्यसंस्मरणेन उच्छसितप्रसूतरुनी,
तथोश्च पितुः सन्निधानेन क्षणमात्रं संसारिणीं अस्मि संवृत्ता ।

इत्यर्थः । येन हेतुना, ईप्रद्विरलाः नातिसंश्लिष्टाः कीमलाः सृष्टलाः नवीनत्वादनति-
कठिना इत्यर्थः धवलाः श्वेतवर्णाः ये दशना दन्ता सैः तत्प्रभाभिरित्यर्थः उज्ज्वली चिह्नणी
कपोली गण्डौ यस्य तत्तथोक्तं, तथा अनुवर्द्धं अनुसृते कृते इत्यर्थः काकली अस्पष्टमधुरः
शब्दः विहसितं मधुरहास्यञ्च ते येन तत् तथोक्तं, तथा निवर्द्धी धृती काकशिखण्डकी
काकपक्षी (जुल्पी इति प्रसिद्धी) येन तत् तथोक्तं, अमलमुखपुण्डरीकयोः निष्कलङ्क-
मुखपद्मयोर्युगलं द्वयं आर्य्यपुत्रेण पत्या रामेण न परिचुम्बितं । पतुः स्त्रे हेन लालन-
दिना च सन्तानप्रसवः सफल इवानुभूयते, मम पुत्रयोस्तु तदभावात् प्रसवो निष्फल
इव प्रतिभातीति भावः ।”

“रदना दशना दन्ताः ।” “काकलीतु कले सूक्ष्मे व्यनीतु मधुरास्फुटि” इति
चामरः । “शिखण्डकः । (पुं) काकपक्षः । जुल्पी इति भाषा ।” इति शब्द-
कल्पद्रुमः ।

(ङ) तमेति । देवतानां प्रसादादनुग्रहात्, अस्तु रामेण तव पुत्रयोर्मुखपरुद्धयं
चुम्बितं भवतु इत्याशीर्वादः ।

(ज) सीनेति । एतेन इदानीन्तनेन, अपत्ययोः पुत्रयोः संस्मरणेन चिन्त्या
उच्छसितौ दुग्धागमेन स्त्रीतौ प्रसूतौ दुग्धं स्त्रवन्तौ स्तनौ यस्याः सा तथोक्ता, तथोर-
पत्ययोः पितुरार्य्यपुत्रस्य रामस्य । क्षणमात्रं एतत्समयमात्रं संसारिणीं गृहस्थ्या ।
पतिपत्नीपुत्राणां यथासम्भवं एकत्वावस्थानं हि गार्हस्थ्यं तदत्र मे प्रायेण जातमिति
भावः । सीताया गभीरविषादाच्चेपोक्तिरियं ।

तमः । किमत्रोच्यते, प्रसवः खलु प्रकर्षपर्यन्तः स्नेहस्य ;
परञ्चेतदन्योन्यसंश्लेषणं पित्रोः । (भ्र)

अन्तःकरणतत्त्वस्य दम्पत्योः स्नेहसंश्लेषणात् ।

“न पतति वंशो येन जातेन तदपत्य”मिति कलापटीकायां दुर्गे ।

(भ्र) तमिति । स्त्रीतया ‘अपत्यसंस्मरणेनैत्यनेन पुत्रस्नेहस्य द्योतनात् तत्
उत्पद्यितुमाह किमिति । अत्र अपत्यस्नेहविषये किमुच्यते मयेति शेषः, किं वक्तव्य-
मन्योऽर्थः । प्रसवः अपत्यं खलु नियतं स्नेहस्य वात्सल्यस्य, यः प्रकर्ष उत्कर्ष
आधिक्यमिति यावत् तस्य पर्यन्तः शेषसीमा ; पुत्रस्नेहादधिकः स्नेहो जगति नास्तीत्यर्थः ।
एतन्मतस्य सर्ववादिसिद्धत्वात् एतत् समर्थनाय किमपि वक्तव्यं नास्तीति भावः । परञ्च
अन्तःकरणतत्त्वस्य संश्लेषणमिति ; किन्तुदित्याह ; एतत् एष प्रसवः पित्रोः मातापित्रोः अन्योन्यं
संश्लेष्यते परस्परं स्नेहेन योज्यत इत्यन्योन्यसंश्लेषणं अपत्यं स्नेहवन्धनेन पित्रोर्गाढ-
योऽजकमित्यर्थः ।

उक्तार्थमेव विशेषणाह अन्तरिति । दम्पत्योः पतिपत्न्योः अन्तःकरणतत्त्वस्य मनः-
पट्टांशस्य स्नेहसंश्लेषणात् परस्परं प्रति परस्परप्रणयसम्बन्धात् अपत्यमिति सन्तानरूपः
अपत्यमिति अद्वितीयः सर्वोत्तम आनन्दग्रन्थिः सुखमयग्रन्थिः वध्यते विधातेति शेषः ।
दम्पत्योरनपत्यदशायां उभयोर्भन उभयत्रैव तिष्ठति, अपत्ये जाते तु तस्य रक्षणविक्षणादि
उक्तानुत्पत्तौवधानाय समानमेव तस्मिन्नपत्ये स्थितं सत् मौलितं भवति, तदपत्यञ्च सर्वदैवा-
नन्तःकरणमिति यथा प्रयत्नस्थानस्य किमपि वस्तुद्वयं एकव संयोज्य केनचित् सूत्रेण
वध्यते तथा मातापित्रोर्भनः सन्तानेन संयोज्य वध्यत इति वा सरलार्थः ।

अत्र अपत्ये आनन्दग्रन्थित्वारोपस्य प्रकृतस्नेहोत्कर्षप्रतिपादनोपयोगितया तुल्याधि-
करणः परिणामालङ्कारः ।

दम्पत्योर्दुःश्रित्वत्वादिनाः परस्परस्नेहसम्बन्धाभावे जातमपत्यं तयोर्भनःसंयोजकं
न भवतीति प्रदर्शनाय ‘स्नेहसंश्लेषणादितुक्तं’ ।

आनन्दग्रन्थिरेकोऽयमपत्यमिति वध्यते ॥१७॥

वास । इतोऽपि देवः पश्यतु । (ज)

अतरुणमदताण्डवोत्सवान्ते

स्वयमचिरोद्गत मुग्धलोलवर्हः (१) ।

परञ्चेत्यादि गद्यस्थमत्तपदं पद्यस्थमिकपदं अयंपदञ्च “य आधार स्तदधिकरण”-
मिति वत् प्रक्रंस्यमानलिङ्गं ।

जायाच धतिश्चेति इन्वे पृषोदरादित्वात् जायाशब्दस्य दमादेशः । अपत्यमित्येतन्न व
इतिशब्दः “दशरथ इतुदाहृत” इत्यादिवत् स्वरूपाविर्भावकः ।

“अन्तःकरणं ।...मन” इति शब्दकल्पद्रुमः । किन्तु अस्य कार्यभेदात् द्वैविध्यकारण
साख्यकारिका—

“अन्तःकरणं त्रिविधं दशधा वाह्यं त्रयस्य विषयाख्यम् ।

साम्प्रतकालं वाह्यं विकासमाभ्यन्तरं करणं ॥”

“अन्तःकरणं त्रिविधं बुद्धिरहङ्कारोमन इति शरीराभ्यन्तरवृत्तित्वाद् अन्तःकरणम्”
मिति सांख्यतत्त्वकौमुदी । वेदान्तिनस्तु चातुर्विध्यमाहुः, यथा—

“मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्तरं ।

संशयोनिश्चयो गर्वः स्मरणं विषया अमी” । इति वेदान्तकारिका ।

“तत्तु । वस्तु” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

तमसाया अपि प्रभावातिशयादभिप्रेतजनं विना अन्यो वाक्यं न शस्यतीति
बोध्यं ॥ १७ ॥

(ज) वासिति । देवोरामः । इतोऽपि अस्यामपि दिशि ।

अतरुणेति । स्वयमात्मनैव नतु कस्यचित् चैष्टयेत्यर्थः अचिरोद्गतं यौवनारम्भात्
नवोत्पन्नं मुग्धं सुन्दरं लोलं चञ्चलञ्च वर्हं पुच्छं यस्य स तथोक्तः, तथा उत्पन्ना
शिखा चूडा यस्य स उच्छिखः, अत एव मणिसुकुटं यस्य सः, मणिमयमुकुटधारीव

(१) अनुदिवसमवड्ययत् प्रिया ते यमचिरनिर्गतमुग्धनोलवर्हं । इति पाठान्तरं ।

मणिसुकुट इवोच्छिखः कदम्बे

नदति स एष वधूसखः शिखण्डी ॥१८॥

सीता । सकौतुकास्त्रम् । एसो सो, एसो सो । (ट)

रामः । वत्स ! भोदस्व, वयमद्य वर्त्तामहे । (ठ)

सीता । एव्वं भोद् । (ड)

(ट) एष सः एष सः ।

(ड) एवं भवत ।

अथवा उच्छिखः उद्गतप्रभापटलः मणिसुकुटः मणिमय किरौट इव प्रतीयमान शिखण्डी मयूरः इत्यर्थः वध्वा भार्यायाः सखा सहचरः, एष इत्यमानः, स सीतया प्रोषितपूर्वः अतरुणमर्देन अनल्पहर्षेण यस्माच्छोत्सवः नृत्योत्सवः तस्य अन्ते अवसाने नदति शब्दायते । मधूसखभावोयं वर्णितः ।

अत्र वाच्या भावाभिमानिनी उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः द्वितीयार्थे तुपमालङ्कारः । तथा तरुणशब्दस्य युवके रूढत्वादवतु रूढिप्रयोजनाभाविऽपि लक्षणया अल्पार्थप्रतिपादनात् नेयार्थत्वदोषः, स च 'सुवह्वली'ति पाठेन समाधेयः ।

“ताण्डव' नटन' नाय्य” । “पिच्छवर्हे नपुंसके” । इति चामरः । “शिखण्डी मयूर” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

पुष्पिताग्राहत् “अयुजि नयुगरिफतोयकारो युजि च न जी जरगाय पुष्पिताया” इति लक्षणात् ॥ १८ ॥

(ट) सीतेति । एष इत्यमानः, स मया प्रोषितपूर्वमयूरः । हर्षे द्विर्वचनं ।

(ठ) राम इति । भोदस्व आमोदं कुरु । केनेत्याह व्यसिति । वर्त्तामहे विद्यमानाः स्मः । स्त्रिभजनसन्निधानसमय एव आमोदप्रकाशस्य प्रकृतोऽवसर इति भावः ।

(ड) सीतेति । एवं मयूरस्यामोदप्रकाश इत्यर्थः ।

रामः । भ्रमिषु कृतपुटान्तर्मण्डलावृत्ति चक्षुः
प्रचलितचतुरभ्रू ताण्डवैर्मण्डयन्ता ।
करकिसलयतालै मुग्धया नर्त्यमानं
सुतमिव मनसा त्वां वत्सलेन स्मरामि ॥१८॥

हन्त ! तिर्यञ्चोऽपि परिचयमनुरुध्यन्ते । (ढ)
कतिपयकुसुमोद्गमः कदम्बः
प्रियतमया परिवर्द्धितो य आसीत्

भ्रमिष्विति । भ्रमिषु घूर्णनेषु चक्राकारिण मयूरस्य भ्रमणेषु सत्स्वित्थ्यः कृता पुटयोः
नेवावरणचर्मणो रन्तर्मन्थ्ये मन्डलावृत्तिः वत्सलाकारिण भ्रमणं येन तत् तथोक्तं चक्षुः
स्वकीयं (सं तायाः) नेवं प्रचलिते चञ्चले चतुरे इङ्गितादिकरणनिपुणे ये भ्रुवौ तयो
स्ताण्डवैः नृत्यैः कम्पनैरिति यावत् मन्डयन्ता भूषयन्ता परिभ्रमणसमये मयूरो यस्यां
यस्यां दिशि याति तस्यां तस्यां दिशि नयनं पातयन्तोत्यर्थः मुग्धया मुन्द्या सीतया करी
पाणी किसलये पल्लवे इव तयोस्तालैः नृत्यगीतयोरंशविशेषव्यवच्छेदसूचकैः उभयपाणितल-
सवेगसंघर्षजणितशब्दैरित्यर्थः सुतं पुत्रमिव नर्त्तमानं कारितवृत्त्यं त्वां वत्सलेन
स्नेहवता मनसा अहं स्मरामि । सीतायाः कृतकपुत्रत्वं मनापि पुत्र इति वात्सल्येन
तत्र तन्नृत्यस्मरणमिदानीं मम जायत इति भावः ।

अत्र लुप्तोपभोपमयोऽङ्काङ्गिभावेन सङ्करः । राघवानन्दमहोपावमते स्मरणाल
ङ्कारोऽपि ।

मालिनीवृत्तं ॥ १८ ॥

(ढ) हन्तिति । हन्त हर्षे । तिर्यञ्चोपि मनुष्ये तरप्राणिनोऽपि परिचयं विशेषेण
ज्ञानं अनुरुध्यन्ते अनुरुध्य वर्तन्त इत्यर्थः । मयूरोऽयं पक्षिजातिरपि सन् यदस्माकं
पूर्वपरिचयानुसारेण इदानीमपि व्यवहरति तन्महद्देवाश्चर्यमिति भावः ।

सीता । निरुध्य सास्त्रम् । सुष्टु प्रत्यभिज्ञात् स भिन्नाणिदं अञ्जउत्तेषां । (ण)

रामः । स्मरति गिरिमयूरः । देव्याः

स्वजन इवात्र यतः प्रमोदमेति ॥ २० ॥

वास । अत्र तावदासनमस्मिन् । करोतु देवः । (त)

एतत्तदेव कदम्बोऽयं प्रथमवर्ति

कान्तासखस्य मन्वन्तः पशुलातलं ते ।

(ण) सुष्टु प्रत्यभिज्ञातमार्थ्यपु

परिचयानुसरिण व्यवहारस्व । अत्र तावदाह कतिपयेति । प्रियतमया सीतया कतिपयानां कियतां कुसुमानां उदुम्बराणां मन्वन्तः पर्यस्मिन् स तथोक्तः नातिचुद्र इत्यर्थः यः कदम्बः तदाख्यवृक्षः परिवर्द्धितः आसन्नः । मन्वन-मूलपरिष्कारकरणादिना वृद्धिं प्रापित आसीत् । एष इत्यमान देव्या गिरिः । प्रमोदतायाः कृतकपुत्रः पार्वत्यमयूरः स्मरति तं कदम्बमिति शेषः । कथं स्मरति इति इत्याह यतो यस्माद्धेतोः अत्र कदम्बवृक्षे स्वजने वास्ववे इव प्रमोदमेति आनन्दमिति भावः । एकया सीतया एतां मयूरकदम्बवृक्षौ परिपालितौ ; सुतरामितौ परस्परं प्रेमयुक्तौ च तदानीमान्तां, अत्र एवेदानीमपि एष मयूरः तत्परिचयवशेन अस्मिन् कदम्बवृक्षे अत्रानन्दमनुभवतीति कथमन्यथा इदानीमपि एष मयूरः स्थानान्तरमपहाय अत्र पर्यस्मिन् कदम्बवृक्षे वसतीति भावः ।

अवीपमाऽलङ्कारः ।

पुष्पिताश्रावणम् ॥ २० ॥

(ण) सीतेति । निरुध्य सास्त्रम् । कदम्ब इति इष्टिपतिन निश्चित्य । तत्कालीनसुखस्मरणेन शोकोदयात् प्रमोदतायाः सुष्टु सम्यक्, प्रत्यभिज्ञातं स एवावमिति कृत्वा निश्चितमित्यर्थः । मन्वन्तः पशुलातलं इति सत्यमेवेति भावः ।

(त) वासति । तावत्प्रमोदतायाः प्रमोदवैत्यर्थः । देवो भवान् रामः ।

अत्र स्थिता तृणमदाहृशो यदेभ्यः

सीता, ततो हरिणकैर्न विमुच्यते स्म ॥ २१ ॥

रामः । इदं तावदशक्यमेव द्रष्टुम् । इत्यनगतो रुदन्नुपविशति । (थ)

सीता । सहि ! वासन्दि ! किं तु ए किदं अज्जउत्तस्स मम
अ एदं दंसअन्तीए । हद्दी ! हद्दी ! सो एब्ब अज्जउत्तो,
तं ज्जेव पच्चवटि वण्णं, सा ज्जेव वासन्दी, ते ज्जेव विविह-

(द) सखि ! वासनि ! किं त्वया कृतं आर्यपुत्रस्य मन च एतद्दर्शयन्त्या । हाधिक्, हाधिक् ! स एवार्थपुत्रः, तदेव पञ्चवटीवनं, सैव वासन्ता, त एव विविधविक्रम-

एतदिति । कदलीवनमध्यवर्ति, एतत् दृश्यमानं तदेव पूर्वव्यवहृतमेव कान्ता-
सखस्य प्रियासहचारिणः सीतया सहितस्येत्यर्थः ते तव श्यनीयशिलातलं शय्याभूतः
पाशाणः विद्यत इति शेषः । यत् यस्मात् सीता अत्र शिलातले स्थिता सती एभ्यो
हरिणकेभ्यः बहुशो बहुवारं तृणं भक्षणाय घापमदात् अर्पितवती, ततः तस्मात्
कारणात् हरिणकैः न विमुच्यते स्म एतत् शिलातलं न परित्यक्तं, अद्यापि तादृशतृणला-
भलोभेनावैव वसन्तीति भावः ।

“सखा ।...सहाय” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

कान्तायाः सखेति कान्तासखः “राजन्नहन् सखी”ति राजादित्वाद् । श्रुतिऽस्मि-
न्निति श्यनीयं “कृत्ययुटोऽन्ववापो”त्यधिकरणे युट् । हरिणकैरित्यनुकम्पायां कप्रत्ययः ।

वसन्तितलकावचं ॥ २१ ॥

(थ) राम इति । तावद्वाक्यालङ्कारे । इदं शिलातलं द्रष्टुं अशक्यमेव मयेति
शेषः ; अस्य शिलातलस्य सीतया सह तत्कालकृतसकलव्यवहाराणां स्मारकत्वेन दारुण-
शोककारणत्वादिति भावः । अन्यतः अन्यस्मिन् स्थाने ।

(द) सीतेति । किं त्वया कृतं का अवस्था कृतः, एतत् शिलातलं दर्शयन्त्या
त्वया आवयोर्महाशोकार्त्तत्वमेव कृतमित्यर्थः अत्र कृतत्वतयापारम्पर्यादिति भावः ।

विस्मन्मसाक्विणो गोदावरीकाण्णुद्देशात् ज्जेव जादणिव्विसेसा
मिअपक्विपादवा, सा ज्जेव चाहं, मम उण मन्दभाइणीए
दीसन्तंवि सव्वं ज्जेव एदं णत्थि, ता ईदिसो जीअलोअस्स
परिवत्तो । (द)

वास । सखि ! सीते ! कथं न पश्यसि रामस्यावस्थाम् । (ध)

कुवलयदलस्निग्धै रङ्गैर्ददी नयनोत्सवं

सततमपि ते स्वेच्छादृश्यो नवं नवमेव यः ।

साक्षिणो गोदावरीकाननोद्देशाः, तएव जातनिर्विशेषाः मृगपक्षिपादपाः, सैव चाहं मम पुन-
मन्दभागिन्या दृश्यमानमपि सर्वमेवैतत् नास्ति, तदीदृशो जीवलीकस्य परिवर्त्तः ।

विविधविस्मन्मसाक्षिणः नानाप्रकारविश्वस्तशयनविहारादिव्यापाराणां द्रष्टारः गोदावरी-
काननोद्देशाः गोदावरीनदीतीरस्थवनप्रदेशाः, जातनिर्विशेषाः पुवतुल्याः मृगपक्षिपादपाः
पशुपक्षिहन्त्राः । दृश्यमानमपि चक्षुषः प्रत्यक्षीभूतमपि, एतत् सर्वं पञ्चवटीवनादिकं
नास्ति न विद्यत इव इति प्रतीयत इत्यर्थः । एतत् सर्वं पञ्चवटीवनादिकं पूर्व्ववत् अधुना
सुखजनकलाभावात् मम पक्षे सदपि असत्कल्पमेवेति भावः । इति शोचन्ती सीता
स्वयमेवाज्ञानं सान्त्वयति तदिति । तत्तस्मात् दत्तप्रमोदानामपि आर्य्यपुवदर्शनादीना-
मिदानौ सुखजनकलाभावादित्यर्थः । ईदृशानत्सदृशः जीवलीकस्य प्राणिजगतः परिवर्त्तः
कालक्रमेण सुखिनो दुःखं दुःखिनश्च सुखमित्येवंरूपेण विषय्यास इत्यर्थः । इति
निश्चयते मयेति शेषः । अतो नानुतापः कर्त्तव्य इति भावः ।

अत्र सुखसाधनीभूतानां पञ्चवटीवनादीनामिदानौ सुखानुत्पादनात् एतन्नास्तीत्यन्ते
गद्यांशे विशेषोक्तिरलङ्कारः, तथा नास्तोत्यत्र प्रतीयमानोत्प्रेक्षा, तथा तदीदृश इत्यत्र
सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरव्यासञ्च ।

(ध) वासति । सीतोद्देशेन वासन्त्या उक्तिरियं ननु तां प्रत्यक्षीकृत्येति बोध्यं
भागीरथीवरप्रभावात् सीताया अदृश्यत्वात् वाक्याश्रयणाच्चेतुकमेव । यदि रामावस्थां
दृष्टवती तदा अवश्यमेवागत्य परिसान्त्वयेरिति सखीत्याद्युक्तावभिप्रायः ।

विकलकरणः पाण्डुच्छायः(१) शुचा परिदुर्बलः

कथमपि स इत्युन्नेतव्यस्तथापि दृशां प्रियः ॥ २२ ॥

सीता । पेक्खामि सहि ! पेक्खामि । (न)

तम । मुत्ति ! पश्यन्ती प्रियं भूयाः । (प)

(न) प्रेक्षे सखि ! प्रेक्षे ।

रामावस्थां विव्रणोति कुवलयेति । सततमपि सर्वदापि ते तव स्नेच्छया स्वकीय-
दर्शनाकाङ्क्षाभावेण दृश्यो दर्शनयोग्यः, नतु कदाचित् केनचित् कार्यव्यपदेशेन
दृश्य इत्यर्थः यो रामः कुवलयदलस्निग्धैः उत्पलपत्रवत्चिकणैः अङ्गैः हस्ताद्यवयवैः
नवं नवमेव अननुभूतपूर्वमेव । नतु द्रव्यान्तरवत् सर्वदैकरूपं नयनोत्सवं नेत्रयो-
रानन्दं ददौ जनयासासित्यर्थः । स राम इदानो शुचा तव वियोगशोकैः विकलकरणः
दुर्बलन्द्रियः, पाण्डुच्छायः श्वेतप्रायकान्तिः, तथा परिदुर्बलः नितान्तबलहीनदेहः
कथमपि सहाकष्टेनेत्यर्थः सोऽयं राम इत्युन्नेतव्यः अनुमातव्यः अनुमानविषयः जात-
इति शेषः ; तथापि शोककार्शादिविशिष्टोऽपि दृशां चक्षुषां प्रियः प्रीतिकरः । राम
पताङ्कसधुरमूर्त्तिं र्थत् विवर्णकेशदेहोऽपि द्रष्टुर्नयनमाप्याययति इति भावः ।

अत्र नवनवप्रकारदर्शनरूपकारणाभावेऽपि नवनवोत्सपरूपकार्योत्पत्तेर्विभावनाऽ-
लङ्कारः, लुतोपमाच्चैत्यनयो रङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

“लक्ष्यः पुष्पावतुलनहिमे”ति छन्दामञ्जरीसमुदाहृतवदवापि कथमपि स इत्युन्ने-
तव्य इत्यत्र न यतिभङ्गदोषः ।

“करणं साधकतमं जैवगात्रं न्दियेष्वपो”त्यमरः ।

हरिणी वृत्तम् ॥ २२ ॥

(न) सीतेति । प्रेक्षे प्रेक्षे इत्यन्वधारणे द्विवचनं प्रेक्ष एवेत्यर्थः । दृष्ट्वापि
किं कर्त्तव्यं मन्येति भावः ।

(प) तमेति । शुक्ति ! तनये ! कन्यास्वरूपे ! इति यावत् । प्रियं

(१) पाण्डुः सोऽयं इति पाठभेदः ।

सीता । हा देव ! एसो मए विणा अहं वि एदेण विणा
त्ति सिविणिवि केण सम्भाविदं आसी । ता मुहुत्तअं वि
जन्मान्तरादो विअ अणुलङ्घदं सणा वाहसलिलन्तरेसु पेक्खामि
दाव वच्छूलं अज्जउत्तं । इति पश्यति । (फ)

तम । मन्वेहान्नं परिष्वज्य ।

विलुलितमतिपूरैर्वाप्यमानन्दशोक-
प्रभवमवसृजन्ती तृणयोत्तानदीर्घा ।

(फ) हा देव ! एष मया विना अहमपि एतेन विनेति स्वप्नेऽपि केन
सम्भावितमासीत् । तत् मुहूर्त्तकमपि जन्मान्तरादिव अनुलब्धदर्शना वाप्यसलिलान्तरेषु
प्रेक्षे तावत् वत्सलमार्थ्यपुत्रम् ।

उत्तरराम मिति यावत् । पश्यन्ती भूयाः पुनरपि समागमेन चिरमेव पतिं
पश्येत्याशीर्वादः ।

(फ) सीतेति । एष आर्यपुत्रो मया विना तिष्ठेत्, अहमपि एतेन आर्यपुत्रेण
विना तिष्ठामीत्यर्थः इति केन जनेन स्वप्नेऽपि सम्भावितं चिन्तितमासीत् अपितु केनापि
नेत्यर्थः आवयोर्विरहः सर्वथैवासम्भव आसीदिति भावः । तत्तस्मात् विरहेण चिरदर्शनाभावा-
दित्यर्थः, मुहूर्त्तकमपि अत्यल्पकालमपि बहुसमयं यावत् दर्शनासम्भवादित्यपर्यन्तः,
जन्मान्तरादिव अन्यस्मात् जन्मन इव अनुलब्धं प्राप्तं दर्शनं रामदर्शनं यया सा अहं
वाप्यसलिलान्तरेषु अश्रुजलस्य पतनोद्गमयोरवकाशेषु । वत्सलं मां प्रतिस्नेहशालिनं ।
इदानीमार्थ्यपुत्रदर्शनमावस्यै व महामुखकरत्वमिति भावः ।

विलुलितेति । तत्कालीनमिलनजनित आनन्दः दीर्घकालविरहजनितश्च शोकः
तौ प्रभवौ हेतु यस्य तं तथोक्तं अतिपूरैः अतिस्थूलधाराभिः विलुलितं विगलितं वायुं
अश्रुजलं अवसृजन्ती परित्यजन्ती, तृणया अन्यन्तदर्शनेच्छया उत्ताना स्फीता दीर्घाच
सा, तथा स्नेहनिष्यन्दिनी प्रेम्बर्षिणी प्रणयातिशयव्यञ्जिकेति यावत् धवला कञ्जललेपा-

स्रपयति हृदयेशं स्नेहनिश्चिन्दिनी तं
धवलवहलमुग्धा दुग्धकुलेप्रव दृष्टिः ॥ २३ ॥

वास । ददतु तरवः पुष्पै रर्घ्रं फलैश्च मधुश्रुतः
स्फुटितकमलामोदप्रायाः प्रवान्तु वनानिलाः ।

भावेन नितान्तनिर्मलत्वेन च श्रेतकान्तिः अतएव वहलमुग्धा स्थिरमनोहरा अचक्षु-
सुन्दरीति यावत् अतएव दुग्धकुल्या कृत्रिमा दुग्धनदीव प्रकाशमाना ते तव दृष्टिः
चक्षुः हृदयेशं प्राणनाथं रामं स्रपयति अभिषिञ्चति, निर्णिमेषा अविरतमेव सवाङ्गं
पश्यतीत्यर्थः ।

अत्र कार्येण दृष्टौ, पुरुषस्य स्नानं कारयन्त्याः कस्याश्चित् स्त्रियाः व्यवहारसमारोपात्
सनासोक्तिरलङ्कारः, तथा दुग्धकुल्ये विलय उपमा, सादृश्यन्तु उभयोः श्रेतांशे, पदाद्य-
हेतुकं काव्यलिङ्गञ्च एतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । तथा मूप मूहिति मुग्धा दृग्धं ति च
अङ्गनसंघस्य सङ्गत् साभ्यात् क्कैकानुप्रासश्च तेन सह संसृष्टिः ।

“वहलः ।...दृढे वि” शब्दकल्पद्रुमः । “कुल्याया कृत्रिमा सरिदि” ल्यमरः ।

प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः अपादाने अन् ।

मालिनी वचम् ॥ २३ ॥

ददत्विति । मधुश्रुतः मधु शयीतन्नि चरन्तीति मधुश्रुतः मधुस्त्राविणः तरवोः
त्रचाः पुष्पैः फलैश्च अर्घ्यं ददतु रामायिति शेषः । स्फुटितानां विकसितानां कमलानां
पद्मानां आमोदप्राय मुगम्बवाहुल्यं येषु ते तथोक्ताः वनानिलाः वनवायवः प्रवान्तु
प्रवहन्तु रामशरीरसेवनायैत्यर्थः । रतये सुरताय उत्कण्ठा औत्सुक्यं येषां तं, तदानीं
पक्षिखामतीवस्वरमाधुर्व्यं स्यादिति बोध्यं शकुन्तलः पक्षिणः अविरलं अनवरतं कलं
मधुरास्फुटं यथास्वात्तथा कृणन्तु शब्दायन्तां श्रुतिसुखजननायैत्यर्थः । कथमयमार्द्रं
इत्याह यतोऽयं देवो रामः स्वयं आत्मना नतु प्रतिनिधिनेत्यर्थः पुनर्द्वितीयवारं इदं
वनमागतः । एतत् सर्वं रामस्य सम्मानार्थ्यनार्थमिति भावः ।

कलमविरलं रतुप्रत्कण्ठाः क्कणन्तु शकुन्तयः

पुनरिदमयं देवो रामः स्वयं वनमागतः ॥ २४ ॥

रामः । एहि सखि ! वासन्ति ! नन्वितः स्थीयताम् । (व)

वास । उपविश्य सासम् । महाराज ! अपि कुशलं कुमार-
लक्ष्मणस्य ? । (भ)

रामः । अश्रुतिमभिनीय । (म)

अत्र अर्घ्यदानादीन् प्रति चतुर्थचरणगतवाक्यार्थरामागमनस्य हेतुत्वात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । यथा कथितं राजा स्वकीयरामागमनस्य राजनि समागते तत् सम्मानार्थार्थनाथं अघ्रादिपूजाद्रव्यचामरव्यजनवातवैतालिकस्तुतिपाठानादिशति, तद्वदियमपि वनाधिदेवता वासन्ती स्वाधिकृतवने समुपस्थितस्य रामस्य सम्मानार्थार्थनाथं अर्घ्यदानाय तद्वन्, व्यजनाय वनानिलान्, श्रुतिमुखाय च विद्वद्भानादिदेशति वस्तु व्यञ्जत इति शब्दशक्तिमूले वस्तुध्वनिः ।

“आमोदः सोऽतिनिहारी” । “प्रायोभूक्प्रान्तगमने” । “ध्वनौ तु मधुरास्फुटे कलः” । “शकुन्ति पक्षि शकुनि शकुन्त शकुनद्विजा” इति चामरः ।

हरिणी वनम् ॥ २४ ॥

(व) राम इति । अनुनये ननुशब्दः । इतः अस्मिन् स्थाने । अङ्गुलीनिर्द्देश-
पुरःसरयसुक्तिः ।

(भ) वासति । अपिशब्दः प्रश्नः । रामस्य दृश्यमानत्वात् सीतायाश्च निर्वासन-
श्रवणेन मरणनिश्चयात् परिचितानां सीतारामलक्ष्मणानां मध्ये केवलमनुपस्थितस्य
लक्ष्मणस्यैव कुशलप्रश्नः कृत इति बोध्यः ।

(म) राम इति । अश्रुतिं उक्तवासन्तीवाक्यश्रवणाभावं प्रगाढचिन्ता-
भिनयेनेत्यर्थः ।

करति । मैथिली सीता करकमलेन पाणिपद्मेन वितीर्थैः दत्तैः अम्बुनीवारशयैः
जलनीवारधान्य (तौनिधान्य इति हिन्दीभाषा उड़ीधान्य इति वङ्गभाषा) बालदृष्यैः

करकमलवितोरै रम्बुनीवारशष्पै -
 स्तरुशकुनिकुरङ्गान् मीथिली यानपुष्यत् ।
 भवति मम विकारस्तेषु दृष्टेषु कोऽपि
 द्रव इव हृदयस्य प्रस्तरोद्भेदयोग्यः ॥ २५ ॥

वास । महाराजः! ननु पृच्छामि, अपि कुशलं कुमार-
 लक्षणस्य ? । (य)

रामः । खगतम् । अये महाराजिति निष्प्रणयमामन्त्रणपदं,
 सौमित्रिमात्रे च वाष्पस्वलिताक्षरः कुशलप्रश्नः, तथा मन्ये

यान् तरुशकुनिकुरङ्गान् वृक्षपक्षिहरिणान् जलैर् वृक्षान्, नीवारैः पक्षिणः, वालदृष्टै
 हरिणानित्यर्थः अपुष्यत् पालितवती । तेषु तरुशकुनिकुरङ्गेषु दृष्टेषु मयित्यर्थः सत्सु
 प्रस्तरस्य पाशाणस्य उद्भेदे विदारणे योग्यः समर्थः द्रवः इव वज्रादिवेग इव मम हृदयस्य
 मनसः कोपि अमिर्वचनीयः विकारः शोकजनितविकृतिर्भवति । सौतया परिषोषितान्
 तरुविहङ्गकुरङ्गान् क्रमशो दृष्ट्वा सीताशोकातुरो रामः तस्याश्रित्या वासन्तीवाक्यं न
 श्रुतवानिति बोध्यं ।

अथ यथासंख्योपमालङ्कारयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्खरः ।

“दणधान्यानि नीवाराः ।” “शयं बान्दण”मिति चामरः ।

“द्रवः । वेग” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

मालिनी वृत्तम् ॥ २५ ॥

(य) वासेति । पूर्वसुक्तं वाक्यं रामेण न श्रुतमित्यालोच्य ‘ननु पृच्छामी’तु-
 चारणेन रामं सावधानीकृत्य पुनः पृच्छति अपीति ।

(र) राम इति । अथ अये इति विशदसूचकमात्मसम्बोधनं । महाराजिति
 महाराजित्यानुपूर्वीकं निष्प्रणयं सुहासूचकं आमन्त्रणपदं सम्बोधनशब्दः । महाराजिति
 साधारणप्रयोग्यशब्दे सखिशब्दादिवत् प्रणयावत्सम्बन्धविषेष्योतनाभावात् प्रणयाभाव

विदितसीतावृत्तान्तोयमिति । प्रकाशम् आं, कुशलं कुमारस्य
इति वेदिति । (र)

वास । अयि देव ! किमिति दारुणोदारुणः खल्वसि ? । (ल)

सीता । संहि ! वासन्दि ! किंतुमं सि एवं वादिणी,
पिआरहो ज्व, सब्बस्स अज्जउत्तो, विसिंसदो मम पिअसहोए । (व)

वास । त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं
त्वं कौमुदी नयनयोरमृतं त्वजङ्ग ।

(व) सखि ! वासन्ति ! किं त्वमसि एवं वादिनी, प्रियार्हः खलु सर्व-
स्याय्यपुत्रः, विशेषतो मम प्रियसख्याः ।

इति भावः । सौमित्रिमात्रे केवललक्षण्ये केवललक्षण्यविषय इत्यर्थः । बाष्पेण बाष्पावरुद्ध
कण्ठनयत्यर्थः । खलितानि अस्पष्टोच्चारितानि अचराणि वर्यां यस्मिन् स तथोक्तः
कुशलप्रश्नः मङ्गलजिज्ञासा ।

तथा तेन हेतुना, इयं वासन्ती, विदितोऽज्ञगतः सीताया वृत्तान्तो निर्वासनेन मरणं
यथा ना इति मन्ये निश्चिनोमि । प्राणवत्प्रियसख्याः सीताया निर्वासनेन अतीव-
चिरुद्वाचरणात् सीतावटितोऽनया सह मम प्रणयो नष्टः, सुतरां निष्प्रणयमानत्वणपदं,
सीताग्रामरणनिश्चयेन शोकातुरतया केवललक्षण्यविषये बाष्पखलितवाचरकुशल-
प्रश्नकरणमित्यवगम्यते तेन च विदितसीतावृत्तान्तो वासन्तीति निश्चयः ; अन्वया
सीताया अपि कुशलं पृच्छेदिति भावः । आमिति स्त्रीकारार्थमन्वयः । आमिति
संस्कृताव्ययशब्दस्य 'ह्यौ' इति वङ्गभाषाप्रसिद्धः प्रकृतानुरूपः शब्दः ।

(ल) वासति । दारुणोदारुणः अतिभयङ्करः अतिशयार्थे द्विवचनं ।

(व) सीतेति । एवं वादिनी आर्य्यपुत्रं प्रति रुद्धभाषिणी किं कथमसि
नैतद्वृत्तमिति भावः । कथमित्याह प्रियार्हः प्रियवाक्येनालापयोग्यः । मम प्रिय-
सख्याः विशेषतः प्रियार्ह इत्यर्थः । तेन नैवं ब्रूहीति भावः ।

तृतीयोऽङ्कः

इत्यादिभिः प्रियशतै रनुरुध्य सुग्धां

इति सूक्तं तामिव, शान्तमथवा किमिहोत्तरेण ॥२६॥

रामस्यातिदारुणत्वं प्रति हेतुमाह त्वमिति । त्वं मे मम जीवितं जीवनमसि तद्वत् प्रियतमत्वादिति भावः, तथा त्वं मे द्वितीयं हृदयं असि ममालोच्यसर्द्धविषयाणां मेवावगमादिति भावः, तथा त्वं मे नयनयोश्चक्षुषोः कौमुदी ज्योत्स्ना असि तद्वदानन्द जनकत्वादिति भावः, तथा त्वं मे अङ्गे वक्तुःप्रभृत्यवयवे अस्तं मुधा असि तद्वत् म्निग्धत्वस्य स्पर्शसुखस्य च जनकत्वादिति भावः । इत्यादिभिः एव भूतेरप्यत्र प्रियशतैः प्रियाणां प्रियवचनानां नतु प्रियाचरणानामिति भावः शतैर्वाहुर्त्यैः सुग्धां सरलबुद्धि-शालिनीं सा यदि तौष्ण्यबुद्धिशालिनप्रभविष्यत् तदा तां प्रति ईदृशं दुर्व्यवहारं कर्तुं कदापि न भवानश्चात्, येन सा प्राक् तदवगम्य प्रतिकारोपायमवलम्बेतेति भावः । अनुरुध्य सन्तोष्य तामिव नितान्तविश्वासकारिणीं त्वदीकतानचित्तामित्यर्थः न तु विरुद्धा-चरणेन विप्रियामित्प्रवशदार्थः निर्वासितवानिति शेषः । ईदृशनिर्हृयहृदयस्य अस्य कार्य-युक्तायुक्तत्वप्रदर्शनेन दयोत्पादनाभिप्रायः “पाषाणे नास्ति कर्हं म” इति न्यायेन निष्फल एवेति विवेचाह अथवेति । अथवा किम्वा शान्तं विरतं मम वाक्यमत्रैव समातं भवत्वित्यर्थः । कथमित्याह किमिति । इह तव सन्निधाने उत्तरेण एतत् परवर्तिना वाक्येन किं फलं अपितु किमपि नास्तीत्यर्थः अतीतघटनायाः पुनर्निवर्तना-सम्भवात् सौतानिर्वासनकार्यस्य युक्तायुक्तत्वप्रदर्शनवाक्यमिदानीं निष्फलमेवेति भावः ।

अत्र “सुखं तव कुरङ्गाच्चि ! सरोजमिति नान्यथा” इत्यादिवत् समासाभावेऽपि त्वं जीवितमित्यत्र, त्वं कौमुदीनयनयोरित्यत्र, अस्तं त्वमङ्गे इत्यत्र च निरङ्गं केवलरूपकत्वयं, तथा “सुखं द्वितीयश्चन्द्र” इत्यादिवत् त्वमसि मे हृदयं द्वितीयमित्यत्र एकस्य द्वितीयहृदयासम्बन्धेऽपि तत् सम्बन्धोक्तेरसम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिः, तथा तामिव इत्यतः परवर्तिनी वक्तुमिष्टस्य ‘निर्वासितवानितिवाक्यां’शस्य रामनिर्हृयत्वप्रतिषेधे निषेधाभासादाक्षेपालङ्कारः अर्थापत्तिश्लेतेषां परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । किन्तु चारुतरतरुक्षिः काण्वादिः कश्चिद्दोष इव प्रचुरालङ्कारभावादिभिरलङ्कृताया अस्याः कवितायाः पुनः पुनस्तुपदीपादानात् अनवीकृतत्वदोषः सहृदयानामुद्देशं जनयति ; स च

रामः । स्थाने खलु वाक्यनिवृत्तिर्माहञ्च । सखि ! समा-
श्वसिहि समाश्वसिहि । (श)

वास । समाश्वस्य । तत्किमिदमकार्यमनुष्ठितं देवेन ? । (ष)

सीता । सहि ! वासन्दि ! विरम विरम । (स)

रामः । लोको न मृष्यतीति । (ह)

वास । तत् कस्य हेतोः । (छ)

(स) सखि ! वामन्ति ! विरम विरम ।

त्वं जीवितं भवसि वा हृद्यं द्वितीयं

ज्योत्स्ना च मे नयनयोरमृतं तथाऽङ्गे ।

इति पाठे न समाधेयः । एतन् पाठे वाशब्दः समुच्चये ।

वसन्तिलकाहचं ॥ २६ ॥

(श) राम इति । वाक्यनिवृत्तिः वासन्त्या वाक्यरोधः, मोहो मूर्च्छा च स्थाने
खलु युज्यत एवेत्यर्थः; दारुणशाकोदयादिति भावः ।

“युक्ते हे साम्प्रतं स्थाने” इत्यमरः ।

(ष) वासेति । तत्किमित्येकमव्ययं प्रश्नबोधकं । अकार्यं अप्रशस्तकार्यं
सीतानिर्वासनरूपं निन्दितकार्यमित्यर्थः । अनुष्ठितं कृतं ।

(स) सीतेति । विरम कठोरवाक्यकथनादिनिर्घेषः । अवधारणे दिर्वचनं ।

(ह) राम इति । लोको राज्यवासी जनः न मृष्यति सीताया गृहावस्थानं
न सहते प्रजाभिर्न सीताया गृहावस्थानमभिप्रेतं इति हेतोस्तस्या निर्वासनरूप-
मकार्यमनुष्ठितमित्यर्थः । एतेन प्रजावर्गं प्रति रामस्य महान् विरागी व्यज्यते ।

(छ) वासेति । तत्र अमर्षणं, कस्य हेतोः, केन हेतुना सीताया गृहावस्थानं
प्रजावर्गस्थानमभिप्रेतमित्यर्थः । षष्ठी हेतुप्रयोगे ।

रामः । स एव जानाति किमपि । (क)

तम । उचितस्तदुपालम्भः । (ख)

वास । अयि कठोर ! यशः किल ते प्रियं
किमयशो ननु घोरमतःपरम् ।

(क) राम इति । स एव लोक एव प्रजावर्ग एवेत्यर्थः किमपि सीताया गृहावस्थानं प्रत्यसहिष्णुतायाः अनिर्वचनीयकारणमित्यर्थः । येन कारणेन सीताया गृहावस्थानं प्रजानामनभिप्रेतं तत्कारणं मया अन्यैर्वा बुद्धिमद्भिर्जनैर्न ज्ञायते सुतरां तत् तुच्छं कारणमिति भावः ।

(ख) तमेति । तस्य लोकस्य उपालम्भः दुर्वाक्यं 'दुर्जना यूयं' सुतरां परमपतिव्रताया दोषमाविष्कुरुष्येति कटुवाक्यमित्यर्थः उचितः न्याय्य आसीदिति शेषः । नतु दुर्जनानामकारणाकिञ्चित्करनिन्दावादेन सीताया निर्वासनमुचितमभूदिति भावः ।

“उपालम्भः । दुर्वाक्य”मिति शब्दकल्पद्रुमः ।

अथीति । अयि कठोर ! निह्यैयद्दुदय ! ते तव यशः किल यश एव लोककृत-गुणानुवाद एवेत्यर्थः प्रियं प्रीतिकरं, न तु पोष्यवर्गपरिपालनादिकं कथमन्यथा प्रधानपोष्यां प्रियभार्यां निर्वासितवानिति भावः । नन्वित्यनुनये । अतः प्रियतम-भार्याया अकारणनिर्वासनोत्पन्नादयशसः परं प्रधानं घोरं भयङ्करं अयशः निन्दा किं अस्ति, अपि तु किमपि नेत्यर्थः । नन्वयशसः कारणं किमित्याह हे नाथ ! हे वसुधाधिप ! हरिण्या दृशौ चक्षुषौ इव दृशौ यस्याः तस्याश्चललोचनायाः सीताया विपिने वने किमभवत् का दशा अभवत्, तत्र विषये कथं मन्यसे किं चिन्त्यसि त्वं चिन्त्या किमवधारितवानित्यर्थः तत् कथय ब्रूहि । वत खेदे । असहायायाः सीताया निर्वासनेन मरणमेव निश्चित्य जगति सर्व एव त्वां निन्दिष्यन्तीति भावः ।

अत यशोऽयशसोर्विरूपयोः संघटनया विषमालङ्कारः, तथा हरिणीदृश्य इति लुप्तोपमाचैत्यनयोर्नैरपेक्षेण स्थितेः संसृष्टिः ।

किमभवद्विपिने हरिणीदृशः

कथय नाथ ! कथं वत मन्यसे ॥ २७ ॥

सीता । तुमं ज्जिव सहि ! वासन्दि ! दारुणा कठोरा अ.
जा एब्बं विलपन्ती पदीवेसि । (ग)

तम । प्रणय एवेदं व्याहरति शोकञ्च । (घ)

रामः । सखि ! किमत्र मन्तव्यम् । (ङ)

तस्त्वेकहायनकुरङ्गविलोलदृष्टे-

स्तस्याः परिस्फुरितगर्भभरालसायाः ।

(ग) त्वमेव सखि ! वासनि ! दारुणा कठोरा च, या एव विलपन्ती
प्रदीपयसि ।

अयं इति असुरशब्दादिवत् विरोधार्थं नञ् । तथाचोक्तं—

“तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।

अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थः षट् प्रकीर्त्तिताः ।”

द्रुतविलम्बितं वृत्तं “द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ” इति लक्षणात् ॥ २७ ॥

(ग) सीतेति । प्रदीपयसि आर्थपुत्रस्य मम च शोकाग्निमिति शेषः । दारुणा
शोकोद्दीपनेन दुःखजनकत्वात्, कठोरा शोकातुरत्वदर्शनेनापि निर्द्दयत्वादिति भावः ।

(घ) तमेति । प्रणयः त्वां प्रति वासन्त्याः स्नेहः, शोकः मरणनिश्चयजनिता
त्वद्विषयिका अतीतस्मृतिः इदं रामं प्रति निन्दावाक्यं व्याहरति ब्रवीति, न तु स्वारसि-
केच्छया वासन्ती ब्रवीतीत्येवशब्दार्थः । एकान्तप्रणयिनी जनस्य महाविपत्तिदर्शनेन
शोकबहिर्ना जनः अवाच्यमपि वदति, अत एवात्र वासन्त्या दोषो नास्तीति भावः ।

अत्र प्रणयशङ्कयो व्याहारासम्बन्धेऽपि तत् सम्बन्धोक्ते रतिशयोक्तिरलङ्कारः ।

(ङ) राम इति । अत्र सीताया अवस्थाविषये किं मन्तव्यं किं चिन्तनीयमस्ति
अपितु किमपि नेत्यर्थः । सर्वमेव मया निर्द्धारितमिति भावः ।

ज्योत्स्नामयी च मृदुवालमृणालकल्पा (१)

क्रव्याद्भिरङ्गलतिका नियतं विलुप्ता ॥ २८ ॥

सीता । अज्जउत्त ! धरामि एसा धरामि । (च)

(च) आर्यपुत्र ! धिये एषा धिये ।

किं निर्धारितमित्याह वस्तैकेति । वस्तो भीतः एकहायनः एकवत्सरवयस्कः यः कुरङ्गो हरिणस्तस्यैव विलोले विशेषचञ्चले दृष्टो चक्षुषी यस्याः सा तथोक्ता तस्याः । हरिणस्य स्वभावचञ्चलमपि चक्षुः बाल्यकाले कुतश्चित् भयोत्पत्तौ अतिचञ्चलं भवति तत्तुल्यमतिचञ्चलं सीतायाश्चक्षुरिति द्योतनार्थं वस्तपदं हायनपदञ्च प्रयुक्तं । परिष्कृतस्य पूर्णतया सर्वदैव स्पन्दितस्य गर्भस्य भरेण भारिण अलसायाः सत्यरायाः प्रायेण चलितुमशक्ताया इत्यर्थः तस्या सीतायाः ज्योत्स्नामयी कौमुदीव श्वेतमुखस्यशां, मृदु कौमलं यत् बालमृणालं नवोत्पन्नमृणालं तत्कल्पा तत्तुल्यकीनलित्यर्थः अङ्गलतिकेव कृशा सा अङ्गलतिका क्रव्याद्भिः संसभोजिभिः व्यात्रादिहिंस्रजन्तुभिः नियतं निश्चितं विलुप्ता भक्षणेन नष्टा । इति मया निर्धारितमिति भावः ।

अत्र चतसृणां लुप्तोपमानामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करानङ्कारः, तथा मृदुवालमृणालित्यव 'मृ' इत्यस्य सकृत् साम्यात् वृत्तानुप्रासश्च । तथा मृदुवालमृणालकल्पा इत्यतः परं पठितुं सुचितस्य चकारस्य प्राक् पाठात् अक्रमतादीषः, स च 'मृदुवालमृणालवच्च' इति पाठेन समाधियः ।

“क्रव्यात् । सासांशिनिति” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ २८ ॥

(च) सीतेति । एषा अहं सीता, धिये अवतिष्ठे ; इयमहन्वन्दिता, न स्तुतेति भावः । रामं शोककातरमवनीकमानाया विषषीच्छंसितव्याकुलभावापन्नायाः सीताया उक्तिरियं ।

(१) मृदुसुग्ध इति पाठान्तरं ।

रामः । हा प्रिये ! जानकि ! कासि ? । (छ)

सीता । हद्दी ! हद्दी ! अज्जउत्तोवि प्पमुत्त कण्ठं
रोद्धदि (१) । (ज)

तम । वत्से ! साम्प्रतिकमेवैतत्, कर्त्तव्यानि दुःखितैर्दुःख-
निर्वापणानि । यतः (भ)

पूरोत्पीडे तडागस्य परीवाहः प्रतिक्रिया ।

(ज) हाधिक् ! हा धिक् ! आर्यपुत्रोऽपि प्रसुक्तकण्ठं रोदिति ।

(छ) राम इति । कासि कुत्र गतासीत्यर्थः । उच्चैःस्वरं रोदनमिदं ।

(ज) सीतेति । प्रसुक्तः अनिरुद्धः यथाप्रसारं निर्गत इत्यर्थः कण्ठो ध्वनिर्यस्मिन्
कर्मणि तद्व्यथा तथा प्रसुक्तकण्ठं उच्चैःस्वरमित्यर्थः । तरलस्वभावे जने का कथा,
नितान्तगाम्भीर्यधैर्यसम्पन्नोऽपि आर्यपुत्रो यत् प्रसुक्तकण्ठं रोदिति, तदस्य भौषणः
शोकवेगो जात इत्यत्र न संशय इति भावः ।”

“कण्ठः । ध्वनि”रिति शब्दकल्पद्रुमः ।

(भ) तमेति । एतत् प्रसुक्तकण्ठं रोदनं साम्प्रतिकमेव युक्तमेव रामस्येति
शेषः । कथमित्याह, दुःखितैः जनैर्दुःखानि निर्वाप्यन्ते विनाशयन्ते एभिरिति दुःख-
निर्वापणानि दुःखविनाशोपाया इत्यर्थः, कर्त्तव्यानि अवश्यं विधेयानि । रोदनञ्च शोक-
दुःखलाघवोपाय इति भावः । रोदनस्य शोकदुःखलाघवकारणत्वं दृष्टान्तेन दृढीकृत्य
समर्थयति यत इति । यतो यस्माद्धेतोः ।

“युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थानि” । इत्यमरः ।

पूरोत्पीड इति । तडागस्य जलाशयविशेषस्य पूरणं वृष्टिचर्दितजलसमूहेन
उत्पीडे सति अत्यन्तपीडायां तीरभङ्गादिना महानिष्टसम्भावनायां सत्यामित्यर्थः
परीवाहः प्रणालीखननादिना जलनिःसारणं प्रतिक्रिया प्रतीकारः तीरभङ्गाद्यनिष्ट-

(१) रुषो इति पाठभेदः ।

शोकक्षोभे च हृदयं प्रलापैरेव धार्यते ॥ २६ ॥

विशेषतो रामभद्रस्य बहुतरप्रकारकष्टो जीवलोकः । (ज)

इदं विश्वं पाल्यं विधिवदभियुक्तेन मनसा

प्रियाशोको जीवन् कुसुममिव धर्मैः क्लमयति (१) ।

निवारणोपाय इत्यर्थः । शोकक्षोभे सति शोकेन उत्पन्नावस्थायां सत्यां प्रलापैरेव नानाविधानर्थकोक्तिपूर्वकरोदनैरेवेत्यर्थः । नत्वन्वैरुपायैर्निवारणकार्यः हृदयं मनः धार्यते रक्षते स्थिरीक्रियत इत्यर्थः । यथा जलाशयस्य जलपटो सत्यां तन्निःसारणेन तस्य रक्षा, तथा शोकक्षोभे सति रोदनेन वाष्पनिःसर्गभावात् जलमः स्थिरता इत्यर्थः । तस्मात् सीताशोकार्णवस्य रामस्य प्रसुक्तकण्ठं रोदनं युक्तमिति भावः ।

अतएव प्रतिविम्बनादव दृष्टान्तालङ्कारः । जलपटो जलवद्भावापि चन्द्रत्वेन तादृशगुरुतरानिष्टसम्भावनाऽभावात् ब्रह्मज्जलाशयस्यैव जलपटादेः तौरमङ्गेन गुरुतरानिष्टसम्भावना स्यात् तन्निवारणार्थमेव परीवाह इति दर्शयितुं तडागपदमुपात्तं तेन न अविशेषे विशेषाख्यदोष इति दिक् ।

तडागमाह नव्यवर्द्धमानधृतं वशिष्ठवचनं—

“चतुर्द्विचु पञ्चचत्वारिंशद्धन्तान्यूनतायां सहस्रविम्बानां चन्द्रत्वेन तडागः” ॥ २६ ॥

(ज) विशेषत इति । बहुतरप्रकारं विविधं कष्टं यव सः, जीवलोकः संसारः । ततोपि रामस्य प्रसुक्तकण्ठं रोदनमुचितमिति भावः ।

रामसम्बन्धे जीवलोकस्य बहुतरप्रकारकष्टत्वं प्रतिपादयितुं इदमिति । अभियुक्तेन मनसा सततसावधानेन चेतसा अन्यथा नाना विषयभेदादिति भावः इदं विश्वं जगत् विधिवत् यथाविधानं शास्त्रविधानानुसारेणैति यावत् पाल्यं रक्षणीयं । इदं राज्यरक्षणमेकं कष्टमिति भावः । तथा धर्मं अयमर्थः कुसुममिव प्रियाशोकः सीतादिविरहशोकः जीवन् जीवनं क्लमयति अथसादृश्यात् इदं ततोऽपि महत् कष्टमिति भावः । ननु विलापेन तच्छोकलाघव इति शक्यतामित्याह स्वयमिति ।

(१) क्लमयतीति पाठान्तरं ।

स्वयं कृत्वा त्यागं विलपनविनोदोऽप्यसुलभ-
स्तदद्याप्युच्छ्वासो ननु लाभो हि रुदितम् ॥ ३० ॥

रामः । कष्टं भोः ! कष्टम् । (ट)

दलति हृदयं गाढोद्देशो द्विधा नतु भिद्यते
बहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनाम् ।

स्वयमात्मनव त्यागं सौताया निर्वासनं कृत्वा रामेण विलपनेन विलापेन विनोदः शोकाप-
नोदनं सौतागोकलाघवकरणमिति यावत् असुलभः आयासलभ्यः कष्टसाध्य इत्यर्थः ।
त्यागस्य स्वकृतिसाध्यत्वेन यदि त्यागं नाकारिष्यत् तर्हि शोक एव नाभविष्यत्, अथ त्यागः
कृतः, इदानीं तदर्थविलापः निजापरिणामदर्शित्वप्रकाशेन लोकसमाजे परिहासायैव
स्यादिति । इदन्तु ततोपि महत्कष्टमिति भावः । निर्जनस्थाने तु विलापः सम्भवत्येव
इति ज्ञापनाय 'न भावे'दित्यनुक्त्वा असुलभ इत्युक्तं । तत्तस्मादन्वयव शोकप्रकाशा-
वसराभावादित्यर्थः । अथ अस्मिन् समये अस्माकं समीप इत्यर्थः उच्छ्वासः शोकप्रकाशः
शोकप्रकाशरूपमित्यर्थः रुदितं रोदनं लाभो हि लाभ एव भवति रामस्येति शेषः ।
अपिशब्दः सम्भावनायां इत्यहं सम्भावयामोत्यर्थः । नन्विति सौता मन्वाधने ।
उपहासभयेन लोकसमाजे विलापासम्भवादत्त कृतो विलापो रामेण लाभ इव विवक्ष्यत
इति सम्भावयामोति भावः ।

अथ कष्टकाव्यं प्रति बहुकारणानामुक्तत्वात् समुच्चयालङ्कारः, तथा द्वितीयचरणं
उपमा, तथा चतुर्थचरणे रोदनं आरोग्यनाथस्य लाभत्वस्य प्रकृतशोकापनोदनोपयोगितया
परिणामश्रेयैतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । असुलभ इत्यत्र प्रधानस्य नजर्यस्य समाप्ते
गुणोभावात् विशेषाविमर्शदोषः, स तु 'विलपनविनोदोऽपि नहि मे' इति पाठे न समाधिः ।

“घर्मः । आतप” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

शिखरिणी वृत्तम् ॥ ३० ॥

(ट) राम इति । कष्टं दुःखं अतिशये द्विरुक्तिः । महत्कष्टमिदानीमनु-
भवामोत्यर्थः । भोरिति वासन्तीसम्बोधने ।

ज्वलयति तनून्मन्तर्दाहः करोति न भस्मसात्
प्रहरति विधिं स्मर्त्सच्छेदी न क्लान्ति जीवितम् ॥ ३१ ॥

तदेव महत्कष्टं प्रतिपादयति दलतीति । गाढी दृढश्चिरस्थायीति यावत्
उद्देगः सीताविच्छेददुःखं हृदयं दलति आनर्द्धयति, तु किन्तु द्विधा न भिद्यते विदार्यते
द्विखण्डोक्रियते इति यावत् न विनाश्यत इत्यर्थः तेनोद्देगेनेति शेषः । यदि हृदयं
विद्रीर्णमभविष्यत् तदा नेदृशं दुःखमभविष्यदिति भावः । विकलः शोकविह्वलः
कायो देहः मोहं सूक्ष्मां वहति भजते क्वाचित्कामचैतन्यं भजत इत्यर्थः, किन्तु
चेतनां चेतन्यं न मुञ्चति विरागं न परित्यजतीत्यर्थः । तथात्वेऽपि ईदृशदुःखानुभवा न
स्यादिति भावः । तथा अन्तर्दाहः अन्तःकरणशोकसन्तापः तनून् शरीरं ज्वलयति-
सन्तापयति किन्तु भस्मसात् भस्मने सम्याद्यमानां भस्मीभूतामित्यर्थः न करोति ।
तथा सत्यपि शोकाग्नेरुपशमो भवेदिति भावः । तथा स्मर्त्सच्छेदी हृदयविदारिणी विधिः
ैव प्रहरति ताडयति, किन्तु जीवितं जीवनं न क्लान्ति न क्षिनन्ति न
विनाश्यतीत्यर्थः । एवमपि दुःखनिवारणं स्यादिति भावः । सर्वविधमुखलीशहीनस्य
नानाविधदारुणदुःखशोकनिपीडितस्य ममेदानौ मरणमेव सर्वथा श्रेय इति
सर्वत्र भावः ।

अत्र हृदयामर्दनरूपकारणे सत्यपि द्विधाभेदरूपफलाभावात्, सूक्ष्माप्रातिरूपहेतौ
विद्यमानेऽपि चैतन्यव्यारूपकार्यभावात्, देहज्वलनकारणे वर्त्तमानेऽपि भस्मरूपतत्-
फलाभावात्, प्रहाररूपकारणे सत्यपि जीवनविनाशरूपफलाभावाच्च चत्वारो विशेषीक्षण-
ङ्काराः, तेषाञ्च परस्परनैरपेक्षास्थितेः संसृष्टिः । बहुतरकर्त्तृवाच्यप्रत्ययान्तक्रियामध्यं
एकस्य भिद्यत इति कर्मवाच्यप्रत्ययान्तक्रियाया निर्द्देशात् प्रक्रमभङ्गदोषः, सच
'करोति नतु द्विधा' इति पाठेन समाधेयः । तुशब्दानुषङ्गात् न न्यूनपदत्वदोष
इति भाव्यः ।

“उद्देगो विरहजन्यदुःख”मिति रसमञ्जरी । “विकलः । विह्वलः” इति
शब्दकल्पद्रुमः । “स्त्रियां सूक्तिं ननुस्तद्” । “विधिर्विधाने दैविक” इति चासुरः ।

सीता । एवमिदम् । (ठ)

रामः । हे भवन्तः ! पौरजानपदाः ! ! (ड)

न किल भवतां स्थानं देव्या गृहेऽभिमतं तत-
स्तृणमिव वने शून्ये त्यक्ता न वाप्यनुशोचिता ।

(ठ) एवमिदम् ।

हरिणी वृत्तम् ॥ ३१ ॥

(ठ) सीतेति । इदं दलतीत्यादिना त्वयोक्तं एवं सत्यमित्यर्थः । अहमपि त्वयोक्तां सर्वानवस्थामनुभवन्ती सर्वमेव सत्यतया विश्वसिमीति भावः ।

(ड) राम इति । उल्लुगुलनविरागसूचनाय प्रजावर्गं प्रति भवच्छब्दप्रयोगः ।

न किलेति । देव्याः सीताया गृहे स्थानमवस्थितिः भवतां न अभिमतं भवङ्गि-
नाभिप्रेतं आसीदिति शेषः अन्यथा परमपतिव्रतायाश्चरितदोषं कथमपि भवन्ती
नाविष्कृतवन्त इति भावः । किलित्यनुनये । ततस्तस्मात् सीताया गृहेऽवस्थानस्य
युष्माकमनभिमतत्वात् सा सीता तृणमिव तुच्छयुष्मघासादिरिव शून्ये सहायरहिते
वने त्यक्ता निर्वासिता, न वा अनुशोचितापि तदर्थं अनुतापोऽपि न कृतः मयेति शेषः ।
सीतार्थमनुतापकरणेऽपि चेदहं भवतां विरागभाजनं भवामीति शङ्कयति भावः ।
इदानौ तु विरपरिचिताः वनवासकाले सीतया सहानुभूता स्तेते भावाः पदायाः तरु-
विहङ्गकुरङ्गादयः मां परिद्रवयन्ति सीतास्मृतिजनकतया व्याकुलीकुर्वन्ति, अतएव
अशरणैः रक्षकशून्यैः सान्त्वनाकरपदार्थरहितैरन्माभिरिति शेषः इदं रुद्यते इदं रोदनं
क्रियते, अद्यापि अस्मिन्नपि समये एवं अनेन प्रकारेण मम रोदनवाधाया अकारण्ये
नेत्यर्थः प्रसिद्धत प्रसन्ना भवत यूयमिति शेषः । सीतापरित्यागानन्तरं मम तदनु-
तापापनोदनाय तदानौ युष्माभिर्न कोपि सान्त्वप्रयोगः कृतः, तद्वद्वया तथा भवतु,
किन्तु इदानौ तच्छोकलाघवाद्यं किञ्चित् रुद्यते तत्र 'अत्र किं करोषि राजधानी-
मागव्यं राज्यं परिपालये'त्यादिना विघ्नं न कुरुतेति भावः ।

चिरपरिचिता स्ते ते भावाः परिद्वयन्ति मां
इदमशरणं रद्याप्येव प्रसीदत रुद्यते ॥ ३२ ॥

तम । अतिगम्भीरमापूरणं (१) शोकसागरस्य । (ढ)

वास । देव ! अतिक्रान्ते धैर्यमवलम्ब्यताम् । (ए)

अवापि सीताव्यागरूपे कारणे सख्यपि अनुतापरूपतत्कार्याभावात् विशेषीक्ति-
रलङ्कारः ढणमिवेतुप्रमया सङ्कीर्णः । अशरणैः रुद्यत इति वाक्यमधेय 'अद्याप्येव'
प्रसीदते'तिवाक्यान्तरप्रवेशेऽपि चमत्कारातिशयद्योतनात् "दिङ्मातङ्गपटे"त्यादिवत्
न गर्भितलदोषः "गर्भितलं गुणः क्वापी"तिसाहित्यदर्पणोक्तः । नवा "मुधैव
धवलश्चन्द्र" इति साहित्यदर्पणोदाहृतवत् "हंसीव धवलश्चन्द्रः सरांसीवामलं नम"
इति काव्यादर्शीक्तवच्च ढणमिवत्यक्तैत्यत्र उपमागतप्रक्रमभङ्गदोषः, उपमानोपमेययोर्वि-
शेषणस्यैव लिङ्गवचनवैषम्ये तद्दोषाङ्गीकारात्, किन्तु केवलोपमानोपमेययोर्लिङ्गवचन-
वैषम्ये दोषाभावा एव । तदुक्तं काव्यप्रकाशे ।

“लिङ्गसंख्याविभेदेऽपि उपमानोपमेयता ।

विभक्तिः पुनरेकैव उपमानोपमेययोः ॥”

उपमेयप्राधान्यात् त्यक्तैत्यत्र स्त्रीत्वं । इदमिति रुद्यत इति क्रियाया विश्लेषणं ।

“भावः । पदार्थः” । इति शब्दकल्पद्रुमः ।

हरिणी वृत्तम् ॥ ३२ ॥

(ढ) तमेति । शोक एव सागरस्य, अतिगम्भीरं अत्यन्तगम्भीरं आपूरणं
पूर्णता रामस्येतिशेषः । उक्तवचनसमूहेन तथैवाभिव्यक्तिरितिभावः । अत्र निरङ्गं
केवलरूपकमलङ्कारः ।

(ए) वास्येति । अतिक्रान्ते अतीते सीतानिर्वासनादिविषये धैर्यमवलम्ब्यतां

रामः । सखि ! किमुच्यते धैर्यमिति । (त)

देव्या शून्यस्य जगतो द्वादशः परिवत्सरः ।

प्रनष्टमिव नामापि (१) न च रामो न जीवति ॥ ३३ ॥

अनुतापमङ्गलैतिवेषः । अतीतविषयस्यानुतापेन पुनरावर्त्तनाभावात् केवलं तत्करणेन कष्टमंशैतिभावः ।

(त) राम इति । धैर्यमिति धैर्यमवलम्ब्यतामिति वचनं, किं कथमुच्यते त्वयिति शेषः । नया हि धैर्यावलम्बनस्य पराकाष्ठा प्रदर्शितेति भावः ।

तदेवोपपादयति देव्या इति । देव्या सीतया शून्यस्य रहितस्य जगतो भुवनस्य अयं द्वादशः द्वादशानां पूरणः परिवत्सरः वत्सरो वर्त्तत इति शेषः । यदा सीता निर्वासिता सती मृता, तदवधि अद्य पर्यन्तं द्वादश वत्सरा गता इत्यर्थः । अतएव नामापि रूपचरित्वादिस्मरणस्य का कथा सीतेति नामापि प्रनष्टमिव विलुप्तमिव : सुदीर्घकालातिक्रमवशात् विस्मृत्या केनापि तस्या इदानीं नामापि नोच्चार्यत इतिभावः । च अथ च रामो न जीवति, इति न, अपि तु जीवत्येव । सुतरां दारुणसीताशोकेन मरणावश्वन्मर्दिपि यन्मम जीवनधारणं तदेव धैर्यस्य परा काष्ठेति भावः ।

अत्र जीवनधारणरूपक्राथ्येद्वारिणं प्रस्तुतं प्रतीयमानं धैर्यरूपकारणमभिहितमिति पर्यायोक्तमङ्गहारः क्रियोत्प्रेक्षया सङ्गौर्यते । तथाच स्नाहित्यदर्पणं “पर्यायोक्तं यदा भङ्गा गम्यमेवाभिधीयते ।”

अत्र परिवत्सरपदेन

“शकाद्वात् पञ्चभिः शेषात् समाद्यादीषु वत्सराः ।

अंपरीदानुपूर्वांश्च तथोदापूर्वकामताः ॥”

इति मूलमासतत्पुष्टतविष्णुधर्म्मोत्तरवचनोक्तं वत्सरविशेषो न ग्राह्यः, तथात्वे अत्सराधिक्यात् रामायणेन सह विरोधः स्यात्, सुतरां वत्सरमात्रपर्यायो ग्राह्यः, तथाच जटाधरः “परिवत्सरो वत्सरः” ॥ ३३ ॥

(१) लुप्तं सीतेति नामापि इति पाठान्तरं ।

सीता । मोहिदस्मि अज्जउत्तस्स एदेहिं वञ्चणेहिं । (थ)

तम । एव' वत्से । (द)

नैताः प्रियतमा वाचः, स्नेहार्द्राः शोकदारुणाः ।

एतास्ता मधुनोधाराश्चोतन्ति सविषास्तयि ॥३४॥

(थ) मोहितास्मि आर्यपुत्रस्य एतैर्वचनैः

(थ) सीतेति । आत्मानं प्रत्यनुरागवाहुल्यप्रकाशादानन्देन, आर्यपुत्रस्य दारुणशोकश्रवणात् दुःखेन च मोहितास्मीति भावः ।

(द) तमेति । एव' त्वया यदुक्तं तत् सत्यमिति स्वीकरोमीत्यर्थः ।

सीताया मोहितास्मीतिवाक्यं समर्थयितुमाह नैता इति । एता रामोक्ता वाचो वाक्यानि प्रियतमा न, तवातीवप्रीतिप्रदान भवन्तीत्यर्थः । कुत इत्याह स्नेहार्द्रा इत्यादि । यतः स्नेहेन आर्द्राः प्रेमप्रकाशकत्वात् सरसाः, शोकदारुणाः शोकप्रकाशकत्वात् अतीव-रूक्षा इत्यर्थः ताः पूर्वीकृता रामस्य एता वाचः सविषाः गरलसंयुक्ताः, मधुनः पुष्परसस्य धाराः स्रवाः त्वयि श्रोतन्ति पतन्ति । सुतरां तवानन्देन दुःखेन च उभयथापि मोहो युज्यत एवेति भावः ।

अत्र वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं, तथा स्नेहार्द्रा अपि शोकदारुणा इति विरोधा-भासः, तथा वस्तुतस्तदानीं सीतायां सविषमधुधाराणां पतनाभावात् तत्पतनसम्बन्धोऽ-सम्भवन् 'यथा सविषा मधुधाराः पतित्वा जनं मोहयन्ति तथा एताः स्नेहार्द्राः शोक-दारुणा वाचः सीतां मोहयन्तीति विस्वप्रतिविस्वभाव' बोधयतीति असम्भवइत्सुसम्बन्धा निदर्शनाऽलङ्कारश्च । एषामङ्गलिङ्गभावेन सङ्करः ।

एता रामोक्ता वाचः प्रेमप्रकाशकतया सीतायाः साधारणप्रियास्तु भवन्त्येव, किन्तु शोकदारुणतया बहूनां शोभकाशरहितप्रियवाचां मध्ये न प्रकृष्टा इति बोधयितुं नैताः प्रिया इत्यनुक्ता नैताः प्रियतमा इत्युक्तमिति मुधीर्भिर्भाव्यं ।

रामः । अयि वासन्ति ! मया खलु (ध)
 यथा तिरश्चीनमलातशल्यं
 प्रतुग्रमन्तः सविषश्च दंशः ।
 तथैव तीव्रो हृदि शोकशङ्कु,
 मर्माणि क्लन्तन्नपि किं न सोढः ? ॥ ३५ ॥

(ध) राम इति । खल्वितिवाक्यालङ्कारे । मयेति श्लोकस्यसोढ इति क्रियायाः कर्तृपदं ।

यथेति । यथा अन्तर्मध्ये हृदय इत्यर्थः तिरश्चीनं तिर्यग्भूतं प्रतुग्रं विद्धं अलातशल्यं ज्वलितमङ्गाररूपं शल्यं यथा च विषेण सह सविषो दंशः सर्पक्षतं । सविषपदं विषधरसर्पक्षतपरिग्रहार्थं । तथैव हृदि, वक्षसि तीव्रो गाढः शोकएव शङ्कुः शल्यं स शोकशङ्कुः मर्माणि मध्यदेशान् क्लन्तन्नपि स्पर्शमात्रे का कथा किन्दन्नपि किं न सोढः सत्त्वः क्लतः ? अपि तु सोढ एवेत्यर्थः । इतोऽधिकं किमस्ति धैर्यमिति भावः ।

अत्र श्रौती उपमा, तथा क्लन्न्निति क्लेदनस्य रूपकसाधकत्वात् उपमायाश्च वाचकत्वात् निरङ्गं केवलरूपकं अर्थापत्तिश्च, एषानङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

“अङ्गारोऽलातमुद्भूकं ।” “वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना” इति चामरः ।

“अन्तः । (व्य) मध्यमं ।” “दंशः । (पु) सर्पक्षत”मिति च शब्दकल्पद्रुमः ।

तिरश्चीनमिति “विभाषाऽच्चेरदिक् स्त्रिया”मिति तिर्यक्शब्दादञ्चत्यन्तात् प्रतिपादिकात् खार्थे खप्रत्ययः । ‘तेरक्का’ इति तिरश्चीनशब्दस्य वङ्गभाषा ।

अत्रेन्द्रबच्चोपेन्द्रवज्रयोर्मेलनादुपजाति वृत्तं ॥ ३५ ॥

सीता । एव ह्यि मन्दभाङ्गी पुणोवि आत्रासकारिणी
अज्जउत्तस्स ! (न)

रामः । एवमतिनिष्कम्पस्तम्भितान्तःकरणस्यापि मे संस्तुत-
वहुतरप्रियदर्शनादुद्दामोऽयमावेगः (१) तथाहि (प)

लोलोलोलल्लुभितकरुणोज्जृम्भणस्तम्भनार्थं
यो यो यत्नः कथमपि मया धीयते तं तमन्तः ।

(न) एवमस्मि मन्दभागिनी पुनरप्यायासकारिणी आर्य्यपुत्रस्य ।

(न) सीतति । मन्दभागिनी दुर्भगा अहं पुनरपि पुनःपुनरपीत्यर्थः एवं एवम्भूता
आर्य्यपुत्रस्य आयासकारिणी क्लेशदायिनी । मद्दिषयकशोकादहमेव तस्य हेतुरिति
धिङ्मामिति भावः ।

(प) राम इति । एवमनेन प्रकारेण अतिनिष्कम्पं नितान्निचलं यथा
स्यात् तथा स्तम्भितं शोकवेगनिरोधेन स्थिरोक्तं अन्तःकरणं येन तस्यापि यत्न-
धैर्य्यमबलस्वितवतोऽपीत्यर्थः मे मम अयमावेगः शोकचोभः संस्तुतानां परिचितानां
बहुतराणां प्रियाणां तरुविहङ्गकुरङ्गादीनां दर्शनात् उद्दामः महान् जात इति शेषः ।
उद्दोषकदर्शनात् उद्दोष्यस्याधिक्यं स्वाभाविकमिति भावः ।

“संस्तवः स्यात् परिचय” इत्यमरः । “उद्दामः । महानि”ति शब्दकल्पद्रुमः ।

लोलोल्लोल्लेति । लोलान् चञ्चलादपि लोलं अतिचञ्चलमित्यर्थः तद् यथा तथा लुभितस्य
उद्देलितस्य करुणस्य शोकस्य यत् उज्जृम्भणं प्रकाशः तस्य स्तम्भणार्थं अवरोधाय मया
कथमपि अतिकष्टेनेत्यर्थः यो यो यत्नः आधीयते क्रियते, कोऽपि अनिर्द्वन्द्वनीयः चितो-
विकारः चित्तस्यास्थिरता अप्रतिहतरयः केनाप्यनिवारितवेगः तोयस्य जलस्य औषः प्रवाहः
सैकतं बालुकामयं सेतुं आलमिव तं तं यत्नं भित्त्वा भित्त्वा पुनः पुनर्भङ्गत्वा वलात्

(१) अदायमावेग इत्यपि पाठः ।

भिक्षा भिक्षा प्रसरति वलात् कोऽपि चेतोविकार
स्तोयस्ये वाप्रतिहतरयः सैकतं सेतुमोघः ॥ ३६ ॥

सीता । एदिणा अज्जउत्तस्स दुब्बारदारुणारम्भेण दुक्ख
संक्खोहेण प्पफुरिदणिअदुक्खं विअ आकम्पिटं मे हिअअं ।

वास । खगतं । कष्टम्, अभ्यापन्नोदेवस्तदन्यतः क्षिपामि
तावत् । प्रवाशम् । चिरपरिचितानामेतिषां जनस्थानभागानाम-
वलोकनेनात्मानमानन्दयतु देवः (१) ॥ (व)

(फ) एतेनार्थपुत्रस्य दुर्वारदारुणारम्भेण दुःखसंचोभेण प्रस्फुरितनिजदुःखमिवा-
कम्पितं मे हृदयं ।

प्रसङ्ग वेगेनित्यर्थः अन्तर्मनसि प्रसरति विसृतोभवति । अतएव मम व्याकुलभावो
नासङ्गत इतिभावः ।

अत्र श्रीतो उपमाऽलङ्कारः । तथा प्रथमचरणे औजःप्रकायकवर्णानामत स्थितस्य
करुणरसस्य प्रतिकूलत्वात् प्रतिकूलवर्णत्वदोषः, स च 'उद्भेजन्तं प्रविततमहाशोकवेगं
निरोद्धु'मितिपाठेन समाश्रितः ।

“सेतुराली स्त्रियां पुना”नित्यमरः ।

मन्दाक्रान्ताक्षं ॥ ३६ ॥

(फ) सीतेति । एतेन प्रत्यक्षीक्रियमाणेन । दुर्वारोऽनवरोधः अतएव दारुणः
आरम्भः प्राथमिकसम्बन्धो यस्य तेन, दुःखसंचोभेण दुःखोद्भेजनेन प्रस्फुरितं प्रकाशितं
निजं स्वकीयं दुःखं यस्मिन् तत् तथोक्तं मे मम हृदयं आकम्पितमिव । एकविरह-
स्य बोधयोः शोककारणत्वादिति भावः ।

अत्र भावाभिमानिनी वाच्या क्रियोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ।

(व) वासेति । कष्टम् हा दुःखमित्यर्थः । देवो रामः अभि सर्वतोभावेन

(१) चिरपरिचितानेतान् जनस्थानभागानवलोकयतु देव इति पाठान्तरं ।

राम । एवमस्तु । इत्युत्थाय परिक्रामति ।†

सीता । सन्दीवणाञ्ज्जेव दुःखस्स पिअसखीविणोदणोवाआ
त्ति मस्सेदि । (भ)

वास । देव ! देव ! । (म)

अस्मिन्नेव लतागृहे त्वमभवस्तन्मार्गदत्तेक्षणः

सा हंसैः कृतकौतुका चिरमभूद्गोदावरीरोधसि (१) ।

(भ) सन्दीपना एव दुःखस्य प्रियसखीविनोदनोपाया इति मन्यते ।

आपन्नः दारुणशोकेन नितान्तदुःखपीडनात् विपदग्रस्तः, तत्तस्मात्, अन्यतः अन्यस्यां दिशि, चिपामि परिचालयामि, रामस्य मनश्चक्षुषी चेति शेषः । तावद्वाक्यालङ्कारे । जनस्थानभागानां जनस्थानस्यांशविशेषाणां । आत्मानं मनः ।

“आपन्न आपत्प्राप्तः स्या”दित्यमरः ।

“आत्मा ।... मन”इति शब्दकल्पद्रुमः ।

† राम इति । एवमस्तु त्वया यदुक्तं तथैव करोमीत्यर्थः । परिक्रामति इत्यस्तः पादक्षेपं करोति ।

(भ) सीतेति । प्रियसख्या वासन्त्या विनोदनोपाया आनन्दोत्पादनकारणानि जनस्थानस्य अंशविशेषदर्शनादीनीत्यर्थः, दुःखस्य आर्य्यपुत्रस्य मम च दारुणशोककष्टस्य सन्दीपना एव उद्धोधका एव जनका एवेत्यर्थः भविष्यन्तीति शेषः । इति मन्यते मयेत्यर्थं तत्कालीनसकलघटनास्मारकत्वादिति भावः ।

अत्र विनोदनोपायेभ्यस्तद्विरुद्ध-दुःखोत्पत्तेर्विषमालङ्कारः ।

(म) वासिति । देव देवेति विस्मये हिरुक्तिः ।

१ । सैकते इति पाठभेदः ।

आयान्द्या परिदुर्म्भनायितमिव त्वां वीक्ष्य वद्वस्तया

कातर्थ्यादरविन्दकुङ्कुलनिभो मुग्धः प्रणामाञ्जलिः ॥२७॥

सीता । दारुणासि सहि ! वासन्दि ! दारुणासि, जा एदेहिं
हिअन्नमम्मगूढसल्लसरिसेहिं पुणो पुणो मं मन्दभाङ्गीं अज्ज-
उत्तं वि दूणावेसि । (य)

(य) दारुणासि सखि ! वासन्दि ! दारुणासि, या एतैर्हृदयमर्म्मगूढशक्य-
सदृशैः पुनः पुनर्म्भां मन्दभागिनीं आर्थ्यपुत्रमपि दावयसि ।

अस्मिन्निति । अस्मिन् अङ्गुल्या निर्द्दिष्टे सम्मुखवर्त्तिनि । स्वयोगव्यवस्थापने एव
शब्दः । लतागृहे निकुञ्जे स्थित इति शेषः त्वं तस्याः सीतायाः जलाद्यानेतुं गोदावरीं
गताया इत्यर्थः मार्गं आगमनपथे दत्ते ईच्छन् चक्षुषी येन स तथोक्तः अभवः आसीः,
सम्भवसमयादतिरिक्तविलम्बेन तदागमनप्रतीक्षया तदागमनपथं दृष्टवानासीरित्यर्थः । सा
किन्तु सीता हंसैः कृतं कौतुकं जलविहारादिना कौतूहलं यस्याः तादृशी सती गोदा-
वय्या नद्या रोधसि तीरे चिरं अभूत् स्थितेति शेषः । हंसानां विविधक्रीडादर्शनकौतु-
कात् विलम्बितवतीत्यर्थः आयान्द्या गोदावरीतीरादागच्छन्त्या तथा सीतया त्वां परिदुर्म्भना
यितमिव विलम्बकरणात् तच्चिन्त्या सर्वतोभावेन दुःस्थितचित्तमिव वीक्ष्य दृष्ट्वा कातर्थ्यात्
त्वत्कोपसम्भावनाजनितभयेन विह्वलत्वात् अपराधं स्वीकृत्येति भावः अरविन्दकुङ्कुलनिभः
पद्मकलिकातुल्यः अतएव मुग्धः मुन्दरः प्रणामाय स्वावनतभावज्ञापनाय अञ्जलिः
पाणिद्वयसंयोगः वद्वः विहितः । कृतापराधपरिसार्जनायेति भावः ।

अत्र आर्थी उपमाऽलङ्कारः परिदुर्म्भनायितमिवेति क्रियोत्प्रेक्षया सङ्कीर्ष्येति ।

“दुर्म्भना विमना अन्तर्म्भना” इत्यमरः ।

अदुर्म्भना दुर्म्भना इवाचरित इतिदुर्म्भनायितः आचारार्थे आयिः मनसः सलीपथ ।

शार्ङ्गलविक्रीडितं वृत्तं ॥ २७ ॥

सीतेति । हृदयमर्म्मणि वक्षोमध्ये गूढं गुप्तभावेन निखातं यत् शक्यं

रामः । चण्डि ! जानकि ! इतस्ततो दृश्यस इव न चानु-
कम्पसे । (र)

हा हा देवि ! स्फुटति हृदयं, स्रंसते(१) देहवन्धः

शून्यं मन्थे जगदविरतज्वालमन्तर्ज्वलामि ।

सीदन्नन्धे तमसि विधुरो मज्जतीवान्तरात्मा

विष्वङ्गोहः स्थगयति, कथं मन्दभाग्यः करोमि ॥३८॥

इति सूच्छंति ।

शङ्कस्ततसङ्घैः एतैः तत्तत्स्थानप्रदर्शनैः तत्तद्घटनास्मृतिकारकवचनैश्चेत्यर्थः । अग्नि-
शब्दः समुच्चये आश्रयपुत्रश्चेत्यर्थः । दावयसि सन्नापयसि । टु टु उपतापे इत्यस्य
एत्यन्ते प्रयोगः । सन्नापकारिणी दारुणैवेति भावः ।

(र) राम इति । चण्डि ! अत्यन्तकुपिते ! अनवरतसीताचिन्तावशात् सीताया
सह पूर्वानुभूततत्तद्दृष्टदर्शनाच्च “इतस्ततो दृश्यस इव”ति रामस्य भ्रान्तिः, नतु वास्तव
किञ्चिदपि सीताया दर्शनं जातं भागीरथीवरप्रभावात् सर्वरेव तस्या अदृश्यत्वादिति बोध्यं ।
किन्त्वर्थे चकारः । किन्तु नानुकम्पसे न दयसे साक्षाद्गता सती आत्मापसम्भाषणादिना
मां प्रति दयां न करोषीत्यर्थः । साक्षाद्गता सती त्वं यदालापादिकं न करोषि, तव
मत्कृतनिर्वासनात् तव कोप एव कारणमिति भावः ।

“चण्डस्तुत्यन्तकोपन” इत्यमरः ।

हाहेति । हा हा देवि ! सीते ! हृदयं वक्षः स्फुटति विदीर्यते, देहवन्धः शरीरस्य
सन्धिवन्धनं स्रंसते ह्वलति, जगत् भुवनं शून्यं पदार्थरहितं अथच अविरता अविश्रान्ता
ज्वाला सन्नापो यस्मिन् तत् तयोक्तं मन्थे अनुभवामि, तथा अन्तः मध्ये ज्वलामि अन्तरं
दग्धं भवतीत्यर्थः शोकाग्निनेतिभावः । विधुरः शोकसन्नापेन टुटुवस्थः अन्तरात्मा

(१) स्रंसते इति भिन्नः पाठः

सीता । हद्दी हद्दी पुणोवि प्पमूढो अज्जउत्तो । (ल)

वास । देव ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

सीता । हा अज्जउत्त । मं मन्दभाइणीं उद्दिस्सिअ सअल
जीअलोअ मङ्गलाधारस्स दे जन्मलाहस्स वारं वारं संसइद
जीविददारुणो दसापरिणामोत्ति, हा हदद्धि । (व) इति सूच्छति ।

(ल) हा धिक् हाधिक् ! पुनरपि प्रमूढ आर्थपुत्रः ।

(व) हा आर्थपुत्र ! मां मन्दभागिनीमुद्दिश्य सकलजीवलोकमङ्गलाधारस्य ते
जन्मलाभस्य वारं वारं संशयितजीवितदारुणो दशापरिणाम इति, हा हतास्मि ।

जीवः सौदन् अवसन्नः सन् अन्धे अन्धङ्गणे गाढ इत्यर्थः तमसि अन्धकारे मज्जतीव
लोयत इव, तथा मोहः अज्ञानं विश्वक् समन्तात् सकलपदार्थानित्यर्थः स्थगयति आहृणोति
मोहावरणात् किमपि न न ज्ञानविषयी भवतीत्यर्थः । अतएव मन्दभाग्योऽहं कथं किं
करोमि, एकान्तासामर्थ्यात् कमपि प्रतिकारं कर्तुं न शक्नोमीति भावः ।

अत दारुणदुःखरूपकार्यं प्रति बहूनां कारणानामुक्तत्वात् समुच्चयोऽलङ्कारः, तथा
मन्दभाग्यः किं करोमीति वाक्यार्थं प्रति पूर्ववर्तिवाक्यार्थानां हेतुत्वात् काव्यलिङ्गं,
तथा ज्वालाया दुःखविशेषत्वात् मन्ये पदप्रयोगाच्च भावाभिमानिनी वाच्या गुणोत्प्रेक्षा च
एषानङ्गलिङ्गभावेन सङ्करः ।

“विधुरन्तु प्रविश्ये षे ।” “सर्वतो विश्वगित्यपौ”ति चामरः ।

स्फुटविकसन इति विकाशार्थोऽपि स्फुटधातुरत धातूनामनेकार्थत्वात् विदारणार्थं
मन्त्रव्यः ।

मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ३८ ॥

(ल) सीतेति । प्रमूढः सूच्छासुपगतः ।

(व) सीतेति सकलजीवलोकमङ्गलाधारस्य सततहितचेष्टनात् निखिलप्राणिनां
युभकरस्य ल्यर्थः जन्मलाभस्य लब्धजन्मनः सतः जन्मावधीत्यर्थः वारं वारं पुनः पुनः

तम । वत्से ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि, पुनस्त्वत्पाणि-
स्पर्श एव सञ्जीवनोपायो(१) रामभद्रस्य । (श)

वास । कथमद्यापि नोच्छसिति, हा प्रियसखि ! सीते !
क्वासि, सम्भावयात्मनो जीवितेश्वरम् । (ष)

सीता । ससम्भ्रमसुपसृत्य हृदि ललाटे च स्पृशति । (स)

वास । दिष्ट्या प्रत्यापन्नचेतनो रामभद्रः । (ह)

संश्रितं तिष्ठति याति वेति सन्देहमापन्नं जीवितं जीवनं यस्मात् स तथोक्तः, अतएव
दारुणः, तयोः कर्मधारयः ; दशापरिणामः अवस्थापरिवर्तनं इति हेतोः हताग्नि,
विश्वनाशेन प्रतिविश्वनाशवत् देवेन प्राणेश्वरनाशात् नाशिताग्नीत्यर्थः ।

घटयोः संयोग इत्यत्र संयुक्तौ घटाविति प्रतीतिवत् जन्मलाभस्येत्यत्र कश्चिजन्मन
इति प्रतीतिः “कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते” इति न्यायात् ।

(श) तमेति । सञ्जीवनोपायः चैतन्यसम्पादनोपायः ।

(ष) वासेति । अद्यापि अस्मिन्नपि क्षणे कथं न उच्छसिति न चैतन्यमापद्यते ।
सदासोक्तिरियं । आत्मनः स्वस्थाः जीवितेश्वरं प्राणनाथं रामं सम्भावय चेतय ।

(स) सीतेति । रामात् पूर्वं समाश्वस्येति बोध्यं । ससम्भ्रमं सत्वरं स्पृशति
रामस्य तिशेषः ।

(ह) वासेति । दिष्ट्या भाग्येन, प्रत्यापन्ना प्रतुपस्थिता चेतना संज्ञा यस्य
सः । विशेषचेष्टां विनापि यत् रामस्य चैतन्यसुपस्थितं तवात्माकं भाग्येनैव
हितुरिति भावः ।

रामः । आलिम्पन्नमृतमयैरिवप्रलेपै-
रन्तर्वा वह्निरपि वा शरीरधातून् ।
संस्पर्शः पुनरपि जीवयन्नकस्मा-
दानन्दादपरविधं तनोति मोहम् ॥३८॥

आनन्दनिमीलिताच्च एव । सखि ! वासन्ति ! दिष्ट्या वर्द्धसे । (च)
वास । देव ! कथमिव ? ।

रामः । सखि ! किमन्यत्, पुनःप्राप्ता जानकी । (क)

आलिम्पन्निति । संस्पर्शः कश्चिदनिर्व्वचनीय इति भावः अमृतमयैः पौष्टुषतुल्यैः
प्रलेपैः लेपनैः अन्तर्वा मध्यवर्त्तिनश्च शरीरधातून् अस्थिमज्जादीन् वह्निरपिवा वह्निर्वर्त्तिनश्च
शरीरधातून् रक्तमांसादीन् आलिम्पन्निव सम्यगलितान् कुर्वन्निव जीवयन् संज्ञां प्रापयन्
आनन्दात् मुखोत्पादनात् अकस्मात् तत्क्षणात् पुनरपि अपरविधं अन्यप्रकारं मोहं
अज्ञानं तनोति करोति ।

अत्र अपरविधमोहकरणासम्बन्धे ऽपि तत्सम्बन्धोक्ते रतिशयोक्तिः आलिम्पन्निवेति
किं योत्प्रेक्षया सङ्कीर्त्यते ।

वाशब्दः अपिवाशब्दश्च समुच्चये ।

सप्तशरीरधातवः । यथा मुञ्चतः “रसासृङ्मांसमेदीऽस्थिमज्जशुक्राणि धातवः ।”
प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥ ३८ ॥

आनन्देति । आनन्देन निमीलिताच्च एव सुद्विगतनयन एव न तु वासन्त्या समा-
लापार्थं उन्मीलितनयन इत्येवशब्दार्थः । अत्यन्तसुखानुभवसमये नयनसुद्वरणं प्रायेण
स्वाभाविकमिति द्रष्टव्यं । दिष्ट्या भाङ्ग्येन । कस्यचित् मङ्गलविशेषस्य प्राप्ते ‘दिष्ट्या
वर्द्धसे’ इत्युक्तिः प्रायेण नाटकादौ दृश्यते ।

(क) राम इति । किमन्यत् अन्यत् किं ब्रवीमीत्यर्थः ।

वास । अयि देव ! क्व सा ? ।

रामः । स्पर्शसुखमभिनीय । पश्य, नन्वियं पुरत एव । (ख)

वास । अयि देव ! किमिति मर्मच्छेददारुणैरेभिः प्रलापैः
प्रियसखीदुःखदग्धामपि पुनर्मन्दभागिनीं मां दहसि । (ग)

सीता । ओसरिदुमिच्छामि, एसो उण चिरसम्भाव सोस्म-
सीअलेण अज्जउत्तप्फंसेण दीहदारुणं वि सन्दावं भक्ति-
हरन्तोण(१) वज्जलेवोवणद्धो विअ सिहन्तणीसहविवज्जत्थो-
वेवदि अवसो विअ मे हत्थो । (घ)

(घ) अपसर्त्तुमिच्छामि, एष पुनश्चिरसम्भावसौम्यशीतलेनार्थ्यपुदम्पशेन दीर्घदारुण-
मपि सन्नापं भटिति हरता वज्रलेपोपनद्ध इव खिद्यन्निःसहविपर्यस्तो वेपते अवश इव
मे हस्तः ।

(ख) राम इति । नन्विति वासन्तीसम्बोधने । इयं प्राप्ता जानकी पुरत
एव अग्रत एव, न तु दूरे इत्येवमशब्दार्थः । वर्त्तत इति शेषः ।

(ग) वासिति । मर्मच्छेदेन हृदयान्तस्तलाघातेन दारुणैः, एभिः पुनःप्राप्ता
जानकी'त्यादिभिः प्रलापैः वास्तविकसीताभावादनर्थकवचनैः प्रियसख्याः सीताया दुःखेन
विग्रहकष्टेन दग्धामपि सन्तप्तामपि मन्दभागिनीं मां किमिति कथं पुनर्दहसि ।
वन्तुतः सीता नास्तेव तथापि सा पुरतो वर्त्तत इति अवगात् तद्विरहदुःखं द्विगुणीभूया-
भिवर्द्धत इति भावः ।

(घ) सीतेति । अपसर्त्तुं दूरं गन्तुं । चिरसम्भावेन चिरानुरागेण सौम्यः
सुन्दरः शीतलश्च तेन । दीर्घः बहुकालीयः अतएव दारुणस्तं । भटिति शीघ्रं
स्पर्शचण एवेत्यर्थः हरता नाशयता । वज्रलेपिन वज्रवत् कठिनलेपिन उपनद्धः वद्ध

(१) ओल्लवन्तो ण इति क्वचित् पाठः ।

रामः । सखि ! कुतः प्रलापाः । (ड)

गृहीतो यः पूर्व' परिणयविधौ कङ्कणधर-
श्चिरं स्वेच्छास्पर्शैरमृतशिशिरैर्यः परिचितः ।

सीता । अज्जउत्त ! सो ज्जेव दाणिं सि तुमं । (च)

रामः । स एवायं तस्यास्तुहिनकरकौपम्यसुभगो-

मयालम्बः पाणिर्ललितलवलीकन्दलनिभः ॥४०॥

(च) आर्य्यपुत्र ! स एवेदानीमसि त्वं ।

इव दृढसंयुक्त इवेत्यर्थः कथमन्यथा उत्तोलयितुं न शक्यत इति भावः । स्विद्यन्
सात्त्विकभावोद्रेकात् घर्माक्तः सन् निःसहं अक्षमं यथा स्यात्तथा विपर्य्यस्तः रामगात्रो-
परिपतितः अतएव अब्रशइव जइ इव मे मम हस्तः वेपते कम्पते । स्वगतवटुक्तिरियं ।

(ड) राम इति । कुतः कस्माद्गृहीतोः प्रलापाः 'पुनः प्राप्ता जानकौ'त्यादि
वाक्यानि अनर्थकानि भवेयुः अपितु कुतोऽपि नेत्यर्थः । सत्यमेव पुनः प्राप्ता जानकौ
ति भावः ।

सम्यगनुभवप्रमाणेन तत्सत्यत्वं प्रतिपादयति गृहीत इति । पूर्व' पूर्वकाले परि-
णयविधौ विवाहकरणकाले कङ्कण' विवाहकालधारणीयसुतं धरतीति कङ्कणधरः यः
पाणिः रामश्च गृहीतः धृतः, मया रामेण मया सीतया चेतिशेषः । विवाहकाले वरेण
वध्वाः पाणिग्रहणस्य शाश्वतीयत्वादिति भावः । तत्र रामेण सीतायाः पाणिरिव गृहीतः,
सीतयातु रामस्य पाणौ गृहीतेऽपि रामग्रहणं जातं अवयवेऽप्यवयविनो वृत्तित्वस्वीकारा-
दिति न श्लेषभङ्गः । तथा यः पाणिः रामश्च अमृतशिशिरैः पीयूषतुल्यशीतलैः स्वेच्छया
निजिच्छामावेशैव नतु केनचिदपरकारणेनेत्यर्थः ये स्पर्शास्तैः चिरं परिचितः सीतायाः
पाणिरयं आर्य्यपुत्रश्चायमित्येवमप्रकारेण विशेषणावगतः ।

(च) सीतेति । उक्तश्लोकाद्धेन निजपाणि-रामचन्द्रयोरुभयोरैवावगमात्तत्र
रामरूपमर्थमादाय सीता स्वगतवटुव्रीति आर्य्यपुत्रेति । इदानीं इदानीमपीत्यर्थः त्वं

इति गृह्णाति । (छ)

सीता । हृद्दी हृद्दी ! अज्जउत्तप्फंसमोहिदाए प्पमादो क्व्
मे संवुत्तो । (ज)

(ज) हा धिक् ! हा धिक् ! आर्यपुत्रस्पर्शमोहितायाः प्रमादः खलु मे
सम्बुत्तः ।

स एवासि तिष्ठसि, त्वयि न किञ्चिद्वैषम्यं लक्ष्यत इत्यर्थः । पूर्वं यथा मां प्रति तवा-
लौकिकदयानुरागादय आसन् इदानीमपि तथैव विद्यन्ते, मम तु दुरदृष्टवशादेव नाना-
विधा दुरवस्था जातेति भावः ।

रामस्तु पूर्वोद्धेन स्वाभिप्रेतं सीतापाणिरूपमेवार्थमादाय स्ववाक्यमुपसंहरति स
एवायमिति । नया तुहिनानां हिमानां करकाणां वर्षोपलानाञ्च यदौपम्यं अतिशीतल-
त्वेन सादृश्यं तेन सुभगः सुन्दरः सुस्पृश्य इत्यर्थः, तथा ललितं कीमलं यत् लवण्णाः
वृक्षविशेषस्य (नोयाडि इति लीयाल इति च प्रसिद्धस्य) कन्दलं नवाङ्कुरः तन्निभस्तत्तुल्यः
शीतल इत्यर्थः, अयं स एव तस्याः सीतायाः पाणिः करः लब्धो गृहीतः । सर्व्वथा
पूर्ववदनुभूयमानत्वात् नास्त्रय संशय इति भावः ।

अत्र पूर्वोद्धेन स्वाभाविकैकार्यकशब्दैः सीतापाणि-रामरूपानेकार्थाभिधानात् अर्थ-
ज्ञात्रालङ्कारः तिस्रो लोपोपमाश्च, एतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

“कङ्कणं ।...हस्तसूत्रं ।” “कन्दलं । नवाङ्कुर” इति च शब्दकल्पद्रुमः । “तुषार
स्तुहिनं हिम” । “वर्षोपलस्तु करका” इति चामरः ।

पूर्वमिति “कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे” इति द्वितीया ।

“गृह्णासि ते सौभगत्वाय हस्त”मित्यादिसन्तलिङ्गात् वरस्य वध्वाः पाणियहणं कर्त्तव्य-
तयाऽभिहितं ।

शिखरिणी वृत्तम् ॥ ४० ॥

(छ) इतीति । गृह्णाति रामः सीताया हस्तमिति शेषः ।

(ज) सीतेति । आर्यपुत्रस्य स्पर्शेन मोहितायाः कर्त्तव्याकर्त्तव्यज्ञानानुश्यायाः

रामः । सखि ! वासन्ति ! आनन्दनिमीलितेन्द्रियः साध्वसेन
परवानस्मि, तत्त्वं तावदेनां धारय । (भ्र)

वास । कष्टम्, उन्माद एव । (ज)

सीता । ससम्भ्रममाक्षिप्यापसंपति । (ट)

रामः । हा धिक् प्रमादः, हा धिक् प्रमादः । (ठ)

करपल्लवः स तस्याः सहसैव जडाज्जडः परिभ्रष्टः ।

सात्त्विकभावोद्रेकेण स्तब्धाया इत्यर्थः, प्रमादः अनवधानता संवृत्तः जातः । असावधान-
तयैवाहं हस्तं नापसारितवती, कथमन्यथा आर्य्यपुत्रो धर्तुं शक्तं यादिति भावः ।

अत्र प्रमादं प्रति मोहितत्वं हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

(भ्र) राम इति । आनन्देन निमीलितानि मुद्रितानि स्वस्वकार्य्यकरणे असमर्था-
नौति यावत् इन्द्रियाणि हस्तपदादीनि यस्य सः, अतएव साध्वसेन हस्तमाकृष्य सीता-
चन्द्रपसरतीतिभयेन परवान् पराधीनोऽस्मि हस्तेन गाढं धारयितुं चक्षुषा वा सम्यङ्-
निर्द्देष्टुं न स्वयं न शक्नोमीत्यर्थः । तत्तस्मात् । एनां मया शिथिलभावेन धृतां
सीतां धारय ।

(ज) वासिति । उन्माद एव रामस्य मतिभ्रंश एव जातः, एतदेव कष्टं सीता-
शोकादपि गुरुतरं दुःखमित्यर्थः । कथमन्यथा अविद्यमानायामपि सीताया तत्
प्रत्यक्षमिवायं करोतीति भावः ।

(ट) सीतेति । ससम्भ्रमं सत्वरं, आक्षिप्य रामधृतं स्वकरमाकृष्य अपसंपति
दूरमितिशेषः ।

(ठ) राम इति । प्रमादोऽनवधानता समेत्यर्थः ।

कार्य्यप्रदर्शनेन कारणीभूतं प्रमादं समर्थयति करेति । सर्वैवैव सात्त्विक-
भावोदयादिति हेतुर्वोध्यः । जडः अलस उत्तोलयितुमशक्यप्राय इत्यर्थः प्रकम्पी
कम्पमानः खिद्यन् घर्माक्तः तस्याः सीतायाः स गृहहीतपूर्वः करपल्लवः, जडादलस्रात्

परिकम्पिणः प्रकम्पी करान्मम स्खियतः स्खियन् ॥४१॥

सीता । हद्दी हद्दी ! अज्जवि अणवत्थिदत्थिमिदमूढघूसन्तण-
अणो ण पज्जवत्यावेदि अत्ताणअं । (ड)

(ड) हा धिक्, हा धिक् ! अद्यापि अनवस्थितस्तिमितसूढघूर्णन्नयनो न
पथ्यवस्थापयत्यात्मानम् ।

गाढं धारयितुमसमर्थादित्यर्थः परिकम्पिणः कम्पमानात् स्खियतः वर्माक्तात् मम करात्
सहस्रैव तत्क्षणादेव मम गाढधारणाभिप्रायोत्पत्तिक्षण एवेत्यर्थः परिस्रष्टः खलितः ।
यदि सावधानतयाऽहं गाढं धारयितुमशक्त्वा तदा न तस्याः करः परिभ्रष्टोऽभविष्यत्,
सुतरां मम प्रमाद एव जात इति भावः ।

अथ परिभ्रंशं प्रति जडत्वं परिकम्पित्वं स्खियत्त्वञ्च हेतुरिति पदार्थहेतुकं
काव्यलिङ्गमलङ्कारः करपल्लव इति लुप्तोपमया सङ्कीर्णः । परस्परस्पर्शेन सीतारामयो
रुभयोरपि, सात्त्विकभावो जात इति वस्तुना वस्तुध्वनिः । तथाच साहित्यदर्पणं—

“स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ विषयः ।

वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका मताः ॥”

मात्रासम्बलितेयमार्थाजातिः, तथाचोक्तं श्रुतबोधे—

“यस्याः पादे प्रथमे द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेऽपि ।

अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्ये”ति ॥ ४१ ॥

(ड) सीतिति । अनवस्थिते सहसा हस्तपरिभ्रंशेन व्याकुलतया अस्थिरै,
स्तिमिते अनुभूतस्पर्शसुखस्मरणेन निश्चले कस्यचित् वस्तुनः स्मरणकाले नयनं
निश्चलं भवतीति स्वभावः, मूढे कस्यां दिशि सीता द्रष्टव्येति निश्चयाभावात् अप्रतिभे,
घूर्णन्ती सीताया निरूपनार्थं इतस्ततो भ्रमतीच नयने यस्य स तथोक्तः । अद्यापि
अस्मिन्नपि समये आत्मानं हृदयं न पथ्यवस्थापयति न प्रकृतिस्यं कर्तुं शक्नोती-

बस । सस्नेह हास कौतुकं निर्वर्णम् । (ढ)

सखे दरोमाञ्चितकम्पिताङ्गी जाता प्रियस्पर्शसुखेन वत्सा ।

मरुन्नवाभःप्रविधूतसिक्ता कदम्बयष्टिः स्फुटकोरकेव ॥४२॥

सीता । स्वगतम् । अह्वहे ! अवशेण एदेण अत्ताणएण लज्जा-
विदह्नि भअवदीए तमसाए, किंत्ति किल एसामणिस्सदि,
एसो दे परिच्चाओ एसो अ हिअआसङ्गोत्ति । (ण)

(ण) अहो ! अवशेन एतेनात्मना लज्जापिताम्नि भगवत्या तमसया, किमिति
किलैषा मंस्यते एष ते परित्यागः एष च हृदयासङ्ग इति ।

व्यर्थः आर्य्यपुत्र इति शेषः । अकस्मान्नष्टलब्धस्य सहसैव पुनः प्रणाशात् महा-
सम्भ्रमेणेति भावः ।

(ढ) तमेति । तमसायाः सीतां प्रति कन्यावद्वावहारात् खे हः, सीता स्वयमेव स्पृष्ट-
वती पुनः स्वयमेवापस्तमेति हासः प्रष्टुमिच्छाभवति किन्तु कार्य्यतो न पारयतीतिकौतुकं ।

सखे देति ! वत्सा सीता प्रियस्य दयितस्य गमभद्रस्य स्पर्शसुखेन हेतुना
सखे दानि घर्माक्तानि, रोमाञ्चितानि पुलकितानि, कम्पितानि च अङ्गानि हस्तपदाद्य-
वयवा यस्याः सा तथोक्ता सती मरुता वायुना नवाभसा नूतनवृष्टिजलेन च यथाक्रमं
प्ररिधृता कम्पिता सिक्ता आर्द्रोक्ता च सा तथोक्ता, तथा स्फुटाः विकसिताः कोरकाः
कलिका यस्याः सा स्फुटकोरका कदम्बयष्टिरिव कदम्बदण्ड इव दृश्यायमानकदम्बवत्
इवेत्यर्थः जाता सम्भूता ।

अतोपमाऽलङ्कारः 'मरुन्नवाभः प्रविधूतसिक्ते'ति यथासंख्यालङ्कारेण सङ्कीर्य्यते ।

रोमाञ्चा एषां सञ्जाता इति रोमाञ्चितानि तारकादिस्त्रादित् च ।

इन्द्रवज्रोपिन्द्रवज्रोर्भेलनाटुपजातिर्हत्तं ॥ ४२ ॥

(ण) सीतेति । अवशेन जडेन कार्य्यकार्य्यज्ञानहीनेनेति यावत् एतेन

रामः । सर्वतोऽवलोक्य । कथं नास्त्रेव, नन्वकरुण ! वैदेहि ! । (त)
 सीता । सञ्चं अञ्जरुणद्धि, जा एवंविधं तुमं पिकवन्ती णं
 धरामि ज्जेव जीविदम् । (थ)

(थ) सत्यमकरुणाभि, या एवंविधं त्वां प्रेक्षमाणा ननु धराम्येव जीवितं ।

मर्दायेन आत्मना मनसा द्वारेण भगवत्या तमसया लज्जापिताभि सलज्जीकृताभि । मनो यदि न मानार्थ्यपुत्रं प्रष्टुं न प्रेषयिष्यत् तदा नाहं तमप्राच्यामिति स्पर्शकृतलज्जां प्रति मन एव हेतुरिति भावः । एष ते परित्यागः एष च हृदयस्य आसङ्ग आसक्तिः रामं प्रत्यनुराग इति यावत् । परित्यक्तायाः परित्यागकर्त्तारं प्रति महामानकरुणस्यै वैचित्र्यात् इदानीमनुरागवशात् तव रामस्य समीपगमनेन तत्क्षणात् पुनः प्रत्यावर्त्तनेन च उभयोरपि क्षणभङ्गुरत्वेन तुच्छत्वात् परित्यागहृदयासङ्गयोः किमपि मूल्यं नास्तीति भावः । इति एतत् एषा तमसा किमिति किं संस्यते मनसा करिष्यति । इत्यहं शङ्के इति भावः ।

लज्जापितेति ग्लान्तलज्जधातोरपु ततः कर्मणि क्तः । आत्मनेति करणे तृतीया । तमसयेति तु प्रयोजककर्त्तरि तृतीया ।

(त) राम इति । सर्वतः समन्ततः सर्वासु दिक्षित्यर्थः । कथमिति सभावना मन्थयं । नास्त्रेव अस्मिन् स्थाने सीतेतिशेषः । नन्वित्यनुनयसम्बोधने । अकरुणे ! निर्दये ! वक्ष्यमाणकासौख्यनान्वयात् दाक्यसमाप्तिः ।

(थ) सीतेति । या अहं । एवंविधं दारुणमहाशोकाविह्वलमित्यर्थः त्वां प्रेक्षमाणा पश्यन्ती जीवितं जीवनं धरामि विभर्षि, नतु त्यजामौल्येव शब्दार्थः । दयितस्य पतुरेवंविधशोकार्त्तलदर्शनेन पत्रा हृदयविदारणस्यै वैचित्र्यादिति भावः । अत्रापि नन्वित्यनुनये ।

रामः । क्वासि, देवि ! प्रसीद, न मामिव'विधं परि-
त्यक्तुमर्हसि ! (द)

सीता । अइ अज्जउत्त ! विवरीदं विअ एदं । (ध)

वास । देव ! प्रसीद प्रसीद, खेनैव लोकोत्तरेण धैर्येण
संस्तम्भयातिभूमिगतविप्रलम्भमात्मानं, कुतोऽत्र मे प्रियसखी
सीता । (न)

(ध) अयि आर्यपुत्र ! विपरीतमिविदं ।

(द) राम इति । एवं विधं दारुणमहाशोकविह्वलं । पतिव्रतायाः पद्मरा-
शोकार्तस्य अशरणस्य पतुः परित्यागस्यानौचित्यादिति भावः ।

(ध) सीतेति । इदं 'न मामिव'विधं परित्यक्तुमर्हसी'ति त्वयोक्तं वचनं
विपरीतमिव घटनाक्रमेण विप्रतिषिद्धमिव ; तथा च त्वमेव पूर्णगर्भतया नितान्तकातरा-
मेकाकिनौ मां परित्यक्तवान्, नतु तद्वदहं त्वां कदापि परित्यक्तवती, सुतरामिदं तव
वचनं विपरीतवत् (उल्टासत) प्रतिभातीति भावः । इदं विपरीतमेव इतुप्रक्तौ
कर्कशभाषित्वं स्यात् तच्च परमपतिव्रतायाः सीताया नितान्तमनुचितं, सुतरामिवशब्द-
प्रयोगेण कविना सीताया विनयो रचित इति भाव्यम् ।

(न) वासिति । खेनैव स्वकीयेनैव नतु परोपदेशजनितेनेत्येवशब्दार्थः, लोका-
त्तरेण सर्वलोकातिगेन धैर्येण अतिभूमिगतः चरमसीमां गतः विप्रलम्भः विच्छेदः सीता-
विरहजनितशोक इत्यर्थः यव तं तयोक्तं आत्मानं स्वहृदयं संस्तम्भय प्रकृतिस्थं कुरु ।
आत्मना धैर्यावलम्बनं विना न खलु परोपदेशेन शोकोद्विग्रसनसः स्थिरता सम्भवती-
ति भावः ।

“विप्रलम्भो विप्रयोग” इत्यमरः । “अतिभूमिः । आधिक्य”मितिशब्दकाल्यद्रुमः ।

प्रसीद प्रसीदेति दैव्ये द्विरुक्तिः । आत्मस्तम्भनेनैव मां प्रति प्रसन्नता स्यादिति भावः ।

रामः । व्यक्तं नास्ति, कथमन्यथा वासन्त्यपि तां न पश्येत्,
अपि खलु स्वप्न एष स्यात्, नचास्मि प्रसुप्तः कुतो वा रामस्य
स्वप्नः, सर्वथा स एवैष भगवानेकवारपरिकल्पनानिर्मितो (१)
विप्रलम्भः पुनःपुनरनुवध्नाति । (प)

सीता । मए ज्जेव दारुणए विप्पलद्धो अज्जउत्तो । (फ)

(फ) मयैव दारुणया विप्रलम्भ आर्य्यपुत्रः

(प) राम इति । नास्ति सीता न विद्यत इति व्यक्तं स्पष्टं । अन्यथा सीताया
विद्यमानत्वे वासन्त्यापि प्रभाववती वनदेवतापिकथं तां सीतां न पश्येत् द्रष्टुं न शक्नुयात् ।
सुतरामत्र सीता नास्तिरेवेति भावः । एष सीतानुभवः स्वप्नः स्यात् भवेत् । अपिशब्दः
सम्भावनायां खलु वाक्यालङ्कारि । इति सम्भावयामीत्यर्थः । स्वयमेव स्वप्नं निरस्वति
नचेति । नच अहं प्रसुप्तो निद्रितोऽस्मि, अतएव रामस्य कुतः स्वप्नः, अपितु कथमपि
नेत्यर्थः । निद्रितावस्थायां विषयानुभवस्यैव स्वप्नत्वात् निद्राऽभावेन स्वप्नस्याप्यभाव
इति भावः तथाच साहित्यदर्पणं ।

“स्वप्नोनिद्रासुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः ।”

स्वयमेव निश्चिनोति सर्वथेति । स पुर्वानुभूत एव न पुनर्नूतन इत्येवशब्दार्थः ।
भगवान् अघटनीयघटनासामर्थ्यात् माहात्म्यावान्, अनेकवारपरिकल्पनया बहुवारचिन्तया
निर्मितः कृत, विप्रलम्भः वञ्चना इयं सीतेति भ्रमबुद्धिजनिता प्रतारणेति यावत् पुनःपुन
वारंवारं मां अनुवध्नाति अनुसरति, इयं सीतेति भ्रमबुद्ध्या बहुवारं पूर्वं प्रवञ्चित
आसं इदानीमपि तथैव प्रवञ्चितोऽस्मीत्यर्थः । वस्तुतः सीता नास्तिव, किन्तु इयं
सीतेति ज्ञानं पूर्ववञ्चान्तिरेवेति भावः ।

“विप्रलम्भः ।...वञ्चनं” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

(फ) सीतेति । दारुणया निर्दयत्वाद्भीषणया मयैव नत्वन्येन केनचित्प्रमादि-

(१) परिकल्पितनिर्मितः । परिकल्पितनिर्माता इतिपाठान्तरद्वयं ।

वास । देव । पश्य पश्य । (व)

पौलस्त्यस्य जटायुषा विघटितः कार्णायसोऽयं रथः

पश्यैते पुरतः पिशाचवदनाः कङ्कालशेषाः खराः ।

खड्गच्छिन्न जटायुपक्षतिरितः सीतां ज्वलन्तीं वहन्

अन्तर्ब्याकुलवियुदम्बुद इव द्यामभ्युदस्थादरिः ॥४३॥

नेत्यर्थः आर्यपुत्रो विप्रलब्धः प्रतारितः । यतोऽत्र विद्यमानाऽप्यहं नाश्रासयामौति भावः ।

(व) वासिति । पश्य पश्येति विस्मये द्विकृतिः ।

पौलस्त्यस्येति । जटायुषा जटायुना विघटितः भग्नः अयं पुलस्त्यस्यापत्यं पौल इति पौलस्त्यो रावणस्तस्य कृष्णं न अयसा कालवर्णेन लौहेन कृत इति कार्णायसः रथो विद्यत इति शेषः । पुरतः अस्माकमगतः एते दृश्यमानाः पिशाचवदनाः येषां ते पिशाचवदनाः नानाविधविकृतसुखा इत्यर्थः कङ्कालशेषाः कालेन मांसादीनां लोपात् अस्थिमाः । वशिष्टाः खराः रावणरथवाहका आकाशचारिणो अश्वतरा विद्यन्ते इति शेषः तत् पश्य । तथा खड्गेन अस्मिन् क्षिप्त्वा जटायोः पक्षती पक्षमूलद्वयं येन स तथोक्तः अरिः तव शत्रुः रावणः ज्वलन्तीं क्रोधेन उत्तेजितां लावण्यकान्तिद्वारा समुज्ज्वलां वा सीतां वहन् धारयन् अन्तर्मध्ये व्याकुला विचलिता वियुत् तडित् यस्य स तथोक्तः अम्बुदो मेघ इव इतः अद्भुत्या निर्द्दिश्यमानादस्मात् स्थानात् द्यां आकाशं अभ्युदस्थात् उल्यितवान् ।

अत्रोपमाऽलङ्कारः । अभ्युत्पूर्वः स्थाधातुरुन्नतिरूपार्थवाचकतया ऊर्ध्वगमनार्थस्वावाचक इत्यवाचकालदोषः, किन्तु 'अन्तर्ब्याकुलवियुदम्बुदनिभं शत्रुर्नभसुप्रलित' इति पाठेन निर्दोषः ।

सन्नासिवेशधारी रावणः सीतामपहृत्य रथेनाकाशपथे गन्तुमारिभे, दशरथसखी जटायुसदवलीक्य युद्धेन रावणस्य रथं वभञ्ज शरीरञ्च क्षतविक्षतञ्चकार, तदा रावणो मायायुद्धेन तस्य पक्षद्वयं छित्वा सीतां जहारिति रामायणी वार्ता । ब्रह्मणश्चतुर्थ-

सौता । सभयम् । अज्जउत्त ! तादो वावादीअदि अहञ्च
अवहरिआमि, परित्ताहि परित्ताहि । (भ)

रामः । सवेगमुत्थाय । आः पाप ! तातप्राणसौताऽपहारिन् !
क्व यासि ? । (म)

वास । अयि देव ! राक्षसकुलप्रलयधूमकेतो ! अद्यापि ते
मन्युविषयः ? । (य)

(भ) आर्यपुत्र ! तातो व्यापाद्यते अहञ्च अपक्रिये, परिवायस्व परिवायस्व ।

मानसपुत्रस्य पुत्रस्यास्य पुत्रो विद्यवा, तस्य पुत्रो रावण इति रामायण-
मनुसन्धेयं ।

अर्धं कस्मिन्नेव श्लोके कविना सान्त्विकारान्तजटायुशब्दौ दर्शितौ । तथाच
विरूपकोषः “जटायुश्च जटायुषा” । “यो दिवौ ईस्त्रियावध”मित्यादि । “स्त्री पक्षती
पक्षमूल”मिति चासरः ।

शाद्लविक्रीडितं वृत्तं ॥ ४३ ॥

(भ) सीतेति । तातः पितृकल्पस्य अशुरस्य दशरथस्य मित्वेन तत्स्थान-
पातित्वान् पिता जटायुरित्यर्थः व्यापाद्यते हन्यते रावणेनेति शेषः । परिवायस्वेति
सम्भ्रमे विरक्तिः । मां जटायुश्च रक्षेत्यर्थः ।

(म) राम इति । आ इति कोपसूचकमव्ययं । पाप ! हृत्लेन परप्राण-
परभार्यापहरणात् पापयुक्त ! तातस्य जटायोः प्राणान् सौताञ्चापहरतीति स तथोक्तः
गृहादित्वात् णिन् । तत्सम्बोधनं ।

“आस्तु स्यात् कोपपीडयो”रित्यमरः । पापादिशब्दानां पापयुक्तादौ निरुद्धा अजहत्
स्वार्था लक्षणेति नैयायिकाः । उपादानलक्षणेति आलङ्कारिकाः तन्मतमनुष्ठत्यामरसिं-
होऽप्याहस्य “विषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादिचि”ति ।

(य) वासेति । राक्षसकुलस्य रावणादिराक्षससमूहस्य प्रलये विनाशे धूम-
केतुः अगुभसूचकोनक्षत्रविशेषः तत् सम्बोधनं । यथा धूमकेतुदये लोकानाम-

सीता । अहो ! उन्मत्तिञ्च द्वि सञ्जुत्ता । (र)

रामः । अन्वर्थ एवायमधुना प्रलापो वर्त्तते (ल) ।

(र) अहो ! उन्मत्तिकास्मि सञ्जुत्ता ।

मङ्गलसूचनं स्यात् तथा रामजन्मन्यपि सति राक्षसकुलस्थामङ्गलसूचनमासीदित्यध्यात्म-
रामायणे द्रष्टव्यं । अद्यापि सकलराक्षसानामभावसमयेऽपि ते तव राक्षसवंशध्वंस-
कर्तुरित्यर्थः मन्यविषयः प्रीतिविषयः ? अपितु कथमपि नित्यर्थ इति काकुत्स्तरण
व्यव्यते ।

अत्र निरङ्गं केवलरूपकमलङ्कारः ।

“कुलं जनपदं गोत्रं सजातीयगणेऽपिच”ति मेदिनी । “अग्रत्पातौ धूमकेतू”
इत्यमरः । “धूमः केतुरस्य । उत्पातः सधूमतार”ति रघुनाथः ।

धूमकेतोरुदयः प्रायेण लोकानाममङ्गलसूचकः । तथाचाह वराहसंहिताटीकायां
भट्टोत्पलः ।

“अचिरस्थितोऽतिहृष्ट स्फूर्त्तितः स्निग्धमूर्त्तिरुदगुदितः ।

ऋस्वतनुः प्रसन्नः केतुर्लोकस्याभावाय न शुभो विपरीतो

विशेषतः शक्रचापसङ्घातः । द्विविचतुश्चूली वा दक्षिणसंस्थश्च स्रुतुकरः ।”

(र) सीतेति । उन्मत्तिका दारुणशोकभयाविगात् उन्मादरोगग्रस्ता । कथ-
मन्यथा अतीतघटनानां वर्त्तमानवत्प्रतीत्या आर्य्यपुत्र ! तातो व्यापाद्यत इत्यादि प्रसपा-
मीति भावः । उन्मादमाह भावप्रकाशे

“धीविधमः सत्त्वपरिप्लवश्च पथ्याकुलादृष्टिरधीरता च ।

अवङ्गवाक्त्वं हृदयञ्च शून्यं सामान्यमुन्मादगदस्य लिङ्गम् ॥”

(ल) राम इति । अयं ‘आः पाप !’ इत्यादि पूर्वोक्तो मम वाक्यविन्यासः
अन्वर्थो यथार्थ एव पूर्वमासीदिति शेषः नतु प्रलाप इति एव शब्दार्थः । तदानीं जटायु-
प्राणसीतापहरणादिघटनानां वास्तविकत्वादिति भावः । किन्तु अधुना प्रलापो वर्त्तते

उपायानां भावादविरतविनोदव्यतिकरै- (१)

विमद्द्वैवीराणां जगति जनितात्यङ्गतरसः ।

वियोगो मुग्धाक्ष्याः स खलु रिपुघातावधिरभूत्

अथं तूष्णीं सद्यो निरवधिरिदानीन्तु विरहः (२) ॥४४॥

तदेव वचनं निरर्थकं भवतीत्यर्थः । जटायुप्राणमीताहरणयो रवास्तविकलात् दारुणशोकाविगेन उन्मत्तत्वाच्चिति भावः ।

ज्ञात्वा तर्हि कथं प्रलापं करोपीत्यत आह उपायानामिति । उपायानां सीता-
द्वारसाधनानां सन्धिविग्रहादीनां भावात् विद्यमानत्वात् अविरतः अविश्रान्तः विनोदानां
मनःस्फूर्तिकराणां सीतोद्धारणाय तदन्वेषणसीतुवन्धनसन्ध्यादिव्यापाराणामित्यर्थः व्यतिकरः
परस्परमेलनं येषु तैस्तयोक्तैः वीराणां लक्षणहनुसदादिशराणां विमद्द्वैः युद्धादि-
व्यापारैः जगति भुवने जनितः उत्पादितः अत्यङ्गतरसः महानङ्गुतनासा रसो धेन न
तयोक्तैः वियोगो विच्छेदः रिपूणां रात्रणादिगवूणां घातो बध एव अवधिः श्रेष्ठसीता
यस्य स तादृशः अभूत् . रात्रणादिवधानन्तरमेव सीतया सनमवश्यमेलनसम्भवादिति
भावः । तु क्विन्तु इदानीमिदानीन्तनः एतत्कालवर्तीत्यर्थः विरहः सीताविच्छेदः
निरवधिः अन्तोमः अनन्तकालस्थायीत्यर्थः सतत्वेन कदाविदपि पुनर्मेलनासम्भवादिति
भावः । अतएव कथं केन प्रकारेण तूष्णीं पूर्ववदुपायाभावात् मौनभावेन सद्यः सादं
शक्यः स्यात् अपितु कथमपि नित्यर्थः । परीवाहन्यायेन दारुणशोकदुःखं रोदनप्रला-
पादिभिरिव सोढुं शक्यते, नतु पुटपाकन्यायेन मौनभावेन भयङ्करसन्तापादतएवमप्रलापं
करोमीति भावः ।

अत्रोपमानभूतात् पूर्वविरहादुपभयस्य दानीन्तनविरहस्याधिक्यवर्णनात् व्यतिरेका-
लङ्कारः, वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमर्थापत्तिश्च एषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । तथा
वियोगशब्दे सत्यपि पुनर्विरहपदोपादानात् दर्पणोदाहृत "जल्लुर्विस"मित्यादिवत् पुन-

(१) विनोदव्यतिकर इति क्वापि पाठः ।

(२) अथं त्वप्रतिविधः । इति पाठभेदः ।

मीमा। शिरवधित्ति हा हृदस्मि मन्दभाङ्गणी । (व)
इति गीदिति ।

रामः । हा कष्टम् । (श)

व्यर्थं यत्र कपीन्द्रसख्यमपि मे, वीर्यं हरीणां वृथा,
प्रज्ञा जाम्बवतोऽपि, यत्र न गतिः पुत्रस्य वायोरपि ।

(व) निरवधिरिति हा हतास्मि मन्दभागिनी ।

कृतादोषः तद्वत् सर्वनामशब्देन परामर्शे तु निर्दोष एव, तथाच “कयं तूष्णीं सञ्चो
निरवधिरिदानीं पुनरसा”विति ।

साहित्यदर्पणे “अङ्गुतो विस्मयस्याधिभाव”इत्याद्युक्तोऽङ्गुतरसो ज्ञेयः ।

शिखरिणी वृत्तं ॥ ४४ ॥

(व) सीतेति । निरवधिः इदानीन्तनो वियोगः असीमो भवेदित्यर्थः, इत्यतः
मन्दभागिनी दुर्भाग्यवती अहं हतास्मि, दैवेन विनष्टवत् कृतापि पुनर्विनाशितास्मीत्यर्थः ।
आर्थपुत्रस्यैव मुखे इदानीन्तनविरहस्य निरवधित्वश्रवणेन पुनर्मेलनाशया अपि अस-
त्त्वात् जीवत्या मम सर्वप्रकारसुखस्यासम्भवादिति भावः ।

(श) राम इति । कष्टम् । अप्रतिविधेयत्वादिदानीन्तनदुःखमसञ्जामिति भावः ।

अप्रतिविधेयत्वं समर्थयति व्यर्थमिति । यत्र यस्मिन् स्थाने मे मम कपीन्द्रेण
सुग्रीवेण सख्यं मैत्री व्यर्थं लोकान्तरे सेन्यप्रेरणादिसाहाय्यकरणासम्भवान्निष्फलं ।
तत्कालीनविरहे तु लङ्कायां सेन्यप्रेरणादिवहतरसाहाय्यकरणात् सफलं जातमिति
भावः । यत्र च हरीणां मम सहायीभूतवानराणां वीर्यं बलं वृथा लोकान्तरे युद्ध-
करणासम्भवान्निरर्थकं तत्काले तु भीषणसंग्रामकरणात् सार्थकमेवासीदिति भावः ।
यत्र च जाम्बवतोऽपि जाम्बवन्नामकमह्युकाधिपस्यापि प्रज्ञा तीक्ष्णबुद्धिः ब्रुथेत्यन्वयः ।
लोकान्तरे बुद्ध्या किमपि साधयितुमशक्यत्वात्, तत्काले तु नानाविधमन्त्रणाकौशलेन

भागं यत्र न विश्वकर्म्मतनयः कर्त्तुं नलोऽपि क्षमः

सौमित्रे रपि पत्रिणामविषये तत्र प्रिये ! क्वासि भोः ! (१)॥४५॥

अतीवसफला जातेति भावः । यत्र स्थाने वायोः पुत्रस्यापि महाबुद्धिवत्शालिनां हन-
नतोऽपि न गतिः लोकात्करे जीवतो जनस्य गन्तुमसामर्थ्यात् अन्वेषणाद्य गन्तुं
न सम्भवतीत्यर्थः । तदानीन्तु सीतान्वेषणाय लङ्कायां हृत्सतो गमनमासीद्वेति भावः ।

यत्र स्थाने विश्वकर्म्मण्य लनयो नलोऽपि नलनामा वानरोऽपि मार्गं सेतुबन्धनादिना
पथानं कर्त्तुं न क्षमः तत्स्थानस्याज्ञातत्वान् न समर्थः । तदानीन्तु लङ्कायां गमनमाय
सेतुनिर्माणेन पथानसकार्थोद्वेति भावः । भोः प्रिये ! सीते ! सुमिवाया अपत्यं पुमान्
तस्यापि तदानीं शरजात्विन सर्ववीरविमर्हकस्य महावीरस्य लक्षणस्यापि इदानीं पदिष्णां
त्राणानां अविषये अगोचरे अदृश्यत्वेन पतनायोग्य इत्यर्थः तत्र ताडणे क्व कस्मिन् स्थाने
असि बर्त्तसे तन्निरूपयितुमपि न शक्नोसीत्यर्थः ! अतएव इदानीन्तन सीताविद्रोहदुःखस्य
अप्रतिविधेयत्वमिति भावः ।

अत्र वर्त्तमानसीताधिष्ठानस्थानस्य अनिरूपणीयत्वं प्रति बहूनां कारणानामुक्तत्वात्
समुच्चयोऽलङ्कारः, तेन च तदानीन्तनवियोगादिदानीन्तनवियोगो निरवधिः सृष्टः सङ्घट्टेति
व्यतिरेकालङ्कारो व्यज्यत इत्यलङ्कारिणालङ्कारध्वनिः । तथा सौमित्रे रपि पत्रिणामित्यव
वरूपव्यञ्जनसमूहस्य सङ्घट्टनेकधासाम्यात् छेकानुप्रासश्चेत्यनयोः संघट्टिः । तथा पूर्व-
पूर्ववाक्यवत् “सौमित्रे रपि पत्रिणामविषये” इतिवाक्यस्यापि यच्छब्दनिर्दिष्ट्विजानन्वं
कवेरभिमतं तत्तु सप्तम्यन्तवाग्नीपपयत इति अभवन्मतसम्बन्धदोषः, स च ‘सौमित्रेरपि
पत्रिणां न विषयो यत्, क्वासि तत्र प्रिये !’ इति पाठेन समाधेयः ।

अज्ञानानामवानरौगर्भे वायोः रौरसेन जातो हनुमान्, तथा अतध्वजमुनिगणान्
वानररूपिनो विश्वकर्म्मण्य औरसेन घृताचीनामाप्सरोगर्भे जातो नल इति रासःशर्णे
वामनपुराणे च द्रष्टव्यं ।

सीता । बहु मणाविदम्बि तं पूर्व्वविरहं । (ष)

रामः । सखि ! वासन्ति ! सुहृदामिदानीं दुःखायैव रामस्य दर्शनं, तदिदं कियच्चिरं त्वां रोदयिष्यति, तदनुजानीहि मां गमनाय । (स)

सीता । सोद्वेगं तमसामवलम्ब्या । भञ्जवदि ! तमसे ! गच्छदि ज्जेव अज्जउत्तो । (ह)

तम । वत्से ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि, नन्वावामप्यायु-

(ष) बहु मानितास्मि तं पूर्व्वविरहं ।

(ह) भगवति ! तमसे ! गच्छतेऽत्रवाय्यपुवः ।

“गुक्ताहि-कपि-भेकेषु हरिर्ना कपिलं विपु” । “प्रती रोप इषुर्दयो”रिति चानरः ।

शार्ङ्गखविक्रीडितं वृत्तं ॥ ४५ ॥

(ष) मीनेति । “निरवधिरिदानीन्तु विरह”इत्यादिना आर्य्यपुत्रवाक्येन तं पूर्व्वविरहं रावणापहरणजनितं विद्योगं बहुमानितास्मि श्लाघ्यतया स्वीकारितास्मि । तदानीं रावणवधानन्तरमेव मेलनात् इदानीन्तु मेलनाशया अप्यभावादिति भावः ।

(स) रामइति । दुःखायैव दुःखजननायैव रामस्य दर्शनं साक्षात्कारः । दुःखितस्य दर्शने सहृदयानां दुःखोत्पत्तेः स्वाभाविकत्वादिति भावः । तत्तस्मात् रामदर्शनस्य दुःखजनकत्वात् इदं रामदर्शनं कर्तुं कियच्चिरं कियन्तं बहुकालं ।

(ह) सीनेति । गच्छत्येव नतु पुनः क्षणकालमपि तिष्ठतीत्येवशब्दार्थः । सीताया हताश्वासतया उक्तिरियं ।

(क) तमेति । अनुनये ननुशब्दः । आयुर्जीवनकालः, आयुःशतोः दीर्घायुः शक्तिर्नाः अतिशयार्थे मनुप् । वर्ष्ववर्ष्वेनमङ्गलानि, जन्मतिथिकर्त्तव्यमार्कण्डेयपूजादि मङ्गलसाधनकर्माणि सम्पादयितुं निर्वाहयितुं भागीरथीपदान्तिकमेव गङ्गाचरण-

अतोः कुशलवयोर्वर्षवर्द्धनमङ्गलानि (१) सम्पादयितुं भागीरथी-
पदान्तिकमेव गच्छावः । (क)

सीता । भगवदि ! प्रसोद, खणमेत्तं वि दाव दुल्लहं जणं
पेक्खामि । (ख)

रामः । अस्ति चेदानीमश्वमेधाय सहधर्मचारिणी मे । (ग)

(ख) भगवति ! प्रसोद, क्षणमात्रमपि तावत् दुर्लभं जनं प्रच्छे ।

समीपमेव । गङ्गायाः पूज्यत्वातिशयात् भक्तिविशेषेण पदशब्दप्रयोगः । रामप्रस्थानेन
नवीकृतमपि विरहदुःखं वत्सयोः कुशलवयोर्दर्शनेन विस्मर्तुं श्चासि, अथवा
इतोऽधिकमतुलमानन्दमेवानुभवितुं श्चासीति भावः ।

तियितत्त्वे—“दिभुजं जटिलं सौम्यं सुवृद्धं विरजीविनं ।

मार्कण्डेयं नरो भक्त्या पूजयेत् प्रयत स्तथा ।

ततो दीर्घायुषं व्यासं रामं द्रौणिं कृपं बलिं ।

प्रह्लादञ्च हनूमन्तं विभीषणमथाञ्च येत् ॥”

“वर्षवृद्धिं जन्मदिनं”मिति स्मार्त्तः ।

(ख) सीतिति । प्रसोद गङ्गासमीपगमनाय क्षणकालं विलम्ब्य मां प्रत्यनुग्रहं
कुरु । कथं विलम्बः कर्त्तव्य इत्याह क्षणमात्रमिति । दुःखिनायासेन बहुदेवताराधना-
दिना लभ्यत इति दुर्लभं । आर्य्यपुत्रस्य दर्शनलाभो बहुपुण्यजनितो बहुपुण्यजनकश्चेति
भावः । अनुरागवाहुल्यात् अधिकदर्शनेच्छया सीताया इयमुक्तिः ।

(ग) राम इति । रामः सीताविशोगदुःखितमात्मानमात्मनैव सात्वयति
अस्तिचेति । किञ्चेति चार्थः । अश्वमेधाय अश्वमेधयज्ञकरणाय सहधर्मचारिणी
पत्नीस्थानपातिनीत्यर्थः ।

(१) वर्षयन्मिमङ्गलं इति पाठान्तरं ।

सीता । सान्निपं खगतं । अज्जउत्त ! का सा ? । (घ)

रामः । हिरण्मयी सीतायाः प्रतिह्वतिः (२) । (ङ)

सीता । सोच्छ्रासं साक्षम् । अज्जउत्त ! दाणिं सि तुभं, अन्नए
उक्खाणिदं दाणिं मे परिच्चाअलज्जा ङ्गं अज्जउत्तेण । (च)

(घ) आर्यपुत्र ! का सा ? ।

(च) आर्यपुत्र ! इदानीमभि त्वम्, अहो ! उत्सृष्टाभिद्रानीं मे परिव्याग-
लज्जाशक्यमार्यपुत्रेण ।

(घ) सीतेति । आर्षपेण रामवाक्याकर्षणेन सहति सान्निपं शङ्कया रामस्य
वाक्यसमातिमनपेक्षेत्यर्थः । सा तव सहधर्मचारिणीत्यर्थः । अस्तिचेत्यादि रामवाक्य-
ग्रहणेन 'तर्हि किमार्यपुत्रेण पुनः परिणीता काचिदिति शङ्काकुलचित्तायाः सीताया
उक्तिरियं । सापत्न्यभयं हि स्त्रीणां मरणकालेऽपि तिष्ठतीति लोकसिद्धं ।

(ङ) राम इति । हिरण्मयी सुवर्णमयी, प्रतिह्वतिः प्रतिसूतिः ।

“प्रतिह्वतिश्चां पुंसि प्रतिनिधि”रित्यमरः ।

“सुख्यालाभे प्रतिनिधिः शास्त्रार्थ” इति स्मार्त्ताः । तथाच कात्यायनः—

“यथोक्तवस्तुसम्पत्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत् ।

यवानामिव गोधूता ग्रीहीणामिव शालयः ।”

अतएव सुख्यायाः सीताया अन्नाभेन अश्वमेधे तदीयप्रतिह्वतिः प्रतिनिधिरिति
बोध्यम् ।

(च) सीतेति । उच्छ्रासेन मानसोक्तासेन यद्वा निश्वासेन सहति सोच्छ्रासं ।
अस्त्रं एव आनन्दाश्रुणा सहति साक्षं । उभयमपि आह्वित्यध्याहर्त्तव्यक्रियाया विशेषणं ।
त्वं खलु नितान्तसूक्ष्मदर्शितया लोकानां यथायथभावशाहो अनुरूपमानापमानकारी
चेतिप्रसिद्धः, तव पूर्वं पतिव्रतां मां चरितदोषारोपेण परित्यक्तवानिति तदुभयमपि सम

(२) सीताप्रतिह्वतिः इति पाठभेदः ।

रामः । तत्रापि तावद्वाप्यदिग्धं चक्षुर्विनोदयामि । (छ)

सीता । धन्या सा जा अज्जउत्तेण बहु मणाअदि, जाअ
अज्जउत्तं विणोदअन्ती आसाणिवन्धणं जादा जीअलोअस्स । (ज)

(ज) धन्या सा, या आर्यपूर्वेण बहु मन्यते, या च आर्यपुत्रं विनोदयन्ती
आशानिवन्धनं जाता जीवलोकस्य ।

भाग्यदीपात् तत्र क्षुम्बिव जातं, इदानीन्तु अश्वमेधानुष्ठानाय समेव प्रतिसूक्तैराश्रयात्
यथायथभावशाहित्वं अनुकूपमानकारित्वञ्चेतुभयमपि सम्यगेव रक्षितमिति भावः । अस्मि
इति शौरसेन्यां भाषायां विन्ध्यहर्षरुचयकव्ययं संस्कृतेषु तदुभयपुत्रकैकाव्यद्राभावाद-
होशब्देनानुवादः कृतः । इदानीं सीताप्रतिक्रम्यलम्बनसमये, प्रख्यागेन, चरित्दी-
पारोपात् निर्वासनेन या लज्जा सैव शब्दः शङ्कः, तत् उन्मत्ततं उच्यते । दृष्टतया
सुखस्य अयाहत्वे तत्प्रतिनिधेरपि याद्वत्वासम्भव स्तेन अश्वमेधानुष्ठानाय पवित्रत्वात्
मत्प्रतिसूक्तिग्रहणेन समापि पवित्रत्वं स्थिरोक्तमिति भावः ।

(छ) राम इति । तत्रापि, वाक्यविकसीताया अलाभेन गत्यन्तराभावात्
हिरण्ययां तत्प्रतिकृतावपि वाप्यदिग्धं अशुस्फूर्तं चक्षुर्विनोदयामि आनन्दयामि हिरण्ययां
सीताप्रतिकृतिं पश्यन्नानन्दमनुभवामोत्यर्थः । अत्र “अलिच्छेदानीमश्वमेधाय सहधर्म-
चारिणी मे हिरण्ययी सीतायाः प्रतिकृति”रित्येकं वाक्यम् “तत्रापि तावद्वाप्यदिग्धं,
चक्षुर्विनोदयामी”ति द्वितीयं, तदुभयमपि रामेण क्रमेणैवोच्यते, किन्तु मध्ये मध्ये
यथास्थानं यथासङ्गतञ्च सीतावाक्यसन्निवेशवशात् चमत्कारातिशयं पुष्पाति, तथा
भागीरथीवरप्रभावात् सीतावाक्यं रामो न शृणोति अथच तादृक्सन्निवेशवशात् सीता-
राभयोश्च परस्परालाप इव प्रतिभातीति जहाकविना निवृद्धमिदं स्थानमतीवमनोहर-
मिति भाव्यं ।

(ज) सीतेति । सा हिरण्ययी सीतायाः प्रतिकृतिः धन्या पुण्यवती । या
हिरण्ययी सीतायाः प्रतिकृतिः आर्यपुत्रेण बहु मन्यते सनाद्रियते यज्ञे सहधर्मचारिणी-
करणादिति भावः । विनोदयन्ती आनन्दयन्ती सती जीवलोकस्य प्राणिजगतः आशा-

तम । सन्धितस्त्रे हास' परिष्वज्य । अयि वत्से ! एवमात्मा
स्तृयते । (भ)

सीता । सलज्जसधोमुखी स्वगतं । परिहसिदस्त्रि भञ्जवदीए
तमसाए । (ज)

वास । महानयं व्यतिकरोऽस्माकं प्रसादः । गमनं प्रति
पुनर्यथा कार्यहानि न भवति तथास्ताम् (१) । (ट)

(ज) परिहसितास्त्रि भगवत्या तमसया ।

निवन्धनं रामस्य गृह्णावस्थितौ या आशा तस्या रक्षणहेतुर्जाता । भार्यावियोगदुःखिन
रामस्य वानप्रस्थावलम्बनसम्भावनेव लोकानामाधिक्येन जाता, किन्तु सम्प्रति यज्ञे सह-
धर्मचरणाय द्विरग्नयौ सीताप्रतिकृतिं कृत्वा तामेव सदृशानयनः पश्यन्नाश्चसितौति सैव
रामस्य महान् सान्त्वनीपायः, सुतरामधुना गृहे तिष्ठन् राज्यं पालयिष्यतीति सा
द्विरग्नयौसीताप्रतिकृतिरेव लोकानामाशास्थापनहेतुरिति भावः ।

निवन्धनेऽनेनेति निवन्धनं कारणं तस्य विधेयत्वेऽपि उद्देश्यविधेययोरुद्देश्यवचन-
त्वमाख्यातस्येति वचनात् जातित्यस्य स्त्रीत्वम् । तत्र आख्यातस्य प्रधानक्रियाया इत्यर्थः ।

(भ) । तमेति । धन्वेत्यादिसीतावाक्यश्रवणजातकौतुकात् स्मितसौपड्यास्य,
मातायाः कन्यास्थानपातित्वात् स्त्रीहः, हन्त ! स्वयं तादृगादरयोग्येयं सीता अधुना
प्रतिकृत्यादरमात्वादानन्दतीति शोकादस्त्रं तैः सह । परिष्वज्य आलिङ्ग्य । एवं अनया
स्वकीयप्रतिमूर्त्तिप्रशंसया आत्मा स्वा स्तृयते प्रशस्यते । प्रतिविम्बप्रशंसया विम्बप्रशंसा सुतरां
सिद्धंति प्रकारान्तरेण आत्मप्रशंसा क्रियते इति भावः ।

(ज) सीतेति । आत्मप्रशंसा लज्जाकारणमेवेति सलज्जमित्युक्तं । परि-
हसिता उपहसितास्त्रि । कथमन्यथा आत्मा स्तृयते इत्युच्येतेति भावः ।

(ट) वासेति । तमसासीतयोर्वाक्याश्रवणात् 'अस्त्रिचिदानौ'मित्यादिराम-

(१) तयान्तु इति पाठान्तरं ।

सीता । पङ्डितला दाणिं मे वासन्दी संवुत्ता । (ठ)

तम । वत्से ! एहि, गच्छावः । (ड)

सीता । सकष्टम् । एब्बं करेह्म । (ढ)

तम । कथं वा गम्यते, यस्यास्तव (ण)

प्रतुप्रप्तस्येव दयिते तृष्णादीर्घस्य चक्षुषः ।

मर्षच्छेदपरैर्यत्रै राकर्षो न समाप्यते ॥ ४६ ॥

(ठ) प्रतिकूला इदानीं मे वासन्ती संवृत्ता ।

(ढ) एवं कुर्वः ।

वाक्यस्य च तादृशकरणीयोत्तराभावात् 'तदनुजानीहि मां गमनाय इत्यस्य उत्तरमाह महानित्यादि । अयं व्यतिकारः सम्मेलनं अस्माकं सम्बन्धं महान् प्रसादः अनुग्रहः, त्वं यत् स्वयमागत्य अस्माभिः सह मिलितः तदेवास्मान् प्रति महान्तमनुग्रहं कृतवानित्यर्थः पुनः किन्तु गमनं प्रति निजराजधानीगमनविषये, यथा येन प्रकारेण कृतेनेत्यर्थः कार्यहानिः कर्त्तव्यं न भवति, तथा स प्रकार आस्तां भवतु । गन्तुमिच्छा चेद्वर्त्तते तदा गन्तुमर्हसि तवास्माकं न कापि बाधाऽस्तीति भावः ।

(ठ) सीतेति । प्रतिकूला विरोधिनी । आर्य्यपुत्रप्रस्थानानुमतिदानेन अधिककालं यावदार्य्यपुत्रदर्शने विन्नकरणादिति भावः । एतेन रामदर्शने सीताया अतीव बलवतीच्छा व्यज्यत इति वस्तुना वस्तुध्वनिः ।

(ड) तमेति । गच्छाव आवां भागीरथीपदान्तिकमिति शेषः ।

(ढ) सीतेति । एवं भागीरथीपदसमीपगमनमित्यर्थः । इदानीमेव आर्य्यपुत्रः प्रतिष्ठत इति तदन्वकरणीयाभावादिति भावः । दारुणदुःखेन सीताया उक्तिरियं ।

(ण) तमेति । कथं केन प्रकारेण, गम्यते त्वयेति शेषः । इदानीं तत्र गमनमतोवदुःखं करमिति भावः । तत्कारणमाह यस्यास्तवेति ।

नीता । गमो गमो पूर्वपुण्यजगितदं सणाणं अज्जउत्तचरणा
कमलाणं । (त) इति सूच्छति ।

तत्र । वत्से ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

(त) नमोनमः पूर्वपुण्यजगितदर्शनानामार्थ्यपुत्रचरणकमलाणां

प्रतुप्तस्येति । दयिते प्रिये रामभद्रदृष्टे इत्यर्थः प्रतुप्तस्यैव रोपितस्यैव बह्वभूतस्य -
इत्यर्थः, तथा दृष्टया बलवद्दर्शनाकाङ्क्षया दीर्घस्य विशालीभूतस्य यस्यास्तव चक्षुषः सम्पुच्छे-
दपरैः हृदयविदारकैरित्यर्थः यत्रैः आकर्षणप्रवृत्तिभिः आकर्षः रामदर्शनादाकर्षणं न
ममाप्यन्तं न विरल्यन्तं, अद्यापि गमनप्रयत्नं अच्युराकल्प्यते चक्षुस्तु दर्शनं । वद्वाय
न प्रतिनिवर्त्तितुमिच्छतीत्यर्थः । बलवद्दर्शनाकाङ्क्षया विशालीभूतं तव चक्षुः रामभद्रदृष्टे
बह्वभूतमित्येव ज्ञातं मतरां एतावता कालिनापि तस्याकर्षणं न सम्पूर्णं तदाकर्षणं च क्रिय-
माणं तत्र हृदयं विदीर्यते इवेति सरलार्थः । एतावता कालिनापि दर्शनेन तव
चक्षुषः क्षृतिर्न जानेत्यधनापि सम्पुष्टं दर्शनं वर्त्तते इत्यतो गमनं तव महादुःख
कारमिति भावः ।

अत्र वाच्या भावाभिमानीनी क्रियोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ।

पथ्यावक्तुं वक्तुं ॥ ४६ ॥

(त) सोतिति । पूर्वैः पूर्वकृतैः पुण्येर्जनितं दर्शनं साक्षात्कारो येषां तेषां
तथोक्तानां । चरस्थानि कमलानि पद्मानि च तेषां । अत्र “चतुर्थार्थे षष्ठी”ति तत्रैव न
नःशब्दयोगे प्रसज्यमानचतुर्थार्थे षष्ठी । अनुवादे मूलानुरूपशब्दप्रयोगस्तौ बीचिख्यात् तवापि
षष्ठेऽत्र प्रयुक्ता । गुरुत्वात् बहुवचनं । लुतोपनाऽलङ्कारः असाधारणपूर्वकतपुण्यं नैव
एतद्दर्शनं जातमिति भक्तप्रतिशयेन नमस्कृत्य तादृशपरपुण्याभावस्यैव विशेषसम्भवादिस्मिन्
जन्मनि पन दर्शनमसम्भवमेवेति मन्यमाना सीता श्रीकावेगात् सूच्छतीति बोध्यं ।

नीता । समाश्रय । किञ्चिच्चिरं वा मेहनतरेण पूर्णिमाचन्द्रस्य
दंसणं । (थ)

तन । अहो ! संविधानकम् । (द)

एकोरसः कर्ण एव निमित्तभेदा-

द्विन्नः पृथक् पृथगिवाश्रयते विवर्तान् ।

(थ) किञ्चिच्चिरं वा मेघान्तरेण पूर्णिमाचन्द्रस्य दर्शनं ।

(थ) सीतिति । समाश्रयस्य चैतन्यं लभेत्यर्थः, ब्रवीतीति शेषः । अहो ! नाटका-
टावित्रं लोकेऽपि यदि मूर्च्छारोगस्य समाश्रयिणीति प्रयोग एव तत्त्वज्ञात् प्रतिकारकारी
भवेत् तदा महौष्यांसमायासमसंख्यधनव्ययज्ञानहीनात्य श्रावज्जनोमूर्च्छति तावदेव समा-
श्रयिणीति ब्रूयात्, सपदि रोगी चैतन्यं लभेत, प्रचुरतरश्चमत्कारश्च द्रष्टृणासुत्पर्यत ।
कथं समार्थ्यपुत्रचरणकमलदर्शनं चिरमेव न स्यादिति पत्रं मनसि कृत्वा पञ्चान्तरं
भाषया व्यनक्ति किञ्चिदिति ।

मेघान्तरेण मेघान्तर्धानेन मेघस्यापसरनेति यावत् पूर्णिमाचन्द्रस्य दर्शनं किञ्चिच्चिरं
किञ्चन बहुकालं व्याप्य सम्भवेत् अपितु बहुकालं व्याप्य न भवेदित्यर्थः । पुनरपि
मेघाच्छादनादिति भावः ।

अत्र समादप्रस्तुतात् बहुकालपूर्णिमाचन्द्रदर्शनासम्भवात् समस्य अप्रस्तुतस्य
बहुकालार्थ्यपुत्रचरणकमलदर्शनासम्भवस्य प्रतीते रप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः अर्थापत्त्या
सङ्कीर्णः ।

“अन्तरमवकाशावधि परिधानान्तरि भेद तादर्थ्य” इत्याद्यमरः ।

(द) तमेति । अहो आश्चर्यं संविधानकं सृष्टिः, विधातुः सृष्टिरसंख्यप्रकार-
त्वात् अतीवविचित्रा इत्यर्थः ।

सम्यग् विधानं संविधानकं, अज्ञाने कप्रत्ययः ।

आवर्त्त-बुद्ध-द-तरङ्ग-मयान् विकारा-

नम्भो यथा, सलिलमेव तु तत् समग्रम् (१) ॥ ४७ ॥

सृष्टिवैचित्र्यमेवाह एक इति । एक एव करुणो रसः सीताविषयको रामस्य शोक इत्यर्थः निमित्तमेदात् कारणवैषम्यात् आलम्बनोभूतायाः सीतायाः व्यवहारपार्थक्यादित्यर्थः भिन्नः सन् पृथक् पृथक् विवर्त्तान् भिन्नभिन्नपरिणामान् आश्रयत इव वास्तविकपक्षे तु स एक एव करुणोरस इति । यथा अम्भो जलं आवर्त्तोजलधमिः (घोला) बुद्बुदो जलस्फोटः (बुडबुडि) तरङ्ग ऊर्ध्वः (टैउ) तन्मयान् तत्स्वरूपान् विकारान् परिणामान् आश्रयते, तु किन्तु तत् आवर्त्तादिकं समग्रं समस्तं वस्तु सलिलमेव तत् जलमेव । यथा एकमेव जलं, केनचित् पदार्थेन वेगरोधे सति आवर्त्तरूपपरिणामं अभ्यन्तरे वायुप्रवेशे सति बुद्बुदाकारतां, पृष्ठतो वायोराघातेन तरङ्गतां भजत ; तथा रामस्य सीताविषयक एक एव शोकः सीताया व्यवधाने विषादरूपेण, सूच्छान्तरर्म्यर्षे हर्षरूपेण, स्मृतिरूपेण, स्मभ्ररूपेण, धृतिरूपेण च परिणमते इति सरलार्थः । 'सुत्तरां विधातुः सृष्टिरतीवविचित्रेति भावः । सीतारामयोरवस्थां विलोक्य तमसायाः स्वगतव-दालोचनेयं' ।

अत्र श्रौती उपमाऽलङ्कारः वाचक्रियोत्प्रेक्षया सङ्गीयते । अत्र, करुणोरस इत्युक्तावपि न रसस्य स्वशब्दोक्तिदोषः तादृशोक्तिं विना अभिप्रेतार्थस्य बोधयितुमशक्यत्वात्, शोक इत्युक्तावपि न निस्तारः "स्थायिसञ्चारिणोरपि" इत्यनेन स्थायिभावस्य स्वशब्दोक्तिदोषप्रसङ्गात् । अनुभावमुखेन कथने तु अभिप्रेतार्थाबोधनादिति सुधीभिर्विभावनीयं । किन्तु अम्भो यथा इत्यलिन प्रक्रम्य सलिलमेव इत्युक्तेः "एवमुक्तो मन्त्रि-मुख्यै रावणः प्रत्यभाषत" इतिदर्पणोदाहृतवत् प्रक्रमभङ्गदोषः, अपि च, पुनः सलिल-शब्दोपादानात् पुनरुक्ततादोषश्च, तेन 'अम्भोयथा, सकलमेव तु तत्तदेवेति पाठेन तद्दोष इयं निरसनीयं' ।

करुणरसलक्षणादिकमनुसन्धेयं, वसन्ततिलकाञ्जलिमिति संचेपः ॥ ४७ ॥

(१) हि तत् समस्तं इति पाठान्तरं ।

रामः । अयि विमानराज ! इत इतः । (ध)

इति सर्वे उत्तिष्ठन्ति । (न)

तमसावासस्थौ सीतारामौ प्रति । (प)

अवनिरम्बरसिन्धुः सार्द्धमस्मद्विधाभिः

स च कुलपतिराद्यच्छन्दसां यः प्रयोक्ता ।

स च मुनिरनुयातारुन्धतीको वशिष्ठ-

स्त्वयि (१) वितरतु भद्रं भूयसे मङ्गलाय ॥ ४८ ॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

(ध) राम इति । सकलव्योमयानानां मध्ये पुष्पकस्य प्राधान्यात् विमानराज इत्युक्तं । इत इतः अस्मिन्नस्मिन् पथि त्वया गन्तव्यमिति शेषः वीष्पायां द्विरुक्तिः । गन्तव्यदेशं प्रति गमनवेगमुत्पादयितुं रामेण पुष्पकस्य आरोहोच्छानुरूपगामित्वेन सचेतनपदार्थतुल्यत्वात् सचेतनं प्रतीव तं प्रति आदेशः कृत इति प्रत्येतव्यं ।

अत्र जिज्ञास्यते, प्राचीनार्थविज्ञाननैपुण्यसम्पन्नानां इदानीन्तनाः केचन सम्यग्मन्याः भारतीयविज्ञानोन्नतिप्रमाणीभूतं पुराणादिवचनं प्रक्षिप्तं मन्यमाना ये पाश्चात्यविज्ञान-गौरवगवैण गर्जन्ति, हन्त ! ते किमिदमपि रामवाक्यं प्रक्षिप्तं मन्यन्ते ? ।

(न) इतीति । उत्तिष्ठन्ति स्वस्वगन्तव्यस्थानगमनायित्यर्थः ।

(प) तमसेति । तमसा सीतां प्रति, वासन्ती रामं प्रतीति यथासंख्येनान्वयः ।

अवनिरिति । अवनिः पृथिवी, अमरसिन्धु र्गङ्गा, अस्मद्विधाभिः अस्मादृशीभिः किञ्चिन्माहात्म्यवतीभिरिति भावः देवताभिः सार्द्धं सह विद्यमानेति शेषः, तथा य आद्य प्रथमः छन्दसां वेदोक्तातिरिक्तछन्दसां प्रयोक्ता अवतारयिता, स कुलपतिः दशसहस्र-मुनीनां अन्नदानेन परिपालनपूर्वकमध्यापयिता मुनिर्वाञ्छीकिः, तथा अनुयाता धर्मा-

(१) तत्र इति पाठभेदः ।

इति छायानाम तृतीयोऽङ्कः । (फ)

—:०:—

चरणाय अनुगता अरुन्धती यस्य स तथोक्तः, स मुनिर्वशिष्ठश्च भूयसे प्रचुराय मङ्गलाय जगतः शुभाय त्वयि सीतायां रामे च भद्रं कल्याणं वितरतु ददातु । राज्ञो मङ्गले सति तदधीनं जगतो मङ्गलनप्यवश्यमेव भवतीति भावः ।

अत्र एकया वितरत्वितिक्रियया वह्ननामप्रस्तुतानामवन्यादीनां कर्तृतया सम्भवात् तुल्ययोगिताऽलङ्कारः ।

“आऽवनिर्मेदिनी मङ्गी”त्यमरः । अनराणां देवानां सिन्धुर्देदी सा सुरसरिद-
गङ्गेत्यर्थः । “सिन्धुर्देवां महानदे” इति धरणिः ।

कुलपति माहुः साम्प्रदायिका. “सुनीनां दशसाहस्रं योऽन्नदानादिपौषणात् ।

अध्यापयति विप्रर्षिः स वै कुलपतिः स्मृतः ॥”

आदौ भव आद्यः अपिच गङ्गात् ‘नावस्तार्थ्ये’ इत्यादिना आदिशब्दादयः ।

मालिनी वृत्तं ॥ ४८ ॥

(फ) इतीति । छायाया इव रामिणास्पृष्टमभिलक्षामाणायाः सीताया घटना-
वलीनिवन्धनादस्याङ्गस्य कथ्येति नाम कृतं भवभूतिनेति बोध्यं । तत्र छायानाम
कायैत्यनेन प्रकाश्यः, नान्ना कायैत्यर्थः ।

“नाम प्राकाश्य सन्भाव्य क्रोधोपगमकुत्सने” इत्यमरः ।

अभिज्ञानशकुन्तले चतुर्थ्याङ्क इवास्मिन् उत्तररामचरितेऽपि तृतीयाङ्कोऽयमतीवचमत्-
कारौति समुद्बोधयन्ति काव्यरसिकाः ।

इति श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीश्विरचिताया मुत्तररामचरित-

टीकायां सर्वार्थबोधिनीसमाख्यायां तृतीयाङ्क-

विवरणं समाप्तं ॥ ० ॥

अथ चतुर्थोऽङ्कः ।

—: ० :—

ततः प्रविशतन्नामर्षी ।

एकः । सौधातके ! दृश्यतामद्य भूयिष्ठसन्निधापितातिथि-
जनस्य समधिकारश्चरमणीयता भगवतो वालीकिराश्रमपदस्य ।
तथाहि, (क)

नीवारौदनमण्डसुष्णमधुरं सत्यःप्रसूताप्रिया-
पीतादभ्यधिकं (१) तपोवनसृगः पर्याप्तमाचामति ।

(क) एक इति । भूयिष्ठं यथास्यात्तथा वाङ्मूल्यं नैत्यर्थः सन्निधापिताः निमन्-
णादिना समुपस्थापिता अनौता इति यावत् अतिधिजनाः आगन्तुकलौका यस्मिन्
तस्य तथोक्तस्य, आश्रमपदस्य विशेषणमेतत् । आश्रम एव पदं स्थानं तस्य, समधि-
केन प्रचुरतरिण आरम्भेण आतिथ्यसम्पादनाद्यंमायोजनेन रमणीयता सौन्दर्यं दृश्यतां ।
केचित् द्रव्याख्यासादयन्ति, केचित् पचन्ति, केचिदागतानभ्यर्थयितुमितस्ततो धावन्ति
इत्यादिना महती हलहल्लिका वर्त्तत इत्यर्थः । समधिकारश्चं समर्थयति तथाहीति ।

“पदं व्यवसिति त्राण स्थान लक्ष्याङ्गि वस्तुधि ”त्यमरः ।

सुधातुरपत्यं पुमानिति सौधातकिः “सुधातुरकञ्च” इति सुधातुशब्दादकञ्
चकारादिञ् ।

नीवारौदनेति । तपोवनसृगः आश्रमहरिणः सुतरामिव प्रचुरलोकमध्यंऽपि

(१) अत्यधिकमितिपाठान्तरं । अत्यधिकमिति क्वचित् पाठः ।

गन्धेन स्फुरता मनागनुसृतो भक्तस्य सर्पिषतः

कर्कम्बू फलमिन्द्रशाकपचनामोदः परिस्तीर्यते ॥ १ ॥

सौधा । आञ्जदं अणज्जाञ्जकारणं सविसेसभूदं अज्ज जिस्स
कूच्चाणं । (ख) (१)

(ख) आगतमनध्यायकारणं सविशेषभूतमद्य जीर्णकूच्चाणाम् ।

निर्भयप्रचार इति व्यज्यते । सद्यः अचिरं प्रसूता सन्तानं प्रसूतवती, अत एव नितरां
पिपासात्ता इति भावः, तथा प्रियया निजभाष्यया पौतात् आपिपासानिवृत्ते निपौतादित्यर्थः
अभ्यधिकं अतिरिच्यमानं अवशिष्टमिति यावत् उष्णं मधुरञ्च सुस्ताद् च नीवारौदनस्य
दृणधान्यान्नस्य मण्डं पर्याप्तं यथेष्टं यथास्वात्तथा आचामति पिवति । एतेन बहु-
लोकभोजनाय प्रचुरान्नपाकान्मण्डस्यापि प्राचुर्यं व्यज्यते । सर्पिषतः घृताक्तस्य
भक्तस्य अन्नस्य स्फुरता प्रसरता गन्धेन सौरभेण मनाक् अल्पं यथास्वात्तथा अनुसृतः
अनुगतः संयुक्त इत्यर्थः कर्कम्बूफलैः वदरीफलैः मिश्राः युक्ता ये शाका वास्तूकादयः
तेषां पचनात् पाकादुत्थित इत्यर्थः आमोदः गन्धः परिस्तीर्यते सर्वतो व्याप्तो
भवतीत्यर्थः । अतएव समधिकारम्भ इति प्रत्येतव्यमिति भावः ।

अत्र मृगौमृगकर्तृकपथ्यातमण्डपानेन नानासौरभप्रकाशेन च कार्येण कारण-
भूतः पाकादिसमधिकारम्भः प्रतीयत इति पर्यायोक्तमलङ्कारः ।

“दृणधान्यानि नीवारा” इत्यमरः (उड़ीधान इति वङ्गभाषा, तिनी इति हिन्दी
भाषा) । (मण्ड—माडं फेन इति भाषा) । “कामं प्रकामं पर्याप्तं ।”
“किञ्चिदोषन्मनागल्भे ।” “भिस्त्वा स्त्री भक्तमन्वोऽन्नमोदनोऽस्त्री स दीदिविः ।” “कर्कम्बू-
वदरी कौली” इति चामरः । सर्पिषदभक्तं (पोलाउ इति प्रसिद्धं) ।

सद्यः प्रसूताचासौ प्रियाचेति सद्यःप्रसूताप्रिया “पुं वन्नप्रियादौ” इति क्रमद्वी-
श्वरसूत्रान्न पुं वद्भावः । कलाप्रमतेऽपि प्रियाशब्दस्य पूरण्याद्यन्वर्गतत्वात्त पुं वद्भावः ।

शार्दूलविक्रीडितं हर्षं ॥ १ ॥

(ख) सौधेति । प्रथमतापसेन सौधातक इति सम्बोध्य नाम्ना परिचारितत्वात्

(१) साञ्जदं अणोअपिआराणां जिस्सकूच्चाणं अजम्भाअकारणमिति पाठान्तरं ।

प्रथमः । विहस्य । अपूर्वः कोऽपि ते बहुमानहेतुर्गुरुषु
सौधातके ! । (ग)

सौधा । भो भाण्डाञ्चण ! किंणामधेओ एसो महन्तस्स त्यविर-
सत्यस्स धुरन्धरो अज्ज अदिधो आअदो ? (घ) (१)

(घ) भो भाण्डायन ! किंनामधेय एष महतः स्वविरसार्थस्य धुरन्धरोऽय
अतिधिरागतः ।

द्वितीय इत्यनुक्त्वा सौधातकौतिनाम्ना निर्देशं कुर्वन् “एकदेशेन समुदायो गम्यत”
इति न्यायात् सौधेतिस्त्वं कविरुक्तवान् । अथ जीर्णकूर्चानां पक्षग्रसशूणां अति-
वृद्धानामित्यर्थः आगतं आगमनं सविशेषभूतं नितात्तमित्यर्थः अनध्यायकारणं
पाठनिवृत्तिहेतुः जातमिति शेषः । यस्य कस्यचिदतिथेरागमने कश्चित् कस्मिं-
श्चिदवसरे यत्किमपि अध्वेतुमर्हति किन्त्वय वृद्धानामागमनात्तेषां तत्त्वधानार्थं
सर्वदेव व्ययतया सर्वस्यैव सर्वथैवाध्यायो न भवेदिति ज्ञापनाय सविशेषमित्युक्तं ।
वृद्धानामित्यनभिधाय जीर्णकूर्चानामित्युक्तं : सोपहासियमुक्तिरिति प्रतीयते ।

“कूर्चं मस्त्री ध्रुवोर्मध्ये कठिनग्रसशुकैतव” इति मेदिनी ।

आगतमिति भावे क्तः ।

(ग) प्रथम इति । सौधातके ! गुरुषु माननीयेषु अभ्यागतेषु ते तव
बहुमानस्य आदरस्य हेतुः कारणं ‘आअद’ इत्यादि पूर्ववचनमित्यर्थः कोऽपि अनि-
र्वचनीयः अपूर्वः अद्भुतः । माननीयानामसमक्षे केनचित् विशिष्टशब्देन सम्मानप्रदर्शन-
मेव समादरकारणं स्यात्, तव तु जीर्णकूर्चाणामित्यनेन परिहासः, सुतरां न सङ्गच्छत
इति भावः । अभ्यागतस्य गुरुत्वमाह अङ्गिराः—

“गुरुरग्निर्दिजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः ।

पतिरिक्तो गुरुः स्त्रोणां सर्ववाभ्यागतो गुरुः ॥”

(घ) सौधेति । महतो विशालस्य बहुस्थानव्यापकस्येत्यर्थः स्वविरसार्थस्य

(१) ‘त्यविरसत्यस्य’ इत्यत्र ‘इत्यि आसत्यस्य’ इति पाठान्तरम् ।

भाण्डायनः । धिक् प्रहसनम् । नन्वयसृष्यशृङ्गाश्रमादरुन्वती-
पुरम्कृतान् महाराजदशरथस्य दारानधिष्ठाय भगवान् वशिष्ठः
प्राप्तस्तत् किमेवं प्रलपसि । (ड)

सौधा । हुं वसिष्ठो । (च)

भाण्डा । अथकिम् । (छ)

सौधा । एष उष जाणिद्, वग्धो वा विञ्चो वा एसीत्ति । (ज)

(च) हुं वशिष्ठः ।

छ) मया पूनर्जातं, व्याघ्रो वा वृको वा एष इति ।

शत्रुवर्गस्य धुरन्वरः भारवाही श्रेष्ठ इत्यर्थः, किंनामधेयः किंनामकः । अथ श्रेष्ठ
इत्येवमनुक्त्वा धुरन्वर इत्युक्तेरुपहासप्रतीतिः धुरन्वरशब्दस्य भारवाहिनि यौगिकत्वात्
वृहन्वद् टुर्वली च तदसम्भवादिति बोध्यं ।

(ड) भाण्डेति । सौधातकिना 'भो भाण्डाङ्गण' इति सम्बोधनेन नाम्नः परि-
चरितत्वात् पूर्ववत् 'एकः' 'प्रथम' इत्यनुक्त्वा भाण्डायन इत्युक्तं । प्रहसनं उपहासं
धिक् निन्दामीत्यर्थः । कथमित्याह नन्वित्यादि । नन्विति सम्बोधने । अरुन्वती
पुरम्कृता अपवर्चिनी येषां तान्, दारान् भार्याः, अधिष्ठाय शत्रित्यत्र नेता भूत्वैत्यर्थः ।
प्राप्त उपस्थितः । तत्तस्मात्, किं कथं, एवं अनेन प्रकारेण प्रलपसि उपहास-
सूचकं वाक्यं वदसीत्यर्थः । सर्वमान्यस्य वशिष्ठस्य उपहासकरणं तवातीवानुचित
नतएव निन्दामीति भावः ।

(च) सौधेति । हुमिति प्रश्नसूचकसव्ययं । वशिष्ठः किमित्यर्थः । "हुं
स्यात् प्रश्नवितर्कयो"रित्यजयः ।

(छ) भाण्डेति । अथकिमित्येकं सम्भतिज्ञापनार्थमव्ययं । 'हौ' इतिवङ्गभाषा
'औरक्वा' इति हिन्दीभाषा ।

(ज) सौधेति । पुनः किन्तु, ज्ञातं मतं । एष आगतः । वृकः कुर्कुरा-
कार व्रात्रविशेषः । 'किन्द्यावाघ' इति 'घोघँ' इतिच वङ्गभाषा, 'हुण्डार' इति

भाष्या । आः किमुक्तं भवति ? । (भ)

सौधा । तेषु परावडिदेषु ज्जैव सा वराइआ कल्याणिका मडमडाइदा । (ज) (१)

भाष्या । समांसोऽनुपूर्वा इत्याम्नायं बहुमन्यत्नाः श्रौतिया-

(ज) तेन परापतितेनैव सा वराकिका कल्याणिका मडमडायिता

हिन्दीभाषा । पक्षपिङ्गलवर्णकेश-श्मश्रुवहुतररोमाहतसर्वशरीरत्वं प्रयजं संशयस्य कारणः । किन्तु आकारपैषस्यै न ननुष्यत्वनिश्चयेऽपि व्याघ्रहक संशयप्रकाशात् सौधासौत्रिदिपः ।
“कोकस्त्रीहाम्नीहक” इत्यमरः ।

(भ) भाण्डेति । आ इति कोपसुचकानव्ययं । उक्तं त्वयिति शेषः । प्रप्रतिं वशिष्ठं प्रति नैतादृशं वाच्यमिति भावः ।

(ज) सौधिति । संशयस्य द्वितीयं कारणं निर्दिशति तेनेत्यादि । उक्तान् परापतितेनैव उपस्थितेनैव नतु किञ्चिद्विलम्बं व्येषशब्दाधः । वराकिका सुदन्तेन आम्बरचण्णासामर्थ्यात् शौच्या, कल्याणिका कल्याणिकेति हतनामधेया मडमडाइदिना मडमड इति शब्देन चर्चिता । मुतरां व्याघ्रादिवत् रोमाद्याहतदेहत्वात् मङ्गलैव वत्सतरीभक्षणाच्च व्याघ्रहकतया संशयो भे नामङ्गत इति भावः ।

“वराकः । शौचनीयः” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

अख्यचर्चणेन यः शब्द उत्पद्यते तस्यानुकरणं ‘मडमड’ इति शब्दः, तस्मात् “अख्यक्तानुकरणा”दिव्यादिना डाच्प्रत्ययान्तात् “डाच् लोहिव्यादिभ्यश्च” इत्यादिः, ततः कर्मणि क्तः ।

(ट) भाण्डेति । गृहमीधिनो गृहस्थाः, नांसेन सह इति समांसः लुङ्प्रत्ययः पूजोपचारविशेषः प्रदेय इति शेषः, इति इत्यानुपूर्विकं आम्नायं वेदं वेदवाक्यजिह्वधः

(१) जेष परावडिदेषु ज्जैव सा वराइ कवित्वा कल्याणी मडमडाइदा इति या ठान्तरं ।

याभ्यागताय वत्सतरीं महोच्चं वा महाजं वा निर्वपन्ति गृह-
मेधिनः, तं हि धर्मसूत्रकाराः समामनन्ति । (८) (१)

बहुमन्यमानाः महाप्रमाणत्वेन समाद्रियमाणाः सन्तः श्रोत्रियाय वेदविद्यादिसम्पन्नाय
ब्राह्मणाय अभागतया अतिथये सते वत्सतरीं अत्यल्पवयस्कां गोवत्सां, वा अथवा,
महोच्चं महावृषभं, वा किम्बा, महाजं महान्तं क्षाणं निर्वपन्ति ददति । ननु
“समांसो मधुपर्क” इति श्रुत्या देवायैव समांसो मधुपर्को दातव्य इत्युच्यते तत्कथं
श्रोत्रियाय स दीयत इत्याह तंहीति । हि यस्मात् धर्मसूत्रकाराः धर्मशास्त्राणां स्मृति-
शास्त्राणां प्रणीतारः मन्वादयः, तं श्रोत्रियाभ्यागतसम्प्रदानकं वत्सतर्था महोच्चस्य
महजस्य वा निवोपं समामनन्ति व्रवन्ति । सुतरां “समांसो मधुपर्क” इति
श्रुतेः तदनुवादरूपस्मृतिदर्शनात् पितृदेवताऽतिथिसम्प्रदानकसमांसमधुपर्कदानपरत्वमेव-
बोध्यं, अतएव वशिष्ठेन मधुपर्कसम्पृक्तमांसं भक्षितमिति दीषाभावात् कथमुपहास
इति भावः ।

मधुपर्क उक्तः कालिकापुराणे—

“दधि सर्पिर्जलं चौद्रं सितैताभिस्तु पञ्चभिः ।

प्रोच्यते मधुपर्कस्तु सर्वदेवौघतुष्टये ॥”

श्रोत्रियमाह देवलः—“एकां शाखां सकल्पां वा षड्भिरङ्गैरधीत्य वा ।

षट्कर्मनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्मवित् ॥”

आतिथ्ये पशुहिंसामाह स्मृतिः “पितृदेवतातिथिपूजायां पशुं हिंस्यात् ।”

ननुय— “मधुपर्कं च यज्ञे च पितृदेवतकर्मणि ।

अतैव च पशुं हिंस्यात् नान्यथेत्यब्रवीन्मनुः ॥”

तवापि गोमांसदानमाह वशिष्ठः “अद्यापि ब्राह्मणाय राजन्याय वा अभ्यागताय
वत्सतरीं वा महोच्चं वा महाजं वा पचेदेवमस्यातिथ्यं कुर्वन्ति ।”

कलियुगे तु मधुपर्कं पशुहिंसा निषिद्धा, तथाच उद्वाहत्तच्छ्रुतं बृहन्नारदीयपुराणं—

(१) इति हि धर्मसूत्रकारा इति पाठान्तरं ।

सौधा । भो णिगिह्वीदोसि । (ठ)

भान्डा । कथमिव । (ड)

सौधा । जेण आअदेसु वसिठ्ठमिस्सेसु वच्छदरी विससिदा,
अज्ज एब्ब पच्चागदस्स राएसिणो जणअस्स भअवदा वम्मोएणवि
दहिमहुहिं एब्ब णिव्वत्तिदो महुवक्को, वच्छदरी उण विस-
ज्जिदा । (ठ)

(उ) भोः ! निगृह्वीतोऽसि !

(ङ) येन आगतेषु वशिष्ठमित्येषु वत्सतरी विशसिता, अद्यैव प्रत्यागतस्य राज्ञे
र्जनकस्य भगवता वाञ्छीकिनाऽपि दधिमधुभिरिव निर्वर्त्तितो मधुपर्कः, वत्सतरी
पुनर्विस्मृष्टा ।

“देवरेण सुतोत्पत्ति मधुपर्के पशोर्वधः ।

मांसादनं तथा श्राद्धे वानप्रस्थाश्रमस्तथा ।

* * * *

इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ।”

“मांसादनं गोमहिषादे”रिति स्मार्त्तः, सुतरां तद्गच्छणमपि निषिद्धं । आन्नायते
अभ्यस्यते धर्मा यस्यात् स आन्नायः “इड्भ्याञ्चे”तिषज् । गृहैर्दारिर्मेधन्ते सङ्गच्छन्त
इति गृहमेधिनः गृहस्थाः ।

“श्रुतिः स्त्री वेद आन्नाय” इत्यमरः । “गृहमेधी । गृहस्थ” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

(उ) सौधेति । निगृह्वीतोऽसि पराजितोऽसि मयेति शेषः ।

(ड) भान्धेति । कथमिव ‘केमन धारा’ इति वङ्गभाषा ।

(ठ) सौधेति । आत्मना वाक्यविचारि सामन्यत उक्तभाण्डायनपराजयं विशिषेण
समर्थयति येनेति । येन हेतुना । वशिष्ठमित्येषु ब्रह्मर्षिर्श्रेष्ठेषु वशिष्ठेषु । विशसिता
व्यापादिता मधुपर्कार्थमिति शेषः । किन्तु अद्यैव नतु दिनान्तरे इत्येवशब्दार्थः,

भाष्या । अनिहत्तमांसानामिव' कल्पमृषयो मन्थन्ते, निहत्त
मांसस्तु तत्रभवान् जनकः । (ग)

दिनात्तरं विस्मरणसम्भावना स्यात् किन्तु नात्र तथैति भावः । प्रत्यागतस्य उपस्थितस्य ।
वाल्मीकिनापि अनभिज्ञजने सम्यक्शास्त्रार्थावधारणाभावात् वैषम्यमपि घटेत, किन्तु
अभान्त्वचिन्तनं सत्यग्वेदविदा वाल्मीकिनाऽपैति अपिष्यद्दार्थः । निर्भक्तिः जिय्यादितः ।
पुनः किन्तु, विष्टया मधुपर्कात् परित्यक्ता । “समांसो मधुपर्क” इति श्रुत्यनुसारेण
यदि मधुपर्के वशिष्ठाय अत्सतरी दत्ता भवेत् तदा जनकायापि सा दत्ता स्यात्, किन्तु
स्वयं वाल्मीकिनैव तद्दानात् सा श्रुतिनातिधिषियेति त्वं मया पराजितोऽस्मीति भावः ।
उत्तरपदे मिश्रशब्दस्य थिष्ठार्थत्वं शब्दकल्पद्रुमे द्रष्टव्यं ।

विशसितेति “अतु हिंसाया”मित्यस्य प्रयोगः । जनकस्येति सम्बन्धमात्रे षष्ठी ।
दधिमधुभिरिति बहुवचनेन घृतसंग्रहः । तथा च संयुक्तस्य तद्विषयस्यापि मधुपर्क-
त्वभावे तन्मसाराघृतं वचनं ।

“आज्यं दधिमधुमिश्रं मधुपर्कं गिटुर्वुधाः ।”

(ग) भाष्येति । न निहत्तं मांसं मांसभोजनं येषां तेषां अनिहत्तमांसानां
मांसभोजिनां जनानामित्यर्थः सम्बन्धं एवं कल्पं मधुपर्के मांसदानविधिं, मन्थन्ते
“समांसो मधुपर्क” इति श्रुतिं श्रुत्यन्तरेण मांसाभोजिभ्यो मांसदाननिषेधात् मांसभोजि-
सम्प्रदानपरतर्पणवाच्यत्वात् इत्यर्थः । तु किन्तु तत्रभवान् पूज्यः जनकः निहत्त-
मांसः मांसभोजनं परित्यक्तवानित्यर्थः । अतएव मांसभोजिने वशिष्ठाय मधुपर्कं
मांसं दत्तं, निरामिषाग्निने जनकाय तु केवलाज्यदधिमधुभिरिव मधुपर्को दत्त इति न
“समांसो मधुपर्क” इति श्रुतेरतिधिभिन्नपरत्वं नवा वशिष्ठजनकाभ्यां मांसदानादानयो
स्वव काचिदप्यापत्तिरस्तीति नाहं त्वया शास्त्रविचारे पराजितोऽस्मीति भावः ।

भोजनाय मधुपर्कादीं दत्तस्य मांसस्याभोजने मनुना दोषाभिधानात् वशिष्ठेन मधुपर्कं
दत्तं मांसं मुक्तं । तथाच मनुः—

सौधा । किंस्मिन्नित्तम् ? । (त)

भाण्डा । स तदैव सौतादेव्यास्तादृशं दैवदुर्विपाकमुपश्रुत्य
वेखानसः संवत्सः, तथास्य कतिपये संवत्सराश्चन्द्रहीपतपोवनं
तपस्तप्यमानस्य । (य)

(त) किं निमित्तं ?

“नियुक्तस्तु यथान्यायं शो मांसं नास्ति जानवः ।

स प्रेत्य पशुतां याति सम्भवानि कश्चिन्मृगतिम् ॥

न मांसस्यैव देवो न मयं न च सैवुर्न ।

प्रद्वित्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु लघ्वात्प्रजा ॥”

जनकस्तु वेखानसनिग्रहवाञ् इति निराभिप्रायः । तथा च श्रमः—

“भक्षयत् प्रोक्षितं मांसं सकृद्दृशन्नान्नाप्यया ।

दैवे नियुक्तः श्राद्धे वा नियमं च विवर्जयेत् ॥”

(त) सौधिति । किंनिमित्तं जनको निवृत्तमांस इत्यर्थः । किंनिमित्तं मिति
निवृत्तक्रियाविशिष्टम् ।

(य) भाण्डति । स जनकः, तदैव निर्वासनाव्यवहितपरकाल एव, तादृशं
अतिदारुणमित्यर्थः । दैवस्य अदृष्टस्य दुर्विपाकं दृष्टपरिणामं बले निर्वासन-
मित्यर्थः, उपश्रुत्य लोकपरम्परया आकर्ण्य वेखानसः वानप्रस्थः । चन्द्रहीपतपोवनं
चन्द्रहीपाख्यस्य कस्यचित् स्थानस्य कस्मिंश्चिदाश्रमे तथा वेखानसस्यैव तपस्तप्य-
मानस्य तपस्यां कुर्वतः, अस्मा जनकस्य कतिपये संवत्सराः कियन्तो वत्सराः
अतीता इति शेषः ।

दैवमाह याज्ञवल्काः “तव दैवमभिव्यक्तं पौरुषं पौर्वदेहिकं ।” पूर्वजन्मकृतं पापं
पुण्यं वा इह जन्मनि अभिव्यक्तं फलजननान्मुखीभूतं सत् दैवमिति कथ्यत इत्यर्थः ।

“वानप्रस्थो वेखानसोऽप्यहः” इति त्रिकाण्डशेषः ।

सौधा । तदो किञ्चित् आअदो ? । (द)

भाष्ठा । चिरन्तनप्रियसुहृदं प्राचेतसं द्रष्टुम् । (ध)

मौघा । अवि अज्ज सम्बन्धिणीहिं समं संबुत्तं से दंसणं
णवत्ति ? । (न)

भाष्ठा । सम्प्रतेऽप्येव भगवता वशिष्ठेन देव्याः कौशल्यायाः
सकाशं भगवत्स्वरुन्धती प्रहिता, यत्स्वयमुपेत्य वैदेहो द्रष्टव्य
इति वक्तुम् । (प)

(द) ततः किमित्यागतः ? ।

(न) अपि अयं सम्बन्धिनीभिः समं संवृत्तमस्य दर्शनं नवेति ? ।

तत्र वानप्रस्थो द्विविधः, पचमानकोऽपचमानकश्च ; तत्र जनकः अपचमानकः
मांसादिवर्जनात् । तथाचैकादशीतत्तुष्टत बौधायनवचनं—

“वनस्थानाममांसवृत्तीना”मित्यादि ।

(द) सौधेति । किं कस्माद्भे तोः ; ततस्सम्भात् चन्द्रद्वीपतपोवनादित्यर्थः ।

(ध) भाष्ठेति । चिरन्तनः बहुकालीनः प्रियसुहृत् प्रियसखः तं प्राचेतसं
वाञ्छीकिं । चिरं भव इति चिरन्तनः “सायं चिर”मित्यादिना तनट् ।

(न) सौधेति । अपिशब्दः प्रश्ने । सम्बन्धिनीभिः वैबाहिकीभिः कौशल्या-
दिभिः समं सह अस्य जनकस्य, दर्शनं साक्षात्कारः ।

(प) भाष्ठेति । स्वयं आत्मना, नतु केनचित् प्रतिनिधिनेत्यर्थः । तथात्वे
शब्रसमादरशोकानां लाघवप्रतीतिः स्यादिति भावः । उपेत्य गत्वा वैदेहः विदेह
देशाधिपतिर्जनकः, द्रष्टव्यः साक्षात्कर्त्तव्यः, इति वक्तुं सम्प्रत्येव नतु पूर्वंमित्यर्थः ।
प्रहिता प्रेरिता । अतएव इदानीमपि जनकस्य कौशल्यादिभिः सह साक्षात्कारो
न जातः, किन्तु सम्भवत इतः परं भविष्यतीति भावः ।

सौधा । जधा एदे स्थविरा परप्परमिलिदा, तधा अह्मेवि वटुकैहिं समं मिलिअ अणज्जाअमहसवं खेलन्ता सम्भावेह्म । इति परिक्रामतः । (फ)

भाण्डा । तदयं ब्रह्मवादी पुराणराजर्षिर्जनकः प्राचेतस-
वशिष्ठानुपास्य सम्प्रत्याश्रमवह्निर्वृक्षमूलमधितिष्ठति, य एषः ।(व)
हृदि नित्यानुषक्तेन सीताशोकेन तप्यते ।

(फ) यथा एते स्थविराः परस्परमिलिताः, तथा वयमपि वटुकैः समं मिलित्वा अनध्यायमहोत्सवं खेलन्तः सम्भावयामः ।

(फ) स्थविरा इत्याः जनकवशिष्ठादयः । वटुकैः अपरापरबालकैः । अनध्यायि पाठनिषेधदिवसे चिरमनुष्ठितो यो महोत्सवः महानन्दकरव्यापारः तं, खेलन्तः खेलां कुर्वन्तः सम्भावयामः सम्मानयामः, अस्मिन्ननध्यायदिवसे चिरानुष्ठितखेलारूपं महोत्सवं कुर्म इत्यर्थः । क्वावा हि अनध्यायदिवसागमे ब्रह्मानन्दमनुभवन्ति । परिक्रामतः, सौधातकिभाण्डायनौ गन्तुं पादविचेपं कुरुत इत्यर्थः ।

“बालको मानवो बालः किशोरो वटुरित्यपि” इति शब्दरत्नावली ।

वटुक इति अत्यार्थे कप्रत्ययः ।

(व) भाण्डेति । सचासौ अयञ्चेति तदयं सोऽयमित्यर्थः । ब्रह्मवादी वेदवक्ता, पुराणः प्राचीनः, राजा सन् ऋषिः राजपिः । प्राचेतसवशिष्ठौ वाञ्छोकिवशिष्ठौ उपास्य साक्षात्कारालापादिना सन्तोष्यत्यर्थः । य एष इत्यस्य श्लोकस्थतप्यत इत्यने-
नान्वयः । “वेदस्तत्तुं तपोब्रह्म”त्यमरः ।

ब्रह्ममूलमिति “आधारोऽधिशीङासस्यां धीव्यं” इत्यनेन अधिकरणस्य कर्मत्वम् ।

हृदीति । अन्तरन्धन्तरे प्रसृतः परिव्याप्तः दहनो बह्निर्धस्य स तथोक्तः, अत एव ज्वलन् दीप्यमानो वनस्पतिः शमीवृक्ष इव य एष जनकः हृदि चित्ते नित्यानुषक्तेन

* अन्तःप्रवृत्तदहनो † ज्वलन्निव वनस्पतिः ॥ २ ॥

इति निष्क्रान्ती । (भ)

विष्कम्भकः । ॥ ० ॥ (म)

चिरावस्थितेन नततमनुभूयमानेनेत्यर्थः सीतायाः शोकेन निर्वासनदुःखिनेत्यर्थः
तथ्यते मन्तापमनुभवति ।

अथ श्रीगुरुपमाऽनङ्कारः । तथा साधारणवनस्पतीना मध्यन्तरे वज्रिसम्भवा नास्तीति
किन्तु वनस्पतिविशेषस्य गमांशुपस्यैव, तेन विशेषे वक्तव्ये साधारणस्योक्तत्वात् विशेष
द्विविशेषात्प्रदोषः, स च “ज्वलन्निव शसौद्रुम” इति पाठे न समाधेयः ।

पथावक्तुं ह्यत्तं ॥ २ ॥

(भ) इतीति । निष्क्रान्ती, सीधातकिभाण्डायनौ रङ्गालयादिति शेषः ।

(म) विष्कम्भकः । विष्कम्भकलक्षणादिकमुक्तं । मध्यमपादाभ्यां सीधातकि-
भाण्डायनाभ्यामपि कुनाराभ्यां प्रयोजितत्वात् अयं शुद्धो विष्कम्भकः । तथाच
साहित्यदर्पणं—

“मध्यं न मध्यमाभ्यां वा पादाभ्यां सम्प्रयोजितः । शुद्धः स्यात् ।”

अथ “स तदैव सीतादेव्यास्तादृशं दैवदुर्विपाकमुपसृत्य वैखानमः संवत्तः”
इत्यादिना “नन्वयस्यशङ्काश्रमा” इत्यादिना च वृत्तकथांशानां निदर्शनं, तथा “सम्प्रुत्यैव
भगवता वशिष्ठेन” इत्यादिना वर्तिष्यमाणकथांशानाञ्च निदर्शनं बोध्यं ।

* अन्तःप्रवृत्तदहन इति पाठान्तरं ।

† जरन्निवति पाठभेदः ।

ततः प्रविशति जनकः

जन । अपतेर यत्तादृग्दुरितमभवत्तेन सहता
विषक्तस्त्रीव्रेण व्रणितहृदयेन व्यथयता ।
पटुर्धारावाही नव इव चिरिणापि हि न मे
निक्रान्तन् मस्माणि क्रकच इव मन्य विरमति ॥ ३ ॥

अपत्य इति । अपत्यं मलानरुपायां सीतायां तादृक् अतिदारुणं यत् दुरितं
पापं पूर्वपापजनितनिर्वासनदुःखमित्यर्थः अभवत्, सहता विगलित, तंत्रिण तीक्ष्णं न,
व्रणितं चतं हृदयं वक्षो यस्मान् तेन, व्यथयता पीडयता तेन दुरितेन सीताया
निर्वासनदुःखेनेत्यर्थः विषक्तः हृदये गाढं निहितः, पटुः विदारणममर्थः धारया अवि-
च्छिन्नप्रवाहेण निशितायभागेन च वहति प्रचरतीति धारावाही सर्वदाऽवस्थितः,
शितधारश्चेत्यर्थः, तथा चिरिणापि कालेन बहुकालिनातीतेनापीत्यर्थः नव इव प्रतिदिनं
नूतन इव मे मम मनुजः सीताशोकः, क्रकच इव करपत्रमिव (करात् इति यस्य
वङ्गभाषा) मस्माणि हृदयसन्निस्थानानि निक्रान्तन् छिन्दन् विदारयन्नित्यर्थः नहि
नैव विरमति निर्वाणं गच्छति । सर्वस्यापि पदार्थस्य कालेन लोपसम्भवेऽपि सीता
शोकोऽयं इदानीमपि प्रतिदिनं नूतन इव सन् मां दहतीति भावः ।

अत्र पूर्णोपमाऽलङ्कारः, तथा नव इवेति भावाभिमानिनी वाच्या गृणीतप्रेक्षा च,
इत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्कारः । हिशब्द एवार्थे तस्य च नञ् अन्वयः, तेन न
निरर्थकता दोषः । नञ्समभिव्याहाराच्च न अक्रमतादोषोऽपि ।

“क्रकचोऽस्त्री करपत्रं ।” “मनुर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि” इति चामरः ।

व्रणः सञ्जातोऽस्येति व्रणितं तारकादित्वादितच् । चिरिणेत्यव्ययं ततोऽपवर्गाथे
जाताया स्मृतीयाया “अव्ययाच्च” तिलोपः ।

शिखरिणी वृत्तम् ॥ ३ ॥

कष्टम्, एवं नाम जरसा दुःखेन च दुरासदेन भूयः पराक-
सान्तपनप्रभृतिभि स्तपोभिरात्तरसधातुरनुपयुज्यमानो (१)
नाद्यापि मे दग्धदेहः पतति । अन्धतामिस्राह्यसूर्या नाम ते
लोकास्तेभ्यः प्रतिविधोयन्ते य आत्मघातिन इतिप्रवृष्टयो
मन्यन्ते । अनिकसंवत्सरातिक्रमेऽपि च प्रतिक्षणपरिभावना
स्पष्टनिर्भासः (२) प्रत्यग्र इव दारुणो न मे दुःखसंवेगः

(य) कष्टमित्यादि । कष्टं अहो दुःखमित्यर्थः, कष्टमितुच्चार्यं निश्चसित-
मिति बोध्यं । दारुणं दुःखमिदमिति भावः । एवं नाम एवम्भूतेन सुस्पष्टनेत्यर्थः,
जरसा वार्द्धकेन, दुरासदेन दुःसहेन दुःखेन च सीताशोकजनितेनेत्यर्थः, भूयः
पुनरपि पराको द्वादशाहोपवाससाध्यो व्रतविशेषः सान्तपनं द्वादशाह्यो व्रतविशेषः,
पराकसान्तपने प्रभृती आदी येषां तैः, तपोभि र्वैधक्ष्ये नानाविधव्रतोपवासादिभि-
रित्यर्थः आत्मा गृहीताः शोषिता इत्यर्थः रसधातवः देहस्याः द्रवपदार्था रसाः
मांसादयश्च धातवो यस्य सः तथोक्तः, अनुपयुज्यमानः अनुपयुक्तः क्षीणदुर्बल-
त्वात् सर्वस्मिन्नैव राज्यशासनपरिभ्रमणादिव्यापारे असमर्थ इत्यर्थः । दग्धो दग्ध-
वदसारः देहो न पतति न नश्यति । अविरतमेव दारुणदुःखमनुभवती समेदानौ
सरणमेव अथ इति भावः ।

ननु तर्हि आत्महृत्यैव क्रियतामित्याह अन्धेत्यादि । हि यस्मात् ये जना आत्मघातिनो
भवन्तीति शेषः, तेभ्यो जनेभ्यः, अन्धं अन्धङ्करणं तामिस्रं अन्धकारसमूहो येषु
ते, असूर्याः सूर्यालोकशून्याः सर्वप्रकारालोकरहिता इत्यर्थः, नाम असूर्या इति नाम्ना
प्रकाशिता इत्यर्थः, ते प्रसिद्धाः, लोकाः स्थानानि, प्रतिविधोयन्ते निर्दिश्यन्ते
विधावेति शेषः । सुतरामात्महृत्यापि कर्तुं न शक्यत इति भावः ।

(१) अनवष्टम्भ इति पाठान्तरं ।

(२) प्रतिक्षणपरिभावनया स्पष्टनिर्भास इति पाठभेदः ।

प्रशाम्यति । अयि मातर्देवयजनसम्भवे देवि सीते ! ईदृशस्ते
निर्म्माणभागः परिणतः, येन लज्जया स्वच्छन्दमाक्रन्दितुमपि
न शक्यते । हा हा पुत्रि ! (य)

अहो किञ्चित् प्रवीच्यतां, कालिन मर्वसैव चयात् तवापि शोकचर्या
भविष्यतीत्याह अनेकेत्यादि । प्रतिक्षणं परिभावनया सीता चिन्तया स्पष्टः वाक्तः
निर्भासः प्रकाशो यस्य स तथोक्तः, प्रत्यय इव नूतन इव प्रतीयमान इत्यर्थः ।
प्रशाम्यति नश्यति । अतः कालिनापि अस्य शोकस्य चयाशा सुदूरपराहृतैवेति भावः ।

ईदृश एवम्प्रकारः, कुत्सितापवादेन निर्वासनादरण्ये एकाकिन्याः शोचनीय-
मरणान्वित इत्यर्थः, ते तव निर्माणभागः ऋष्टेरंशः जीवनशीघ्रभाग इतितात्पर्यम् । येन
तादृशदुष्परिणामिन हेतुना । स्वच्छन्दं इच्छानुरूपं, आक्रन्दितुं रोदितुं । चरित-
दोषापवादेन निर्वासिताया निमित्तं रोदने तत्सहानुभूतिप्रकाशेन दुश्चरिताप्रशय-
दानप्रकाशात् महती निन्दा स्यादिति भावः ।

“गुणे रागे द्रवे रस” इत्यमरः । “धातुः स्वाद्रसरक्तादा” वित्यजयः ।

“प्रत्ययोऽभिनवो नवः” । “अभिप्रायच्छन्द आशय” इति चामरः ।

तमिस्त्राणामिदं वन्दमिति तामिस्त्रं अन्वकारसमूहः “तस्वेद” मित्यण् । तेभ्य
इति तादर्थ्ये चतुर्थी ।

पराकव्रतमाह मनुः “यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभीजन” ।

पराको नामकृच्छ्रोऽयं सर्वपापापनीदनः ।”

सान्त्वनमाह याज्ञवल्क्यः “कुशोदकञ्च गोचीरं दधि मूत्रं शकृदृष्टत” ।

प्राश्यापरैःऽङ्गुपवसेत् कृच्छ्रं सान्त्वनं चरन् ॥”

“वै धक्तेशस्तप” इति प्रायश्चित्ततत्त्वार्थौ आर्चाभिप्रायः ।

आत्मघातिनां गाढान्धकारावतासूर्यनाभकनरकप्राप्तिरुक्ता राजसनेयसंहितायाम् ।

अनियतरुदितस्मितं विराजत्-
 कतिपयकीमलदन्तकुङ्कुलाग्रम् ।
 वदनकमलकं शिशोः स्मरामि
 स्वलदसमञ्जसमञ्जु (१) जल्पितं ते ॥ ४ ॥

“असूया नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः ।

तांस्तं प्रत्याभिगच्छन्ति ये केचात्महनो जनाः ॥”

अनियतेति । अनियते अनिर्दिष्टे रुदितस्मिते क्रन्दनहास्ये यस्मिन् तत् तथोक्तं
 हेतुं विनैव इदानीं मिव रुदत् इदानीं मधुच हसदित्यर्थः, तथा विराजन्ति शोभमानानि
 कतिपयकीमलदन्ताः कियत्संख्यकसुकुमारदशनाः कुङ्कुलाग्राणि मुकुलाग्रभागा
 इव यस्मिन् तत् तथोक्तं, तथा स्वलत् सम्पूर्णाञ्चारणसानव्याभाववशात् असम्पूर्णाञ्चरं
 अममञ्जसं असम्बद्धं अनुत्पन्नयथायथावक्यज्ञानत्वात् “मया गच्छसि, त्वं पिवामि”
 इत्येवं कर्तृक्रियादीनां वाक्करणानुसारियोग्यसमावेशरहितमित्यर्थः, तथापि मञ्जु,
 मयावत्त्वात् मनोहरं जल्पितं भाषितं वाक्यमिति यावत् यस्मिन् तत् तथोक्तं,
 शिशोः, दन्तजननं सप्तमं मासीति श्रुतेः सप्तमभासादिशैशवावस्थायां स्थिताया
 इत्यर्थः ते तव वदनं कमलमिव तत् वदनकमलकं पद्मवत् सुन्दरं मुखं स्मरामि,
 विनष्टेष्टवस्तुनः स्मरणमिव शोक इति शोकलक्षणात् सीतास्मरणात्मकशोकिनाभिभूतोऽ
 स्मीत्यर्थः ।

अत्र यथावद्वर्णनात् सभाबोक्तिरलङ्कारः, तथा रुदितस्मितादीनां मुख एव
 सभवेन उपमासाधकसद्भावात् रूपकस्य च वाधकत्वात् लुप्तोपमाद्वयमित्येतेषामङ्गि-
 भावेन सङ्करः । प्रथमपादे तकारस्वासकृत्पाठात् वृत्तानुप्रासः, असमञ्जसमञ्जित्व
 क्कानुप्रासश्चेति संसृष्टिः ।

(१) सुम्भेति पाठान्तरं ।

भगवति वसुन्धरे ! सत्यमतिदृढासि । (२)
 त्वं वङ्गिर्मुनयो वशिष्ठगृह्णिणी गङ्गा च यस्या विदु-
 र्माहात्म्यं यदि वा रघोः कुलगुरुर्देवः स्वयं भास्करः ।
 विद्यां वागिव यामसूत भवती, शुद्धिं गतायाः पुर- (१)
 स्तस्यास्त्वं दुहितुस्तथा विशसनं किं दारुणंऽमृश्याः ? ॥५॥

“ससङ्गमं सनाय्यातममग्रानोचितयोरपो”व्यजयः ।

रुदित-स्मित-त्रयितपदानि भावे क्तप्रत्ययान्तानि । कसन्कसिन्त्यन्त्यार्थेकप्रत्ययः ।

पुष्पिताया हत्तं । अस्यानुरूपः श्लोको यथा शाकुन्तलं

“आलचादन्तमुकुलाननिमित्तहासै रत्राक्तवर्णरमणोद्यधवःप्रद्वलीन् ।

अङ्गायप्रणयिनस्तनयान् वहन्ता धन्वास्तदङ्गरजसा मलिनीभवन्ति” ॥ ५ ॥

(२) भगवताति । सद्यं निश्चिनं श्लोदृढा अतिकठिनदृढया ।

अतिदृढत्वं प्रतिपादयति त्वमिति । त्वं महाप्रभाववती भवती, वङ्गिः अन्तर्यामी
 अग्निर्देवः, मुनयः तपस्याप्रभावेण सर्वज्ञाः वशिष्ठवाल्मीकिप्रभृतय ऋषयः, वशिष्ठगृह्णिणी
 महापतिव्रतात्वेन सर्वज्ञा अरुन्धती, स्वर्तोमहामाहात्म्यावती गङ्गा च, यद्वा तथा,
 रघोः कुलगुरुः वंशस्थादिपुरुषः, देवः महामाहत्म्यशालीत्यर्थः, स्वयं साक्षादित्यर्थः
 भास्करः सूर्यश्च यस्याः सीतायाः माहात्म्यं चरितार्त्कथं पातित्रायमित्यर्थः विदुः जानन्ति ।
 तथा वाक् उपनिषद्वाणो विद्यामिव ब्रह्मज्ञानमिव, भवती त्वं, यां सीतां, असत प्रसतवती,
 पुरः अगतः स्वसमीपे इत्यर्थः तव सर्वव्यापित्वेन लङ्कायामपि स्थितत्वादिति भावः शुद्धिं
 निर्दिष्टत्वं गतायाः प्राप्तायाः अग्निपरीक्षया सर्वथा निर्दिष्टत्वेन निर्णीताया इत्यर्थः तस्या
 दृष्टितुः तनयायाः सीतायाः, तथा तादृक् दारुणं शांभुनायञ्चैत्यर्थः विशसनं हिंसां
 चरितदोषापवादेन महारण्ये निर्वासनात् विनाशनमित्यर्थः, हे दारुण ! निष्ठुरे ! त्वं
 किं केन प्रकारेण अमृश्याः सोढवती । दृश्यरितायाः परित्यागिन विनाशनं शास्त्रानु-
 सारेण समुचितत्वात् सर्वैरेव सज्जने, किन्तु स्वयंविदितशुद्धचरितायाः अग्निपरीक्षादिभिश्च

१) : तद्वत्तु या देवतमिति पाठान्तरं ।

नेपथ्ये । इत इतो भगवतीमहादेव्यौ । (ल)

जनकः । इडा । अये ! गृष्टिनोपदिश्यमानसार्गा भगवत्य-
रुन्धतो । उख्याय । कां पुनर्महादेवीत्याह ? । निरूप्य । हा
कथं महाराजदशरथस्य धर्मपत्नी (१) प्रियसखी मे कौशल्या,
क एवं प्रत्येति सैवेयमिति । (व)

निर्दीषत्वेन प्रमितायाः विशेषतः स्वतनयायाः यत्तादृशं दारुणपरिणामं त्वं सांद् शक्तसि,
अतएवातिदृढै वानीति भावः ।

अत्र एकया विदुरितिक्रियया वह्ननां कर्तृतासम्बन्धेनान्वयात् तुल्ययोगिताऽलङ्कारः
श्रीती उपमाच, अनयोर्मिथोनैरपेक्षेण स्थितिः संसृष्टिः तथा त्वमित्येकं युष्मत्कर्तृपदं
अन्यानि च नामकर्तृपदानि इत्युभयोरिकक्रियासम्बन्धे तत्र “युगपद्वचने परः पुरुषाणां”-
मित्यनेन मध्यमपुरुषप्राप्ती विदुरिति प्रथमपुरुषविभक्तिप्रयोगात् चुतस्कारतादोषः,
स त् गङ्गाव यस्या विदुरित्यत्र 'यस्याविदुस्यर्देदी इति पाठे न समाश्रयः । तत् पाठे तु
विदु इति मध्यमपुरुषवद्वचने निपातः, स्वर्थाद् गङ्गा, चकारत्क्याऽऽक्रयदिवा शब्दे न
मसुञ्जयात् न न्यूनपदतादांशोऽपीति सुधीभिर्बिभवावनायं ।

“वस्तुस्वरूपावधारणं विद्यामाहु”रिति वेदान्तभाष्ये भगवच्छङ्कराचार्याः ।

“ब्रह्मैव वस्ति”ति वेदान्तसारः ।

शादूर्त्तविक्रीडितं वृत्तं ॥ ५ ॥

(ल) नेपथ्य इति । इत इतोः अस्मिन्नस्मिन् पथि, भगवतीमहादेव्यौ आगच्छ-
तामिति शेषः । कञ्चुकिन उक्तिरियं ।

(व) जनेति । अये इति विषादमुत्कमन्वयं शब्दकल्पद्रुमे दृश्यं । गृष्टिना
तदाख्येन कञ्चुकिना उपदिश्यमानः निर्दिश्यमानो मार्गः पन्था यस्याः सा । निरूप्य
विशेषणावलोक्य । इयं दृश्यमाना सैव पूर्वदृष्टा कौशल्या इत्येव को जनः प्रत्येति

(१) धर्मदारा इति पाठान्तरं ।

आसीदियं दशरथस्य गृहे यथा श्रीः

श्रीरिव वा किमुपमानपदेन मेषा ।

कष्टं वतान्यदिव दैववशेन जाता ।

दुःखात्मकं किमपि भूतमहो विपाकः ॥६॥

विश्रमिति, अपितु कोऽपि नेत्यर्थः । नानाविधदारुणशोकेन जग्मा च अतीवविक्रता-
कृतित्वादिति भावः ।

धर्मस्य पत्नी धर्मपत्नी अश्रुवासादिवत् पत्नीसमाप्तः ।

आसीदिति । इयं दृश्यमाना कौशल्या दशरथस्य गृहे श्रीः राजलक्ष्मीर्यथा तदा
आसीत्, राजलक्ष्मीवत् असाधारणकान्तिपरमसमादृशदिशिगिष्टा आसीदित्यर्थः । या
अथवा उपमानपदेन सादृश्यवाचकतया भेदबोधकेन यथागच्छं नेत्यर्थः किं किं
प्रयोजनं अपितु किमपि नेत्यर्थः । कथमित्याह, एषा कौशल्या सा श्रीरिव राजलक्ष्मीरिव
आसीदित्यर्थः । सुतरां अनया साहै राजलक्ष्या अभेदात् भेदं प्रसक्त्या उपमाया
नास्त्रयकाश इति भावः । वत खेदे । कष्टं दुःखं । दैववशेन दृग्दृष्टवर्तिन
दुःखात्मा स्वभावो यस्य तत् दुःखात्मकं दुःखस्वरूपमित्यर्थः किमपि अमिच्छनात्
मित्यर्थः अन्यत् लोकविलक्षणं भूतं कोऽपि जन्तुरिव जाता अहो विपाकः आश्चर्यः
परिणाम इत्यर्थः । यस्मादियमविकलराजलक्ष्मीरुपापीदानीमतीवविक्रताकृतिः परिच्छिन्-
नप्यशक्या जाता, ततएव जीवानां परिणामो विस्मयकर एवेति भावः ।

अत्र प्रथमचरणे श्रीती उपमा, द्वितीयचरणे भेदे अभेदाध्यवसायमूला अतिशयोक्तिः,
द्वितीयाहं च भावाभिमानिनी वाच्या द्रव्योत्प्रक्षा, इत्येतेषां परस्परनैरपेक्षास्थितिः
संसृष्टिः ।

“आत्मायत्नोद्धृतिर्वुद्धिः स्वभावो ब्रह्मवर्ष” इत्यमरः । “भूतं च्छादीपिशाचादीं
जन्तीं ह्यौवे विषचिते” इत्यादि मेदिनी ।

तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वमुपमानत्वमिति लक्षणादुपमानोपमेययोर्भेद
आवश्यकः । विधेयप्राधान्येऽपि “उद्दे श्यविधेययोर्दृष्टे श्यवचनत्वमाख्यातस्य” इति
काशिकाप्रामाण्यात् जातेत्यस्य स्त्रीत्वम् । तत्र आव्यतास्य प्रधानक्रियाया इत्यर्थः ।

अयमपरः पापो(१) दशाविपर्य्यासः । (श)

य एव मे जनः पूर्वमासीन्मूर्त्तीं महोत्सवः ।

क्षते चारमिवासह्यं जातं तस्यैव दर्शनम् ॥७॥

ततः प्रविशति अरुन्धती कौशल्या कञ्चुकीच ।

अनं । ननु ब्रवीमि, द्रष्टव्यः स्वयमुपेत्य वैदेह इत्येष वः

व्यनक्तिभ्रंका इत्तं ॥ ६ ॥

(श) अयमिति । अयं उपस्थितः कौशल्यासाक्षात्काररूपः, अपरः अन्यः, प्रायः पापजनितः दशाविपर्य्यासः अवस्थापरिवृत्तिः । जातो मर्मतिशेषः । सीतया सह चिरविच्छं दे सति एका चिरशोकात्तरूपा दशापरिवृत्तिरासीत्, इत्यत्र द्वितीया कौशल्याया मङ्गलासाक्षात्कारे सति सीतागुणानुवाद-परस्परार्त्तनादादिरूपा महद्दुःखजनिका पापजनिता जाता पापं विना दुःखासम्भवादिति भावः ।

दशाविपर्य्यासं व्यनक्ति अत्रेति । यएव कौशल्यालक्षणे जनः पूर्वं सीताविवाहानन्तरद्रष्टव्यजीवनसमये मे मन मूर्त्तीं मूर्त्तिमान् महोत्सवः परमामोदकारणमासीत्, मन्तायाविवाहात्परं दशरथजीवितकाले यां दृष्ट्वा महान्तमानन्दमनुभूतवानस्मीत्यर्थः, इदानीं तस्यैव जनस्य दर्शनं साक्षात्कारः क्षते देहस्य क्लिन्नस्थाने विदीर्णव्रणादीं वा चारं चरसंयोगः लवणादिचारवस्तुसंयोग इव असह्यं सीदुमशक्यं जातं संवृत्तं सकलशोकोद्दीपकत्वादिति भावः ।

या पूर्वं सुखकारणमासीत् इदानीं सैव दुःखकारणमिति दशाविपर्य्यास इति च भावः ।

अत्र प्रथमाहं इवशब्दाद्यभावेन प्रतीयमाना भावाभिमानिनी महोत्सवरूपक्रियोत्प्रज्ञा, द्वितीयाहं च त्रौत्युपमा, इत्युभयोर्नरपेक्षस्थितेः संवृष्टिः ।

(ष) अरु इति । नन्विति कौशल्यासम्बोधने; स्वयमात्मना उपेत्य समीपे

(१) अयमपरप्राय इति, अयमपरः प्राय इति च पाठात्तरं ।

कुलगुरोरादेशः ; अत एवाहं प्रेषिता ; ततः कोऽयं पदे पदे
महानध्यवसायः ।† (ष)

कञ्चु । देवि ! संस्तभयात्मानम्, अनुरुध्यस्व भगवतो वशिष्ठ-
स्यादेशमिति विज्ञापयामि । (स)

कौश । ईदृशे काले मिथिलाधिवो दृष्टञ्चोत्ति समञ्जेव
सञ्चाइ दुक्खाइ समुभवन्ति । ण सक्कणोमि उव्वत्तमाण
मूलवन्धणं ‡ हिअअं अवत्याविटुं । (ह)

(ष) ईदृशे काले मिथिलाधिपो द्रष्टव्य इति सममेव सर्वाणि दुःखाणि समुद्भवन्ति ।
न शक्नोमि उद्धर्त्तमानमूलवन्धनं हृदयमवस्थापयितुम् ।

गत्वा वैदेहः विदेहदेशाधिपतिर्जनकः । वो युष्माकं कुलगुरोर्वशिष्ठस्य । अत एव
त्वया स्वयमुपेत्य द्रष्टव्यत्वादेव, अहं प्रेषिता प्रेषिता युष्मत्कुलगुरुरेति शेषः । एका-
किन्यास्तव गमनस्यासम्भवात् अनीचिव्याच्च त्वत्सहचारिणीकरणाय अहं प्रेषितेति
भावः । ततस्तस्मात् गुरोरादेशस्यावश्यपालनोद्यत्वादित्यर्थः पदे पदे प्रतिपदकंपं
कोऽयं किंहेतुक इत्यर्थः, महानध्यवसायः अतोवावस्थानोद्यमः, एकैकपदे गत्वा तत
ततोपवेशनादिना अवस्थितिप्रयत्नः कथमित्यर्थः । त्वञ्चेत् गत्वा वैदेहं न द्रक्ष्यसि, तदा
स कुलगुरुर्विरक्तो भविष्यतीति भावः ।

ननु प्रवीमीत्यनेन 'द्रष्टव्य' इत्यादिवाक्यं पूर्वमपि द्विभिरुक्तमिति प्रतीयते ।

(स) कञ्चु इति । आत्मानं हृदयं संस्तभय स्थिरीकुरु । अनुरुध्यस्व
अनुसर प्रतिपालयेत्यर्थः ।

(ह) कौशेति । ईदृशे काले स्ववैधव्य-सीताचिरविच्छेदाभ्यां दारुणोक्त-
समये । सममेव समानमेव-युगपदेवेत्यर्थः सर्वाणि दुःखानि स्ववैधव्यसीतानिवासन-
रामादिविद्योगजनितानि कष्टानि समुद्भवन्ति चित्ते आविर्भवन्ति । अतएव उद्धर्त्तमानं

† महाननध्यवसाय इति पाठान्तरं । ‡ उग्घट्टमाणेति पाठान्तरं ।

अरु । अत्र कः सन्देहः । (च)
 सन्तानवाहीन्यपि मानुषाणां
 दुःखानि सद्बन्धुवियोगजानि ।
 दृष्टे जने प्रेयसि दुःसहानि
 स्रोतःसहस्रैरिव संप्रवन्ते ॥ ८ ॥

उक्तं तैत्तिरीयैः खरुच्छिन्नप्रायमित्यर्थः मूलबन्धनं यथास्थानस्थितिकारकप्रकृतबन्धनं
 यस्य तत् तथोक्तं हृदयं अवस्थापयितुं स्थिराकर्तुं न शक्नोमि । अत एव नितान्ताकुलतयः
 तत्र तत्र स्यात् मे महान् अव्यवसाय इति भावः ।

“समं सर्वसमानयो” रित्यमरः । सममिति उद्भवन्तिक्रियाविशेषणं ।

(च) अरु इति । अत्र जनकदर्शनेन सर्वदुःखाविर्भावविषयः ।

तत्र सन्देहाभावं समर्थयति सन्तानेति । मानुषाणां सन्तानेन धारया वहन्तीति
 सन्तानवाहीनि निरवच्छिन्नानीत्यर्थः सतामुत्कृष्टानां बन्धूनां अतीवस्नेहास्पदानां
 पुत्रकन्यादीनां वियोगात् विच्छेदात् जायन्त इति सद्बन्धुवियोगजानि दुःखानि, प्रेयसि
 जने प्रियतमे अन्यस्मिन् बन्धौ दृष्टे सति दुःसहानि असह्यानि सन्ति स्रोतःसहस्रैरिव
 अमंख्यप्रवाहैरिव संप्रवन्ते उच्छलन्ति । अत स्तूया यदुक्तं सममेवेत्यादि तत्सत्यमेवेति
 भावः ।

अत्र भावाभिमानिनी वाच्या क्रियोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः, तेन च चन्द्रोदये समुद्रजलानी-
 वेत्यपमा व्यज्यत इत्यलङ्कारिणालङ्कारभङ्गिः । तथा समुच्चयप्रयोजनाभावेऽपि अपि-
 शब्दप्रयोगादधिकपदलदोषः, स च ‘सन्तानवाहीनि मनुद्भवाना’मितिपाठेन समाधियः ।

दृष्टवन्धुविच्छेदे दुःखमेव न भवतीति सत्पदमुपात्तं ।

कुमारसम्भवे एतदनुक्तोर्यथा “स्वजनस्य हि दुःखमयतो विवृतद्वारनिर्बोप-
 जायत” इति ।

इन्द्रवज्रा इत्तम् ॥ ८ ॥

कौश । कहं वच्छाए बडुए एवं गदे तस्स राएसिणो सुहं
दंशन्न । (क)

अरु । एष वः श्लाघ्यसम्बन्धो जनकानां कुलोद्बहः ।

याज्ञवल्क्यो मुनिर्यस्मै ब्रह्मपारायणं जगौ ॥ ८ ॥

कौश । एसो सो महाराअस्स हिअआणन्दो वच्छाए बडुए
पिदा राएसो, हद्दी हद्दी, सम्भाविदस्सि अणुवट्ठिदमहुसवे
दिअसे . हा देब्ब ! सव्वं एब्ब तं णत्थि । (ख)

(क) कथं वत्सया वध्वा एवं गते तस्य राजर्षेमुखं दर्शयामः ।

(ख) एष स महाराजस्य हृदयानन्दो वत्सया वध्वाः पिता राजर्षिः, हा
धिक् हा धिक्, सम्भावितास्मि अनुपस्थितमहोत्सवे दिवसे ; हा देव ! सर्वमेव
तत् नास्ति ।

(क) कौशेति । वध्वाः सीतायाः । एवं गते एवमकारं दारुणं श्वस्या-
परिवर्तने जाने सतीत्यर्थः । तस्य राजर्षेर्जनकस्य, सम्बन्धविवक्षया षष्ठी, तेन राज-
र्षिणेत्यर्थः । अकारणसीतापरित्यागकारिणो रामस्य मातृत्वसम्बन्धात् जनकेन मुखं
दर्शयितुं समापि महदप्रतिभत्वं जायत इति भावः ।

एष इति । एषः सम्मुखवर्ती वो युष्माकं श्लाघ्य आदरणीयः सम्बन्धो वैवाहिकः,
जनकानां जनकवंशीयानां कुलोद्बहः कुलधुरन्धरो वर्त्तत इति शेषः । याज्ञवल्क्यो
मुनिः यस्मै जनकाय पारायणं सकलं ब्रह्म वेदं जगौ गीतवान् । याज्ञवल्क्यो यं
राजानं समग्रं वेदमध्यापयामासेत्यर्थः ।

पारं समाप्तिं अयने गच्छति प्राप्नोतीति पारायणं नन्दादियुः ।

“वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म” “साकल्यासङ्गवचने पारायणं परायणे” इति चामरः ॥ ८ ॥

(ख) कौशेति । महाराजस्य दशरथस्य, हृदयं आनन्दयतीति हृदयानन्दः ।
वध्वाः सीतायाः । न उपस्थितः महोत्सवः प्रचुरानन्दो यस्मिन् स तथोक्तस्मिन्

जनकः । उपसृत्य । भगवत्यरुन्धति ! वैदेहः सीरध्वजोऽभिवा-
दयते । (ग)

यया पूतन्मन्यो निधिरपि पवित्रस्य महसः
पति स्ते पूर्वेषामपि खलु गुरूणां गुरुतमः ।
त्रिलोकौमङ्गल्यामवनितललोलेन शिरसा
जगद्व्यां देवीमुषसमिव वन्दे भगवतीम् ॥ १० ॥

दिवसे सन्भाविताम्बि समाहृताम्बि जनकराजेन दर्शनदानादिति शेषः । दुःखसमये
महोत्सवोपयुक्तजनदर्शनं प्रत्यत महादुःखकरमेवेति भावः । हा देव अदृष्ट ! तत्
महोत्सवप्रयोजकं सर्वमेव वस्त्वित्यर्थः नास्ति । महाराजः, सीता, तत्सन्तानश्चैते न
सन्तोषः ; शोककारिणा रामादयोऽपि दूरे वर्तन्ते अहमप्येवं दशमापन्ना ; सुतरां
महोत्सवस्य किमपि नास्त्येति ।

(ग) जनक इति । वैदेहः विदेहदेशीयः, सीरो हलः ध्वजे ध्वजदण्डे यस्य
नः, सीरध्वजनार्थत्यर्थः, अभिवादयन् प्रणमाल, भवतीमिति शेषः । “सीरोऽर्कहलयोः
पुंसि” इति मेदिनी ।

अभिवाद्यतायाः कारणमाह यथेति । पूर्वेषां पूर्ववर्तिनां गुरूणामपि जगच्चि-
कतया सर्वपूज्यानामपि नरोच्चादिदेवर्षीणां मध्ये गुरुतमः प्रधानतमः प्रकृष्टो
गुरुरित्यर्थः, तथा पवित्रस्य स्वतः पवित्रस्यैत्यर्थः महसो ब्रह्मतेजसः निधिरपि आश्रयाऽपि
ते तव पतिर्भर्ता विशिष्टः, यया त्वया पूतन्मन्यः आत्मानं पवित्रं मन्यते । अवनितललोलेन
भूतलचञ्चलिन भूमिस्पर्शिनिति यावत् शिरसा मस्तकेन त्रिलोकौमङ्गल्यां त्रिभुवन-
कल्याणकारिणीं जगद्व्यां सर्वपूज्यां देवीमुषसमिव उषाकालाधिष्ठात्रीं देवतामिव-
भगवतीं भवतीं वन्दे प्रणमामि ।

अत्र पूर्णापमाऽलङ्कारः ।

“महस्तुत्सवतेजसोः” । “प्रथुषोऽर्भुखं कल्य सुषःप्रलुषसी अपि” इति चाभरः ।

अरु । परं ज्योतिस्ते प्रकाशताम्, अयं स त्वां पुनातु देवः
परोरजा,(१) य एष तपति । (घ)

पूतमात्मानं सन्वत इति पूतम्बन्धः, “खड्गचात्मने” इति सन्वतः खड्ग् “ऋस्वाक-
षोर्ध्माऽन्त” इति सकारागमः । तथाणां लोकानां अनाहार इति तिलोकी विगोर्नटा-
दित्वादीप्रत्ययः ।

साध्वी भर्तारं पुनातीत्याह अङ्गिराः—

“ब्रह्मघ्नो वा कृतघ्नो वा भित्तघ्नो वापि यो नरः ।

तं वै पुनाति सा नारी त्याङ्गिरसभाषितम् ।”

साध्व्याः पूज्यत्वसाह सत्स्यपुराणं—

“तस्मात् साध्व्याः स्त्रियः पूज्याः सततं देववज्जनैः ।

तासां राज्ञा प्रसादेन धार्यन्ते च जगद्यम् ॥

शिखरिणी वृत्तम् ॥ १० ॥

(घ) अरु इति । परं ज्योतिः सर्वप्रधानं तेजः परंब्रह्मैत्यर्थः ते तत्र
प्रकाशताम् परमात्मसाक्षात्काररूपं भवत्वित्यर्थः । तद्यारजसो रजोगुणात् परं परवसां
एष सर्वलोकप्रत्यक्षगोचरः यस्तपति तापदानं करोति, अयं स देवः आदित्यः त्वां
पुनातु पवित्रीकरोतु । इत्याशीर्वादइयं । परोरजा इति “अपस्तरादयथं” इति समुट्-
निपातः ।

अत्र परज्योतिःशब्देन परंब्रह्मैवोच्यते । तथाच श्रुतिः “एष सम्प्रसादोऽस्मा-
च्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरूपसम्पद्य स्वनरूपेणाभिनिष्पद्यते । अत्र वेदान्तसूत्रं
“ज्योतिर्दर्शना” इति । तत्र शाङ्करभाष्यं “परमेव ब्रह्म ज्योतिःशब्द” इति । (१ अ,
३पा, ४० सू)

य एष तपतीत्यनेनादित्योऽभिप्रेतः । तथाच छान्दोग्योपनिषत् “य एवासौ तपति
तमुद्दगीथमुपासीत,, ।

(१) परोरजसामिति पाठान्तरं ।

जन । आर्यं गृष्टे ! अपि कुशलमस्याः प्रजापालमातुः ? (ङ)
 कञ्चुकी । स्वगतं !* निर्विशेषमतिनिष्ठुरमुपालब्धाः स्मः ।
 प्रकाशम् । राजर्षि ! अनेनैव मनुना चिरपरित्यक्तरामभद्र-
 मुखचन्द्रदर्शनां नार्हसि त्वं दुःखयितुमतिदुःखितां देवीम् ।

अत्र रजःपदं तमसोऽप्युपलक्षणं तेन रजस्तमोभ्यामस्पृष्टः केवलसत्त्वमय इत्यर्थः ।
 सर्वप्रकाशकत्वात् । तथाच सांख्यकारिका—

“सत्त्वं तेषु प्रकाशकमिष्टमित्यादिः ।

(ङ) जनेति । गृष्टिरिति कञ्चुकिनां नाम तत्सम्बोधनं गृष्ट इति ।
 अपिशब्दः प्रश्ने । प्रजापालमातुः कौशल्यायाः कुशलं वर्त्तते किमित्यर्थः । यः खलु
 यथाश्रित्वमयथाश्रित्वं वा अपराधमनपराधं वा न्याय्यत्वमन्याय्यत्वं वा अविवेच्य कर्म कुरुते स
 सर्वैरेवाज्जायते, तथाच रामचन्द्रः खल्वद्रुर्दर्शिनीनां साधारणप्रजानामयथायापवादेन
 निरपराधां सीतामन्याय्यभावेन केवलप्रजारञ्जनाय निर्वासितवानिति नितान्ततरल-
 स्वभावताप्रकाशादवज्ञेय इति भावः । एतेन रामं कौशल्याञ्च प्रति जनकस्य महान्
 विरागो व्यज्यत इति वस्तुना वस्तुञ्चनिः ।

(च) कञ्चुकीति । निर्नविश्यते विशेषां यस्मात् तन्निर्विशेषं निरतिशयं
 अतिनिष्ठुरं नितान्तपरुषञ्च यथा स्यात्तथा उपालब्धाः तिरस्कृताः स्मः व्यमितिशेषः ।
 निःसङ्कोचालापकारिणीं कौशल्यां प्रति पूर्वमिव ‘प्रियसखि ! अपि कुशलं ते’ इत्येवं
 साक्षादपृष्ट्वा मम समीपे वैवाहिकीति सम्बन्धबोधकपदाप्रयोगात् प्रजापालमातुरिति
 सोऽहं गृह्येन पदप्रयोगाच्चेति भावः ।

अनेनैव सीतानिर्वासनजनितेनैव मन्युना क्रोधेन चिरं परित्यक्तं रामभद्रस्य मुख-
 चन्द्रदर्शनं यथा तां तथोक्तां । अतिदुःखितां सीतानिर्वासनेनैव निरतिशयदुःख-
 शालिनीमित्यर्थः दुःखयितुं पुनः क्लिष्टां कर्तुं । देवीं कौशल्यां । सीतानिर्वासनेनैव
 भवानिव इयमपि रामं प्रति नितान्तकुपिता सती परमस्नेहवशादविरतदृष्टपूर्वमपि

रामभद्रस्यापि[†] दैवदुर्नियोगः कोऽपि, यत् किल समन्तात्-
प्रवृत्तबीभत्सकिंबदन्तीकाः पौरज्ञानपदा नाग्निपरिशुद्धिमप्य-
ल्पकाः प्रतियन्ति, इत्यतो दारुणमनुष्ठितं । (च)

जन । आः ! कोऽयमग्निर्नामास्मत्प्रसूतिपरिशोधने, कष्टम्,
एवंवादिना जनेन रामपरिभूता अपि वयं पुनः परिभूयामहे । (छ)

रामभद्रमुखचन्द्रमिदानो[†] नावलीकयति परमदुःखिता च ज्ञानेति रामविद्मं भवत्-
पञ्जपातिनी, सुतरां देवीं प्रति ईदृशवाक्यप्रयोगस्ते न युक्तिसङ्गत इति भावः ।

तर्हि राम एव तिरस्करणीय इत्याह रामभद्रस्यापीति । कोऽपि अनिर्वचनायः
दैवदुर्नियोगः दुरदृष्टकृतप्रेरणं, यत् यस्मात् दैवदुर्नियोगादित्यर्थः । समन्तात् सर्वासु
दिक्षु प्रवृत्ता उपस्थिताः, बीभत्सा निन्दिताः किंबदन्यः "निःसहाया सीता वत्सराप्रयं
यावत् लङ्कायां स्थिता तथापि अवाधेन सा पुनर्गृहीता" इत्यं अपवादा धैर्यं स्ते तयोक्ताः,
अत एव अल्पकाः अनिश्चितहेतुकपरापवादकारित्वात् चद्रागयाः पौरज्ञानपदाः पुर-
वासिनीं देशवासिनश्च जनाः अग्निपरिशुद्धिमपि अग्निपरोक्षया प्रमाणितनिर्दोषत्वमपि
न प्रतियन्ति न विश्वसन्ति, सीताया अग्निपरीक्षया प्रतिपादितं निर्दोषत्वं गृह्यन्तोऽपि
न विश्वसन्तः केवलं निन्दन्तीत्यर्थः । इति वाक्यसमाप्ता । अतः कारणात् दारुणं
निर्वासनरूपं भयङ्करं कर्म अनुष्ठितं कृतं रामभद्रेणेति शेषः । अस्मिन् निर्वासने
रामस्य विरागो विद्वेषो वा न कारणं किन्तु दुर्दैवमेवेति निर्दोषो रामोऽपि न निन्दनीय
इति भावः ।

(छ) जनेति । आ इति कोपसूचकमव्ययं । अस्मत्प्रसूतिः मम तनयायाः
सीतायाः परिशोधने पवित्रताकरणे अयं लया उच्यमानः अग्निनाम अग्निरिति प्रसिद्धः
पदार्थः कः, अपि तु कोऽपि नेत्यर्थः । पवित्रताविषयं सीतातः अग्निर्न्यून एवेति भावः ।
एवं 'अग्नीं सीतायाः शुद्धिं' इति वृक्यं[†] वदति यः स एव बादी तेन, जनेन कञ्चुकि-

† रामभद्रेणापि समन्तात् प्रवर्तितबीभत्सकिंबदन्तीकाः...दारुणमनुष्ठितमित्ति
पाठान्तरं ।

अरु । निःश्वस्य । एवमेतत्, अग्निरिति वत्सां प्रति परिलघून्य-
ञ्जराणि, सीतेत्येव पर्याप्तम् । हा वत्से ! (ज)

शिशुर्वा शिष्या वा यदसि, मम तत्तिष्ठतु तथा

विशुद्धेरुत्कर्षं स्वयि तु मम भक्तिं दृढयति ।

शिशुत्वं स्त्रैणं वा भवतु, ननु वन्द्यासि जगतो

गुणाः पूजास्थानं, गुणिषु न च लिङ्गं न च वयः ॥११॥

प्रभृतिना लोकेन, रामेण परिभूताः चरित्रदोषापवादेन सीताया निर्वासनात् तिरस्कृता अपि वयं पुनः परिभूयामहे तिरस्कृताः स्मः । दृष्टसम्पर्केण निर्दोषस्यापि दोषः स्यादिति रामेण चरित्रदोषापवादेन सीताया निर्वासनात् तस्या जनकतया अहमध्यवमानितः, परञ्च तस्याः अग्रियुद्धिं वदता जनैः स दोषो दृढोक्त इति पुनरप्यवमानित इति भावः ।

“प्रसूतिः ।...दृष्टिने”ति शब्दकल्पद्रुमः ।

अरु इति । एतत् लघोक्तं कौश्यामित्यादिवाक्यं, एवं सत्यमित्यर्थः । स्वयमपि तद्वाक्यस्य सत्यत्वं प्रतिपादयति अग्निरिति । वत्सां प्रति सीताविषये अग्निरिति अचराणि “अग्नि”इत्यानुपूर्वीका वर्याः परिलघूनि न्यूनानि । सीतया सह पवित्रतांशुं अग्नेस्तुलनायां क्रियमानायां पातित्रात्यधर्मेण सीतैव विशिष्यते इत्यर्थः । अत्राचर-
शब्दस्य तत्प्रतिपादार्थे लक्षणा । सीतेत्येव सीता इति नामैव, पर्याप्तं यथेष्टम् । सीताया एतावान् चरित्रोत्कर्षो जगत्यां प्रथितः, यत् सीतानामोच्चारणमात्रेणैव सर्वेषां हृदये तस्या लोकोचरा पवित्रताविर्भवतीति तत्प्रतिपादने अग्निर्न समर्थ इति भावः ।

“कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामिष्टं यथेष्मित”मित्यमरः ।

शिशुरिति । हा वत्से ! मम समीपे त्वं शिशुः वयोऽल्पत्ववशात् बालिका वा, शिष्या पातित्रात्यधर्मीपदेशादिना शिष्यणीया वा असि भवसि इति यत् तत् शिशुभवनं शिष्याभवनं वा शिशुत्वं शिष्यत्वं वेत्यर्थः तथा तेनैव प्रकारेण तिष्ठतु त्वया साहं मे बहि-
र्व्यवहाराः शिशुभावेन शिष्याभावेन च भवतु इत्यर्थः, तु किन्तु विशुद्धेः पवित्रतायां

कौश । अस्मो उन्मीलन्ति वैश्रणाश्रो । इति सूच्छंति । (भ)

जन । हा कष्टं ! किमेतत् । (ज)

(भ) अहो उन्मीलन्ति वेदनाः ।

उत्कर्षः उत्कृष्टता त्वयि मम भक्तिं पूज्यत्वंनानुरागं द्रढयति दृढीकरति प्रथम-
संवाल्मीकिकसौन्दर्यादिदर्शनात् देवांश्चानिन सामान्यतो भक्तिर्ज्ञाता इत्यागन्तु चरिवात्-
कर्षस्तां दृढीकरोतीत्यर्थः । न केवलं मम अपितु सर्वेषामेव त्वयि भक्तिर्जायते इत्याह
शिशुत्वमित्यादि । शिशुत्वं अल्पवयस्कात् स्त्रीणां स्त्रैत्वं वा भवतु तद्वतिशेषः तथापि
जगतां जगज्जनस्य वन्द्या ननु, भक्ता पूजनीयैव अस्मि भवामि । ननु बालिका स्त्री कथं
सर्वेषां पूजनीया स्यादित्याह गुणा इत्यादि । गुणाः धर्मपातित्रायसकृन्वाद्यः
पूजायाः स्थानं आम्बुदं प्रयोजको ह्येतुरित्यर्थः, गुणेषु तादृशगुणवत्सु जनं पृच्छं
स्त्रीत्वपुंस्त्वादिकं न च पूजास्थानं न वा वर्या जीवनकालाय अल्पवयस्य प्रवयस्युर्वैत्यर्थः
पूजास्थानं । सुतर्गं त्वं पातिव्रत्यादि गुणैरेव पूज्यासीति भावः ।

अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः तथा “नचलिङ्गं नच त्रयं”
इत्यनेन लिङ्गत्रयसोः पूजाकारणतानिरासात् शास्त्री परिमंग्यात् इत्यनयोराकाङ्क्षिभावेन
सङ्करः ।

यदिति तदिति च क्रियाविशेषणं । दृढं करोतीति इति “रशब्दऋतो सत्याञ्च-
ञ्जनादृ”रिति ऋकारस्य रत्वं । स्त्रिया भाव इति स्त्रीणां “स्त्रीपुंभ्यां नगस्त्री” इति
नणप्रत्ययः । ननुशब्दोऽवधारणे ।

चकारद्वयं प्रत्येकप्राधान्यसूचनार्थं ।

शिखरिणी वृत्तं ॥ ११ ॥

(भ) कौशेति । वेदनाः शोकजनितदुःखव्यथाः उन्मीलन्ति प्रादुर्भवन्ति नवी-
भवन्तीत्यर्थः सीताया अशेषगुणानुवादश्चवणादिति भावः ।

(ज) जनेति । एतत् कौशल्याया सुच्छीपन्नत्वं किं किम्प्रकारं ।

(ए कि ? इति वङ्गभाषा) ।

अरु । राजर्षे ! किमन्यत् । (ट)

स राजा तत् सौख्यं स च शिशुजन स्ते च दिवसाः

स्मृतावाविर्भूतं त्वयि सुहृदि दृष्टे तदखिलम् ।

विपाके घोरिऽस्मिन्नथ (१) खलु विमूढा तव सखी-

पुरन्ध्रीणां चित्तं कुसुमसुकुमारं हि भवति ॥ १२ ॥

(ट) अरु इति । अन्यत् अन्यप्रकारं किं अपितु किमपि नान्यप्रकार-
मित्यर्थः । तथाच भृच्छिंतेयं नान्यप्रकारमापन्नति भावः । (आर कि ? इति
वङ्गभाषा) ।

सकारणां तानिवाह स राज्ञिति । सुहृदि प्रियसखे त्वयि दृष्टं सति स राजा
दशरथः, तत् सौख्यं तत्कालीनसखसन्तानः, स च शिशुजनः सोतारामचन्द्रादिः,
ते दिवसाश्च अनुभूतपूर्वाणि सुखकराणि दिनानि, तदेतत् अखिलं दशरथादिसमस्तं
स्मृतां आविर्भूतं स्मृतिपयारुढं । अथ अनन्तरं अस्मिन् अनुभूयमानि श्वारं विपाके
अवस्थाविपर्यये स्मृतावाविर्भूते सतात्यर्थः तत्कालीनावस्थया सह इदानीन्तनावस्थया
पथ्यालोचनयत्यर्थः तव सखी कौशल्या विमूढा सूच्छ्रापन्ना । ननुभयोरवस्थयोः स्मरण-
सादं ण कथं सूच्छ्रां स्वादित्याह पुरन्ध्रीणामित्यादि । हि यस्मात् पुरन्ध्रीणां पति-
पुत्रादिसतीनां कुलस्त्रीणां वित्तं मनः कुसुमसुकुमारं पुष्पवत् कोमलं तीव्रदुःखा-
सहिष्णु इत्यर्थः भवति । अतएवोभयोरवस्थयोः स्मरणेनैव सूच्छ्रितिति भावः ।

अवापि सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थात्तरन्यासोऽलङ्कारः, कुसुमसुकुमारमिति
लुप्तोपमया सङ्कीर्णः ।

सखमेव सौख्यं स्वार्थे यन् । तदिति "नपुंसकानपुंसकयोर्णपुंसकमेकवहा"
इति नपुंसकत्व एकवचनञ्च ।

"पुरन्ध्री । पतिपुत्रदृष्टिवादिमती" इति शब्दकल्पद्रुमः ।

शिखरिणी वृत्तं ॥ १२ ॥

(१) ननु खलु इति पाठान्तरं ।

जन । हन्त हन्त ! (१) सर्वथा नृशंसोऽस्मि संवृत्तः (२) यस्मि-
रस्य दृष्टान् प्रियसुहृदः प्रियान् दारान् न स्निग्धं पश्यामि । (३)
स सम्बन्धी श्लाघ्यः, प्रियसुहृदमौ, तच्च हृदयं
स चानन्दः साक्षा, अपिच निखिलं जीवितफलम् । (३)
शरीरं, जीवो वा, यदधिकमतो वा प्रियतमो
महाराजः श्रीमान् किमिव मम नामोद्देशरथः ॥१३॥

(३) जनति । हन्ति विषादमुचकमव्ययं द्विवचनञ्च विषादि । नृशंसः
निष्ठुरः । चिरस्य दृष्टान् बहुपूर्वो दृष्टानित्यर्थः, प्रियसुहृदः दशरथस्य, दारान् भार्यां,
स्निग्धं सस्नेहं । यो वस्तुजनं सर्वथा सम्बन्धं नावलीकयति स निष्ठुर एवेति भावः ।

स इत्यादि । स दशरथः श्लाघ्यः अतीवमङ्गलजातत्वात् प्रशस्यः सम्बन्धी वैवाहिकः,
असौ दशरथः प्रियसुहृत् परमप्रणयाम्यर्दं सखा, तच्च स च दशरथः हृदयं हृदयकण-
प्रीतिभाजनं स च दशरथः साक्षात् चाक्षप्रत्यक्षविषयः मुनिभानित्यर्थः आनन्दः
आमोदः अपिच अन्यच्च दशरथः निखिलं ममन्तं जीवितस्य मम प्राणधारणस्य फलं
सुखमेव सर्वेषां जीवनस्य सर्वदाभीष्टतया वास्तविकं फलं निरतिशयमनोनुकूलत्वात्
तच्च दशरथ आसीदित्यर्थः तथा दशरथः शरीरं सुस्थले कार्यसम्पादनात् अमुस्थलेच
कार्यहानेः मम गात्रस्वरूपः तथा दशरथः जीवः अतीवप्रियत्वात् मम जीवात्मा अरुणार-
विशिष्टं चैतन्यमित्यर्थः वा अथवा अः एभ्यो हृदयादिभ्यो यत् वस्तु अधिकं प्रियत्वंना-
तिरिक्तं जगत्यामसीति शेषः तादृगोऽपि प्रियतमः दशरथः आसीदिति सर्वं त्वान्वयः ।
अतएव श्रीमान् राजलज्जोवान् महाराजो दशरथः मम किमिव नामीत् अपितु
सर्वमेवासौदित्यर्थः । दशरथमयं मे जीवन मामीदिति भावः ।

(२) कष्टमिति पाठान्तरं ।

(२) अन्यपुस्तके संवृत्त इति पाठो नाम्नि ।

(३) जीवितपद मिति पाठभेदः ।

कष्टम्, इयमेव सा कौशल्या ।

यदस्याः पत्युर्वा रहसि परमं दूषितमभू-

दभूवं दम्पत्योः पृथग्गहमुपालम्भविषयः ।

प्रसादे कोपे वा तदनु मदधीनो विधिरभू-

दलं वा तत् स्मृत्वा दहति यदवस्कन्द्य हृदयम् ॥१४॥

अत्र आनन्दस्य चाक्षप्रत्यक्षविषयत्वासम्बन्धेऽपि तत् सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः तथा दशम्ये हृदयत्वजीवितफलत्वशरीरत्वजीवत्वानामारोपात् निरङ्गं मालारूपकं तथा हृदयादिभ्योऽधिकप्रियवस्तुनोऽसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरपरातिशयोक्तिः तथा चतुर्थचरण-
गत वाक्यार्थं प्रति प्राथमिकचरणत्वगतवाक्यार्थानां हेतुत्वात् काव्यलिङ्गं अर्थापत्ति-
यति, एतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

“य आचारान्तदधिकरण”मित्यादिबन्तुत्वेति प्रक्रांसमानलिङ्गत्वेन हृदयविशेषणत्वात्
संप्रसक्तं । इत्यङ्गो वाक्यालङ्कारि ।

“साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययो”रित्यमरः ।

अहङ्कारविशिष्टपुरुषस्य जीवत्वमाह सांख्यसूत्रं ।

“विशिष्टस्य जीवत्वमन्वयव्यतिरेका”दिति । (सा ६ अ ६३ सू) “जीवत्वं
प्राणित्वं तच्चाहङ्कारविशिष्टपुरुषस्य धर्म”इति तद्भाष्यञ्च ।

शिवरिणी वृत्तं ॥ १३ ॥

यदस्याइति । अस्याः कौशल्यायाः, पत्युर्वा अस्या एव भर्तुर्दशम्यस्य वा रहसि
निजन्तस्थान यत्परमं दूषितं अत्यन्तं दूषणं प्रणयकलह इति यावत् अभूत्, तदर्थमहं
दम्पत्योः उभयोरिव जायापत्योः पृथक् स्वतन्त्रं यथा स्वात्तया उपालम्भस्य तिरस्कारस्य
विषयः पातं अभूवं । तत्र सखा मां प्रतोदृशमन्याय्यनाचरितवान् तथापि त्वसुदासो न
इति कौटिलोक्तम् यन्नैनं शिष्यसि इत्यं कौशल्या मामुपालम्भवती ; तथा तत्र
मम्वी नितरामन्यायकारिणी इत्यवगच्छन्नपि उपेक्षमाणोभवानावयोः कलहं
कौतुकमिव मन्थने किं “ इत्थं दशम्योपि मामुपालम्भवानित्यर्थः तदनु तदनन्तरं प्रसादे
उभयोर्मनोमालिन्सदूरीकरणे कोपे वा क्रोधोत्पादने वा मदधीनो ममायत्तो विधि

अरु । हा कष्टम् ! अतिचिरनिरुद्धनिश्वासनिष्ठुरं हृदय-
मस्याः । (ड)

जन । हा प्रियसखि ! कमण्डलुदकेन मिञ्चति । (१) (ढ)

कञ्च । सुहृदिव प्रकटय्य सुखप्रदः
प्रथममेकरसासनुकूलताम् ।

अर्थावस्था अभूत् । दम्पती परस्परं प्रति प्रसादयितुं कोपयितुं वा अहर्मव समर्थोऽभव-
मित्यर्थः । अतएवाहसुभयोरपि परमविश्वस्तवत्पुण्यमिति भावः । वा अथवा
तत् समस्तं तां घटनावलौमित्यर्थः स्मृत्वा अलं तत्स्मरणेन मार्गं प्रयोजनमित्यर्थः यत्
घटनाहृदं स्मृतं सति शेषः हृदयं अवन्त न्य आक्रस्य दहति शोकरूपेण परिणतं सत्
मन्तापयति । पूर्वघटनावलीनां स्मरणेन केवलं हृदयं शोकागुरमेव भवति न तु खल्विदानीं
किमपि अन्यत् फलमस्तीति निष्कर्षः ।

अत्र दम्पतीनिष्ठदूषणरूपकारणात् जनकस्योपालम्भरूपकार्योत्पत्तेः असङ्गति-
रलङ्कारः ।

प्रथमं बाहयं समुच्चये तथाच “वा स्वाहिकल्पोपमयो रेवार्थेच समुच्चये” इति विश्वः ।
“विविक्त विजनच्छन्ननिःशलाका स्तथारह” इत्यमरः ।

स्मृत्वा अत्रमिति “अलंखल्लोः प्रतिषेधयोः क्त्वावे”ति क्त्वाप्रत्ययः ।

शिखरिणी हर्त्तं ॥ १४ ॥

(ड) अरु इति । अतिचिरं अतिबहुकालं निरुद्धैरभ्यन्तरावह्रैः निश्वासेः
निष्ठुरं कठोरं कठोरत्वात् मिथलमित्यर्थः । निश्वासाभावात् बन्धुम्यलं निस्पन्दरात
इति निष्कर्षः ।

“कठोरं निष्ठुरं दृढ”मित्यमरः ।

(ढ) जनेति । हा प्रियसखि ! कीदृशीमवस्थां गतासीति शेषः । मिञ्चति
कौशल्यामिति शेषः ।

(१) कमण्डलुजलेनेति पाठान्तरं ।

पुनरकाण्डविवर्त्तनदारुणो

विधिरहो विशिनष्टि मनोरुजम् ॥ १५ ॥

कौश । संज्ञां लभ्वा । हा वच्छे जानइ ! कहिं सि, सुमरामि
दे विआहलच्छीपरिगहैकमण्डणं पप्फुरन्त सुइहसिदमुइमुह-
पुण्डरीअं, आप्फुरन्तकोमुदचन्द्रचन्द्रिआसुन्दरेहिं अङ्गेहिं

(ण) हा वत्से ! जानकि ! कस्मिन्नसि, स्मरामि ते विवाहलक्ष्मीपरिग्रहैक-
मण्डणं प्रस्फुरच्छुद्धहसितमुग्धसुखपुन्दरीकं, आस्फुरत्कौमुदचन्द्रचन्द्रिकामुन्दरै-

मुहदिति । विधि विधाता मुहत् सखिव प्रथमं आदौ बाल्यकालावधि रामवनवास-
पर्यन्तमित्यर्थः एकः अविमित्यः दुःखिनासंयुक्त इत्यर्थः रसः सुखास्वादो यस्यां तां धारावा-
हिककेवलसुखशालिनीमित्यर्थः अनुकूलतां आनुकूल्यं प्रकटय्य प्रकाशय सुखप्रदः सन् अहो
वत पुनः अकाण्डे अनवसरे वार्द्धके तादृशदारुण दुःखासहिष्णुत्वेन अयोग्यकाल इत्यर्थः
विवर्त्तनेन परिवर्त्तनेन दारुणो भयङ्करः, रूपान्तरधारणेन नृशंस इत्यर्थः मनोरुजः
चित्तपीडा विशिनष्टि विशेषण करोति नानाविधदुर्घटनाकारणेन दारुणं दुःखसुत्पादय-
तीत्यर्थः ।

अथ सुखप्रदविधे दुःखोत्पत्तिर्विषमालङ्कारः मुहदिवेति श्रौत्वा उपमया सङ्कीर्यते ।

“अहो । विपादः” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

“काण्डोऽस्त्री दृष्टबाणाववर्गावसरवारिषु” इत्यमरः ।

द्रुतविलम्बितं वृत्तं “द्रुतविलम्बितमाह न भौ भरा” वितिलचक्षणात् ॥ १५ ॥

(ण) कौशेति । संज्ञां चैतन्यं । विवाहलक्ष्म्याः विवाहकालीनशोभायाः
परिग्रहो धारणमेव एकं अद्वितीयं मण्डलं भूषणं यस्य तत्, क्वत्रिमालङ्काराभावेऽपि
तात्कालिकस्वाभाविकशोभयैव अतीवशोभितमित्यर्थः । प्रस्फुरता विकसता शुद्धेन
निर्मलैर्न हसितैर्न स्मितैर्न मुग्धं मनोहरं सुखं पुन्दरीकं पद्ममिव तत् तथोक्तं
स्मरामीत्यनेनावयवः । आस्फुरन्ती सम्यक्प्रकाशमाना कौमुदस्य कार्त्तिकमासीयस्य

उल्लासेहि ; जादे ! पुणोवि उज्जोएहि उक्खुङ्गं, सब्बदा
महाराओ भणादि, एसा रहुउलमहत्तराणं वहू, अह्माणं
उण जणअसम्बन्धेण दुहिदिआ एव्व । (ग)

कञ्चु । यथाह देवी । (त)

पञ्चप्रसूतेरपि राज्ञ आसीत्
प्रियो विशेषेण सुवाहुशत्रुः ।
वधूचतुष्केऽपि यथैव शान्ता
प्रिया तनूजास्य तथैव सीता ॥ १६ ॥

रङ्गैरुल्लासय, जाते ! पुनरप्युद्घोतयोत्सङ्गं, सर्वदा महाराजो भणति, एषा रघुकुल-
सहस्रराणां वधूः, अस्माकं पुनर्जनकसम्बन्धेन दुहिता एव ।

चन्द्रस्य चन्द्रिका ज्योत्स्ना तद्वत्सुन्दरैः अङ्गैरवयवैः उल्लासय आनन्दय अस्मानितिशेषः ।
जाते ! कन्यातुल्ये ! उत्सङ्गं प्रोङ्गं उद्घोतय प्रकाशय उपवेशनेनेत्यर्थः । महा-
राजो दशरथः, भणति ब्रवीति स्म । किमित्याह एषा सीता रघुकुलस्य सहस्रराणां
प्राचीनानां अस्मत्पितृपितामहादीनामित्यर्थः वधूः कृपा, पुनः किन्तु जनकसम्बन्धेन
जनकेन सह मित्वरूपसम्बन्धेन दुहिता एव कन्यैव, जनकस्य यो यादृशः सम्बन्धी
अस्माकमपि स तादृशः सम्बन्धी जनकस्य मम च अभिन्नहृदयत्वात्, अतएव जनकस्य
या कन्या सा ममापि कन्यैवेति भावः ।

अत्र सुखपुण्डरीकमित्यत्र चन्द्रिकामुन्दरैर्वित्यत्र च लुप्तोपमाऽलङ्कारः । तथा
चन्द्रिकेत्यनेनैव अभिप्रेतार्थनिर्वाहे पुनश्चन्द्रपदोपादानात् पुनरुक्ततादोषः, चन्द्रपद-
परित्यागेन स समाधेयः ।

भणतीति “प्रयोगतश्च”ति अतोति वर्त्तमाना ।

(त) कञ्चु इति । देवी कौशल्या, यथाह सत्यं ब्रवीति ।

यथार्थत्वं स्वयमपि प्रतिपादयति पञ्चेति । सुवाहोः सुवाहुनामकराजसस्य शत्रुः
हन्ता रामः, प्रसूयते उत्पाद्यते या सा प्रसूतिरपत्यं, पञ्च प्रसूतयः अपत्यानि यस्य तस्य,

जन । हा प्रियसख ! महाराज दशरथ ! एवमसि सर्वप्रकार-
हृदयङ्गमः कथं विस्मर्यसे । (थ)

कन्यायाः किल पूजयन्ति पितरो जामातुराम् जनं
सम्बन्धे विपरीतमेव तदभूदाराधनं ते मयि ।

त्वं कालीन तथाविधोऽप्यप्रहृतः सम्बन्धवीजन्तु तत्
घोरेऽस्मिन् मम जीवलोकनरके पापस्य धिग् जीवितम् ॥१७॥

रामादयश्चत्वारः पुत्राः, शान्ता च एका कन्येति पञ्चापत्यशालिन इत्यर्थः राज्ञो दशरथस्य
विशेषेण अन्येभ्य आधिकेण प्रिय आसीत् । शान्ता तदाख्यातनूजा कन्या यथैव प्रिया,
वधुचतुर्केपि स्याचतुष्टयेपि सख्यं सीता तथैव प्रिया आसीत् ।

अत्र आसौदित्येकक्रियया सुबाहुशतुसीतयोरन्वयात् तुल्ययोगिताऽलङ्कारः उपमया
सङ्गोच्यते ।

प्रक्तं इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोर्मेलनादुपजातिः ॥ १६ ॥

(थ) जनेति । सर्वेषु प्रकारेण हृदयङ्गमः हृद्यः प्रीतिभाजनमिति यावत् ।
अतावप्रीतिभाजनरूपो जनः सर्वदैव मनसि वर्त्तत इति बहुकालात्ययेऽपि विस्मर्त्तुं न
शक्यत इति भावः ।

कन्याया इति । किलेति लोकावात्तायां । कन्यायाः पितरः पितृपत्न्य इत्यर्थः
जामातुः कन्याभर्तुः आत्तं वन्धुत्वेन विश्वस्तं पित्रादिकमित्यर्थः जनं पूजयन्ति दानानु-
गत्यादिना सम्मानयन्ति, इयमेव साधारणी चिरन्तनी रीतिरिति किलशब्दस्यार्थः ।
किन्तु सम्बन्धे आवयोरस्मिन् वैवाहिकत्वसम्बन्धे तत् पूजनं विपरीतमेव समाज-
प्रचलितरीतिविरुद्धमेव अभूत् । तत्त्वैपरोत्यमेवाह आराधनं ते मयीति । ते तव
जामातृपितुः मयि कन्यापितरि आराधनं दानानुगत्यसान्त्ववादादिना सम्माननं इत्येव
विपरीतमित्यर्थः । त्वं तथाविधोऽपि अशास्त्रायां तां समाजरोतिमननुरुन्धन् केवल-
सरज्जतीदार्यगुणेन वन्धुजनसम्मानकारकः कालीन समयेन अपहृतः लोकान्तरं प्रापितः,

कौश । जादे जाणइ ! किं करेमि, ददवज्जलेव घडिअवन्ध-
णिच्चलं ज्जेव हदजीविदं मं मन्दभाइणीं ण परिच्चअइ । (द)

(द) जाति जानकि ! किं करोमि, दृढवज्जलिपघटितवन्धनियन्त्रमेव हत-
जीवितं मां मन्दभागिनीं न परित्यजति ।

अपीति निन्दासूचकमन्वयं भवादृशसत्पुरुषापहरणं कालस्य नितान्तमनुचितमिति
भावः । तथा तत् सीतारूपं सम्बन्धवीजं आवयोर्वैवाहिकत्वसम्बन्धमूलं च कालं-
नापहृतमित्यन्वयः । अतएव अस्मिन् घोरि अशेषकेशकारणत्वात् भयङ्करं जीवन्तोकी
नरक इव जीवलोक एव नरको वा तस्मिन् पापस्य पापवतः पापं विना दुःखभोगो
न स्यादितिभावः सम जीवितं जीवितावस्थया अस्थानं धिक् निन्दामोत्यर्थः । इदानीं
सम मरणमेव श्रेय इति भावः ।

अत्रोपमाहूपकयोः सन्देहसङ्करालङ्कारः उभयोरपि साधकवाधकप्रमाणाभावात्,
काव्यलिङ्गञ्च । तथा पूजयन्तीत्यभिधाय पुनराराधनमित्यभिधानात् प्रक्रमभङ्गः, तथा
सम्बन्धवीजमित्यत्र समुच्चयार्थकश्चकार आवश्यकः किन्तु नोक्त इति न्यूनपदत्वञ्चेति
दोषद्वयं, आराधनमित्यत्र 'सम्पूजन' सम्बन्धवीजन्तु इत्यत्र च 'सम्बन्धवीजञ्च' इति पाठं न
समाधेयं ।

“वार्त्ता सम्भाव्यशोः किल” “आप्तः प्रत्ययित स्त्रिषु” । “गर्हासमुच्चय प्रत्यशङ्का-
सम्भावनास्वपी”ति चानरः ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं ॥ १७ ॥

(द) कौशेति । जानि । पुत्रि ! । दृढेण दीर्घकालश्लाघिना यज्जलिपेन
वज्जनिश्चितलिपेन घटितो विहितो यो वन्धः संयोगः तेन नियन्त्रं सुस्थिरं गन्तुमसमर्थ-
मित्यर्थः, हतजीवितमेव दुर्भाग्यप्राणा एव कर्त्तुं मां मन्दभागिनीं न परित्यजति ।
अहन्तु जीवनं त्यक्तमिच्छास्येव सीताभावे जीवनधारणस्य निष्कलत्वादिति भावः ।

अरु । आश्वसिहि राजपुत्रि ! वाष्पविश्रामोऽप्यन्तराले (१)
कर्त्तव्य एव, अन्यच्च किं न स्मरसि, यदवोचदृश्यशृङ्गाश्रमे
युष्माकं कुलगुरुः, तदुपजातमेव, (२) किन्तु कल्याणोदकं
भविष्यति । (ध)

काँश । भश्रवदि ! अदिक्कन्तो मणोरहो । (न) (३)

अरु । तत् किं मन्यसे राजपुत्रि ! (४) मृषोद्यं तदिति,
नूहीदं सुक्षत्रिये ! अन्यथा मन्तव्यं, भवितव्यमेव तेन । (प)

(न) भगवति ! अतिक्रान्तो मनोरथः !

(ध) अरु इति । अन्तराले अवसरे मध्ये मध्ये इत्यर्थः वाष्पविश्रामोऽपि
अश्रुविसर्जनविरामोऽपि । केवलमविरतं रोदनं न कर्त्तव्यमित्यर्थः तथात्वे चक्षुर्नाशाय-
नष्टसम्भावनासत्त्वादिति भावः । अन्यच्च वाष्पविसर्जनविरामकारणमित्यर्थः ब्रवीमीति-
शेषः । कुलगुरुः वशिष्ठः । उपजातमेव जातप्रायमेव नाव सन्देह इत्येवशब्दार्थः ।
कल्याणं मङ्गलं उदकं उत्तरफलं यस्य तत् कल्याणोदकं भविष्यति एतदवस्थान्तर-
मितिशेषः । कृष्यशृङ्गाश्रमे तस्य यज्ञसम्पादनाय गतोभगवान् वशिष्ठः लोकपरम्परा-
श्रुतमीताविसर्जनन्यापारो भृशशोकाकुलां कौशल्यामिदमाह अ “भद्र ! समाश्रसिहि,
पुत्रपूणीत्सङ्गामिव जानकीं पुनर्द्रक्षसि” इति वाक्यस्य सत्यताविश्वासवशादरुन्धत्याः
सान्त्वनादौऽयमिति मन्तव्यं ।

“उदकं फलसुत्तर”मित्यमरः ।

(न) कौशेति । मनोरथः अभिलाषः सीतापुत्रदर्शनाकाङ्क्षेति यावत् अतिक्रान्तः
अतीतः चिराय नष्ट इत्यर्थः । नानाश्चापदसङ्कुलारण्ये निर्वासनेन सीताया एव
अभावादिति भावः ।

(प) अरु इति । तत्तदित्यर्थः तत् कुलगुरोर्वचनं मृषोद्यं मिथ्या वाक्यं

(१) अन्तरे । (२) तत्तथैत्युपजातमेव । (३) कुटो अदिक्कन्दमणो-
रहाए मह एदं । (४) राजपुत्रि । इति पाठान्तराणि ।

आविर्भूतज्योतिषां ब्राह्मणानां
ये व्याहारास्तेषु मा संशयो भूत् ।
भद्रा ह्येषां वाचि लक्ष्मीर्निषक्ता
नैते वाचं विष्णुतां व्याहरन्ति ॥ १८

नेपथ्ये कलकलः । (फ)

इति किं मन्यसे ? हे सुचक्रिये । सत्त्वत्रियवंशजाते ! इदं गुरुवचनं अन्यथा मिथ्याभूतं नहि मन्तव्यं, तेन गुरुवचनेन भवितव्यमेव सत्येन भाव्यमेव । अक्षयमेव सप्तवामेव सीतां पुनः द्रक्ष्यसि युष्मत्कुत्रगुरुसङ्गशानां विकालज्ञानासृषीनां महासत्य-वादिन्वादिति भावः ।

स्रष्टा उच्यते मिथ्या उच्यते इति भ्रष्टोद्यं “नान्विदः क्वपूच” इति क्वप् ।

तेषां महासत्यवादितं प्रतिपादयति आविरिति । आविर्भूतं प्रकाशितं ज्योतिः ब्रह्माख्यं तेजो येषां तेषां क्लृप्तब्रह्मसाक्षात्काराणामित्यर्थः ब्राह्मणानां ये व्याहारा उक्तयः तेषु संशयः वाक्यमिदं सत्यं मिथ्या वेति सन्देहो माम्भूत् न भवतु तवेतिशेषः । हि यस्मान् एषां ब्राह्मणानां वाचि वाक्ये भद्रा कल्याणी निर्दोषित्यर्थः लक्ष्मी यथार्थता-सम्पत्तिः निषक्ता नियतज्ञया । अन्यच्च एते ब्राह्मणाः विष्णुतां अर्थविप्रवृत्तशालिनीं मिथ्या-भूतामिति यावत् वाचं वाक्यं न व्याहरन्ति न वदन्ति ।

अत्र ब्राह्मणानां वाक्ये संशयकर्तव्यत्वाभावरूपकार्थस्य तदीयसत्यत्वरूपकारणेन समर्थनात् कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ।

“व्याहार उक्तिर्लपित” । “सम्पत्तिः ग्रीश्च लक्ष्मोश्च” इति चामरः ।

एतत्सृतीयचरणानुरूपं वाक्यं पाणिनिमहाभाष्येऽपि दृश्यते । यथा—

“भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि ।”

एकादशोत्तच्छ्रुतं विशुवचनञ्च “ब्राह्मणानां प्रसादेन दिवि तिष्ठन्ति देवताः ।

ब्राह्मणाभिहितं वाक्यं न मिथ्या जायते क्वचित् ।”

शालिनी वचं ॥ १८ ॥

(फ) नेपथ्य इति । नेपथ्ये वेशरचनास्थाने, कलकलः कौलाहलः ।

सर्वे आकर्णयन्ति । (व)

जन । अद्य खलु शिष्टानध्याय इत्युद्धतं खेलतां वटूनां कल-
कलः । (भ)

कौश । सुलहसौख्यं दाव वालत्तणं होदि । निरुध्य । अस्महे !
एदाणं मज्झि को एसो रामभट्टलच्छीपरिसोहिदेहिं
सावउभमुद्धललिदेहिं अङ्गेहिं अह्माणं वि लोअणाइं
सौदलावेदि । (म)

(म) सुलभसौख्यं तावत् वालत्वं भवति । अहो ! एतेषां मध्ये क एष राम-
भट्टलच्छोपरिशोभितैः सावउभमुद्धललितैरङ्गैः अस्माकमपि लोचनानि शीतलयति ।

(व) सर्वे इति । आकर्णयन्ति उत्कर्णाः सन्त इति शेषः ।

(भ) जनेति । कुतस्तोऽयं कलकल इति कौशल्यादीनामनुमितं संशयं
निराकर्तुमाह अयेति । शिष्टानां वंशपरम्परया वेदाध्यायिनां अनध्यायः अध्ययना-
ध्यापनाविरामः, इति हेतोः, उद्धतं उल्लम्फन-द्रुतधावनादिरूपं यथा स्वात्तथा खेलतां
क्रीडां कुर्वतां वटूनां ब्राह्मणकुमाराणां । अद्य वशिष्ठादीनामागमनेन अनध्यायो जात
इति पाठाभावात् निरुद्धगोतृफुल्लचित्ता ऋषिकुमाराः कोलाहलं कुर्वन्त उल्लम्फन-
द्रुतधावनादिरूपां खिलां कुर्वन्तोत्यर्थः ।

जनसमागमादनध्यायमाह मनुः “अनध्यायो रुद्यमाने समवाये जनस्य च ।”

शिष्टमाहं बशिष्ठः—“पारम्पर्यागतो येषां वेदः सपरिहं ह्यः ।

ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यचहैतवः ॥”

(म) कौशेति । वालत्वं शैशवं, सुलभं सांसारिककार्यकलापचित्ताऽभावात्
अनायासलभ्यं सौख्यं सुखं यत्र तत् । शैश्वममये हि यतः कुतश्चिदेव कारणात्
सुखसुत्पद्यत इति मनःस्फूर्तिमन्त एते अनध्यायसुखमेव कलकलेन प्रकटयन्तीति
भावः । रामभट्टस्य या लक्ष्मीः शरीरशोभा तथा तत्सदृशशोभयेत्यर्थ इति निदर्शनाऽ-
लङ्कारः अबष्टमेन सोष्ठवेन सह विद्यमानानि सावष्टमानि सुघटितत्वात् अतीवप्रशस्ता-

श्रु । अपवार्यं सहर्षोत्कण्ठं स्वगतम् । इदं नाम तद्भागीरथी-
निवेदितरहस्यं कर्णामृतं, नत्वेवं विद्वः कतरोऽयमायुषतोः
कुशलवयोरिति । (य)

जन । कुवलयदलश्यामस्त्रिम्भः (१) शिखण्डकमण्डनो-
वटुपरिषदं पुण्यश्रीकः श्रियेव सभाजयन् ।

नीत्यर्थः मुग्धानि सुन्दराणि, ललितानि मनोहरनिव्यासमङ्गियुक्तानि च तः श्रुं हस्त-
पदाद्यवयवैः, अस्माकमपि ससम्पर्काणां का कथा निःसम्पर्कानामप्यस्माकनित्यशः ।
शीतलयति सुखशीतलानि करोति ।

“सौष्ठवं स्वादवष्टम्भ” इति हलायुधः । ललितमाह उच्चलनीलमणिः—

“निव्यासमङ्गिरज्ञानां भूविलासमनोहरा ।

मुकुमारा भवेद् यत्र ललितं तदृदीरितं ॥”

(य) श्रु इति । अपवार्यं सूक्ष्मरक्षणं कौशल्यादीनां शवणयोग्यतामदलत्वर्थः ।
तल्लक्षणमाह साहित्यदर्पणं “...तद्भवदपवारितं” ।

रहस्यन्तु यदन्यस्य पराहत्य प्रकाशयति ॥”

भागीरथ्या गङ्गया निवेदितं प्रापितं रहस्यं गुप्तविवरणं जन्मावस्थित्यादिकं
यस्य तत् तथोक्तं, कर्णयोरमृतं पीयूषवदामोदजनकं इदं तत् वचनं वचनाभिधेयः
कुशलवयोः कथिदित्यर्थः वाच्यवाचकयोरभेदविवचनयोपपत्तिः तु किन्तु आयुषतोः
दीर्घजीविनीः कुशलवयोर्मध्ये अयं कतरः क इत्येवं न विद्वः जानीमः । भागीरथी-
कथितानुरुपाकृतिदर्शनात् कुशलवथोरिकोशमिति सामान्यतो नियेतुं शक्नोमि, किन्तु
कुशोऽयं किम्वा लवोयमिति विशेषेण नियेतुं न शक्नोमि पूर्वमदर्शनादिति भावः ।
कर्णामृतमिति निरङ्गं केवलरूपकमलङ्कारः ।

कुवलयेति । कुवलयस्य उत्पलस्य दलवत् पववत् श्यामः श्यामलः तथा स्त्रिम्भः
मसृणः स तथाक्तः, तथा शिखण्डकः काकपत्रः मण्डनं भूषणं यस्य सः, तथा पुण्या
पवित्रा श्रीः शोभा यस्य सः, तथा प्रियया देहशोभया वटुपरिषदं ब्राह्मणकुमारवर्गं

(१) स्त्रिम्भश्याम इति पाठान्तरं ।

पुनरिव शिशुर्भूतो(१) वत्सः स मे रघुनन्दनो-
भ्रूटिति कुरुते दृष्टः कोऽयं दृशोरमृताञ्जनम् ॥१८॥

कञ्चु । नूनं चतुर्विधब्रह्मचारी दारकोऽयमिति मन्ये ॥ (२)

जन । एवमेतत् । (२) तथाहि । (ल)

चूडाचुम्बितकङ्कपत्रमभितस्तूणीद्वयं पृष्ठतो
भस्मस्तीम(३) पवित्रलाञ्छनमुरो धत्ते त्वचं रौरवीम् ।

सभाजयन् अलङ्कृतं त्रिविधं स्थित इति शेषः, पुनः शिशुर्भूतः शैशवमापन्नः स मे वत्सो
रघुनन्दनो राम इव कोऽयं बालकः दृष्टः श्रवणोक्तिः सन् भ्रूटिति द्रुतं दर्शनमात्र-
निर्वच्यर्थः दृशोश्चक्षुषोः अमृताञ्जनं मुधाया सचरणं कुरुते अमृतेन चक्षुषी लिम्पतीवित्यर्थः ।

अत्र अमृताञ्जनं कुरुते इति भावाभिमानिनौ प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेचाऽलङ्कारः,
सभाजयन्निविति वाच्या, क्रियोत्प्रेचा तथा पुनः शिशुर्भूतो रघुनन्दन इविति वाच्या द्रव्योत्-
प्रेचा, तथा कुबलयदलश्यामस्निग्ध इति लुप्तोपमा च इत्यं तेषां परस्परनिरपेक्षस्थितिः
संसृष्टिः । शिखण्डकमण्डन इत्यत्र क्लृप्तानुप्रासः ।

“अञ्जनं । सचण” इति शब्दकाल्यद्रुमः ।

हरिणी वृत्तम् ॥ १८ ॥

(२) कञ्चु इति । अयं दृश्यमानो दारको बालकः, ब्रह्म चरतीति ब्रह्मचारी
नरोपनीतो गुरुकुले निवसन् वेदमधीयान इत्यर्थः । चतुर्विध्यासौ ब्रह्मचारी चेति सः ।
नूनं निश्चितं भवेदिति शेषः, इति मन्ये सन्नायामि ।

(ल) जनेति । एतच्चतुर्विधब्रह्मचारीति यदुक्तं तदेवं सत्यमित्यर्थः । स्वयमपि
तत्समर्थयति तथाहीति ।

(१) भूत्वा इति पाठभेदः । (२) एवमेव इति भिन्नः पाठः । (३) भस्मस्तीक
इति कचित् पाठः ।

मौर्व्या मेखलया नियन्त्रितमधोवासश्च माञ्जिष्ठिकं
पाणौ कार्मुकमक्षसूत्रलयं दण्डं तथा(१) पैपलम् ॥२०॥

चूर्डंति । अयं बालकः, पृष्ठतः अभितः पृष्ठस्य उभयोः पार्श्वयोः चूर्डाभिः
शिखाभिः केशाद्यै रित्यर्थः चुम्बितानि स्पृष्टानि कङ्कपत्राणि कङ्कनामकपत्रिपत्रा सरल
शीघ्रगमनार्थं बाणमूलभागं दत्त्वा यस्य तत्तथोक्तं तुष्णीद्वयं तूष्णीरयुगलं, लम्बित-
केशाग्रसंस्पृष्टबाणान्विततूष्णीरद्वयमित्यर्थः । तथा भस्मनां स्तोमिन पुङ्गव पवित्रं लाञ्छनं
चिह्नं यत्र तादृशं, पवित्रहोमवाङ्मन्त्रना चिह्नितमित्यर्थः उरौ वचःस्थलं । तथा रुरो-
र्मृगविशेषस्येयं इति रौरवी तां त्वचं चर्म, मृगचर्मरूपसुत्तरीयमित्यर्थः । सूवायाः-
दृशविशेषस्येयमिति मौर्वी तथा, सूवासूत्रनिर्मितयंत्यर्थः मेखलया काञ्चया कटि-
सूत्रं गति यावत् नियन्त्रितं निबद्धं सञ्जिष्ठया संस्पृष्टमिति माञ्जिष्ठिकं सञ्जिष्ठानाम-
लतारञ्जितमित्यर्थः अधोवासः परिधेयवसनञ्च । तथा पाणौ करं कार्मुकं धनुः
तथा अक्षसूत्रलयं वलयीकृतां सूत्रग्रथितजपमालामित्यर्थः, तथा पिपलस्य अश्वत्थस्य
अश्वत्थशाखाया इत्यर्थः अयमिति पैपलः तं दण्डञ्च धत्तं विभर्त्सि । वामपाणौ धनुः,
दक्षिणमणिवन्धे जपमालां दक्षिणपाणौच दण्डं धत्तं इत्यर्थः । एभिर्द्विर्भुक्तैः चतिय-
त्रज्ञाचारौ अयमिति निर्णीयत इति भावः ।

अत्र धत्त इत्येकया क्रियया तूष्णीद्वयादीनां कर्मतयाऽभिसम्बन्धात् तुल्ययोगिताऽलङ्कारः ।

चतियत्रज्ञाचारिणो रौरवोत्तरीयादि धारणमाह मनुः—

“कार्णं रौरववास्तानि चर्मैश्चि ब्रह्मचारिणः ।

वसौरान्नानुपूर्वेण शोणचौमाविकानि च ॥

मौञ्जी विवृतं समा श्लक्ष्णा कार्या विप्रस्य मेखला ।

चतियस्य तु मौर्वीज्या वैश्वस्य शणतान्तवी ॥”

गौतमः । “वैलपालाशौ ब्राह्मणस्य दण्डौ, अश्वत्थपैलवौ शेषे ।”

“समीपोभयतः शीघ्रसाकल्याभिसुखेऽभितः ।” “वोधिट्टु मन्थलदलः पिपलः

कुञ्जराशनः । अश्वत्थे” इति चामरः ।

(१) दण्डोऽपर इति पाठान्तराणि ।

भगवत्यरुन्धति ! किमुत्प्रेक्षसे कुतस्थोयमिति । (व)

अरु । अद्यैव वयमप्यागताः । (१) (श)

जन । आर्य्यगृष्टे ! अतीव मे कौतुकं वर्त्तते, तद्भगवन्तं
वाल्मीकिमेव गत्वा पृच्छ, इमञ्च वालकं ब्रूहि, केऽप्येते
प्रवयसस्तां दिदृक्षव इति । (ष)

कञ्च । यदाज्ञापयसि । (स) इति निष्क्रान्तः ।

“अक्षत्वं । जपमाला” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

अभित इति “पर्यभिभ्यां सर्वाभयाभ्या” मिति तसिः । पृष्ठत इति—

“तमोभयाभिपरिसर्व” नित्युत्पन्नाया द्वितीयायाः “सर्वविभक्तिभ्यस्तसि” ति तस् ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं ॥ २० ॥

(व) भवेति । अयं वालकः कुत आगत इति कुतस्तः, इति अस्मिन् विषये
किमुत्प्रेक्षसे वृध्यसे किमनुमिनोषीत्यर्थः । तद् ब्रूहीति भावः ।

कुतस्त इति “अन्ययात्ताप्” इति त्यप्प्रत्ययः ।

(श) अरु इति । न केवलं भवन्तः, अपितु वयमप्यद्यैवागता इत्यर्थः ।
सुतरां भवत्समाना वयं पूर्वमदर्शनात् नैनं परिचिनुम इति भावः ।

वयमिति “वास्मदर्थे” ति बहुवचनं । अहमिति तदर्थः । नैनं परिचिनुम इत्युक्तौ
सिधयोक्तिः स्वादित्यतः अथेत्याद्युक्त्वा क्लृप्तं वृत्तान्तगोपनं कृतमिति बोध्यं ।

(ष) जनेति । केऽपि त्वया अपरिचिता इत्यर्थः, एते दृश्यमानाः, प्रकृष्टं प्रचुरं
वयो येषां ते प्रवयसः स्थविराः । दिदृक्षवः द्रष्टुमिच्छवः । इति ब्रूहीत्यर्थः ।

(स) कञ्च इति । यदाज्ञापयसि तदेवानुतिष्ठामीत्यर्थः ।

(१) अद्यैव वयमागता इति विभिन्नः पाठः ।

कौश । किं भणथ, एवं भणितं आगमिस्मदिति । (ह)
 अरु । भियेत किं सदृत्तकीदृशस्य निर्माणस्य ? । (ज) (१)
 कौश । निरूप्य । कहं सविणत्रं गिस्सामिदगिद्विवत्रणो
 विसज्जित इसिदारआ इदो अहिमुहं पसरिदो ज्जेव सो
 वच्छो । (क)

जन । चिरं निर्वर्णं । भोः ! किमप्येतत् । (ख)

महिन्नामितस्मिन् विनय शिशुता मौग्ध्यममृणा-
 विदग्धैर्निर्ग्राह्यो (२) न पुनरविदग्धैरतिशयः ।

(ह) किं भणत, एवं भणित आगमिष्यतीति ।

(क) कथं सविनयं निशामितगृष्टिवचनः विमर्जितकृषिदारक इतः अभिमुखं
 प्रसृत एव स वत्सः ।

(ह) कौशेति । एवं भणितः कच्च किना जनकोपदिष्टप्रकारेणोक्तः आगमिष्यति
 किमित्यर्थः, इति विषये द्यूयं किं भणथ इत्यर्थः ।

(ज) अरु इति । ईदृशस्य अद्भुतसौन्दर्यशालिनः निर्माणस्य कृष्टेः ।

“कृद्धिहितोभावो द्रव्यवत् प्रकाशत” इतिन्यायत् विधावा परममन्दरीकृत्य निर्मित-
 स्येत्यर्थः, सदृत्तं सञ्चरितं किं भियेत विद्युज्येत, अपित् कथमपि नेत्यर्थः । “यथा-
 कृति स्तव गुणा वसन्तो”ति न्यायात् मन्दराकृतिमान् विनयात्र प्रच्यवत इति भावः ।

(क) कौशेति । निरूप्य विशेषणावलोक्य । निशामितं श्रुतं गृष्टंस्वदाख्यस्य
 कच्च किनः वचनं येन सः । विमर्जिताः त्यक्ताः कृषीणां मुनीनां दारका बालका येन
 सः, मुनिबालकान्दन्निःसृत्य इत्यर्थः, इतोऽभिमुखं अस्मान् प्रतीत्यर्थः प्रसृतः प्रस्थितः ।
 विमर्जितकृषिदारक इति “कृत्यनित्यसमासेऽनुपसर्गसङ्गानस्य ऋस्रश्च”ति सम्प्रिकृतिः ।

(ख) जनेति । भोरिति कौशल्यादीनां सम्बोधने । एतत् बालरूपं
 वस्तु किमपि अनिर्वचनीयमाश्चर्यमित्यर्थः ।

(१) भियेत वा इति पाठान्तरं । (२) निशाद्य इति पाठान्तरं ।

मनो मे सम्मोदः(१) स्थिरमपि हरत्येव बलवान्

अयोधातुं यद्वत् परिलघुरयस्कान्तशकलः ॥ २१ ॥

प्रविश्य लवः । स्वगतम् । अज्ञातनामक्रमाभिजनान् पूज्यानपि
नः स्वतः कथमभिवादयिष्ये । विचिन्त्वा । अयं पुनरविरुद्धः

तदाश्रयं समर्थयति सहिन्नामिति । एतन्मिन् शिशो विदग्धे निर्गुणैः लोकानिर्वा-
चनदत्तेरिति यावत् निर्यात्तः निश्चयः बाहू शक्य इति यावत्, पुनः किन्तु अविदग्ध-
रनिपुणैर्जनैः न निर्यात्त इत्यर्थः, तथा विनयो नसम्भावः शिशुता बालकत्वं ताभ्यां यत्
मौग्ध्यां सरलता तेन समृष्टः कोमलः स्निहोत्पादक इत्यर्थः सहिन्नां साहाय्यानां दया-
दाक्षिण्यार्थीयार्थीयादिव्यञ्जकमहापुरुषभावानामित्यर्थः अतिशय आधिक्यं वर्त्तत इति
शेषः । अतएव परिलघुर्नितान्तुद्रोऽपि अयस्कान्तस्य लौहाकर्षकपदार्यविशिषस्य
(चुम्बुक त्राहा इति श्यातस्य) शकलः खण्डः यद्वत् यथा अयोधातुं लौहं हरति
आकृष्य नयति, तद्वत् बलवान् विशालः सम्मोदः एतद्बालकदर्शनजनितानन्दः मे मम
स्थिरमपि योगाभ्यासेन निश्चलनमपि मनः हरत्येव आकर्षयेत् । साट्टशयोगिनोऽपि मनो-
हरणाद्निर्वचनीय आश्रये एवायं बालक इति भावः ।

अत्र प्रथमराट्टे विनयशिशुतामौग्धरूपाणां गुणानां योगपत्यात् समुच्चयः, द्वितीय-
पाट्टे शाब्दो परिसंख्या, त्रितीयाह्ने च यौतो उपमा, एतेषां परस्परनिरपेक्षस्थितः
संछटिरलङ्कारः । तथा मौग्ध्यात्त्वत् दुःश्रवत्वदोषः, स च 'विनयशिशुभावार्जवमृदु'रिति-
पाठेन समाधेयः ।

“समृष्टः ।...अकर्कशः ।” “विदग्धः ।...निपुण” इति च शब्दकल्पद्रुमः ।

“भित्तं शकल खण्ड वा” इत्यमरः ।

शङ्कः पाण्डुर एवेत्यादिषु हरत्येवेति एवशब्दस्य स्वयोन्यवस्थापनायां अत्रियमं
नियमाख्यदोषः ।

शिखरिणी वृत्तं ॥ २१ ॥

(ग) प्रविश्यति । नोऽस्माकं पूज्यानपि वृद्धत्वदर्शनात् पूजनीयतया अभिवादन-

(१) सम्मोह इति विभिन्नः पाठः ।

प्रकार इति वृद्धेभ्यः श्रूयते । मविनयमुपसृथ । एष वो लवस्य
शिरसा प्रणामपर्यायः । (ग)

अरुन्धतीजनकौ । कल्याणिन् ! आयुष्मान् भूयाः । (घ)

कौश । जाद ! चिरं जीव । (ङ) (१)

अरु । एहि वत्स ! इति लवमुत्सङ्गं कृत्वा स्वगतं । (२) दिष्ट्या
न केवलमुत्सङ्गश्चिरान्मनोरथो मे सम्प र्णः । (च)

(ङ) जात ! चिरं जीव ।

योग्यानपि । नाम नामधेयं, क्रमः पौर्वापर्यं, अभिजनः कुलत्र तं, अज्ञाता अविदिता
नामक्रमभिजना येनं तान्, एतात् वृद्धानित्यर्थः । स्वतः स्वयं कथमभिवाद्यिष्ये
प्रणमामि । एतेषां लभ्ये कः स्वत्वविको गुरुः, कौ वा ततोऽन्य इति प्रणामविषयं
गुरुत्वपौर्वापर्यं न जानामि ; येन तदनुसारेणाभिवादनं स्यात् नवा नाम जानामि,
येन शर्म्मवर्त्मालनामज्ञानेन ब्राह्मणक्षत्रियनिशयात् तत्क्रमेण नमस्कारः स्यात् ; नवा
कुलं जानामि, येन प्रधानकोत्तोऽन्यानुसारेणापि प्रणामः सम्भवेत् ; आस्वयुद्धिनिश्चित-
क्रमानुसारेण नमस्कारे तु वैपरीत्यस्यापि सम्भवात् सूस्मता प्रकाशने तद्व किं करोमीति
भावः । पुनः किन्तु, अयं मनसा नियोगजनः प्रकारः कल्पः रातिरिति यावत्,
अविरुद्धः लोके शास्त्रे च अनिन्दनीय इत्यर्थः । वो युष्माकं, प्रणामपर्यायः पर्यायण
नमस्कारः पूज्यताक्रमेण अभिवादनमिति यावत् । नमस्काररीतयो मनुसंहितादी
द्रष्टव्याः ।

(घ) अरु इति । आयुष्मान् प्रमत्तायुर्दीर्घायुरित्यर्थः ।

(ङ) कौशेति । जात सन्तान पुत्रतुल्यित्यर्थः ।

(च) अरु इति । दिष्ट्या भाग्येन । उत्सङ्गः क्रोडः । मनोरथः सीतायाः
पुत्रं क्रोडे कविष्यामीत्यभिवाधः ।

(१) ताद ! मे चिरं जीव इति पाठभेदः । (२) उत्सङ्गे कृत्वा अपवादार्थं ।
क्रोडे कृत्वा । उत्सङ्गे गृहीत्वा । इति त्रयः पाठभेदाः ।

कौश । जाद ! इदोवि दाव एहि । उत्सङ्गे कृत्वा । (१)
 अम्महे ! ए केवलं दरविअसन्तणीलुप्लसामलुसुदेण देह-
 वन्धेण कवलिदारविन्दकेसरकमाअकण्ठकलहंसणिणाद-
 दीहरदीहरेण सरिण अ रामभद्रमणुहरदि, एं कठिण (२)
 कमलगवभपञ्जलो सरोअप्फंमोवि तादिसो ज्जेव वञ्छुस्स ।

(छ) ज्ञात ! इतोऽपि तावदेहि । अहो ! न केवलं दरविकसन्नोलोत्पल-
 श्यामलोन्ननेन देहवन्धेन कवलितारविन्दकेसरकषायकण्ठकलहंसनिनाददीर्घदीर्घेण स्वरेण
 च रामभद्रमनुहरति, ननु कठिनकमलगर्भपञ्जलः शरीरम्यर्शोऽपि तादृश एव वत्सस्य ।

(छ) कौशिति । इतोऽपि मम क्रोडेऽपि । केवलमस्या एव क्रोडेऽपि स्थातव्य-
 मिति नामि नियमः, ममाप्युत्सङ्गे किञ्चिदेहेति भावार्थः । उत्सङ्गे कृत्वा क्रोडे
 स्थापयित्वा ।

दरं अन्यं विकसत् प्रस्फुटत् यत् नोलोत्पलं इन्दीवरं तद्वत् श्यामलः श्यामवर्णः,
 उन्नतः लम्बमानय तेन तथोक्तेन देहवन्धेन शरीरघटनेन अयं बालकः केवलं
 रामभद्रमनुहरति इति न ; अपितु, कवलिताः सुखमर्थे प्रवेशिता, ये अरविन्दकेशराः
 पद्मकिञ्जल्का स्तैः कषायोमधुरः सुश्राव्य इति यावत् कण्ठः स्वरो यस्य स तथोक्तः, यः
 कलहंसः मधुरास्फुटध्वनिकारी राजहंसः तस्य निनादः शब्द इव दीर्घदीर्घो दीर्घप्रकारः
 तेन उच्चैस्तरिणेत्यर्थः स्वरेण कण्ठध्वनिना च रामभद्रं अनुहरति अनुकरोति ।

अत्र लुतोपमादयं ।

“दर (व्य) ईषदर्थः ।” “कषायः (पुं) मुरभिः ।” “कण्ठः (पुं)...ध्वनिः ।”
 इति शब्दकल्पद्रुमः । सौरभार्थकोपि कषायशब्दोऽव माधुर्यार्थे लाक्षणिकः ।

(१) क्रोडे कृत्वा । उत्सङ्गे गृहीत्वा । इति विभिन्नौ पाठौ ।

(२) कठोरिति पाठान्तरं ।

जाद ! (१) पेक्वामि दाव दे मुहचन्दम् । (२) चिवकमुन्नमथ
निरुप्य सवाप्याकृतम् । राएसि ! किंण पेक्वसि, णिउणं णिरु-
विज्जमाणं से मुहं वच्छाए मुहचन्देण संवददि ज्जेव । (क)

जन । पश्यामि सखि ! पश्यामि । (ज)

जात ! प्रवे तावत्तं मुखचन्द्रं । राजर्षे ! किं न प्रं लमे, निपुणं निरुप्यमाणं
अस्य मुखं वत्साया मुखचन्द्रेण संवदति एव ।

कवली यासः कृत इतीनन्तात् कवलशब्दात् कस्मिंश्चि क्तः ।

नन्विव्यवधारणः । कठिनः पूर्णावयवत्वात् ढङ्गः यः कमलस्य पद्मस्य गर्भः बोजकोपः
(घोखल्ल, चाक्का इत्यादिप्रसिद्धः) तद्वत् पद्मलः कठिनकोमलः बोरत्त्वव्यञ्जक इति
भावः । ताडश् एव रामभद्रतुल्य एव ।

अवापि जुतोपमाऽलङ्कारः ।

द्वितीयं जातेत्यादिवाक्यं वात्सल्यानुनयप्रार्थनाव्यञ्जकं ।

चिवुकं अधरनिचभायं, उन्नमथ उत्तोक्य, वाप्येण आनन्दाश्रुणा आकृतेन
अभिप्रायेण अभिप्रायव्यञ्जकभङ्गिभिर्गणैश्च सह वर्त्तत इति सवाप्याकृतं पुनराह्वयः ।

अस्य बालकस्य मुखं निपुणं मनैपुण्यं सञ्चारुपेणति यावत् निरुप्यमाणं अव-
लोक्यमानं सत् वत्सायाः सीतायाः मुखचन्द्रेण सह संवदति एव आकृत्या सम्मिलनान्न,
नत् किञ्चिदेषस्यं यातीतेत्र शब्दार्थः ।

अत्र निपुणशब्दः सनेपुण्यार्थे लाक्षणिकः ।

(ज) जनेति । पश्यामि पश्यामीति अवधारणार्थं द्विकृतिः । पश्या-
स्यं वेत्तार्थः ।

(१) जीव जाद इति भिन्नः पाठः । (२) मुहं इति क्वचित् पाठः ।

कौश । अम्बो ! उन्मत्तीभूदं विअ मे हिअअं किम्पि
चिन्तअन्तो बहु विप्पलवदि । (भ)

जन । निरुप्य । (ज)

वत्सायाश्च रघूद्वहस्य च शिशावस्मिन्नभिव्यज्यते
सम्पूर्णप्रतिबिम्बितैव(१)निखिला सैवाकृतिः सा द्युतिः ।

(भ) अहो ! उन्मत्तीभूतमिदं मे हृदयं किमपि चिन्तयत् बहु विप्रलपति ।

(भ) कौशेति । मे मम हृदयं उन्मत्तीभूतमिव अस्मिन् बालके सीताराम-
योराकृतिसौसादृश्यदर्शनात् उन्मादग्रस्तमिव मत् किमपि अनिर्वचनीयं चिन्तयत्
बहु नानाप्रकारं विप्रलपति विशेषेणासम्बद्धं ब्रवीति । सीता जीवति, तस्या एवायं पुत्र
इत्यादिकं प्रकाशयतीति भावः ।

(ज) जनेति । निरुप्य विशेषेणाबलीकृत्यर्थः ।

वत्साया इति । अस्मिन् शिशौ वत्सायाः सीतायाश्च, रघूद्वहस्य रघुवंशधुरन्धरस्य
रामचन्द्रस्य च निखिला समया सैवाकृतिः तत्सदृश एवाकारः, सा द्युतिः तत्सदृश्यं च
दीप्तकान्तिः सम्पूर्णं अविकलं यथा स्यात्तथा प्रतिबिम्बितैव प्रतिफलितैव सती
अभिव्यज्यते प्रकाशते । किञ्च सा बाणी तत्सदृशमेव वाक्यं, स एव विनयः तदनुरूप
एव नम्रभावः, तथा असी स एव सीतारामतुल्य एव सहजः स्वाभाविकः पुण्यानुभावः
पवित्री दीप्तप्रभावः अभिव्यज्यत इत्यनेनान्वयः । तर्हि किं सीतारामयोरेवायं पुत्रः ?
तदपि न, बहुकालमेव सीताया अभावात् ; हन्त ! तदियं दुराशेवेत्याह हाहेति ।

हा हा देव अदृष्ट ! पाणिप्लवं सीतारामसमानाकृतिरयं बालकः कस्य पुत्र इति
निर्णेतुमसामर्थ्यात् चञ्चलीभूतं मम मनः किं कथं केन हेतुनेत्यर्थः उत्पथैः असम्भव-
कल्पनामार्गैः धावति द्रुतं गच्छति । सीतायाः प्रागेवाभावात् सीतापुत्रीऽयमित्याशा
दुराशेवेति भावः ।

(१) सम्पूर्णप्रतिबिम्बितैव इति सम्पूर्णप्रतिबिम्बितैव इति च पाठान्तरं ।

सा वाणी, विनयः स एव, सहजः पुण्यानुभावोऽप्यसौ,
हा हा देव ! किमुत्पथैर्मम मनःपारिप्लवं धावति ॥२२॥

कौश । अयि दे मादा, सुमरसि वा तादं ? । (ट)

लवः । नहि नहि । (ठ)

कौश । तदो कस्म तुमं ? । (ड)

लवः । भगवतो वाल्मीकिः । (ढ)

(ट) अस्ति ते माता, स्मरसि वा तातम् ? ।

(ड) ततः कस्य त्वम् ? ।

अत्र अभिव्यज्यत इत्येकया क्रियया आकृति-ट्टाति-वाणी-विनय-पुण्यानुभावनां कर्त्तृतया अभिसम्बन्धात् तुल्ययोगितालङ्कारः । तथा सैवाकृतिः तत्सदृश्यैवाकृतिरित्येवं सर्वत्र सादृश्याच्चेपात् असम्भवद्वलुसम्बन्धरूपाः पञ्च निदर्शनाः, तथा उत्पथैरिति भङ्गा गत्यस्य सीताया अभावस्याभिधानात् पर्यायोक्तञ्च एतेषामलङ्काराणां मङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । एवमशब्दस्य सा द्युतिरित्यादौ सर्वेषामनुपपन्नान्वाद्यान्न निद्रसं अनियमाख्यदोषः ।

रघुवंशे एतदनु रूपः श्लोको यथा—“रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्यं”मित्यादि ।

“अनुभावः प्रभावेऽपि ।” “चञ्चलं तरलञ्चैव पाणिप्लवपरिप्लवं” इति चामरः ।

अभिव्यज्यत इति कर्मकर्त्तरि प्रत्ययः ।

शाट्टं लविश्रीडितं वृत्तम् ॥ २२ ॥

(ट) कौशेति । स्मरसि वा तातमिति पितुरस्ति त्वस्यैव भङ्गस्मरणं प्रथमः ।

(ठ) लव इति । नहि नहीत्यवधारणे द्विकृतिः । माता नास्ति, तावन्न न स्मरामीत्यर्थः ।

(ड) कौशेति । ततः सादा मातापितोरसच्च इत्यर्थः, कस्य त्वं कस्य तत्त्वावधानेन रचितस्त्वं इत्यर्थः ।

(ढ) लव इति । भगवतो वाल्मीके स्तत्त्वावधानेन रचितोऽस्मीति वाक्यशेषः ।

कौशः । अइ जाद ! कहिदब्बं कहेहि । (ण)

लवः । एतावदेव जानामि । (त)

नपथ्ये । भो भोः सैनिकाः ! एष खलु कुमारश्चन्द्रकेतुराज्ञा-
पयति, न केनचिदाश्रमाभ्यर्णमूमिराक्रमितस्येति । (थ)

अरुसतोजनको । अये ! मेध्याश्वरक्षाप्रसङ्गादुपागतोवत्सश्चन्द्र-
केतुरद्य द्रष्टव्य इत्यहो सुदिवसः । (१) (द)

(ण) अयि जात ! कथयितव्यं कथय ।

(ण) कौशेति । कथयितव्यं यदस्ति तत्कथयितव्यं, नतु गोपयति भावः ।

(त) लव इति । एतावदेव जानामि, नतु एतदतिरिक्तं माताप्रतिविषयकं
किमपि जानामीति भावः ।

(थ) नपथ्य इति । केनचित् केनापि जनेन आश्रमस्य वास्तीकेस्तपोवनस्य
अभ्यर्णभूमिः निकटवर्ति स्थानं । तरुलताविनाशादिना तपोवनचतिनिवारणार्थं सुनौन्
प्रति सन्नानप्रदर्शनार्थञ्च उक्तिरियं ।

“उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णा” इत्यमरः ।

(द) अरु इति । अये इति सन्निहितजनसम्बोधनं । मेध्यः हिंसनीयः
अश्वमंधयश्च क्कंदनीय इति यावत् योऽश्वस्तस्य स्वेच्छया विचरत इत्यर्थः रक्षाप्रसङ्गात्
अपराक्रमणकारिजननिवारणेन पालनार्थमित्यर्थः । द्रष्टव्यः अस्माभिरिति शेषः ।
इति हेतोः, अहो प्रशस्तः अयं सुदिवसः शुभदिनः । यत्र प्रियजनदर्शनादिना महान-
नानन्दो भवेत् तत् शुभदिनमेवेति भावः ।

“अहो । (व्य)...प्रशंसा” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

(१) द्रष्टव्यः, अहो सुदिवसः । इति पाठान्तरं ।

कोश । वच्छूलकृणस्स पुत्तको आणवेदित्ति अस्मिअविन्दु-
सुन्दराइ' अकखराइ' सुणीअन्ति । (ध)

लवः । आर्य्य ! क एष चन्द्रकेतुर्नाम । (न)

जन । जानासि रामलक्ष्मणौ दाशरथी ? । (प)

लवः । एताविव (१) रामायणकथापुरुषौ ? । (फ)

जन । अथकिम् । (२) (व)

(ध) वत्सलक्षणस्य पुत्रक आज्ञापयतीति अमृतविन्दुमन्दराणि अक्षरार्णव
यथन्ते ।

(ध) कौश्लिति । अमृतस्य विन्दवः कणा इव सुन्दराणि सधुराणि श्रुतिसम्ब-
कराणीत्यर्थः, अक्षराणि वचनानि । पौवस्याप्याधिपत्यश्रवणे कस्य न सुखं जायते
इति भावः । अत्र लुप्तोष्माऽलङ्कारः ।

(न) लव इति । चन्द्रकेतुर्नाम चन्द्रकेतुरिति नाम्ना प्रसिद्धः ।

(प) जनेति । दशरथस्वारथ्ये पुत्रांसाविति दाशरथी । काकुवशान प्रश्नो
व्यज्यते, जानासि किमित्यर्थः ।

(फ) लव इति । एताविव दाशरथी एव न तु अपरावित्येवशब्दार्थः, रामलक्ष्मणौ
रामायणकथायाः वाञ्छीकृततरामायणनामकाख्यानस्य पुरुषौ प्रधानपात्रभूतौ किमित्यर्थः ।
अत्रापि काकुवशात् प्रश्नो व्यज्यते ।

(व) जनेति । अथकिमिति स्वीकारसूचकमव्यर्थः । (ह्यौ इति वद्गभश्या ।
श्रीर कथा इति हिन्दो भाषा) ।

(१) तावैवेति पाठभेदः ।

(२) तत् कथं न जानासि लक्षणस्थायमात्मजचन्द्रकेतुरिति विभिन्नः पाठः,
किन्त्वेतत्पाठे तौ कथं न जानास्यीति परवाक्यं नास्ति ।

लवः । तौ कथं न जानामि । (भ)

जन । तस्य लक्षणस्यायमात्मजश्चन्द्रकेतुः । (म)

लवः । जस्मिंलापुत्रस्तर्हि मैथिलस्य राजर्षेर्दौ हितः । (य)

अरु । विहस्य । आविष्कृतं कथाप्रावीण्यं वत्सेन । (१) (र)

जन । विचिन्त्य । यदि त्वमीदृशः कथायामभिज्ञस्तद् ब्रूहि तावत्, पृच्छामस्तेषां दशरथात्मजानां किन्नामधेयान्यपत्यानि केषु केषु दारिषु प्रसूतानि । (२) (ल)

(भ) लव इति । तौ रामलक्ष्मणौ । अतीवप्रथितत्वात् अधीतरामायणाख्यानस्य प्रधानपात्रत्वाच्च जानाम्येवेति भावः ।

(म) जनेति । तस्य प्रथितनामः । आत्मजः पुत्रः ।

(य) लव इति । तर्हि चन्द्रकेतौलक्षणस्यात्मजत्वे सति स चन्द्रकेतुरित्यर्थः । जस्मिन्नाथा स्तदाख्य लक्षणभार्यायाः पुत्रः लक्षणस्य दारान्तराश्रवणादिति भावः, मैथिलस्य मिथिलानगरीपतेः राजर्षेर्जनकस्य ।

(र) अरु इति । वत्सेन लवेन, कथाया रामायणाख्यानस्य प्रावीण्यं अभिज्ञत्वं, आविष्कृतं प्रकटितं, चन्द्रकेतौर्मातृपितृमातामहानां यथावदुल्लेखादिति भावः । एतेन बालकोऽयमतीव मेधावीत्याश्चर्यमिति वस्तुना वस्तुध्वनिः ।

(ल) जनेति । किं नामधेयं नाम येषां तानि, अपत्यानि सन्तानाः, दारिषु भार्यासु, प्रसूतानि उत्पन्नानि । सूधातीरकर्मकत्वविवक्षया कर्त्तरि क्तः । यदि बालकोऽयं दशरथात्मजानामपत्यविवरणप्रसङ्गेन 'रामात् सौतायासुत्पन्नोऽह'मिति वदन्तं तदा अनायासेनैव ज्ञातव्यविज्ञानं स्यादित्यभिप्रायेणायं प्रश्नः ।

(१) कुमारिणेति पाठान्तरं ।

(२) कस्मिंश्चित् पुस्तके केषु केष्विति द्विरुक्तिर्नास्ति ।

लवः । नायं कथाप्रविभागोऽस्माभिरन्येन वा श्रुतपूर्वः । (व)

जनः । किं न प्रणीत एव कविना ? । (श)

लवः । प्रणीतो न तु प्रकाशितः । तस्यैव खलु कोऽप्येक-
देशः सन्दर्भान्तरेण रसवानभिनेयार्थः कृतः, तच्च स्वहस्त-
लिखितं मुनिर्भगवान् व्यसृजद्भरतस्य मुनेस्तौर्थैविकसूत्र-
कारस्य । (ष)

(व) लव इति । अयं भवता पृच्छमानः रामादीनामपत्यविवरणरूपः कथा-
प्रविभागः आख्यानांशः । अन्येन मद्भिन्नजनेन । अस्माभिः साक्षात् न श्रुतः, अन्य-
स्यापि श्रवणाभावात् परस्परयापि न श्रुत इति नोत्तरं दातुमस्य संमर्थ इति भावः ।

(श) जनेति । कविना वाच्यीकिना, प्रणीतो विरचितः । किम्वा प्रणीत एव
न तु त्वया श्रुत इत्येवशब्दार्थः ।

(ष) लव इति । प्रकाशितः समन्तं नीतः श्रुतिविषयं प्रापितो वा । तस्यैव
रामादीनामपत्यविवरणांशस्यैव नत्वन्यस्येत्येवशब्दार्थः एकदेशः अत्रान्तरांशः केवलराम-
सन्ततिविवरणांश इत्यर्थः इति बोध्यं सन्दर्भान्तरेण अन्येन केनचित् प्रवन्धेन अश्वमेध-
विवरणेन सहैत्यर्थ इति ज्ञेयं, प्रचुरकारुणाद्भूतरसान्वितः अभिनेयः अभिनययोग्यः
अर्थः वस्तु स्वरूपमिति यावत् यस्य स अभिनेयार्थः किमप्यं कं दृश्यकाव्यमित्यर्थः कृतः ।
आद्योपान्तमेव रामचरितमादाय रामायणाभिधानं किमपि शब्दं महाकाव्यमुपनिबद्धं,
अधिकन्तु तदन्तर्गतं सीतानिर्वासनादिपुनःसंयोगान्तमंशमादाय किमपि दृश्यकाव्यं
प्रणीतमिति निष्कर्षश्चात्रैवोद्भवः । इदन्तु अस्मैव नाटकस्य सप्तमाङ्कानुसारेणोक्तं
रामायणे तु अन्यथा द्रष्टव्यं । मुनिः वाच्यीकिः । स्वहस्तलिखितं नतु शिष्यादिमित्यर्थः ।
एतेन तदंशस्य गोपनीयत्वं व्यज्यते । तौर्थैविकस्य नृत्यगीतवाद्यस्य सूत्रकारः व्यवस्था-
पकग्रन्थकारस्तस्य भरतस्य तदाप्यस्य मुनेः समीप इत्यर्थः व्यसृजन् प्रेरितवान् ।

“तौर्थैविकं नृत्यगीतवाद्यं नाट्यमिदं त्रय”मित्यमरः । “तूर्थं सुरजादि तत्र भवं
तौर्थं । तौर्थोपलक्षितं विक्रमिति तौर्थैविक”मित्यमरटीकायां महेश्वरः ।

जन । किमर्थम् ? । (स)

लवः । स किल भगवान् भरतस्तमप्सरोभिः प्रयोजयिष्यतीति । (ह)

जन । सर्वमिदमस्माकमाकृतकरम् । (च) (१)

लवः । महती पुनस्तस्मिन् भगवतोवाल्मीकेरास्था, केषाञ्चिदन्तेवासितां हस्तेन तत्पुस्तकं भरताश्रमं प्रति प्रेषितम् (२) । तेषामानुयातिकश्चापपाणिः प्रमादापनीदनार्थं (३) अस्मद्भ्राता प्रेषितः । (क)

(स) जनिति । किमर्थमिति व्यसृजदितिक्रियाविशेषणं ।

(ह) लव इतिः तमेकदेशं । अप्सरोभिरभिनेतृभिरित्यर्थः । प्रयोजयिष्यति अभिनाययिष्यति, इति हेतीर्थं सृजदित्यन्वयः ।

(च) जनिति । इदं लयोक्तं. सर्वं तदंशस्य दृश्यकाव्यरूपेण विरचनं स्वहस्तेन लेखनं भरतान्तिके प्रेषणञ्चेत्यर्थः । आकृतकरं कौतुकजनकं । तत्र कस्यापि महाद्भुतस्य स्थितिसम्भवादिति भावः ।

(क) लव इति । तस्मिन् गुणे दृश्यप्रवन्धे । आस्था यत्र आदर इति यावत् । महती आस्था इति कथनवगतमित्याह केषाञ्चिदिति । अन्तेवासिनां छावाणाम् । अन्तु पश्चात् यावायां गमने नियुक्त इत्यानुयायिकः अनुगामीत्यर्थः । चापपाणिः कार्मुकहस्तः । प्रमादस्य अनवधानतायाः अनवधानताजन्यविपत्तेरित्यर्थः अपनीदनार्थं

(१) तत् सर्वमस्माकमिदमाकृतकरमिति पाठान्तरं ।

(२) कस्मिंश्चित् पुस्तके 'प्रति' शब्दो नास्ति ।

(३) अप्रमादार्थमिति पाठान्तरं ।

कीश । जाद ! भादावि दे अत्थि ? । (ख)

लवः । अस्ति, आर्थ्यः कुशो नाम । (ग)

कोश । जेट्ठोत्ति भणिटं होदि । (घ)

लवः । एवमेतत्, प्रसवक्रमेण स किल ज्यायानिति । (ङ)

जन । किं यस्मजावायुष्मन्तौ ? । (च)

लवः । अथकिम् । (छ)

(ख) जात ! स्मातापि ने अस्ति ? ।

(घ) जेट्ठ इति भणितं भवति ? ।

दूरीकरणार्थं दस्यु तस्करहिंस्रभयनिवारणार्थमित्यर्थः । सापपाणिरित्यनेन प्रमादापनोद-
नार्थमित्यनेन च भातुर्वारित्वसिद्धस्यकारित्वप्रकाशादमीषां वृत्तान्तज्ञानं प्रति कौतुकं
वर्द्धितं ।

“शास्थानीयद्वयोराम्भे”त्यमरः ।

(ग) लव इति । आर्थ्यः पूज्यः । एनेन ज्येष्ठत्वं व्यज्यते ।

(घ) कोशेति । ज्येष्ठ इति भणितं उक्तं भवति, स किं त्वयो ज्येष्ठ
इत्यर्थः ।

(ङ) लव इति । प्रसवस्य क्रमेण पौर्वापर्येण स कुशः ज्यायान् ज्येष्ठः ।
इति शब्दो वाक्यसमाप्ती । यमजयोः प्राक्प्रसूतस्य ज्येष्ठत्वमाह देवनः ।

“वह्निर्वर्णेषु चारित्वात् यमयोः पूर्वजन्मतः ।

यस्य ज्ञातस्य यमयोः पश्यन्ति प्रथमं सुखं ।

सन्तानः पितरथैव तस्मिन् ज्येष्ठं प्रतिष्ठितं ।”

“जन्मप्राथम्यात् ज्येष्ठं यमजयोर्न तु निषेकप्राथम्या”दिति स्मार्त्तश्च ।

(च) जनेति । आयुष्मन्तौ युवां किं यमजौ युष्मजातौ ।

(छ) लव इति ! अथ किं सत्यमित्यर्थः । कुशलवेति नामकारणं तयोर्मम-
जत्वञ्चाह रामायणम् ।

जन । कथय, कथाप्रबन्धस्य कीदृशः पर्यन्तः । (ज)

लवः । अलीकपौरप्रवादोद्दिग्नेन राज्ञा निर्वासितां देवयजन-
सम्भवां सीतादेवीमासन्नप्रसववेदनामेकाकिनीमरण्ये परित्यज्य
लक्ष्मणः प्रतिनिवृत्त इति । (भ)

“यस्तयोः प्रथमं जातः स कृशैर्मन्त्रसंस्कृतैः ।

निर्भार्जनीयो नाम्ना हि भविता कुत इत्यस्मै ॥

यथावरज एवासीत् लवनेन समाहितः ।

निर्भार्जनीयो ब्रह्मभिर्नाम्ना स भविता लवः ॥

एवं कुशलवौ नाम्ना यमौ तौ संवभूवतुः ।

भगवत्कृतनामानो सुखिनावल्लयी च तौ ॥”

(ज) जनैति । कथाप्रबन्धस्य रामायणाख्यानसन्दर्भस्य पर्यन्तः शेषभागः ।
यदि च ‘सीताया अपत्यं जातं’, तच्च एवमेव परिपालितं परिवर्द्धितञ्च’इत्यंशोऽपि
तत्कथापर्यन्तमध्ये परिगणितः स्यात्, तदापि तत्कथनेन ज्ञातव्यज्ञानं स्यादित्यभि-
प्रायणैयमप्युक्तिरिति बोध्यं ।

(भ) लव इति । अनोक्तः अग्रथार्यो यः पौराणां प्रवादोऽपवादः तेन उद्दिग्नेन
अस्थिरचित्तेन काथ्याकार्यविवेकयूत्थमनसैत्यर्थः । राज्ञा रामचन्द्रेण निर्वासितां
परिवर्जितं । आसन्ना सन्निहिता उपस्थितप्रायैत्यर्थः प्रसववेदना यस्यास्ताम् । परित्यज्य
रथाद्ववतार्थं । प्रतिनिवृत्तः पुनरयोध्यां गतः । इति एष कथाप्रबन्धस्य पर्यन्त-
इत्यर्थः ।

“अलीकन्वप्रियेऽनृते” इत्यमरः ।

कौश । हा वच्छे ! मुद्गचन्द्रमुहि ! को दाशिं दे कुसुम-
भूदस्य शरीरस्य(१) देवदुर्विलासपरिणामो एअलिआए
णिवडिदो । (ज)

जन । हा वत्से ! ।

नूनं त्वया परिभवच्च नवच्च घोरं
ताच्च व्यथां प्रसवकालकृता मवाप्य ।

(ज) हा वत्से ! मुग्धचन्द्रमुखि ! क इदानीं ते कुसुमभूतस्य शरीरस्य
दैवदुर्विलासपरिणाम एकलिकाया निपतितः ।

(ज) कौशेति । मुग्धः मुन्दरो ग्रथन्द्रः स इव मुखं यस्यान्तसम्बोधनं ।
कुसुमभूतस्य पुष्पतुल्यस्य अतीवकोमलस्य ल्यर्थः । कौशनिर्वचनीयः अतीवभयङ्कर इत्यर्थः ।
दैवस्य नियतेः दुष्टो दुःखदायी विलासो व्यवहारो यस्मिन् सचार्मा परिणामः शेषावस्था
चेति स तयोक्तः । जगति मुखं दुःखं वा दैवस्यैव कार्यं लोकन्तु तव निमित्तमात्र-
मितिभावः । एकलिकाया एकाकिन्याः, सहायसत्त्वे दुःखं कथमपि सत्त्वं स्यादिति-
भावः । निपतित उपस्थित आसीदिति शेषः । “भूतं (वि) सदृशं” “एकलः (वि)
एकाका । एकला इतिभार्थे”तिच शब्दकल्पद्रुमः ।

एकलिकेति एकलाशब्दादनुकम्पायां कप्रत्ययः ।

नूनमिति । हा वत्से ! त्वया नवं नूतनं इतः पूर्वं कदापि न त्वया ईदृशः
परिभवोऽनुभूत इति भावः, घोरं दारुणञ्च स्त्रीणां चरितदोषापवादादधिको भयङ्करश्च
अपवादो नास्तीति भावः, परिभवं निवासनात् तिरस्कारं अपमानमित्यर्थः, तथा प्रसव-
कालीन कृतां तां सर्वैव प्रसिद्धां व्यथां वेदनाञ्च अवाप्य अनुभूय क्रव्याद्गर्गेषु मांसभोजि-
यापदजन्तुसमूहेषु परितः सर्वतः परिवारयत्सु परिवेष्टमानिषु सत्सु सन्तलया अतीव-

(१) शरीरकुसुमस्य इति पाठान्तरं ।

कव्याद्गणेषु परितः परिवारयत्सु

सन्तस्तया शरणमित्यसक्तत् स्मृतोऽस्मि ॥ २३ ॥

लवः । अरुन्धतीं प्रति । आर्य्ये ! कावेतौ ? !

अरु । इयं कौशल्या, अयं जनकः ।

लवः । नवहृमानखेटकौतुकं पश्यति । (८)

भीतया मत्था, अस्मि अहं शरणं रक्षिता इति कृत्वा भयेषु निताप्तवात्सल्येन पिवा-
दरेव प्राथमिकस्मरणस्य सार्वभौमिककलादितिभावः, नूनं निश्चितं असक्तत् वारं
वारं स्मृतः चिन्तितः अभवन्मित्यर्थः । हा पितः ! रक्ष रक्ष मां इत्यादि बहुशः
क्रन्दितवतीति निःकारः । यद्यपि भयेषु क्लौके सातापि स्मर्यते आह्वयते च तथापि
सीताया नानुः श्रियश्चा जड़त्वेन तत्स्मरणमनर्थकमिति जनकभावमेव स्मृतमिति बोध्यं ।

पदाद्यानां प्रसूतानामिति बहुवचनस्याविवक्षितत्वात् अत्र अवाप्यत्येकया क्रियया
व्यथापरिभवयोः कर्मतयाऽभिमन्वन्वात् तुल्ययोगिताऽलङ्कारः । किन्तु नूनशब्दसत्त्वेऽपि
नोत्प्रेक्षा, प्रकृतस्य परात्मना सभावनाया एव उत्प्रेक्षारूपत्वात्, अत्र तु स्मरणस्यैव
चास्तविकत्वेन ताडयमभावनाया एवाभावादिति ज्ञेयं । किञ्च तृतीयचरणे परिपरोति
सक्तत्साम्यात् क्लेशान्प्राप्तयेति संसृष्टिः । घोरं नवञ्चेति चकारो घोरनवयोः ससञ्चये,
अपरो चकारी तु इतरितरयोगे ; तेन न निरर्थकत्वदोषः ।

“कथ्यात्...मांसाग्निं वि” इति शब्दकल्पद्रुमः । “अस्मीति अहमर्थे अज्ययं”
इति मल्लिनाथः । “शरणं गृह्णरक्षितो” रित्यमरः ।

वसन्ततिलका हत्तं ॥ २३ ॥

(८) लव इति । बहुमानः महापुरुषस्य रामस्य साट्वात् अश्रुत्वाच्च अति-
गौरवं, कोशल्याजनकयोर्विधाददर्शनात् खेदो विपादः, रामायणवर्णितमहोदार-
चरितयोः कोशल्याजनकयोः साक्षाद्दर्शनात् कौतुकं ; तैः सहैति नवहृमानखेट-
कौतुकं ।

जन । अहो ! दुर्मर्त्यादता दुरात्मनां पौराणाम् । अहो !
रामस्य राज्ञः क्षिप्रकारिता । (ठ)

एतद्वैशसघोरवज्रपतनं शश्वन्ममोत्पश्यतः

क्रोधस्य ज्वलितुं धगित्यवसरश्चापिन शपिन वा । (क)

(३) जनति । अवाहोशब्दद्वयसमुच्चये । दुरात्मना अलीकापवादकारित्वेन
पापदृष्टितच्चिन्तानां पौराणां पुरवाभिजनानां दुर्मर्त्यादता न्याय्यपरातिक्रमः । जनस्य
हि परेषां यथाश्रेयुणकोत्तममेव न्याय्य विशेषतस्तु राजादिः, अत्र न राजमहिष्या एव
अलीकापवादकोत्तमतोवाच्यं जातमिति भावः । रामस्य राज्ञः भूपतेः विशेष-
विवेचनापूर्वकसदसद्विचारानुसारिण्येव दण्डविधानतः सत इत्यर्थः क्षिप्रकारिता शीघ्रकार्य-
करणं अस्मिन्त्यकारिनेत्यर्थः । तथा च रामो यदि पौराणामपवादोऽयमयथार्था यथार्था
वा इति किञ्चिद्विलम्ब्य ब्रह्मैः सह समान्तां कर्त्तव्यावधारणमकरिष्यत् तदा कथमपि
मोता निर्वासिता नाभविष्यत्, अतएव लोकानामेकमावनिग्रहानुग्रहकर्त्तुं राज उद्दिशः
क्षिप्रकारिता मोतानिर्वासनवत् महानर्थकारित्वाद्दीवदोषावर्हति भावः ।

“अहो (व्य)...असुया” । “नर्त्यादा (स्त्री) न्याय्यपथस्थिति” रिति च शब्द-
कल्पद्रुमः ।

दुद्रेष्टा राजमहिष्या एवालीकापवादकारित्वात् मर्त्यादा येषां ते दुर्मर्त्यादा मया
भावः दुर्मर्त्यादता ।

अतः पौराणां रामस्य च दण्डविधानं मया कर्त्तव्यमित्याह एतदिति । एतत्
मोतानिर्वासनरूपं यत् वैशसं हिंसा तर्देव घोरवज्रपतनं दारुणवज्राघातः, तत् शश्वत्
मदा उत्पश्यतः विजानतो मम क्रोधस्य चापिन धनुर्हारा शपिन अभिसम्पातद्वारा वा
धगिति ‘धक्’ इति शब्दं कृत्वा ज्वलितुं अवसरः समयः उपस्थित इति शेषः । इदानीमेव
अरुन्वतोकोशल्याकञ्जकिभिरपि अलीकपौरापवादमावस्वैव मोतानिर्वासनकारणत्व-
कथनात् कदलीफलचौर्येण प्राणदण्डकरणमिव नितान्ततुच्छकारणात् मोताया निर्वासनं
कृतमिति निश्चयो जातः, सुतरामधुनैव अस्त्रेण शपिण वा सपौरं रामं निहन्म्येति
भावः ।

कौश । भञ्जवदि ! परिच्छाहि परिच्छाहि, प्रसादेहि कुविदं
राएसिं । (ड)

अरु । एतद्धि परिभूतानां प्रायश्चित्तं मनस्विनाम् ।

राजन्नपत्यं रामस्ते पाल्याश्च कृपणाः प्रजाः ॥२४॥

(ड) भगवति ! परिवायस्व परिवायस्व, प्रसादय कुपितं राजर्षिं ।

अत्र सीताहिसनि वज्रपतनत्वारोपात् निरङ्गं केवलरूपकमलङ्कारः । ज्वलितुमित्यनेन
क्रोधस्य वङ्गिरूपत्वं व्यज्यते ।

विशसति हिनस्तीति विशसो हिंसकः पचाद्यच्, विशसस्येद् कार्यमिति वैशमं
हिंसेति बोध्यं ।

चवियत्वात् चापस्य ऋषित्वाच्च शापस्योक्तिरिति बोध्यं । (क)

(ड) कौशेति । प्रसादय कोपहीनं कुरु इत्यर्थः । तत्प्रसादनमेव परिवाण-
मिति भावः ।

एतदिति । मनस्विनां प्रशस्तमनसां सञ्जनानामित्यर्थः परिभूतानां अपमानितानां
दुष्कार्यकारणात् कौकैस्तिरस्कृतानां सतामित्यर्थः एतद्धि एतदेव ईदृशं पुनर्गुरुजन-
कार्त्तुर्भर्त्सनमेवेत्यर्थः प्रायश्चित्तं दोषक्षालनकारणमित्यर्थः । केनचिन्मनस्विना
प्रसादवशात् कश्चिदपराधि कृते लोकातिरस्कृतमपि तं यदि पुनर्गुरुजना भर्त्सयन्ति,
तदा तदेव तस्य योग्योदण्डो भवति ; अतो मिथ्यापौरापवादेन रामेण प्रसादात् सीता
निर्वासितेति साधुजनास्तं पौरवर्गञ्च निन्दन्त्येव तत्रापि यत् भवन्तोऽपि भर्त्सयन्ति,
एतदेव रामस्य पौरवर्गस्य च महान् दण्डो ज्ञात इति भावः । विशेषतस्तु, हे राजन् !
रामस्ते तव अपत्यं जामाढत्वात् मित्रपुत्रत्वाच्च सन्तानरूपः, तथा प्रजाः पौरजनाः
कृपणाः दीनाः क्षुद्रबुद्धय इति यावत् अतएव पाल्या रक्षणीयाः ; सुतरां चापिन शापिन
वा प्राणदण्डो नोचितः, किन्तु पौराणामन्त्रीकापवादापराधः रामस्य च सीतानिर्वासना-

जन । शान्तं वा रघुनन्दने तदुभयं तत् पुत्रभाण्डं हि मे
भूयिष्ठद्विजवालवृद्धविकलस्त्रैणश्च पौरो जनः ॥२५॥

प्रविश्य सम्भ्रान्ता वटवः । कुमार ! अश्वोऽश्व इति कोऽपि भूत-
विशेषो जनपदेषु श्रूयते, सोऽयमधुनाऽस्माभिः प्रत्यक्षीकृतः । (ठ)

पराधो भवता मार्जनीय इति भावः । एतद्वाग्व्यानस्य वाग्व्यानाल्लरस्य च सदसत्त्वं
सुधीभिर्विवेचनीयं ।

अत्र पूर्वाङ्गे अप्रस्तुतात् मनस्त्रिसामान्यात् प्रस्तुतस्य विशेषरामस्य प्रतीतिरप्रस्तुत-
प्रशंसाऽलङ्कारः रामभर्त्सने प्रायश्चित्तत्वारोपात् निरङ्गं केवलरूपकञ्चतुभयोरिकाश्रयानु-
प्रवेशरूपः सङ्करः, द्वितीयाङ्गे च पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमिति मं सृष्टिः ।

“पापक्षयमावसाधनत्वेन विधिवोधितं यस्मिन् प्रायश्चित्त”मिति श्मार्त्तः । “हि हंतावव-
धारणे” । “कदर्यं कृपणक्षुद्रकिम्पचानमितम्पचा” इति चामरः ।

पथ्यावक्तुं हत्तं ॥ २५ ॥

शान्तमिति । रघुनन्दने रामे तदुभयं चापधारणं शापदानञ्च शान्तं विरतं
भवत्विति शेषः, हि यस्मात् तत् राम इत्यर्थः प्रकंसात्मानलिङ्गत्वात् क्रीवत्वं पुत्रः पुत्रस्त्रह
स्तस्य भाण्डं भाजनं । वात्सल्यात् पुत्रसदृशो जनो न नाशयितुं शक्यत इति भावः ।
तथा पौरो जनः सोताया अन्नोकापवादप्रवर्त्तयिता पुरवामिवर्गेश्च भूयिष्ठाः प्रनुराः द्विजा
ब्राह्मणाः, वाला वालका, वृद्धाः जरन्तः, विकलाः स्त्रीनिन्द्रियाः काणामन्त्रादयः स्त्रैणं
स्तोससूहृद्य यस्मिन् स तथोक्तः, अतः पौरैऽपि तदुभयं शान्तमित्यर्थः । अतएव
पौरान्तर्गतब्राह्मणादीनामवध्यत्वात्, साधारणपौरैऽपि नाशयितुं न शक्यत इत्यगत्या
क्षमेव कृतेति भावः ।

अत्र चतुर्थचरणे पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

ब्राह्मणादीनामवध्यत्वमनुसन्धेयं विस्तरपथाट्टपेक्षितं ।

शार्दूलविक्रीडितं हत्तम् ॥ २५ ॥

(ठ) प्रविश्येति । सम्भ्रान्ताः त्वरया आयाः, वटव ऋषिकुमाराः । अश्वोऽश्व

वधः । अश्वोऽश्व इति पशुसमान्नाथे सांघ्यामिके च पठ्यते,
तद्ब्रूत कीदृशः । (ण)

वटवः । श्रूयताम् । (त)

पश्चात् पुच्छं वहति विपुलं, तच्च धूनीत्वजस्रं
दीर्घग्रीवः स भवति, खुरा स्तस्य चत्वार एव ।

इति वाग्नायां द्विर्भवनं । इति प्रसिद्धः । काऽपि वनयासिभिरन्वाभिरदृष्टपूर्वं इत्यर्थः
भूतविशेषः प्राग्निविशेषः, जनपदेषु प्राकृतलोकालयदर्शेषु, श्रूयते लोकपरम्परया
शान्दचन्धर्थः । प्रत्यचौकृतः चतुषेति शेषः ।

अश्वस्य शान्तपशुत्वादेव जनपदेष्वित्युक्तं । तथाच पैठौनसिः “गौरविरजोऽश्वोऽ-
श्वतरो गर्हभो मनुष्यथेति सतयास्याः पशवः” ।

“श्रूयतातोः शान्दबोधे शक्ति”रिति नैयायिकमतानुसारेण ‘अश्वोऽश्व इति काऽपि
भूतविशेषः श्रूयते’ इति प्रयोगः सङ्गच्छते ; अश्वशब्दजन्यं ज्ञानं क्रियते इति तदर्थः ।
“यवगोन्द्रियजन्यप्रत्यक्षे श्रूयतातोः शक्ति”रिति मीमांसकमते तु अत्र श्रूयतातोऽस्माद्दृश-
शान्दबोध एव लक्षणेति संक्षेपः ।

(ण) ख इति । पशुसमान्नाथे पशुनाम-संग्रहशान्ते प्रागुक्तपैठीनसिन्नचनादौ
सांघ्यामिके धनुर्वेदादौ युद्धशास्त्रे च । एतेनास्य शास्त्रज्ञानाधिक्यं व्रज्यते ।

धनुर्वेदे इदानीं दुर्लभ एव, किन्तु तत्संयाहकं भोजराजज्ञतयुक्तिकल्पदारुप्रभृति
शास्त्रं दृश्यते । तथाच युक्तिकल्पतरौ—

“यि शुद्धवर्णां स्वशवेगयुक्ता अश्रान्तिभाजो वहभोगिनश्च ।

अश्वोऽश्वोलाः समरेऽतिरुष्टा स्ते सात्त्विका भूपतुरङ्गमाः स्तुः ॥”

पश्चादिति । सः अश्वभिः प्रथचीकृतोऽश्वः पश्चात् देहपश्चाद्वागे विपुलं विशालं
पुच्छं लाङ्गूलं वहति धारयति, तच्च पुच्छं अजस्रं अविरतं धूनीति कम्पयति, दीर्घा
लम्बमाना ग्रीवा गजो यस्य स तथोक्ता भवति, तथा तस्य अश्वस्य चत्वार एव खुराः ।
तथा श्रम्याणि नतनटणानि अति खादति, तथा आमस्य चूतमलस्यैव मात्रा प्रत्येकं

श या एत्ति प्रकिरति शकृत्पिण्डकानाम्भ्रमात्रान्
किंवाख्यातैर्ब्रजति स पुनर्दूरमिच्छोहि यामः ॥२६॥

इत्युपसृत्याजिने हस्तयोयाकर्षन्ति । (त)

त्ववः । मकोतुकांपरोधविनयं । आर्याः ! पश्यत पश्यत, एभि-
नीतोऽस्मि । इति त्वरितं परिक्रानति । (थ)

परिमाणं शेषां तान् आस्रमात्रान् सङ्कृत्पिण्डकान् शकृत्पिण्डान् प्रकिरति विभ्रजति ।
आख्यातैस्सखालितवर्णनैः किंवा फलं अपि तु किमपि नैत्यर्थः, पुनः किन्तु सः अथः
दूरं ब्रजति वर्णनकालमथ एव विप्रलब्धो भवतीत्यर्थः, अतएव एत्वं हि आगच्छागच्छ
यामो गच्छाम स्तमवलीकयितुमित्यर्थः ।

अथ वहतिप्रसृतोनामनेकक्रियाणां सोऽयम्येककर्तृकारकत्वात् दीपकमलङ्कारः,
म व उपमाऽथापत्तिकार्यलिङ्गः सङ्कोच्यते । तथा प्रवोपरकर्तृप्रयोगसर्थं 'स्वराम्भ्र
चत्वार एव' इति सन्ध्वनिर्देशात् प्रक्रमभङ्गदोषः, किञ्च एवमष्टापादानात् अनियमं
नियमाख्यदोषश्च, "स्वरान् वेदसंख्यान् विभर्त्सि"ति पाठेन तयोः समाधानं स्यात् ।

ईदृशम्यानविशेषे निवेशवशेन श्रोतृणामयं श्लोकः परमचमत्कारमावहति ।
प्रहेलिकावदिसमपि प्रायेण पृच्छन्ति च बालकाः ।

मन्दाक्रान्ता हत्तं ॥ २६ ॥

(त) इतीति । उपमृत्य आनन्नोभूय, अजिने उत्तरोयभूतस्यवर्त्मणि हस्तयोः
करयोश्च गृहीत्वा आकर्षन्ति त्ववं वटव इति शेषः ।

(थ) त्वव इति । कोतुकं अथदर्शनकोतूहनं, उपरोधी बालकानामनुरोधः,
विनयो गमनानुमतिप्रार्थनया निजौह्वल्यपरिहार सैः सह विद्यमानमिति तत् तथोक्तं ।
आर्याः पूज्याः । एभिर्बालकेः नीतोऽस्मि, नत्वहं युष्माननाष्टय स्वंच्छया गच्छामि,
अथ किं भवन्ति भवन्त इति ॥ २६ ॥

अरुन्धतीजनकौ । पूरयतु कुतूहलं वत्सः । (द) (१)

कौश । भद्रवदि ! जानामि, एदं अणालोअअन्ती ण
जीआमि विअ, अदो अस्सदो भविअ पेक्खह्म दाव गच्छमाणं
दीहाउं (ध)

अरु । अतिजवेन दूरमतिक्रान्तः स चपलः, कथं
दृश्यते(२) । (न)

प्रविश्य कञ्चुकी । भगवान् वाल्मीकिराह, ज्ञातव्यमेतदवसरं
भवद्भिरिति । (प)

(ध) भगवति ! जानामि, एतसनालोकयन्ती न जीवामीव, अतोऽन्यतो भूत्वा
पश्यामस्मावदगच्छन्तं दीर्घायुषम् ।

(द) अरु इति । कुतूहलं आत्मनोऽप्यावलोकनकौतुकमित्यर्थः । यातु-
मिच्छन्ति याहीति भावः ।

(ध) कौशेति । जानामि बुध्य अनुमानं करोमीति यावत् । एतं वालकं ।
अन्यतो भूत्वा अन्यत्र गता भूत्वा दर्शनयोग्यस्थाने गत्वैत्यर्थः । दीर्घायुषं चिरायुर्विशिष्ट-
मेतं वालकं ।

(न) अरु इति । चपलः चञ्चलप्रकृतिः स वालकः अतिजवेन महाविगेन दूरं
पश्यान् अतिक्रान्तः अतीत्य गतः, अतएव कथं दृश्यते द्रष्टुं शक्यते त्वयितिशेषः,
चक्षुर्विषयानि क्रमादिति भावः ।

(प) प्रविश्येति । एतत् 'कस्यायं वालकं' इति युष्माभिर्जिज्ञास्यं हतं ।
अवसरं यथासमये । इति एव वाक्यं वाल्मीकिराहेत्यर्थः । नैतदिदानीं वक्तव्य-
मितिभावः ।

(१) कौतुकं वत्स इति पाठान्तरं ।

(२) कथं दृश्यते इति पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति ।

जन । अतिगम्भीरमेतत् किमपि भविष्यति । भगवन्-
रुन्धति ! सखि कोशले ! आर्य्यगृष्टे ! स्वयमेव गत्वा
भगवन्तं प्राचेतसं पश्यामः । (फ)

इति निष्क्रान्तो बृहन्नमः ।

वटवः । पश्यतु हि कुमारस्तदाश्चर्य्यम् (व)

लवः । दृष्टमवगतञ्च नूनमाश्वमेधिकोऽयमश्व इति । (भ)

वटवः । कथं ज्ञायते ? । (म)

लवः । ननु मूर्खाः ! पठितमेव युष्माभिस्तत्काण्डे ।
किं न पश्यय, प्रत्येकं शतसंख्याः कवचिना दण्डिनो निष्-

(फ) जनेति । एतत् “कत्यायं पुत्रं इत्यस्मानिर्जिन्नास्यं वृत्तं विप्रश्च इति
यावत्, अतिगम्भीरं दुरवगाहं दुर्विधमित्यर्थः, अतएव किमपि अगिर्वचनाद्यः ।
अत्र ‘भवतु तावदिति वाक्यं मन्तव्यं । स्वयमिति बहुवचनान्तं पठः ; स्वयं
स्वयमेवेत्यर्थः न तु प्रतिनिधिभिरित्येवमर्थः, तथाच अनादरप्रकाशित महर्षेणोरवहाभिः
कृता स्यादिति भावः । प्राचेतसं वाच्योक्तिः ।

(व) वटव इति । कुमारो लवो भवान् । तदाश्चर्य्यं तमद्भुतरूपमश्वमित्यर्थः ।
योहि यत्प्रथमं पश्यति, स तदाश्चर्य्यमेव मन्यते इति वाच्यं । हिगण्डाऽवधारणं, पश्यत्वञ्च
नतूपेक्षित्यर्थः ।

(भ) लव इति । दृष्टं युष्माभिरुच्यमानं तदाश्चर्य्यं तदद्भुतरूपमद्भुतं यन्तु
अवलोकितं तथा अयमश्वः नूनं निश्चितं अश्वमेधो यज्ञः प्रयोजनमस्यंति आश्वमेधिकां
भवेदित्यर्थः । इति अवगतं बुद्धञ्च अयति शेषः । नूनमिति भवेदित्यध्याहार्य्यक्रियाया
विशेषणं ।

(म) वटव इति । कथं केन प्रकारेणेत्यर्थः ।

(य) लव इति । तत्काण्डे अश्वमेधपरिपाटोकथनप्रकरणे पठितमेव तदानीं
अज्ञानानिव पुनः प्रश्नकरणात् मूर्खत्वमिवायातोति भावः । एकानेकान् प्रतीति

ङ्गिणश्च रक्षितारस्तत्प्रायमेवेदमपि दृश्यते. यदीह न प्रत्यय-
स्तद्गत्वा पृच्छत । (य)

वटवः । भो भोः ! किम्प्रयोजनोऽयमश्वः परिवृतः
पर्यटति ? । (र)

लवः । सस्पृहमात्मगतं । अये ! अश्वमेध इति विश्वविज-
यिनां क्षत्रियाणामूर्जस्वलः सर्वक्षत्रियपरिभावी महानुत्कर्ष-
निकषः । (ल) (१)

प्रत्यक्षं, शतं संख्या येषां ते, कवचं वर्म एषामस्तीति कवचिनः श्रितियोद्धारः, दण्डो
शस्त्रिंपाणस्तीति दण्डिनः दण्डयोधिनः, निपङ्गु स्तूणीरसेपानस्तीति निषङ्गिनो धनुर्द्वाराय
रक्षितारः अश्वस्य रक्षका वियन्त इति ऋषः तेषां प्रायो वाहुल्यं यव तत् तत्प्रायं,
इदमपि वलं । अत एवायमश्वमेधीयोऽश्व इति निश्चीयत इति भावः । इह मन
वाक्यं न प्रत्ययो न विश्वास्तो यदि युष्माकमभूदित्यर्थः, तत् तदा, पृच्छत सैन्यान् जिज्ञा-
सन्त्रं ग्रयमित्यर्थः ।

“निपङ्गुमन्त्रो धनुर्द्वरः” । “प्रायोभूत्प्राणलगमने” इति चामरः ।

एतेन अन्यदधिकुमारिभ्यो लवस्य मेधाविलं व्यज्यते ।

(र) वटव इति । भो भोरिति सैन्यसम्बोधने, किं प्रयोजनं यस्य सः, परिवृतः
सैन्यैः परिवेष्टितः पर्यटति भवति ।

(ल) लव इति । स्पृहया अश्वमेधेच्छया सहेति सस्पृहं । लवस्य क्षत्रिय-
त्वादादाविव अश्वमेधकरणकामना जाता, तथा च योहि यज्जातीयः, सः अङ्गुर
एव तद्भावं व्यनक्तीति बोधः । विश्वं भुवनं विजयन्त इति विश्वविजयिन स्तेषां ।
ऊर्जोवल्लमस्यातीति ऊर्जस्वलो वलवान् अन्वैरनिरोधनीय इत्यर्थः । सर्वान् क्षत्रियान्
परिभवितुं लङ्घयितुं तिरस्कृतुंमिति यावत् शीलं यस्य स सर्वक्षत्रियपरिभावी

(१) उत्कर्षनिष्कर्ष इति पाठान्तरं ।

नेपथ्ये । अयमश्वः पताकेय मथवा वीरघोषणा ।

सप्तलोकैकवीरस्य दशकण्ठकुलद्विपः ॥ २७ ॥

लवः । सञ्चयमिव । अहो ! सन्दीपनान्यचराणि । (व)

सकलचतुर्विधपराजयचिह्नभूत इत्यर्थः । उत्कर्षस्य सर्वप्राधान्यस्य निकषः परीक्षाश्चान्निवर्त्यः । अश्वमेधस्य सार्वभौमानुष्ठेयतया । तत्र चतुर्विधमात्रस्यैव स्पृहा जायत इति भावः । तथाच आपत्मन्वः—

“राजा सार्वभौमोऽश्वमेधेन यजत नाश्वसार्वभौमः ।”

ऊर्जस्वल् इति “कृष्यादिभ्यो वलच्” इति अन्वये वलच् प्रत्ययः ।

स्वर्णपरोक्षकपाषाणि कृद्स्य निकषशब्दस्यात्र परीक्षकमात्रं उपादानलक्षणा ।

वटुभिर्जिज्ञासितमर्थं केचिदश्वरक्षकाः मेजिका नेपथ्यादाहः अश्वमिति । सप्तभूरादिषु लोकेषु भुवनेषु एकः अद्वितीयः वीरः गुरः तस्य, दशकण्ठकुलद्विपः रावणवंशविश्वसिनो रामस्यैत्यर्थः अयमश्वः अश्वमेधयज्ञीयो घोटकाः, तथा इयञ्च पताका जयपदाङ्किता वैजयन्ती ; अथवा वीरघोषणा अथपताकात्मिका रामस्य वीरत्वप्रख्यापनवाणी ; अयमश्व इयञ्च पताका शान्दानुसरणात् सामान्यमात्रं यत्किञ्चित्, किन्तु सप्तलोकमन्थे राम एव सर्वप्रधानो वीर इति घोषणैव मुख्यं प्रयोजनमित्यर्थः ।

अत्र अथपताकाभ्यां वीरघोषणाया भेदेऽपि अभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिरनङ्गारः । सप्तलोकविजयिनो रावणस्य विजितत्वात् तेषु राम एवाद्वितीयो वीर इति शब्दशक्ति-सूची वस्तुञ्चिनिः ।

सप्तलोकानाह अग्निपुराणं—

“भूर्भुवः स्व भंहर्षैव जनय तप एव च ।

सत्यलोकस्य सप्त ते लोकास्तु परिकीर्त्तिताः ॥” ॥२७॥

(व) लव इति । व्यथया उत्कीर्तिशवणान्मनोवेदनया सहति सञ्चयं । अचराणि वर्णाः ‘अयमश्व’इत्यादिवाक्यमित्यर्थः सन्दीपनानि उत्तेजकानि कीर्षोत्साहवईकानीति यावत् । “प्रकृतिः खलु सा सङ्घीयमः सहते नान्यसमुन्नतिं श्ये”ति

वटवः । किमुच्यते, प्राज्ञः खलु कुमारः । (श)

लवः । भो भोः ! तत्किमक्षत्रिया पृथ्वी ? यदेवमुद्धत-
मुद्धोष्यते । (ष) (१)

नेपथ्यं । अरे ! महाराजं प्रति कुतः क्षत्रियाः । (स)

लवः । धिग्जात्मान् । (ह)

न्यायेन वीरस्य वीरान्तरवीरत्वघोषणायवगे कोपोत्साहयोरुत्तेजनास्त्रभावसिद्धौ वैति-
भावः । स्वगतवदृक्तिरियं ।

(श) वटव इति । किमुच्यते किं वक्तव्यमस्तीत्यर्थः, कुमारः खलु प्राज्ञः सर्वोपामस्माकं मध्ये लव एव विशेषाभिज्ञः, अस्मिन् विषये शिं पुनर्वक्तव्यमस्तीति समुदायार्थः । अधीतवैदिकायमेधकाण्डा अपि वयं प्रागिममश्वमवलोकमाना अपि अश्वमधीयत्व न निश्चितवन्तः, किन्तु लवो दर्शनमात्रमिव निश्चितवानिति अस्माकं मध्ये लवस्यैव प्राज्ञतमत्वसव्याहृतमेवेति भावः । केचित्तु एभिः सैन्यैः किमुच्यते तद्वयं न बुभ्यामहे किन्तु कुमारः प्राज्ञः, तेन स बुध्यत इति भाव इति व्याख्यानमाचक्षते ।

(ष) लव इति । यत् यस्मात् एवमीदृशं उद्धतं सदपि उद्धोष्यते रामस्य वीरत्वं प्रख्याप्यते, तत् तस्मात् किं पृथ्वी पृथिवी अक्षत्रिया क्षत्रियरहिता वीरशून्येत्यर्थः मन्यते युष्माभिरिति शेषः । पृथिवीयक्षत्रियवती मृतरां नेदृशं पुनरुद्धोषणीयमिति भावः ।

(स) नेपथ्य इति । अरे इति नीचसम्बोधने । महाराजं रामचन्द्रं । तत्राद्य रावणविजयिनी रामचन्द्रस्थानिके वीर्यविषये रावणविजितविदलितक्षत्रियाणा-
मुल्लंख एव निर्बोधतापरिचय इति भावः ।

(ह) लव इति । जात्मान् असमोक्षकारिणः अविवेकानिति यावत् युष्मान् 'अरे' इत्यादिवादिनः सैनिकानिति शेषः, धिक् निन्दामि । ये वीराणां बलावलम-

(१) यदेवमुदीर्यत इति पाठान्तरं ।

यदि ते सन्ति सत्त्वेव, केयमन्या विभोषिका ।

किमुक्तैः, सन्निपत्यैव पताकां वो ह्यस्यहम् ॥२८॥(१)

भो भो वटवः परिवृत्य लोष्टैरभिघ्नन्तो नयतैनमश्वं ॥(२)

एष रोहितानां मध्ये वराकश्चरतु । (च)

प्रविश्य सक्रोधदर्पः पुरुषः । धिक् चापलं, किमुक्तवानसि, तीक्ष्ण-

परोक्षैव तारतम्यं निदिशिन्ति, ते निन्दनोपा एवेति भावः । “जाचोऽसमीक्षाकारी स्या”दित्यमरः ।

यदिति । ते रामचन्द्राः रावणादिविजयिन इति भावः महावीरत्वेन गौरवाद्बहुवचनं यद्वि सन्ति तिष्ठन्ति, सत्त्वे च तिष्ठन्तु तावत् । न तेनास्माकं किमप्यायाति याति वेति भावः । किन्तु अन्या का इयं विभोषिका भयप्रदर्शनं, रामस्य महावीरत्वप्रकाशपूर्वकं कथं भयप्रदर्शनं क्रियत इत्यर्थः । न तेन क्षमां करोमीति भावः । अथवा उक्तै रवविषये वागाङ्ग्वरैः किं प्रयोजनमस्ति, अपि तु किमपि नैत्यर्थः, कर्त्तव्यमेव मया करणायमिति भावः । तथा च सन्निपत्यैव वेगिन गत्वैव न तु किञ्चिद्विच्यैत्यर्थं वशब्दायः । अहं वो युष्माकं पताकां जयपत्राङ्कितां वैजयन्तीं हरामि वलप्रकाशनं गृह्णामि ; यदि भवन्तः शक्तवन्ति तर्हि रक्षन्त्विति भावः ।

अत्र अर्थापत्तिरलङ्कारः ॥ २८ ॥

(च) भो भोरिति । परिवृत्य परिवेष्ट्य, लोष्टैः शुष्कसृत्पिण्डैः पाषाणखण्डैर्वा अभिघ्नन्तः ताडयन्तः एनमश्वं नयत आश्रमाभिमुखं चालयत । एष वराकः क्षुद्रोऽश्वः रोहितानां आश्रमस्थसृगविशेषाणां मध्ये चरतु भमतु ।

“रोहितः ।...सृगविशेषः” । “वराकः ।...अवर”इति च शब्दकल्पद्रुमः ।

(क) प्रविश्येति । चापलं चञ्चलतां धिक्, बालस्वभावमुलभचपनतया यदेनमश्वं ताडयन् हर्त्सन्मिच्छसि, तन्निन्दामीत्यर्थः अविवेकप्रयुक्तत्वादिति भावः । किमुक्तवानसि

(१) एभिरधुना, तां पताकां हरामि वः । ..शरसन्धाधां पताकां वो ह्यस्यह-
मिति पाटान्तरइयं । (२) परावर्त्तयतैनमश्वमिति विभिन्नः पाठः ।

नीरसा ह्यायुधीयश्रेण्यः शिशोरपि दृष्टां वाचं न सहन्ते(१),
राजपुत्रश्चन्द्रकेतुरगिविभर्द्दनः (२) सोऽप्यपूर्वारण्य (३) दर्शन-
कौतूहलाक्षितहृदयो न यावदायाति(४) तावत् (५) त्वरितमनेन
तरुगहनेनापसर्पत । (क)(१)

वटवः । कुमार ! कृतमनेनाश्वेन, तर्जयन्ति विस्फुरितशस्त्राः

परिहृत्यत्यादि किं कथितवान् त्वं, तादृशं न पुनर्वाञ्छन्मिति भावः । तत्र कारण-
माह, हि यस्मात् तोक्ताः प्रवण्डाद्यासो नारसा निद्देश्यंति तोच्छनीरसाः, आयुधीय-
श्रेण्यः शम्भान्धधारिणां योद्धुवर्गाः शिशोरपि युवादिषु का कथा वाञ्छकस्यापि दृष्टां-
सगर्वां वाचं न भहन्तं श्रुत्वा न क्षमन् इत्यर्थः । सुतरां वाञ्छकत्वेनापि न ते परिव्राण-
मन्तोति भावः । विवेकतश्च, साऽपि न केवलमायुधीयश्रेण्यः अस्माकं सेनापतित्वेन
प्रसिद्धः चन्द्रकेतुरपीति अपिगच्छत्यर्थः । अरिविभर्द्दनः शत्रुनिर्यातनकारो, अतएव
तेन सह शत्रुताचरणं कस्यापि नास्ति परिव्राणमिति भावः । अपूर्वस्य आयुष्यस्य
अरण्यस्य वनस्य दर्शनकौतूहलेन आक्षिप्तं आकृष्टं हृदयं मग्नो यस्य स तयोक्तः । अनेन
सन्निहितेन तरुगहनेन ब्रह्मवनेन निविडवलयपथिनैत्यर्थः अपसर्पत पलायध्वं ।

गहनशब्देनैव प्रकृतार्थनिर्वाहेऽपि तरुपदीपादानं तस्य निविडवलयपथिनैत्यर्थं तेन च
पलायने अन्वेषां दर्शनासम्भवेन सहतो सुविधाऽस्तीति विज्ञापितमिति बोध्यं ।

(ख) वटव इति । कृतं अत्र । विस्फुरितानि उत्तोलनेन विकसितानि
शस्त्राणि यासां ताः, आयुधीयश्रेण्यः योद्धुवर्गाः कुमारं त्वां तर्जयन्ति भर्त्सयन्ति ।
कौतुककरणार्थमथगहणेऽपि यद्यमो क्रुध्यन्ति तदैतदश्वयहणेन नास्ति प्रयोजनमिति
भावः । नखेषु आक्रमतुम् अस्माकं चोत्कार्मकाण्यं भगवान् वाञ्छोकिरागस्य सैनिका-
न्निवारयेदित्याह दूरचेति । किञ्चेति चार्थः । आश्रमपदं तपोवनं । अतएवास्माकं

(१) न दृष्टां वाचमनुसहन्ते । (२) आकृष्टशरामनः । (३) सौम्य
पूर्वारण्य... । (४) परापतत्ययापि । (५) तत् । इति पञ्च पाठान्तराणि ।

कुमारमायुधीयश्रेण्यः, दूरं चाग्रमपदमितस्तदेहि हरिणप्लुतैः
पलायासहे । (ख)

लवः । श्लितं कृत्वा । किं नाम विस्फुरन्ति शस्त्राणि ।

धनुरारोपयन् । (ग)

ज्याजिह्वया वलयितोत्कटकोटिदंष्ट्र-
सुन्नारि घोरघन घर्घरघोषसेतत् ।

चोत्काराश्रवणेण ऋषिरागमनाप्रभवान् भेनिकानां निवारणसम्भावनाऽपि नान्तीति
भावः । तत्राप्यात् एहि त्वमागच्छ, हरिणप्लुतैः हरिणवत् उग्रम्हनप्रलम्हनैः । अत्रमभीरु-
स्वभावानां ब्राह्मणकुमाराणाञ्जनुद्वेषेयमुक्तिरित्यतीवमनोहरंयं कविकल्पना ।

(ग) लव इति । क्रौञ्चि नामगच्छः । विस्फुरन्ति उताःलनेन विकसन्ति । तदा
अहमर्ष्येतत्प्रतिविधानं करोमीति भावः । आरोपयन् गुणं ग्राहयन् मज्जं
कुर्वन्नित्यर्थः ।

ज्यंति । ज्या सीर्षा गुण इति यादत् जिह्वा रमनेव तथा वलयिते वलययाकारं
प्रापिते नखीकृते इत्यर्थः उत्कट शब्दो भयङ्करं कोटा अग्रभागश्च दंष्ट्रं विशालां
दन्ताविव यस्य तत्तथोक्तं, भक्षणलानुपः कृतान्तो यथा दीर्घेया रसनया मृकण्णोदयं
प्रान्तवर्ति विशालदन्तद्वयञ्च मुहुरजसञ्च परिलेदि, तथा अयं चापोऽपि लम्बमानेन
गुणेन अजस्रवाणवर्षणात् अविरतमयट्टिशद्वयं स्पृशतु इति तात्पर्यार्थः । तथा उद्गारां
उत्तिष्ठन्, घोरो भयङ्करः, घनो निरन्तरः, घनस्य मेवस्यं व वा, घर्घरघोषो घर्घरस्येवं
गभीरटङ्कारध्वनिर्व्यस्मात् तत् तथोक्तं, एतत् मदीयं चापं धनुः कर्तुं, कृतान्तो यथा
मदमङ्गल्येवं चर्वणशब्दं करोति, तथा अयमपि चापः घर्घरटङ्कारध्वनिं करोत्विति
तात्पर्यार्थः ; यासि प्रलयकालीनजगत्कवलीकरणं प्रसक्तस्य प्रवृत्तस्य, हसतो
विकटहास्यं कुर्वतः, अन्तकस्य कालस्य यत् वक्तुं मुखं यन्मनिव तस्य जृम्भां व्यादानं
विडम्बयितुं अनुकर्तुं शीलं यस्य तत् यासप्रसक्तहसदन्तकवक्तुयत्तजृम्भाविडम्बि, तादृशं
विकटं दारुणं उदरं मध्यं यस्य तत् तथोक्तं अन्तु भवतु । प्रलयकाले कृतान्तो यथा

ग्रासप्रसक्तहसदन्तकवक्त्रयन्त्र-

जृम्भाविडम्बिविकटोदरमस्तु चापम् ॥ २८ ॥

इति यथोचितं परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे । (घ)

प्रनुरभक्ष्याभादानन्देन विकटहास्यकरणात् सुखव्यादानं करोति, तथा अयमपि चापः प्रनुरविनाशनीयत्वात्मेन गुणारोपणात् विपुलायतनमुदरं करोत्विति तात्पर्यं ।

अत्र रेखाङ्कितस्थलवर्तिनीनां पञ्जानां लुप्तोपमानां अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । तेन च क्षणैश्वर्यसर्वमेव सैन्यसमूहमहं व्यापादयिष्यामीति वस्तु व्यज्यत इत्यलङ्कारिण वन्धनिः ; तथा कदापि न खलु कालो लोलरसनासुखव्यादानादिकं विधाय जगदयामं करोति, तथापि तत्सम्बन्धोक्तैः “उभौ यदि व्योच्चि पृथक् प्रवाहावाकाश-गङ्गापयसः षतेता”मित्यादिवदसम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिरलङ्कारश्च व्यज्यत इत्यलङ्कारिणालङ्कारध्वनिरपि । तथा प्रथमे पादे कटकोटीत्येतयोरनेकधा सकृत्साम्यात् क्कानुप्रासः, द्वितीये एकस्य घकारस्य असकृत्साम्यात् वृत्तानुप्रासः, तृतीये सकारस्य असकृत् साम्यात् वृत्तानुप्रासः, तथा चतुर्थे विशञ्चस्य सकृत्साम्यात् वृत्तानुप्रासश्च इत्येतेषां संसृष्टिः । तथाऽत्र दुःश्रवत्वदोषः सन्नपि गुणायते वक्तुः क्रुद्धत्वात् वीररसाययत्वाच्च । तथा चोक्तं साहित्यदर्पणे ।

“वक्त्ररि क्रोधसंयुक्ते वाच्येऽत्यन्तं समुद्धते ।

रौद्रादौ तु रमेऽत्यन्तं दुःश्रवत्वं गुणो भवेत् ॥”

तथाऽत्र युद्धवीरो रसः, ओजो गुणः, गौड़ी रीतिः ।

चापशब्दस्य “धनुश्यापौ” इत्यमरकोषे पुंसा निर्द्देशेऽपि साहचर्यात् क्लीबत्वमपि ब्रूयं । वलयितेति करोत्यर्थेनन्तात् कर्मणि क्तः ।

वसन्ततिलका वृत्तं ॥ २८ ॥

(घ) इतीति । यथोचितं उचितमनतिक्रम्य । एकेन हारेण लवादिमुनि-कुमाराः, अन्येन च हारेण सैनिका निष्क्रान्ता इत्यर्थः प्रवृत्तवैराणां विभिन्नपथेनैव गमनौचित्यात् ।

इति कौशलाजनकयोगोनाम चतुर्थोऽङ्कः । (ङ)

(ङ) इतीति । इतिशब्दोऽङ्कसमाप्तौ । कौशल्याजनकयोगीशः सन्तनं
साक्षात्कार इति यावत् यत्र सः । नाम कौशल्याजनकयोग इति नाम्ना प्रसिद्धः,
चतुर्थोऽङ्कः समाप्त इति शेषः ।

इति श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीश-विरचितायामुत्तररामचरित-
टीकायां सर्वाथवोधिनी-समाख्यायां चतुर्थोऽङ्क-
विवरणं समाप्तम् ॥ ० ॥

अथ पञ्चमोऽङ्कः ।

— : * : —

नपथ्ये ।

भो भोः ! सैनिकाः ! जातं जातमवलम्बनमस्माकं । (क)
 नन्वेष त्वरितं सुमन्बनुद्यमान-
 व्यावल्गत्प्रजवनवाजिना रथेन ।
 उद्धातप्रचलितकोविदारकेतुः (१)
 श्रुत्वा नः(२) प्रधनमुपैवि चन्द्रकेतुः ॥ १ ॥

(क) भो भोरिति । अस्माकं अनेन मुनिकुमारिण निहन्यमानानामिति भावः
 अवलम्बनं, रजकत्वेनाश्रयः आश्वासकारणमित्यर्थः, जातं भूतं । हर्षे विरक्तिः ।

कथमित्याह नन्वेष इति । नन्विति सैनिकसम्बोधने । एषः अनतिदूरे दृश्यमानः
 चन्द्रकेतुः अस्माकं सेनापतिः लक्षणपुत्रः चन्द्रकेतुनामा वीरः नोऽस्माकं प्रधनं केन
 चिन्मुनिकुमारिण सह युद्धं श्रुत्वा संवाददातुमुखादाकर्ण्य त्वरितेन त्वरान्वितेन सुमन्बंश्च
 सुमन्बनामकेन सारथिवरेण नुद्यमानाः प्रेथ्यमाणाः व्यावल्गन्तः प्रधावन्तः अतएव प्रजवना
 मङ्गविगा वाजिनो घोटका यस्य तेन तर्थाक्तेन रथेन करणेन उद्धातेन उन्नतावनत-

(१) उद्धातप्रचलितकोविदारकेतु इति विसर्गहीनं क्रियाविशेषरूपं पाठान्तरं ।

(२) वः । इति पाठभेदः ।

ततः प्रविशति सूनवसारीयिना रश्मि धनयाणिः

साङ्गु तर्हर्षमभ्रमयन्द्रेतुः । (ख)

चन्द्र । आर्य्य ! सुमन्त्र ! पश्य पश्य । (ग)

किरति कलितकिञ्चित्कोपरज्यन्सुखश्चौ-

रनवरतनियुञ्जत्कोटिना कार्म्मं केण ।

भूमितया सुहुः प्रतिघातेन प्रचलितः कल्पितः कोविदारकेतुः रक्तकाञ्चनवर्णनिर्मित-
ध्वजदण्डो यस्य स तथोक्तः सन् उपैति समरभूमिनागच्छति. अस्मान् परिरक्षन् युवार्थ-
मिति शेषः । अतएव यूयमाद्यनितेति भावः ।

अत्र प्रजवनत्वं प्रति व्यात्रलुगनं हेतुरिति पदार्थहेतुकं श्लाघ्यलिङ्गसम्बन्धारः,
तथा द्वितीयाङ्गे केतुः केतुरिति अन्वयमकञ्च शब्दान्तङ्कारः. अनयोः संसृष्टिः ।

“कोविदारः । रक्तकाञ्चनवर्ण” इति शब्दकल्पद्रुमः । “युवमार्थो धनं जन्मं
प्रधनं प्रविदारण”मित्यमरः ।

त्वरा अस्व सञ्जातेति तारकादित्वादितच् प्रत्ययः ।

प्रहर्षिणी वृत्तं ।

भो भोरित्यादिः श्लोकस्य चन्द्रकेतुरित्यन्तः सन्दर्भश्लिका नाम विश्वाम्भकादिव
दर्थापेक्षेपकः । तथा च साहित्यदर्पण—

“अन्तर्जवनिकासंस्थैः सूचनाऽर्थस्य च्लिका ।” ॥ १ ॥

(ख) तत इति । असंख्यदुर्हर्षसेनिकैः सह एकाकिनांवाल्क्यस्य समरदर्शनात्
अङ्गतं आर्य्यं, वीराणां समानवीरान्तरलाभस्य आनन्दकारणत्वात् हर्ष आनन्दः,
स्वकीयसैन्यविनाशदर्शनात् सम्भ्रमः त्वरा तैः सह विद्यमान इति साङ्गु तर्हर्षमभ्रमः ।

(ग) चन्द्रेति । स्वपितामहदशरथस्य मन्त्रित्वेनः तत्सहचरत्वात् आर्य्येति
गौरवसम्बोधनं । पश्य पश्यति विस्मये द्विरुक्तिः ।

किरतीति । कलितेन कृतेन “कलिः कामधनु”रिति मल्लिनाथः किञ्चित्कोपेन
बहुसंख्यकानामपि अस्मत्सैनिकानामतितुच्छतयाऽवज्ञानात् अथच आक्रमणात् ईषत्-
कोधेन रज्यन्ती लोहितायमाना सुखशीर्षवदनकान्तिर्यस्य स कलितकिञ्चित्कोप-

समरशिरसि चञ्चत्पञ्चचूडं च्चमूनां-
मुपरि शरतुषारं कोऽप्ययं वीरपोतः ॥ २ ॥

आश्चर्यम् । (घ)

मुनिजनशिशुरेकः सर्वतः सैन्यकाये
नव इव रघुवंशस्याप्रसिद्धः प्ररोहः ।

:रज्यन्मुख्यीः, तथा चञ्चल्यः सर्वांस्तु दिक्षु अविरतपरिभ्रमणात् मस्तककम्पनेन कम्पमानाः
पञ्चचूडाः शिखा यस्य स चञ्चत्पञ्चचूडः मस्तककम्पनात् चलितकाकपच्च इत्यर्थः अयं
दृश्यमानः कोऽपि अपरिचितः वीरश्चासौ पोतः शिशुर्येति वीरपोतः यूरवालकः समर-
शिरसि युद्धसूडनि संग्रामभूमावित्यर्थः अनवरतं अजस्रं निगुञ्जस्वी टङ्कारं कुर्वन्त्यौ
कोटी अटन्त्यौ अग्रदेशाविति यावत् यस्य, तेन तद्योजनेन कार्मुकेण धनुषा चमूनामस्मत्-
सेनानां उपरि शरवाणं ऋषारः असंख्यत्वात् हिममिव तं किरति विक्षिपति । एत-
देवाश्चर्यमिति भावः ।

अव शरतुषार इति लुप्तोपमाऽलङ्कारः, तथा प्रथमाङ्गे ककारस्य तृतीयपादे
चकारस्य चतुर्थपादे च रेफस्यासकृत् पाठात् इत्यनुप्रासः किञ्च तृतीयपादे चञ्चत्पञ्चेति
क्विकानुप्रासः, तेन च तृतीयपादे इत्यनुप्रासश्चेकानुप्रासयोरेकाग्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करः ।
इन्द्रधनुःपरिशोभितः शब्दायमानो नवजलधरो यथा वारि वर्षति तद्वदयं वाषाण्
वर्षतीति व्यज्यते तेन च वस्तुनाऽलङ्कारध्वनिः । शरणागमसंख्यत्वांश एव तुषारसादृश्यं
तेन न उपमानस्य प्रसाधगतन्मूलरूपानुचितार्थत्वदोषः ।

मालिनौ वृत्तं ॥ २ ॥

(घ) आश्चर्यं एरश्लोके व्यक्ती भविष्यति ।

मुनीति । नवो नूतनः अतएव अप्रसिद्धः लोके अप्रथितः रघुवंशस्य रघुकुलस्य
प्ररोहः अङ्कुर इव एक द्वितीयरहितः निःसहाय इति यावत् मुनिजनशिशुः ऋषि-
वालकः सर्वतः सर्व्वेभ्यन् सैन्यकाये सैनिकसमूहे । ज्वलितक्रियाया अधिकारणे सप्तमीयं
दक्षिता विमर्दिता ये करिकपोलयन्त्ययः हस्तिगण्डसन्धिभागाः तेषु टङ्कारेण टंटमित्येव-

दलित करिकपोलग्रन्थिटङ्कारघोरं (१)

ज्वलितशरसहस्रः कौतुकं मे करोति ॥ ३ ॥(२)

आम्पर्य्यमाश्वर्य्यम् । (ङ)

सुमन्तः । आयुष्मन् । (च)

अतिशयित सुरासुरप्रभावं

शिशुभवलोक्य तवैव तुल्यरूपम् । (३)

रूपेण विदारणशब्देन घोरं भयङ्करं यथा म्यात्तथा ज्वलितानि दीप्तानि शरसहस्राणि वाणसमूहा यस्य स तथोक्तः सन् मे मनः कौतुकं कौतुहलं करोति विदधाति । अस्मै सुनिबालकः सुधारशरसमूहेन हस्तिकपोलास्थोनि सशब्दं विदारयन् भिविचरंभनिक-पुरुषांश्च निपीडयन् यत् स्वयमकुतोभयः सस्य एवान्तं तदेवाश्वर्य्यमिति भावः ।

अवीपमाऽलङ्कारः, इवशब्दमर्त्तव्यं न प्ररोहत्वारोपाभावात् रूपकमिति भाव्यं ।

“काशः ।...संघः” । “प्ररोहः । अङ्कुरः” इति च शब्दकल्पद्रुमः ।

मालिनी वृत्तं ॥ ३ ॥

(ङ) आश्वर्य्यं एकेन शिशुना दृष्टं तवैव तुल्यरूपमिति भावः । अतिशयं विरक्तिः ।

(च) सुमन्त इति । आयुष्मन्निति रथिनः सम्बोधनं सारथेः कर्त्तव्यतया नियमितं । तथा च साहित्यदर्पणं ।

“आयुष्मन् रथिनं सूतः” । वदेदिति पूर्वैणान्वयः ।

अतीति । अतिशयितः अतिक्रान्तः सुरासुराणां देवदैव्यानां प्रभावो साहाय्यं विक्रमं इति यावत् येन तं अतिशयितसुरासुरप्रभावं । ननु तर्हि किं सतोऽप्यस्मै प्रधानवीर इत्याह तवैव तुल्यरूपं समानस्वरूपं समानवीरनितियावत् अमुं शिशुं

(१) टङ्कारघोरिति अनुस्वारहीनं पाठान्तरं । (२) कविभ्यित् पुनके सुनिजनेत्यादिश्लोकात्परं किरतीत्यादिश्लोकसन्निवेशो दृश्यते । प्राथमिकसाश्वर्य्यमिति च नास्ति । (३) तवैव तुल्यरूपमिति पाठभेदः ।

कुशिकसुतमखद्विषां प्रमाथि

धृतधनुषं रघुनन्दनं स्मरामि ॥ ४ ॥

चन्द्र । इमन्त्वेकमुद्दिश्य (१) भूयसामारम्भ इति हृदय-
मपत्रपते । (क)

अयं हि शिशुरेककः समरभारभूरिस्फुरत् (२)

करालकरकन्दलीकलितशस्त्रजालैर्वनैः ।

मुनिबालकमवलोक्य कुशिकसुतस्य विश्वामित्रस्य मखद्विषां यज्ञविघ्नकारिणां सुबाहु-
मारीचादिराजमानानित्यर्थः प्रमाथि विमर्द्दने धृतधनुषं धनुर्द्धरं रघुनन्दनं रामं
स्मरामि ; पराक्रमेण आकारिणं च सर्वथैव शिखरसौ रामसमानः तव च समान इति
भावः ।

अत्र सुरामुरप्रभावातिक्रमासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धात्ते रतिशयोक्तिः, तथैव तुल्य-
रूपमिति आर्षी उपमा, तथा सादृश्येन रामचन्द्रस्मरणेण स्मरणनामाऽलङ्कारस्य, एतेषा-
मङ्गाङ्गिभावेण सङ्करः ।

विश्वामित्रेण स्वकीयतपोवनं नीतो रामभद्रः तदीययज्ञविघ्नकारिणः सुबाहुमारीचा-
टीन् शरजालैरमर्द्दयदिति रामायणवार्त्ता ।

पुष्पिताया वृत्तं ॥ ४ ॥

(क) चन्द्रेति । तु किन्तु, एकं द्वितीयसहायरहितं इमं बालकमुद्दिश्य
प्रतिपक्षत्वेन लक्ष्मीकृत्य भूयसां प्रभूतानामस्मत्सैन्यानामित्यर्थः आरम्भः युद्धोपक्रमो
वर्तते इति शेषः । इति हेतोः, हृदयं मदीयं मनः अपत्रपते लज्जते । अस्माकं
प्रत्येकस्य दुर्बलताप्रकाशादिति भावः । एतेन चन्द्रकीर्तिसंहृत् वीर्यं औदाय्यञ्च व्यज्यते ।

अयमिति । समरभारे संयानरूपदृष्टवन्त्यापारे तुसुलयुद्धकार्ये इत्यर्थः भूरि
प्रतुरं सातिशयमित्यर्थः यथा स्वात्तथा स्फुरन्ति दीप्यमानानि करालाणि भयानकानि

(१) ममत्वेकमुद्दिश्येति पाठान्तरं ।

(२) समररेणभूरिस्फुरदिति पाठभेदः ।

कृणत्कनककिङ्किणी भृणभृणायितस्यन्दने-

रमन्दमदटुर्द्दिनद्विरदवारिद्वैरावृतः ॥ ५ ॥

सम । वसत् ! एभिः समस्तैरपि किमस्य, किंपुनश्च स्तैः । (ज)

करकन्दलीभिः सत्वसमानविशालहर्तैः कलितानि गृहीतानि शम्भुजालाभिः आयुधवृन्दानि
येषां तैः तथोक्तैः, तथा कृणव्यः शब्दावसाना याः कनककिङ्किण्यः स्वर्णकिङ्किण्यश्च
शश्याः ताभिः भृणभृणायिताः भृण भृण इत्येवं शब्दं कुर्वन्तः स्यन्तना रथा येषां
तः तथोक्तेः, तथा अनन्दा अनन्दा प्रथम इति यावत् सदा पापजाती दुर्द्दिनानि
वृष्टय इव येषां ते अमन्दमदटुर्द्दिना द्विरदा हस्तिनः वारिदा सदा इव येषु तेस्योक्तैः
वल्गैः अस्मत्सैनिकैः अयं एककोहि एकाका एव नत्वपरसहायशालीत्यर्थः शिषुर्वालकः
आवृतः हन्तुं परिवर्षितः । पटातिरथिहस्तारोहिभिर्मम सैन्यैः हन्तुमयमेको वालकः
समावृत इत्येतन्महदनुचितमिति भावः ।

अत्र करकन्दलीत्यत्र लक्ष्मीपमा, तथा चतुर्थपादे लवस्य परिवर्षणरूपपरशुक्रिया
उपमायाः साधिका रूपकस्य च वाधिकेति लक्ष्मीपमेव, अनयोः संसृष्टिः, ह्यनुप्रासस्य
नन्वस्मान् प्रति करुणाकरणाय अलङ्कारनिपुणा मनस्विनः कारणसमीयामनुसन्दधीरन्,
इतरथा प्रतिपदमशेषहेतुसन्निवेशवर्षण नितान्तमुपचीयमानकक्षेवरा किञ्चिद्विकेयं नवीनानां
विशालविरागमावहेतेति समुपेक्षितं ।

“हि हेतावधारणं ।” “किङ्किणी च्छद्रघण्टिका” “सूढाल्यापटु निर्भाग्या मन्दाः स्युः ।”
इति चामरः । “कन्दली । सत्वः ।” “घनाम्बुकारे वृष्टौ च टुर्द्दिनं कवयोविटु-
रिति साञ्ज” इति च शब्दकल्पद्रुमः । एतेन “टुर्द्दिनं लक्षणाया वर्षण” मिति यत्
केनचिदुक्तं तत् परिहार्यं ।

भृणभृणव्यक्तानुकरणशब्दात् “अव्यक्तानुकरणा” दित्यादिना डाच् “डाञ्
लोहितादिभ्यश्च” त्याधिः, ततः कर्त्तरि क्तः ।

पृथ्वी वृत्तं “जसौ जसयलावमुयह्यतिय पृथ्वी गुरु” रिति लक्षणात् ॥ ५ ॥

(ज) समिति । एभि रस्मत्सैनिकैः समस्तैरपि निलितैरपि एकयोगिन

चन्द्र । आर्य्य ! त्वर्य्यतामनेन हि महानाश्रितजनप्रमाथोऽ-
स्माकमारब्धः । तथाहि । (भ्र)

आगुञ्जद्गिरिकुञ्जकुञ्जरघटाविस्तीर्णकर्णज्वरं
ज्यानिघोषममन्ददुन्दुभिरवैराक्षातमुज्जृम्भयन् ।

सकलैर्घुंध्यमानैरपि सद्गिरित्यर्थः, अस्य बालकस्य किं क्रियतामिति शेषः पुनः किन्तु
व्यस्तैः एकैकशो युद्धप्रवृत्तैः किं क्रियतामिति शेषः । महायोद्धार्यं बालक इति
भावः ।

अत्र “एभिः समस्तैरपि किमस्य”त्यनेनेव वक्तव्याद्यंनिर्वाहोऽपि पुनः किं पुनर्व्यस्तै-
रितुप्रकाशं “महसा विदधौत न क्रिया”मित्यादिवदर्थगतपुनरुक्तत्वदोषः, किंपुनर्व्यस्तै-
रित्येतत्परिहारिण तत्समाधानं विधेयं ।

(भ्र) चन्द्रेति । त्वर्य्यतां सत्वरिण भूयतां त्वयेति शेषः शीघ्रं रथः प्रेथ्यता-
मित्यर्थः । हि यस्मात्, आश्रितजनानां अस्मदुपजीविसैन्यानां प्रमाथोविमर्द्दनं विनाश
इति यावत् । तथाहि तमेवार्थं जानीहोत्यर्थः ।

आगुञ्जदिति । वीरः एष शूरो बालकः, आगुञ्जन्तः लवस्य ज्याघोषश्रवणेन भयवशात्
गम्भीरध्वनिं कुर्वन्तः ये गिरिकुञ्जकुञ्जराः पार्वत्यलतादिसमाच्छादितस्थानवर्तिनो
हस्तिनः तेषां या घटा समुहस्तस्या विस्तीर्णः बाहुल्येनोत्पादितः कर्णज्वरः नितान्त-
दीर्घकर्णश्रवणश्रुतिपीडा येन तं तथोक्तं, यस्य दूरगामिनो ज्याघोषस्य श्रवणाद्भीता
वनप्रहस्तिनो व्याकुलतया गर्जन्ति कर्णपीडाञ्चानुभवन्ति तमित्यर्थः, तथा अमन्दा अनल्पा
बहुला इत्यर्थः ये दुन्दुभिरवाः अस्मत्पक्षीयवादविशेषध्वनयस्तैः आश्रितं परिवर्द्धितं
ज्यानिघोषं अश्रितबाणवर्षणेन सुहुर्महुः सञ्चालनात् मौर्विशब्दं उज्जृम्भयन् उत्पादयन्
सन् । तेषां भूमौ स्पन्दमानानां भैरवाणां भयानकानां रुग्णानां कवन्थानां मस्तकरहित-
शरीरानां अश्रितकरैः मस्तकसमूहैः करणैः भुवः समरभूभागान् लप्यतः प्रभूतभोजनेन
सन्तुष्टः । तस्य यमस्य यत् करालं भयङ्करं वक्त्रं मुखं तस्य विधमैः भुक्तावशिष्टद्रव्यैः
व्यानिघोषः समाः समाच्छाद्यमाना इव विधत्ते करोति । जगद्ग्रासे प्रवृत्तस्य प्रभूत-

वेत्सङ्गै रवरुण्डमुण्डनिकरै वीरो विधत्ते भुवः(१)

तृप्यत्कालकरालवक्तु विधस व्याकीर्यैशाणा इव ॥६॥

सुम । स्वगतं । कथमोदृशेन सह वत्सस्य चन्द्रकेतोर्द्वन्द्वसम्प्र-
हारमनुजानीयाम् ॥ (२) विचिन्त्य । अथवा इच्छाकुण्डहृद्वद्वाः
खलु वयं, प्रत्युपस्थिते (३) च का गतिः । (ज)

भोजनेन सन्तुष्टस्य यमस्य व्याताननादिगलितैः अमृतसं न्यमस्तकैः समरभूमिरियं प्रायण
समाच्छन्नंति निष्कर्षः । सुतरां सत्वरं गत्वा इन्द्रयुद्धेनैतन्निवारणं मया करणीयमिति
भावः ।

अत्र पार्वत्यगजानां तादृशकर्णज्वरोत्पत्तिरसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तं रतिशयोक्तिः,
तथा भावाभिमानिनी वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा चालङ्कारः, तयोश्च मिश्रानेरपेक्षात् संसृष्टिः ।
तथा प्रथमचतुर्थचरणयोर्हं चानुप्रासः, एवं क्षीर्णकर्णं, मन्ददुन्दु, रुण्डमुण्डंति व्यञ्जना-
नामनेकधा सकृत्साम्यात् क्कैकानुप्रासश्च ; अनयोरेपि संसृष्टिः । गुञ्जनस्य भ्रमरादः 'गन
गुन' शब्द एव ख्यातत्वादव तु हस्तिभ्रमरी तत्प्रयोगात् ख्यातिविरुद्धतादोषः, स च
'उद्गर्जद्भिर्गुञ्जै'त्यादि पाठेन समाधेयः ।

"गजानां घटना घटा" । "विधसो यज्ञशेषभोजनशेषयो"रिति चामरः । "कवन्धः
कथ्यते रुण्ड"इति हलायुधः ।

विधस इति उपसर्गोऽदेरल् "वज् लोर्धस्थ"इति घसादेशः ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं ॥ ६ ॥

(ज) सुमेति । ईदृशेन अद्भुतकर्मणा महावीरेण त्वेन सहैत्यर्थः । इन्द्रस्य
युग्मस्य सम्प्रहारं युद्धं एकाकिन यन्द्रकेतोर्युद्धमिति निष्कर्षः, अनुजानीयां अनुमतिं
दद्यां । असंख्यसैन्यसंहारकारिणा अनेन सममेकाकिनयन्द्रकेतः युद्धं यदि अनिष्टपातः

(१) भुवमिति पाठान्तरं । (२) अनुजानीम इति पाठभेदः । (३) र
इत्यधिकः पाठः क्वचित् ।

चन्द्र । नविस्मयन् ज्ञानम् । धिक् प्रतिनिवृत्तानि सर्वतः
सैन्यानि मम । (ट)

मम । रथवेगमभिनीय । आयुष्मन् ! एष वाग्विषयीभूतस्ते स
वोरः । (ठ)

चन्द्र । विस्मृतिमभिनीय । आय्य ! किमस्य नामधेय(१) माख्या-
तमाख्यायकैः ? । (ड)

स्यादिति भावः । विचिन्त्वा विविच्य । इच्छाकुण्डहे इच्छाकुण्डशोत्पन्नदशरथगृहे वृद्धाः
मन्त्रित्वे सारथ्ये च शौवने नियुक्ताः सन् इदानीं वार्द्धक्यमुपगताः, सुतरामिनेषां युद्धे
श्रनिवर्तित्वरूपमाचारमवरगच्छन्तोऽपि कथं निवारयाम इति भावः । विशेषतश्चेति
चकारार्थः, प्रत्युपस्थिते आपतिते समरे इति शेषः का गतिः क उपायः समरं
विनेत्यर्थः । इदानीमनयोरनिवार्य एव जातः समरः, तन्मया अनुमतिरेव दातव्येति
भावः ।

वयमिति “वाऽस्मदर्थे”ति बहुवचनं ।

(ट) चन्द्रेति । लवस्य महाविक्रमदर्शनात् विजयः, स्वकीयसैन्यानां पराजया-
वलोकनानात् लज्जा, तेषां रक्षणाय सम्भ्रमस्वरा, तैः सहिति तथोक्तं । सर्वतः सर्वासु
दिक्षु, सैन्यानि बलानि, प्रतिनिवृत्तानि पराजयेन पराङ्मुखानि, धिक् निन्दामीत्यर्थः ;
सम्मुखसंशामि नविद्याणां पृष्ठप्रदर्शनस्य नितान्तनिन्दनीयत्वादिति भावः ।

“वह्यिनी बलं सैन्य”मित्यमरः ।

(ठ) ममेति । रथवेगमभिनीय रथं वेगेन चालयित्वेत्यर्थः । एष दृश्यमानः,
सः अन्तत्सैन्यप्रमाथी वीरः ते तव वाग्विषयीभूतः रथचालनेन सान्निध्यादालापगोचरो
जातः । पूर्वं दूरवर्तित्वात् वाक्यं यावदितुमशक्य आसीत् इदानीन्तु सन्निहित इति
श्रेष्ठमालपितुमर्हसीति भावः ।

(ड) चन्द्रेति । विस्मृतिं विस्मरणसूचकमूर्ध्वदृष्टिपातादिकं । आख्यायकैः

(१) किं तन्नामधेयमिति पाठान्तरं ।

चन्द्र । वत्स ! लव इति । (ढ)

सम । भो भो लव ! महावाहो ! किमिभिस्तव सैनिकैः ।

ऐषोऽहमेहि मामिव तेजस्तीजसि शास्यतु ॥ ७ ॥

सम । कुमार ! पश्य पश्य । (ग)

व्यपवर्त्तत एष वालवीरः पृतनानिर्भ्यथनास्त्वयोपहृतः ।

स्तनयित्त्वरवादिभावलीलामवमर्द्दादिव दृप्तमिंहशावः ॥८॥

युद्धवार्ताहरैः, अस्य महावीरशिगोः, किं नासद्येयं नास आम्ब्यातं क्वचित्, स्मरन्मि
चेत् तद्ब्रूहि, अन्यथा आनापि वन्नवदमुविधा स्यादिति भावः ।

(ढ) सुमेति । लव इति लव इत्यनुपूर्वाकमस्य नामधेयमित्यर्थः ।

भोभोरिति । महान्तौ वीर्येयत्तया विशालौ वाहू यस्य तत्सम्बोधनं, भो भो लव !
सम्भ्रमे द्विरुक्तिः । एभिरस्मदीयैः सैनिकैः सैन्यैः तव किं प्रयोजनमित्यर्थः तव अस्मान-
तया एभिः सह युद्धं न करणीयमिति भावः । एषः अहमस्मि तव युद्धयोग्य इति भावः,
अतएव मामिव एहि योद्धुमागच्छ, ननु तेनापि किं भविष्यतीत्याह तेजः त्वदीयः
पराक्रमः सुदृढं वक्रिय तेजसि सदीये पराक्रमे वक्रिपुत्रो च शास्यतु लयं गच्छतु । एतान्
सामान्यसैनिकानवसर्द्धयन्नपि न खलु समान्तिके पराक्रमितुमर्हतीति भावः ।

अव वक्रिपराक्रमयोर्भेदेऽपि अं पेशामिदाध्ववसायमूला अतिशयोक्तिरुल्लारः ।

“तेजस् ।...पराक्रमः, अशि”रिति शब्दकल्पद्रुमः ।

(ग) सुमेति । पश्य पश्येति विस्मये द्विरुक्तिः ।

व्यपेति । एष दृश्यमानः बाल्यासौ वीरयेति बालवीरः शिशुशूरः त्वया उपहृतः
युद्धकरणाथ आहृतः सन् द्रवः बलदरपान्वितः सिंहशावः केशरिशावकः स्तनयित्त्वोर्भेदस्य
रवात् गर्जितं श्रुत्वैत्यर्थः इभावलीनां गजश्रेणीनां अवमर्द्दात् सथनात् विनाशादिव
पृतनायाः अस्मत्सेनाया निर्भ्यथनात् विदलनात् व्यपवर्त्तते निवर्त्तते । केशरिशावको
यथा मीचनिनादमाकर्ण्य गजिभ्यो बलवन्तमपरं जन्तुं मनमानांगजश्रूयविमर्द्दना-
न्निवर्त्तमानो मीचांभिसुखं धावति, तथाऽयमपि बालकः स्पर्शया त्वया समाहृतः सन्

ततः प्रविशति त्वरितोद्धतक्रमो लवः । (त)

लवः । साधु, राजपुत्र ! साधु, सत्यमैच्छाकः खल्वसि,
तदयं परागत एवास्मि । (थ)

नेपथ्ये महान् कलकलः । (द)

लवः । सावेगं पराह्वय । कथमिदानीं भग्ना अपि प्रतिनिवृत्य
युद्धाभिसारिणः पर्यवष्टभ्य निघ्नन्ति मां चम्पूतयः, धिग्-
जाल्मान् । (ध)

सेनाविनाशमपह्राय तवाभिसुखमागच्छतीति निष्कर्षः । अनेनेतस्य कर्मणा विन्धितो-
स्मीति भावः ।

अत्र उपमाऽलङ्कारः ।

सनधिदुर्वादिति “यपोऽधिकरणकर्मणोरप्रयोगिण” इति पञ्चमी, ल्यब्लोपे पञ्चमौ-
न्यपरं ।

मालभारिणीवृत्तं “विषमे ससजा यदा गुरु चेत् सभरा येन तु मालभारिणीय” मिति-
लक्षणात् । अस्यैव औपच्छन्दसिकमति नामान्तरं ॥ ८ ॥

(त) तत इति । त्वरितो द्रुतः, उद्धतः सगर्व्य, क्रमः पादक्षेपो यस्य सः ।

(थ) लव इति । साधु भद्रं, व्यवहरसीत्यध्याहर्त्तव्यक्रियाविशेषणं । हर्षे
साधुशब्दस्य द्विरुक्तिः, वीरस्य वीरान्तरलामे हर्षः स्वाभाविक एवेति बोध्यं । खलु
निश्चये, सत्यं खलु यथार्थमेव, ऐच्छाक इच्छाकुर्वंशोत्पन्नः असि, इच्छाकुर्वंशोद्भवानां
पौडितपरिदाणस्य पराक्रमप्रकाशस्य च चिरप्रथितत्वादिति भावः । तत्तस्मात् त्वाद्दृश-
त्रोरलाभात् अयं अस्मि अयमहं, परागत एव त्वत्समीपे उपस्थित एव, स्वयोगव्यव-
स्थापने एवशब्दः । सुतरां यद्येष्टं व्यवहर्त्तुमर्हसीति भावः ।

(द) नेपथ्य इति । कलकलः सैन्यानां कोलाहलः ।

(ध) लव इति । आवेगेन उत्साहोत्तेजनया सहेति सावेगं, पराह्वय पुनः
सैन्यानामभिसुखीभूय । भग्ना अपि मया पराजिताः सन्तः पृष्ठप्रदर्शिनोऽपि प्रतिनिवृत्य

अयं शैलाघातक्षुभितवड्वावक्त्रु हुतभुक्
 प्रचण्डक्रोधार्च्चिर्निचयकवलत्व' व्रजतु मे ।
 समन्तादुत्सर्पन् घनतुमुलसेनाकलकलः
 पयोराशि रोधः प्रलयपवनास्फालित इव ॥ ८ ॥

ममामिसुखीभूय युद्धमभिसर्त्तुं शौलं येषां ते युद्धामिसारिणः पुररपि युद्धोद्यताः मन्तः
 पश्येवष्टभ्य परितो दृग्णावस्थाय चमूपतयः सेनापतयः सां इदानीं निघ्नन्ति प्रहरन्ति ;
 अत एव जान्मान् अयमदान् नौचानिति यावत् धिक् निन्दामि, एतान् चमूपतीनिति
 शेषः । पराजयात् परमपि पुनर्युद्धानुसरणे निर्लेजताप्रकाशेन नोवलसैवावधारणा-
 दिति भावः ।

“निहीनोऽपमदो जात्य” इत्यमरः ।

अयमिति । समन्तात् सकलामु दिक्, उत्सर्पन् उत्तिष्ठन्, अयं युद्धमाणः घनो
 निरन्तरः, तुमुलः सङ्कुलः विशङ्कुलभावेनोत्पन्न इत्यर्थः सेनाकलकलः सैनाकोलाहलः,
 प्रलयपवनेन युगलक्षकालीनवायुना आस्फालित आभोडितः पयोराशिः सपुत्रस्य शोचो
 जलसमुद्ग इव मे मम शैलानां समुद्रान्तर्निमग्नपर्वतानां आघातेन सङ्कर्षण क्षुभितः
 उद्धेलितः यः वड्वावक्त्रहुतभुक् तुरङ्गकालामुखहृद्यवाङ् अर्थासुखनिर्गतवक्त्रिः वाङ्मानल
 इत्यर्थः स इव प्रचण्डः दारुणो यः क्रोधः कोपः न एव अर्चिंषां निचय अग्निज्वालासमूह
 नस्य कवलत्व' शामत्व' व्रजतु गच्छतु । पर्वतसङ्कर्षणेन विसर्पिंशिखागतो वाङ्मानलो
 यथा समुद्धेलित' समुद्रजलसमूह' शोषणेन शमयति तथा मम कोपोपि समुत्पन्नमिम'
 सैनाकोलाहलविसर्द्धनेन उपशमयिष्यतीति सरनार्थः ।

अत्रोपमाऽङ्गुहारः, क्रोधार्च्चिर्निचय इति रूपकञ्च अनयोर्ङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।
 तेन च इदानीमेव सर्वानेतान् विमर्द्ध्यामीति वस्तु व्यज्यत इत्यलङ्कारिण वस्तुअभिः ।

पुरा किल भगवानीर्वनामा मुनिरशो ऊरु' निर्वेश्य कुशेन ममस्य, ततस्तस्मादुत्पन्नी-
 वङ्गिर्जगन्ति दग्धुमुपचक्राम, अथ भगवान् व्रद्धा सनागस्य समुद्रान्तर्गतवड्वावामुखे

इति परिक्रामति । (न)

चन्द्र । भो भोः कुमार !—

अत्यङ्गु तादसि गुणातिशयात् प्रियो मे
तस्मात् सखा त्वमसि यन्मम तत्तवैव ।
तत् किं निजे परिजने कदनं करोषि
नन्वेष दर्पनिकषस्तव चन्द्रकेतुः ॥ १० ॥

तस्य वसतिं समुद्रजनस्य च भच्छात्रं निर्दिदेश इति पौराणिकी वार्ता । तथा च
मनुस्यपुराणं ।

“वडवामु खेऽस्य वसतिः समुद्रे वै भविष्यति ।

* * * *

“एषोऽधिरन्तकालि तु सलिलाशी मया कृतः ।”

शिखरिणो वृत्तं ॥ ९ ॥

(न) इतीति । परिक्रामति सेनामाक्रमितुं पुनरितस्ततः पादक्षेपं करोति ।

अत्यङ्गुतादिति । अत्यङ्गुतात् एकाकिना महादुर्द्धर्षसेनाविमर्द्दनेन नितान्त-
विस्मयावहात् गुणानां गौर्यादीनां अतिशयादतिरेकात् त्वं मे मम प्रियः सखा दयितं
भिवमसि, सखित्वेन त्वामहमङ्गीकरोमीत्यर्थः तस्माद्द्वंद्वोः यत् वस्तु मम तदेव तव,
आवयोरुभयोरेव परस्परमभिन्नहृदयत्वेनाभेदादिति भावः । तत्तस्मात् किं कथं
निजे स्वकीये परिजने परिवाररूपे अस्मिन् सैन्यवर्गे कदनं विमर्द्दनं करोषि स्वजन-
पोडनं नितान्तमनुचितमिति भावः । ननु सेनाविमर्द्दनं विना मम दर्पकण्ड्या न
निवर्त्तत इत्याह नन्विति । ननु सम्बोधने । एष चन्द्रकेतुः तव दर्पस्य वीरत्वाभिमानस्य
निकषः निकषपाषाणः परीक्षास्थानमित्यर्थः । नितान्तसामान्यतया सैन्येषु न खलु
तव दर्पपरीक्षा भवेत् किन्तु अहं ते दर्पं परीक्ष्य तं चूर्णयामीति भावः ।

अत्र चन्द्रकेतौ निकषत्वारोपस्य प्रकृतदर्पपरीचोपयोगितया परिणामाऽलङ्कारः ।

खवः । सहर्षसम्भ्रमं पराह्वय । अहो ! महानुभावस्य प्रसन्न-
कर्कशा वीरवचनप्रयुक्तिर्विकर्त्तनकुलकुमारस्य (१) तत्-
किमेभिः, एनमेव तावत् सम्भावयामि । (प)

पुनरपेथैः कलकलः ।

खवः । सक्रोधनिर्वेदम् । आः ! कदर्थितोऽहमेभिर्वारं वारं (२)
वीरसंवादविघ्नकारिभिः । तदभिमुखं परिक्रान्ति । (फ)

तदित्यनेनान्वितस्य एवशब्दस्य तदित्यतः परमेव पाठो युक्तः, किन्तु तदशब्दान्तरं परं
पाठेन चक्रामतादोषः, स च 'यन्मम ते तदेवेति पाठेन ममाश्रयः ।

वसन्ततिलका वृत्तं ॥ १० ॥

(प) खव इति । वीरस्य समानवोरगलरत्नादि हर्षः स्वाभाविकः, दुःस्वप्नप्रणय
सम्भ्रमस्वरा, ताभ्यां उहति सहर्षसम्भ्रमं पराह्वय चन्द्रकेतोरभिमुखीभूय । महान-
नुभावः प्रभात्रो यस्य तस्य विकर्त्तनकुलकुमारस्य मूर्ध्वगंगयवालकस्य प्रसन्ना मखिव-
स्थापनीपन्यासेन सहृदयञ्जिका कर्कशा वीरत्वगणैः परुषा वीरवचनप्रयुक्तिः 'नन्वप
दर्पनिकष' इत्यादि वीरजनोचितवाक्यव्यवहारः अतो विषयावहा उच्यते, स्वजन-
विमर्द्दनदर्शनेऽपि सखित्वस्थापनाभिप्रायप्रकाशात् 'इष्टगङ्गाकणकस्यदर्शनेऽपि निर्भय-
हृदयत्वाच्च' इति भावः । तत्तस्मान् एभिः अद्रुमेनिशः किं मम प्रयोजनमित्यर्थः, एनं
चन्द्रकेतुमेव सम्भावयामि युद्धकरणेन सञ्चानयामि । पण्डितस्य शास्त्रादापिनेव शोड-
युद्धे नैव सम्माननं स्यादिति भावः ।

"अनुभावः प्रभाविऽपी"त्यमरः ।

प्रसन्नकर्कशेति शेषपदस्य विशेष्यत्वविवक्षया कर्मधारयः ।

(फ) खव इति । श्रोत्रेण कोपेन निर्वेदेन स्वाद्यमाननया च सञ्जति सक्रोध-
निर्वेदं । एतावताऽपि कालेन एतान् सामान्यसैनिकान् प्रहारिण सर्वथैव अकर्मगणान्
कर्त्तुं न शक्तोऽस्मीति मत्वा महावीरस्य खवस्य आत्मनः शक्ताल्पत्वप्रतीतिरवज्ञा सङ्घच्छत
एवेति बोध्यं । "तत्त्वज्ञानापदीर्थादीनिर्वेदः स्वाद्यमानन" इति साहित्यदर्पणं । आ

चन्द्र । आर्य्य ! दृश्यतामितद्दृष्टव्यम् । (व) .

दर्पेण कौतुकवता मयि वद्धलक्ष्यः

पश्चाद्दलैरनुसृतोऽयमुदीर्णधन्वा ।

द्वेषा समुद्धतमरुत्तरलस्य धत्ते

मेघस्य माघवतचापधरस्य लक्ष्मीम् ॥ ११ ॥

इति कोपसूचकमव्ययं । वीरस्य चन्द्रकेतो र्यः संवादः युद्धाय सम्मेलनं युद्धकरणार्थं चन्द्रकेतुना सह सम्मेलनमित्यर्थः तस्य विघ्नकारिभिः सुहृद्गुडुर्वाधाप्रदानेन अन्तराय-विधायिभिः एभिः सामान्येनिरहं वारं वारं पुनः पुनः, कुत्मितोऽर्थः चतुर्भेदिकैः सह संगामरूपो विषयो यस्य स कदर्थः, स कृत इति कदर्थितः इनन्तात् कदर्थशब्दात् कर्मणि क्तः । विङ्खितोऽस्मीत्यर्थः । तदनेषां समुचितप्रतिविधानं मयेदानौ विधेयमितिभावः । तदभिसुखं सैन्यान् प्रतीत्यर्थः ।

(व) चन्द्रेति । द्रष्टव्यं दर्शनोचितं एतत् लवस्याचरणं दृश्यतां । अतीव-विस्मयावहं लवस्येतदाचरणमिति भावः ।

तद्विस्मयावहत्वं प्रतिपादयति दर्पेणेति । चन्द्रकेतुः कीदृशो वीर इत्यवबोधाय कौतुकं औत्सुक्यमस्यास्तीति कौतुकवान्, तेन, दर्पेण वीरत्वगर्वेण हेतुना मयि वद्धलक्षाः कृतदृष्टिपातः, तथा पश्चात् पृष्ठभागे वलैरस्मदीयसैनैः, अनुसृतः अनुधावितः समाक्रान्त इत्यर्थः उदीर्णं वाणक्षेपाय उत्तोलितं धनु र्येन स उदीर्णधन्वा अयं लवः द्वेषामसुद्धतेन द्विप्रकारेणोत्थितेन मरुता वायुना करणेन तरलस्य चलितस्य मघवत इन्द्रस्येदमिति माघवतं चापं धनुर्धतीति मघवतचामधरस्य मेघस्य लक्ष्मीं शोभां धत्ते वहति । पूर्वदिगुत्थितवायुना पश्चिमायां दिशि एकवारं चालितः द्वितीयवारञ्च पश्चिमदिगुत्थितवायुना पूर्वस्थां दिशि चालितः इन्द्रधनुःशाली मेघो यादृशीं शोभां धत्ते नवजलधरस्यामसुन्दरवपुर्यं लभोऽपि सम्मुखवर्तिनं सां प्रत्येकवारं धनुरुत्तोलयन् पुनः पृष्ठदेशादाक्रमणकारिणः सैनिकान् प्रति धनुरुत्तोलयन् तादृशीं शोभां धत्त इति सरलार्थः । सुतरां आश्चर्य्यमिवैतदस्याचरणमिति भावः ।

सम् । कुमार एवैनं द्रष्टुमपि जानाति, वयन्तु केवलं परवन्तो विस्मयेन । (भ)

चन्द्र । भो भो राजानः ! !

संख्यातीतैर्द्विरदतुरगस्यन्दनस्थैः पदाता-
वत्त्रैकस्मिन् कवचनिचितैर्मध्यचर्मोत्तरीये ।

अत्र अन्यस्य लक्ष्मीं कथमन्यो धत्त इति वस्तुमन्वन्तोऽमभवन् मेवस्य लक्ष्मीमिव लक्ष्मीमिति सादृश्याविपान्निदर्शनाऽलङ्कारः तथा मेघमाधेति व्यञ्जनानां सकृदनेकधा मान्यात् क्लेकानुप्रासश्च, अनयोः संसृष्टिः ।

दर्पकौतुकयोरेकत्ववात्मवृत्तिधर्मत्वात् दर्पस्य सामानाधिकरण्यमन्वयेन कौतुकवत्त्वं बोध्यं ।

वसन्ततिलका वृत्तं ॥ ११ ॥

(भ) सुमेति । अपिशब्दः सम्भावनायां । कुमारां भवानिव नत् मादृश इत्यत्रशब्दार्थः एनं लवं द्रष्टुं जानाति दृष्ट्वा यद्यार्थतया परिचेतुमर्हतीत्यर्थः अपि इत्यङ्गं सम्भावयामौत्यर्थः । वीरो वीरैरेव परिचेतुं शक्यते न तु मादृशदुर्वलजननेति-भावः । तु किन्तु त्रयं अहवित्यर्थः “वासुदेय”ति वनुवचनं विस्मयेन असाद्गत-कर्मदर्शनेन परवन्तः पराधीनाः जडभावमापन्ना जाता इत्यर्थः । अस्यै तावद्भूतकार्य-दर्शनेन समं चैतावान् विस्मयो जातः येन ‘अयं कौडश’इति निश्चेतुमपि न शक्नोमीति भावः ।

संख्येति । संख्यामतीता इति संख्यातीता सौरसंख्यैः, द्विरदा गजाः, तुरगा घोटाकाः स्रन्दना रथा इति द्विरदतुरगस्रन्दनं तस्मिन् तिष्ठन्तीति वैभवीकः, कवच-निचितैः वर्मावृतगात्रैः कालज्यैष्ठैर्वयोवृद्धैः भवद्भिः, एकस्मिन् द्वितीयसहायारहिते पदातौ पादचारिणि भूतलस्थित इत्यर्थः मध्यं पत्रितं चर्मं सगाजिनं उत्तरीयं प्राञ्जरो यस्य तस्मिन्, अभिनवेन किशोरत्वात् नय्येन वयसा काव्यः कमनीयः कौमल इति यावत् कायः शरीरं यस्य तस्मिन्, अत्र अस्मिन् दृश्यमाने लवे यूपि यद्द्वे योऽयं

कालज्येष्ठै रभिनववयः(१) काव्यकाये भवद्भि-

र्याऽयं वद्धो युधि परिकर स्तेन वो धिग्(२)धिगस्मान्॥१२॥

लवः । सचोभं । (३) कथमनुकम्पते नाम । विचिन्थ । भवतु,

कालहरणप्रतिषेधाय जृम्भकास्त्रेण तावत् सैन्यानि सस्तम्भ-
यामि । इति च्यानं नाटयति । (म)

परिकरः आरम्भो वद्धः कृतः तेन हेतुना वो युष्मान् धिक् तथा अस्मान् नामपि धिक्
निन्दामीत्यर्थः । भवाद्दशामन्यायसमरप्रवृत्तानां नेतृत्वात् तथा यूयमसंख्याः अयन्तु
एकः यूयं हस्तप्रथारोहणात् अक्लान्देहाः अयन्तु चरणाभ्यां सञ्चरणात् नितान्त-
क्लान्देहः यूयं दुर्भेद्यकवचावृतगावाः एष तु सामान्यवृगचर्मनावावृतगावः, यूयं
वयोवृद्धत्वेन पूषोवयवतया चिराथापिश्रमसहाः अस्मौ तु बालकत्वात् कोमलकलिबरतया
सहसैव यमक्लान् इति युष्माकमनेन साईं समरं कथमपि न सङ्गच्छत
इति भावः ।

अत एवाव विषमालङ्कारः ।

“परिकरः ।...समारम्भ” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ १२ ॥

(भ) लव इति । क्षीमेण चित्तचाञ्चल्येन मनासामर्थ्यं जानता चन्द्रकेतुनाऽ
हनवन्नात इत्यवधारणात् मनोदुःखेन सह वर्त्तत इति सचोभं । नामाव क्रोधसृचकं
कथं केन हेतुना अनुकम्पते द्यते मां प्रति दयां कुरुते चन्द्रकेतुरित्यर्थः । लोके
दुर्बलं प्रत्येव दया दृश्यते किन्तु नखल्लहं दुर्बल इति भावः । विचिन्त्र विविच्य ।
भवतु मां प्रति दया वा क्रोधां वेति शेषः न तेन किञ्चिन्ममाद्याति याति वेति भावः ।
कालहरणप्रतिषेधाय एभिः सह युद्धेन अनर्थककालविलम्बनिवृत्तये । तावत् सैन्यानि

(१) क्वचित् कुलपदं नास्ति । (२) पुस्तकान्तरे वारं वारमिति नास्ति ।

(३) सोन्माथनिति विभिन्नः पाठः ।

सम । तत्क्विसकस्मादस्मत्सैन्यवोपः प्रशाम्यति । (य)

लवः । पश्याम्ये नमधुना प्रगल्भम् । (व) (१)

सम । ससम्भ्रमं । वत्स ! मन्ये कुसरिणानि नृश्वकास्तस्मा
मन्वितम् । (ल)

चन्द्र । अत्र कः सन्देहः । (व)

व्यतिकर इह(२) भीम स्तामसो वैद्यतश्च
प्रणिहितमपि चक्षुर्ग्रस्तमुक्तं हिनस्ति ।

सर्वाणि वलानि सन्तम्भयामि मोहाविश्वर्षेण अकर्मण्यानि करामि, तदा न ब्रह्माकाल-
चेपं कर्त्तुं शक्नुयुरिति भावः । ध्यानं नाटयति ध्यानभावं अभिनयति ।

(य) सुमेति । तत्तदा त्वत्कर्त्तृकधिकारमात्र एवेत्यर्थः, किं कथं अकस्मान्
हठात् अस्मत्सैन्यानां घोषः कौलाहलः प्रशाम्यति विरमति ।

(र) लव इति । प्रगल्भं घृष्टं साहङ्कारं भाषमाणमित्यर्थः, एनं चन्द्रकेतुं
अधुना पश्यामि अस्मा कियत्परिमितं वनमन्तोति परीज इत्यर्थः । नृश्वकान्त्रेण
मोहापन्नतया सैन्याः कालचेपकरणासम्भवात् अस्मा परोन्वाया अग्रसंवावसर इति
भावः ।

(ल) सुमेति । ससम्भ्रमं लवया सहितं । आसन्नितं मन्वपाठद्वारा
समाहृतं प्रयुक्तमित्यर्थः ।

(व) चन्द्रेति । अत्र नृश्वकान्त्रप्रयोगविषये ।

स्वयमपि नृश्वकान्त्रप्रयोगमेव समर्थयति व्यतिकर इति । भीमो भयानकः, तम-
सोऽन्वकारस्रायमिति तामसः, विद्युतस्तडितोऽयमिति वैद्यतश्च व्यतिकरः समवायः
तमस्तेजसोर्गाढसंयोग इत्यर्थः, इह सैन्यामन्त्रे प्रणिहितमपि किमर्थमेते निस्पन्द्या-
नौरवाश्च जाता इति निश्चयाय सावधानतया निश्चिन्तमपि चक्षुः नयनं आदौ यस्तं

(१) सप्रगल्भमिति पाठान्तरं । (२) व्यतिकर इवेति पाठभेदः ।

अथ लिखितमिवैतत् सैन्यमस्यन्दमास्ते
नियतममितवीर्यं (१) जृम्भते जृम्भकास्त्रम् ॥१३॥

आश्चर्य्यमाश्चर्य्यं । (१)

पातालोदरकुञ्जपुञ्जिततमः श्यामेर्नभो जृम्भकै-
रुत्तमस्फुरदारकूटकपिलज्योतिर्ज्वलद्दीप्तिभिः ।

अश्वकारिणावृतं दृष्टिशक्तिशून्योक्तमित्यर्थः अनन्तरं मुक्तं परित्यक्तं तसोरूपवाकरणात्
वह्निस्फुरतं उपस्थितदृष्टिकमित्यर्थः कृत्वा हिनस्ति निपीडयति । अथिति वाक्यान्तरारम्भे ।
एतत् सैन्यं इदमन्मदीयं बलं लिखितमिव चित्रितमिव निम्नन्दमास्ते नियष्टमवतिष्ठते
अत एव अमितवीर्यं महाप्रभावं जृम्भकास्त्रं नियतं जृम्भते निश्चितं प्राटर्भवति ।
अत्राद्या मन्वेपानीदृशी दशा न स्यादिति भावः ।

अत लिखितमिवैत्युपमा, तस्यैव विच्छिन्निवशात् तत्कारणीभूतजृम्भकास्त्र-
प्राटर्भाररूपसाध्यस्य कार्थीभूत सैन्यनिसन्दल-चक्षुःपीडाकरलरूपसाधनेन ज्ञानादनु-
मानालङ्कारः, अनयोरङ्गाङ्गिभानिन सङ्करः, जृम्भजृम्भेतिच्छेकानुप्रासश्च तेन संसृष्टिः ।

“व्यतिकरः । व्यतिसङ्ग” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

मानिनी वृत्तं ॥ २३ ॥

(२) आश्चर्य्यमाश्चर्य्यमित्यतिशये द्विरुक्तिः ।

पातालोदरेति । पातालस्य स्वाभाविकाम्बकारि-शिष्टस्य रसातलस्य उदरे
मध्ये यानि कुञ्जानि लतादिसमाच्छादितस्थानानि तत्र पुञ्जितानि राशीकृतानि यानि
तमांसि शश्वकाराः तानीव श्यामानि अतीवकृष्णवर्णानि तैः । अश्वकाराणामतीव
गाढत्वप्रतिपादनार्थं पातालोदरादियद्वहणं । तथा उत्तमं वज्रितापाटुणीभूतं अत एव
स्फुरत् शश्वमानं यत् आरकूटं पिचलं तस्य यत् कपिलं पिङ्गलवर्णं ज्योतिस्तेजः
तद्वत् ज्वलन्ती प्रकाशमाना दीप्तिः प्रभा येषां तैः तथाभूतैः जृम्भकैः जम्भकास्त्रैः, कल्पं

(१) अजितवीर्य्यमिति पाठान्तरं ।

कल्याक्षिपकठोरभैरवमरुह प्रस्तै रवाकीर्यते (१)

मीलन्मेष(२) तडित्कडारकुहरैर्विन्ध्याद्रिकूटैरिव ॥१४॥

प्रम । कुतः पुनरस्य जृम्भकाणामागमः स्यात् ? ।(प) (३)

ब्रह्मणोदिनं ब्रह्मणोदिनवर्तिं सचराचरं जगदित्यर्थः आक्षिपन्ति उभालगादिना संहरन्ति ये ते कल्याक्षिपाः कर्मण्यण्, कठोरा दृढाः, भैरवा भयङ्करा ये मरुतः मिलितोत्पञ्चाशहायवः ते स्तथोक्तैर्मरुद्भिः व्यसैः विन्ध्याद्रिमावात् निक्षिप्तैः, भीमलः संयुज्यमाना मेषाः कृत्तवर्षवारिदा येषु ते, तथा तडिभिः तेषां मेषानां विद्युद्भिः कडाराणि पिङ्गलवर्णानि कुहराणि गुहा येषां ते, मीलन्मेषाश्च ते, तडित्कडारकुहरार्थेति तैस्त्वोक्तैः विन्ध्याद्रैः विन्ध्यपर्वतस्य कूटैः शृङ्गैरिव नभः गगनतलं श्रवाकीर्यते आच्छन्नं क्रियते । अतीवभीषणानि जृम्भकास्त्राणीतिभावः ।

अत् भावाभिमानीनी वाच्या द्रेव्यात्प्रेक्षाङ्कारः । तथा प्रथमपादे कृत्तपुञ्जेति च्छे कानुप्रासः अन्यपादेषु तुवृत्तानुप्रास इत्यनयोः संसृष्टिः ।

“प्रचण्डपवनो राज्ञं स्ततो वर्षशतं पुनः ।

संवर्चको नाम महान् ब्रह्माण्डं चालयिष्यति ॥”

इति पञ्चपुराणादिवचनात् प्रलयकाले वायुना शैलशृङ्गादिनिक्षिप्तस्य बालविकत्वाद-
लोपमालङ्कार इति केचित् प्रलपन्ति ।

“रौतिः स्त्रियामारकूटः न स्त्रियां” । “कुहरं गुषिरं विवरं त्रिनं” ।

“कडारः कपिलाःपिङ्गपिङ्गौ कद्रुपिङ्गला”विति चासरः । “कल्पः शास्त्रं विधौ न्याये संवर्चं ब्रह्मणो दिने”इति मेदिनी ।

शार्दूलविक्राडितं वृत्तं ॥ १४ ॥

(प) सुमेति । अप्रथमे पुनःशब्दः “पुनरप्रथमे भेदः”इत्यसरकोपात् ।

(१) श्रवास्तीर्यते इति क्वचित् पाठः । (२) नीलाम्बाट इति पाठभेदः ।

(३) जृम्भकास्त्राधिगम इति पाठान्तरं ।

चन्द्र । भगवतः प्राचेतसादिति सन्ध्यामहे । (स)

सुम । नास्य व्यवहारोऽस्त्रेषु, विशेषतो जृम्भकेषु । यतः, —(ह)

ऋशाश्वतनयाच्चेते ऋशाश्वत् कौशिकं गताः ।

अथ तत्सम्प्रदानेन रामभद्रे व्यवस्थिताः (१) ॥ १५ ॥

प्रथमं रामभद्रो विश्वामिवात्प्रातः, पुनर्हितीयवारं अस्य लवस्य कुतः कस्मात् जनात् जृम्भकाणां एषां जृम्भकास्त्राणां आगमः प्राप्तिः ।

(स) चन्द्रंति । प्राचेतसात् बान्धोकीः, अस्य जृम्भकाणामागम इत्यन्वयः ।

(ह) सुमेति । अस्य बान्धोकीः अस्त्रेषु न व्यवहारः, अस्त्रेण संग्रामं न कुरुते इत्यर्थः जृम्भकेषु अस्त्रेषु विशेषतः व्यवहारो नास्ति वेत्यर्थः । बान्धोकीः सर्वज्ञतया सर्व धनुर्वेदादिकं जानात्येव किन्तु स्वयमसौ अस्त्रं प्रयुक्तवान् किम्वा परस्मै ससुप-टिष्टवानिति न श्रूयते, अतएव तस्मात् लवस्य जृम्भकास्त्रप्राप्तिरिति न सम्भवत्येवेति भावः । बान्धोकी जृम्भकव्यवहारासम्भवं दर्शयति यत इति ।

ऋशाश्वेति । एते जृम्भकास्त्रपदार्थाः ऋशाश्वस्य प्रजापते तनयाः पुत्ररूपेणोत्पन्नाः, तस्माच्च ऋशाश्वत् कौशिकं विश्वामिवं गताः । अथ अनन्तरं तस्य विश्वामिवस्य सम्प्रदानेन वितरणेन हेतुना रामभद्रे व्यवस्थिताः रामभद्रस्य प्रयोज्या इत्यर्थः । अतो बान्धोकी व्यवहारोऽसम्भव एवेति भावः ।

अथ जृम्भकाणां ऋशाश्वदिष्ट्वनिकेषु गमनात् पर्यायनामाऽलङ्कारः । तथा निष्प्रयोजनहिंस्रप्रयोगात् निरर्थकत्वदोषः, किञ्च पुनः ऋशाश्वदित्युपादानात् कथित-पदतादोषश्च तेन च 'ऋशाश्वतनया एते तस्माच्च कौशिकं गता' इति पाठः साधोयान् ।

प्रथमतो ब्रह्मा जृम्भकास्त्राण्युत्पादयामास, ततस्त्वान्नेव दत्तकन्यायां जयायां सुप्रभायाच्च पत्न्यां ऋशाश्वस्य पुत्रत्वं ययुः, तस्माच्च ऋशाश्वत् तान्यस्त्राणि विश्वामिवो लेभे, विश्वामिवेण च ताडकावधात् पूर्वं रामाय प्रदत्तानीति रामायणवार्त्ता ॥ १५ ॥

(१) अथ तत् सम्प्रदायनेति, रामभद्रे स्थिता इति, इति च पाठभेदै ।

चन्द्र । अपरेऽपि परजोपचीयमानसत्त्वप्रकाशाः स्वयं हि
मन्त्रदृशः पश्यन्ति । (१) (क)

सम । वत्स ! सावधानो भव, परागतः प्रवीरः । (ख)

कुमारो । अन्योन्यं प्रति । अहो प्रियदर्शनः कुमारः । (ग)

मन्त्रहानुरागं निर्वर्ण्य ।

यदृच्छासंवादः किमु, किमु गुणानामतिशयः,
पुराणो वा जन्मान्तरनिविड्वन्धः परिचयः ।

(क) चन्द्रेति । अपरेऽपि अन्येऽपि वान्मोकिभिन्ना अपीत्यर्थः परमं मातिशयं
उपचीयमानस्य रजस्तमोऽभिभवेन वर्द्धमानस्य सत्त्वस्य सत्त्वगुणस्य प्रकाश आविर्भावं
येषु ते तथोक्ताः, योगाभ्यासेन लब्धकेवलसत्त्वगुणप्रकाशा इत्यर्थः मन्त्रदृशः महाप्रभाव-
वेदादिमन्त्राणां ज्ञातारः योगिन इति शेषः स्वयं हि आत्मनैव पश्यन्ति जानन्ति,
योगिनः परोपदेशमन्त्रेण स्वयमेव सत्त्वप्रकाशं संयमविधानेन क्रगतां सर्वमेवाव-
गच्छन्तीत्यर्थः । सुतरां लवस्य वान्मोकिभिन्नादपि कस्माच्चित् योगिजनात् जृम्भकाम्नाणां
प्रातिभवेदिति सम्भाव्यत इति भावः ।

सत्त्वप्रकाशसंयमस्य फलमाह पातञ्जलसूत्रं—

“प्रवृत्त्यालोकन्यासात् सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानम् ।”

(ख) सुमेति । सावधानो भव आत्मरक्षां प्रति लवस्याक्रमणं प्रति च एकाग्र-
चित्तो भव, यतः स प्रवीरः महावीरो लवः परागत उपस्थितः । अत्र वाक्पार्श्वहेतुकं
काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

(ग) कुमारविति । प्रशंसायामहोशब्दः । प्रियं परमसुन्दरत्वात् सन्तोष-
करं दर्शनमवलोकनं यस्य सः, कुमारो लव इन्द्रकेतुश्च ।

यदृच्छेति । एतस्मिन् लवे चन्द्रकेतौ च दृष्टे सति यदृच्छया देववर्शेन संवादः

(१) प्रचीयमान सत्त्वप्रकाशाः स्वयं सर्वमन्त्रदृश इति पाठान्तरं ।

निजो वा सम्बन्धः किमु विधिवशात् कोऽप्यविदितो
ममेतस्मिन् दृष्टे हृदयमवधानं रचयति ॥ १६ ॥

मन् । भूयसा जीविधर्म एषः, यद्द्रसमयी कस्यचित् क्वचित्
प्रीतिः ; यत्र लौकिकानामुपचार(१)स्तारामैत्रकं वा(२)चक्षू-
राग इति, तन्नप्रतिसंख्येयमनिबन्धनं प्रेमाणामामनन्ति । (घ)

जातं सम्मेलनं देववशादेव आचर्योद्दिं सम्मेलनं जातं न तु किसपि निर्विष्टकारण
मस्यासीदिति भावः, किम् किम्, गुणानां अस्मिन् कुमारे विद्यमानानां शौर्यधैर्यादीनां
अतिशय आविश्यं, वा अथवा जन्मान्तरे अन्यस्मिन् जन्मनि निविद्धो दृढो बन्धः संश्लेषणं
बन्धुत्वस्वरेण बन्धनमित्यर्थः यस्मिन् सः तद्योक्तः पुराणः प्राक्तनः परिचयः 'असौ स' इति
विशेषज्ञानं वा किंवा विधिवशात् अदृष्टाधीनत्वात् अविदितः अज्ञातः कोपि निजः
स्वकीयः सम्बन्धः भावत्वादिः किम् किं, मम हृदयं अन्तःकरणं अवधानं प्रशय-
नैकाग्रतां रचयति प्रापयति प्रशयैकाग्रताविशिष्टं करोतीत्यर्थः । दृष्टमात्रसिव एनं
कुमारं प्रति यन्मम हृदयमेकतानं आनन्दितञ्च जातं, तत्र किं अतीवशुभक्षणे जात-
सम्मेलनं कारणं, किम्वा अस्य असाधारणगुणग्राम एव हेतुः, अथवा जन्मान्तरीयः
कोऽपि बन्धुत्वपरिचयो वीजं, आहोस्वित् अविज्ञातः कोऽपि भावत्वादिसम्बन्धः कारणं
भवेदिति सरलार्थः, नखलु तन्निर्णेतुमर्हामीति भावः ।

अत्र वारं वारं किमुशब्दोपादानात् अनवीकृतत्वदोषः, किन्तु प्रथमचरणे 'किमु
किमु' इत्यत्र 'किमूत तु' इति पाठेन तृतीयचरणे च 'किमु' इत्यत्र नन्वितिपाठेन च
दोषाभावः ।

शिखरिणी वृत्तं ॥ १६ ॥

(घ) सुमिति । भूयसा बाहुल्येन एष वक्ष्यमाणः जीविधर्मः प्राणिनां स्वभावः,
कोऽसावित्याह यदिति । कस्यचित् जनस्य क्वचित् कस्मिंश्चित् जने यत् रसमयी

(१) व्याहार इति पाठान्तरं । (२) कस्मिंश्चित् पुस्तके वाशब्दो नास्ति ।

अहेतुः पक्षपातो यस्तस्य नास्ति प्रतिक्रिया ।

स हि स्नेहात्मकस्तन्तु रन्तर्मर्माणि सौव्यति ॥ १७ ॥

कुमारौ । अन्योन्यं प्रति । (१)

अनुरागात्मिका प्रीतिः प्रणयो जायते, स एष जीविधर्म इत्यर्थः । ननु कथमसौ जायत इत्याह यत्नेति । यत् प्रेमणि तारयोः कनीनिकयोः भैवकं भिन्नतेति ताराभैवकं परस्परमित्तितचक्षुराजस्यं बन्धुत्वमित्यर्थः, वाशब्दः समुच्चयं, चक्षुषोः परस्परमित्तितयोर्नयनयोराणोऽनुराग इति लौकिकानां लोकहत्तान्ताभिज्ञानां उपकारं व्यवहारः । तथा च परस्परनयनतारासम्भेलनमावर्तव (दृष्टिमावर्तव) अन्योन्यस्य अन्योन्यं प्रति यः प्रणयो जायते, तस्य 'ताराभैवकं चक्षुराग' इति च संजाहयं लौकहत्तान्ताभिज्ञं व्यञ्जयते इति निष्कर्षः । तं प्रमाणं प्रणयं अप्रतिमंर्यं यं इत्युक्त्या संख्यातुमशक्यं अत्यधिकमित्यर्थः, निवध्यन्ते अनेनेति निवन्धनं कारणं, अनिवन्धनं केनचित् कारणेन अनुत्पादितं ईश्वरेच्छया समुत्पन्नमित्यर्थः आमनन्ति त्रवन्ति लौकिकाचाराभिज्ञा इति शेषः । तादृशप्रीतौ ईश्वरेच्छैव कारणमिति भावः "तारकात्माः कनीनिका" । "प्रेमा ना प्रियता हाहृ" मितिचामरः ।

अस्यैव प्रेमो विशेषमाह अहेतुरिति । अहेतु निर्णमित्तकः उपकार-सोदरत्वादि-सम्बन्धरूपविशिष्टकारणं विना जायमान इत्यर्थः यः पक्षपातः परस्परं प्रणयः, तस्य पक्षपातस्य प्रतिक्रिया प्रतीकार उच्छेद इति यावत् नास्ति न वर्तते ; तादृशप्रणयजन-केश्वरेच्छायाः सर्वदैव सत्त्वात्, उपकारादिरूपकारणजन्यप्रणयस्य तु समुच्छेदो भवत्यं व तादृशकारणापाये अन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादिति भावः । हि यस्मात् स्नेहात्मकः तादृशपक्षपाताभिन्नः प्रगाढप्रणयरूप इति यावत् तन्तुः सूत्रं अन्तर्मर्माणि अन्तःसन्धिस्थानानि अन्योन्यस्य अन्तःकरणमिति यावत् सौव्यति यद्वाति, अतएव तादृश प्रणयभङ्गो नितरामसम्भव एव, स तु युवयोर्जात इति प्रतीयत इति भावः ।

अत्र कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः अश्लिष्टशब्दनिवन्धनं

(१) अन्योन्यसुद्विष्येति पाठान्तरं ।

एतस्मिन् मसृणितराजपट्टकान्ते
 मोक्तव्याः कथमिव सायकाः शरीरे ।
 यत्प्राप्तौ मम परिरम्भणाभिलाषात्
 उन्मीलत्(१)पुलककदम्बमङ्गमास्ते ॥ १८ ॥

किन्त्वाक्रान्तकठोरतेजसि गतिः का नाम शस्त्रं विना,
 शस्त्रेणापि हि तेन किं, न विषयो जायेत यस्येष्टशः ।

परम्परितरूपकञ्च परस्य रान्तराकर्षणे सेवनत्वारोपं प्रति स्नेहे तन्तुत्वारोपस्य कारण-
 न्वात्, अनयोश्चाङ्गान्निभावेन सङ्करः ।

सौव्यतीति 'सिधु तन्तुसन्ताने, इत्यस्य प्रयोगः 'सिलाइ'इति तस्य वङ्गभाषा ॥ १७ ॥

एतस्मिन्निति । मसृणितः चिक्रणः कृतः यो राजपट्टः मणिविशेषः स इव कान्तं मनी-
 रमं तस्मिन्, एतस्मिन् शरीरे लवस्य चन्द्रकेतोश्च देहे कथमिव केन प्रकारेण इवशब्दो
 वाक्यालङ्कारे, सायकाः वाणाः मोक्तव्याः प्रहाराय निचेष्टव्याः मयेति शेषः कथमपि वाणा
 निचेत्तुं न शक्यन्ते स्नेहेन वाधाप्रदानादिति भावः । यस्य शरीरस्य प्राप्तौ सत्यां
 परिरम्भणस्य आलिङ्गनस्य अभिलाषात् इच्छावशात् मम अङ्गं उन्मीलत् उत्तिष्ठत्
 पुलकानां रोमाञ्चानां कदम्बं समूहो यस्मिन् तत्तथोक्तं सत् आस्ते वर्त्तते ।

अथ लुप्तोपमाऽलङ्कारः ।

"राजपट्टः । मणिविशेष" इति शब्दकल्पद्रुमः ।

मसृणः कृत इति मसृणितः करोत्यर्थेनन्तात् कर्म्मणि क्तः ।

प्रहर्षिणी हतं ॥ १८ ॥

किन्त्विति । भेदे किन्तुशब्दः, अस्मिन् स्निग्धकोमलकाये सायका मोक्तुं न शक्याः
 किन्तु इति पूर्वश्लोकेनान्वयः । आक्रान्तं वलीनं आवद्धं कठोरं प्रचण्डं तेजो मदीयः
 प्रभावो येन तस्मिन् तथोक्ते, अश्वधारणेन मत्प्रभावाक्रमणकारिणि लवे युद्धाय स्पर्द्धा-

(१) आवद्धोत्पुलकैति पाठभेदः ।

किं वक्ष्यत्ययमेव युद्धं (१) विमुखं मामुद्यतेऽप्यायुधे
वीराणां समयो हि दारुणरसः स्नेहक्रमं वाधते ॥ १८ ॥

सुम । (लवः निर्वर्ण्य साक्षमात्मगतं) हृदय ! किमन्यथा परि-
कल्पसे । (ड)

पूर्वकाहानेन मत्प्रभावाक्रमणकारिणि चन्द्रकेतौ चेति स्पष्टार्थः, शस्त्रं विना शस्त्रनिर्लेप-
मन्तरिण का गतिः क उपायः, सम्भावनायां नामशब्दः उपायान्तरं नान्यं वेति सम्भाव्यत
इत्यर्थः । ननु शस्त्रं परिहाय साक्षा सन्धिः क्रियतामित्याह शस्त्रं गति । तेन शस्त्रं नापि
किं किं प्रयोजनमित्यर्थः, यस्य शस्त्रस्य ईदृश इत्यभूतो महावीरः विषयः प्रयोगस्थानं
न जायेत न भवेत् । यदीदृशेन महावीरिण सह न मे युद्धं स्यात् तर्हि युद्धं गन्तव्यं
निस्फलेति भावः । युद्धाकरणे दोषान्तरमाह किमिति । आयुधे उद्यतेऽपि मां प्रति
निक्षेपाय अनेन शस्त्रे उत्तोलितेऽपि युद्धविमुखं संग्रामपरामुखं मां अयमेव तिरस्कृत्य
तावदन्ये, मत्समानः प्रतिपक्षो वल्लगर्वित एष एव वीरः किं वक्षति, भीतोऽयं
कापुरुषः संग्रामात् विरत इति वक्षतीत्यर्थः अतएव युद्धादन्यदिदानीं न मे करणीयमस्तीति
भावः । ननु तथार्थं प्रणयभङ्गो भवेदित्याह वीराणामिति । हि यस्मात् दारुणं
निष्ठुरत्वात् भयङ्करः रसः क्रोधात्मिका मनोवृत्ति र्यस्मिन् स दारुणरसः वीराणां
समय आचारः परस्परप्रहाररूपो व्यवहार इति यावत् स्नेहक्रमं प्रीतिपरस्परं वाधते
उत्सादयन्ति । सुतरामावश्यकत्वाद्दङ्गीकरणीय एव प्रणयभङ्ग इति भावः ।

अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । द्वितीयपादे यच्छब्दघटित-
वाक्यस्य परव पाठात् विधेयाविमर्शदोषः पादपूरणमावार्थकश्चिद्व्यतिरिक्तकत्वदोषश्च,
तयोश्च “यस्येदं प्रवलो भवेन्न विषयस्ते नापि शस्त्रेण किं” मिति पाठेन समाधानं स्यात् ।

“समयः शपथाचारकाल सिद्धान्त संविद” इत्यमरः ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं ॥ १८ ॥

(ड) सुमेति । अन्यथा अपरिचितवीरबालकभिन्नप्रकारिण रामचन्द्र-पुत्र-
त्वेनेत्यर्थः किं कथं परिकल्पसे वितर्कयसि । तदसम्भवमिति भावः ।

(१) किं वक्ष्यत्ययमेव युद्धं विमुखमिति पाठान्तरं ।

मनोरथस्य यक्षीजं तद्वै वेनादितो हतम् ।

लतायां पूर्वलूनायां प्रसूनस्यागमः कुतः ॥ २० ॥

चन्द्र । अवतराम्यहमार्थं ! सुमन्त्र ! स्यन्दनात् । (च)(१)

सुम । तत् कस्य हेतोः ? । (छ)

चन्द्र । यतस्तावदयं वीरपुरुषः पूजितो भवति, अपि च खल्वार्थं ! क्षात्रधर्मः परिपालितो भवति ; न रथिनः पादचार-
मायोधयन्तीति शास्त्रविदः परिभाषन्ते । (ज)(२)

तदसम्भवं प्रतिपादयति मनोरथस्येति । मनोरथस्य एष शिष्यवीरः सीतागर्भ-
जातो रामचन्द्रस्य पुत्रो भवेदित्येवमनुभिलाषस्य यत् वीजं सीतारूपं कारणं, दैवेन दुरदृष्टेन
आदितः प्रथमत एव तत् हतं विनाशितं । हिंस्रसमाकुलारण्ये एकाकिन्या निर्वासितायाः
सौतायाः क्षणमपि जीवनधारणासम्भवात् एष तस्याः पुत्र इति कथमपि न सम्भवतीति
भावः । इममर्थं दृष्टान्तेन द्रढयति लतायामिति । लतायां कस्याञ्चित् वृक्षां
पूर्वं प्रागेव लूनायां क्षिद्रायां प्रसूनस्य पुष्पस्य आगम उत्पत्तिः कुतः कस्माद्धेतोर्भवे-
दित्यर्थः अपितु कथमपि नेत्यर्थः । यथा पूर्वलूनायां लतायां प्रसूनोत्पत्तिकामना
असम्भवा तथा चिराय सतायां सोतायां अस्याप्युत्पत्तिसम्भावना सर्वथैवासम्भवेति
रामपुत्रत्वेनास्य सम्भावना भनसूत्रैवेति भावः ।

अतएव प्रतिबिम्बनादत्र दृष्टान्तालङ्कारः । हतलूनैत्युभयत्रापि निष्ठाप्रत्ययान्ततया
आदिपद पूर्वपदानुपादानेऽपि यद्यपि अतीतत्वज्ञानं स्यात् तथापि अवधारणार्थपरतया
तयोर्निर्दृशात् न अधिकपदत्वदोष इति सुधीर्भिर्विभावनीयं ॥ २० ॥

(च) चन्द्रेति । स्यन्दनात् रथात् । अनुमतिप्रार्थनार्थमुक्तिरियं चन्द्रकेतोः ।

(छ) सुमेति । तदवतरणं । कस्य हेतोरिति षष्ठी हेतुप्रयोगे ।

(ज) चन्द्रेति । तावत् वाक्यालङ्कारे । पूजितः सम्मानितः । रथात् समान-

(१) कश्चिद्यत् पुस्तके अहमिति पाठो नास्ति । (२) अपि खलु आर्थ-

मनु । स्वगतं । कष्टं दशमनुप्रपन्नोऽस्मि । (भ) (१)

कथं न्याय्यमनुष्ठानं मादृशः प्रतिषेधतु ।

कथं वाप्यनुजानातु साहसै करसां क्रियाम् ॥ २१ ।

स्थलावतरणेन निजौहृत्यपरिहारात् सम्मानं प्रदर्शितं स्यादिति भावः । चतुर्विद्याणामत्र-
मिति चावः सचासौ धर्मोऽनियमयेति चावधर्मः परिपालितः सुरक्षितः । ननु कोऽसौ
चावधर्मः यदर्थं त्वमेव साहसमनुष्ठातुमिच्छसीत्याह नेति । रथिनो रथागोहिनो योद्धारः
पादचारं पदातिं प्रतिपद्योद्धारमित्यर्थः न आयोधयन्ति न प्रहरन्ति इति शास्त्रविद्वो
मन्वाद्यः परिभाषन्ते सर्वथा ब्रुवन्ति । रथादवतरणे समानस्थानगतत्वात् तन्निधिद्व-
वर्जनरूपः चावधर्मः परिरक्षितोभवेदिति भावः । तथा च मनुः—

“न च हन्यात् स्थलारूढं न क्लीवं न कृताञ्जलिम् ।” इत्यादि ।

“स्वयं रथस्थो रथं त्यक्त्वा स्थलारूढं न हन्या”दिति कुडूकभट्टः ।

(भ) सुमेति । कष्टं दशमं दुःखकरीमवस्थां अनुप्रपन्नः प्रातः ।

कथमेतदित्याह कथमिति । मादृशो युद्धधर्मज्ञो रथकुलनियमज्ञश्च जनः न्यायादनपेतं
न्याय्यं सङ्गतं अनुष्ठानं रथाचन्द्रकेतोरवतरणरूपं कार्यं कथं केन प्रकारेण प्रतिषेधतु
निवारयतु निवारयितुं शक्नुयात् अपि तु कथमपि नैत्यर्थः । शास्त्रन्यायमिदं कार्यनिषेधं
विहिताननुष्ठानप्रयोजकत्वेन प्रलवायः स्यादिति भावः । साहसं हठकारित्वमेव एकः
केवलः रसः अवतरणप्रवर्त्तको रागो यस्यां तां तथोक्तां क्रियां रथादवतरणरूपं कार्यं
कथं वापि अनुजानातु अनुमन्यतां । रथादवतोर्यस्य चन्द्रकेतोरौदृशेन सहा-
वीरेण सह समरे विपत्तिसम्भावनेवाधिकेति तदनुमन्तुमपि न शक्यते अतएव तदुभयो-

चावधर्मस्यानुष्ठेतीतो भवति । चावधर्मः समनुगतो भवति । रथिनः पादचारमभि-
युञ्जन्तीति विभिन्नाः पाठाः ।

(१) कष्टं वतानुप्रपन्नः । विपदमनुप्रपन्न इति च पाठभेदौ ।

चन्द्र । यदा तातमित्रा अपि पितुः प्रियसखं (१) धर्मार्थ-
संशयेष्वार्थमेव पृच्छन्ति, तत् किमार्थीविमृशति । (ज)

सुम । आशुषन् ! एवं यथाधर्ममभिमन्यसे । (ट)

एष सांग्रामिकोन्याय एषधर्मः सनातनः ।

इयं हि रघुसिंहानां वीरचारित्रपद्धतिः ॥ २२ ॥

रेकतरावधारणावश्यं कल्हेऽपि तत्कर्तुमसामर्थ्यात्, कष्टां दशमनुप्रपन्नोऽस्मीति
भावः ।

अत्र अथापत्तिद्वयस्य संसृष्टिरलङ्कारः ॥ २१ ॥

(ज) चन्द्रेति । तातमित्राः पूज्यास्ताताः रामादयोऽपि विशेषविचक्षण-
इत्यपेक्षया, धर्मार्थसंशयेषु 'अत्र को धर्म' इति धर्मसंशयेषु 'अत्र किं कर्तव्य' इति
कर्तव्यविषयसंशयेषु च सत्सु पितुः तेषां जनकस्य दृश्यस्य प्रियसखं योग्यमन्वित्वेन
प्रियं मित्रं आर्यं भवन्तं पृच्छन्ति कर्तव्यं जिज्ञासन्ते धर्मार्थेषु भवतो नितान्तसौपुण्या-
दिति भावः । तत्तस्मात् आर्यो भवान् किं कथं विमृशति विविनक्ति । नैष दुरुहः
प्रश्नः, न वा विवेचनावसरोऽस्तीति सत्वरसुत्तरं क्रियतामिति भावः ।

(ट) सुमिति । एवं यथादवतरणं यथाधर्मं धर्मानतिक्रान्तं धर्मसङ्गत-
मित्यर्थः अभिमन्यसे अभिमतं कृतवानसीत्यर्थः ।

धर्मसङ्गतत्वं प्रतिपादयति एष इति । सांग्रामिकः युद्धसंसृष्टः एष न्यायो
नीतिः, रथारोहिणो यत् पदातिभिः सह न युध्यन्ते इयमेव युद्धनीतिरित्यर्थः, तथा
एष सनातनः धर्मज्ञमहावीरैश्चिराचरित इत्यर्थः धर्म आचारः ननु ह्यौलाकादिवत्
आचारस्य देशभेदेन भिन्नत्वात् रघुणां क आचार इत्याह इयमित्यादि । रघुषु रघु-
वंशोद्भवेषु सिंहा इव तेषां रघुकुलश्रेष्ठानां इयं हि एषैव वीरचारित्रस्य वीरोचिताचारस्य

(१) प्रियं सख्यायमिति पाठान्तरं ।

चन्द्र । प्रतिरूपं वचनमर्थ्यस्य । (ठ)

इतिहासं पुराणञ्च धर्मप्रवचनानि च ।

भवन्त एव जानन्ति रघूणाञ्च कुलस्थितिम् ॥ २३ ॥

पद्धतिः पन्थाः, तव पूर्वपुरुषा अपि रथस्थाः सन्तः पदातिभिः सह समरं न कृतवन्त इति तव वंशपरम्पराप्रसिद्धोऽप्ययमाचार इति भावः ।

चरित्रमेव चारित्रं प्रजादित्वात् स्वार्थे अण् ॥ २२ ॥

(ठ) चन्द्रं ति । आर्थ्यस्य भवतः वचनं उक्तवाक्यं प्रतिरूपं अनुकूपं योग्य-
मिति यावत् । धार्मिकस्य धर्मसङ्गतोक्तिरेव योग्यमिति भावः ।

अनुरूपवचनप्रयोगे कारणमाह इतिहासमिति । भवन्त एव नाम्ने साधारणा इत्येव वशब्दार्थः गौरवात् बहुवचनं इतिहासं पूर्ववर्तिनां घटनापरम्परां पुराणं स्वनाम्ना प्रसिद्धं पञ्चलक्षणं शान्तिविशेषं, धर्माः वर्णानामाश्रमाणाञ्च र्शाचाचारादयः प्रोच्यन्त एभिरिति धर्मप्रवचनानि मन्वादिशान्त्राणि रघूणां राघवाणां कुलस्थितिं वंश-
परम्पराप्रसिद्धरौतिसञ्च जानन्ति विदन्ति । मृतरामुक्तवचनप्रयोगे भवतां सामर्थ्य-
मस्तेति भावः ।

अत्र जानन्तीत्येकया क्रियया इतिहासादीनां कर्मतया सम्बन्धात् तुल्ययोगिता-
लङ्कारः । जानन्तीत्यनेन समाप्तस्य वाक्यस्य पुनः रघूणाञ्चैत्यादिना उपात्तत्वात्
समाप्तपुनरात्तादीषः स च “कुलस्थितिं रघूणाञ्च भवन्तः खलु जानते” इति पाठे न
समाधेयः ।

इतिहासलक्षणमुक्तमभियुक्तौ र्थया—

“धर्मार्थकामलोक्षामुपदेशसमन्वितं ।

पुराहत्तकथायुक्तमितिहासं प्रचक्षते ॥”

पुराणलक्षणमनरकोषटीकायां रघुनाथधृतं—

“सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशी मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितञ्चैव पुराणं पञ्चलक्षणं ॥” ॥ २३ ॥

मुनः । सक्नेहास्रं परिष्वज्य । (ड)

जातस्य ते पितुरपीन्द्रजितो निहन्तु-(१)

वत्सस्य वत्स ! कति नाम दिनान्यमूनि ।

तस्याप्यपत्यमनुगच्छति वीरवृत्तं (२)

दिष्टया गतं दशरथस्य कुलं प्रतिष्ठाम् ॥२४॥

चन्द्र । सकष्टम् ।

अप्रतिष्ठे रघुज्येष्ठे(३)का प्रतिष्ठा कुलस्य नः ।

इति दुःखेन तप्यन्ते एयो नः पितरोऽपरे ॥२५॥

(ड) मुमिति । स्नेहेन वात्सल्येन शस्त्रेण आनन्दाश्रुणा च सहिते सक्नेहास्रं परिष्वज्य आलिङ्ग्य चन्द्रकेतुमिति शेषः ।

जातस्येति । हे वत्स ! चन्द्रकेतो ! इन्द्रजितो युद्धे देवराजविजितुः रावण-पत्यस्य मेघनादस्य निहन्तुर्विनाशयितुः वत्सस्य स्नेहास्यदस्य ते तव पितुस्तातस्य लक्ष्मणस्यापिजातस्य उत्पन्नस्य सतः अमूनि दिनानि कति नाम, कियन्ति सम्भावयामि, तव पितुर्लक्ष्मणस्यापि जन्मतः प्रवृत्ति वर्त्तमानदिनपर्यन्तानि नितान्तात्यान्येव दिनानीत्यर्थः इतो मध्य एव स इन्द्रस्य विजेतारं महावीरं मेघनादं निहतवानिति महद्देवाश्चर्यमिति भावः । तस्यापि तादृशनितान्ताल्पवयसो लक्ष्मणस्यापि अपत्यं पुत्रः वीरवृत्तं वीरोचितमाचारं अनुगच्छति अनुसरति पालयति, अतएव दिष्ट्या भाग्येन दशरथस्य कुलं वंशः प्रतिष्ठां स्थितिं स्थायित्वमिति यावत् गतं प्राप्तं, इत्यस्माकं महत् आनन्दकारणमिति भावः ।

अत्र चतुर्थपादाद्यं प्रति पूर्ववाक्यार्थो हेतुरिति वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । वसन्ततिलकाङ्कतं ॥ २४ ॥

अप्रतिष्ठ इति । रघुज्येष्ठे रघुकुलप्रधाने रामे अप्रतिष्ठे अपत्याभावेन स्थिति-

(१) विजेतुरिति पाठान्तरं । (२) अनुतिष्ठति वीरधर्ममिति पाठभेदः ।

(३) कुलज्येष्ठे इति पाठान्तरं ।

मम । अहह ! हृदयमर्षदारणान्येतानि चन्द्रकृतो-
र्वचनानि । (ढ) (१)

त्ववः । हन्त ! मिथोक्तो रजो (२) वर्त्तते । (ण)

यथेन्दावानन्दं व्रजति समुपोढे कुमुदिनी ।

तथैवास्मिन् दृष्टिर्मम, कलहकामः पुनरयम् ।

रहिते सभायमानवंशलोपसन्तते इत्यर्थः नः अस्माकं कुलस्य स्वस्ववंशस्य का प्रतिष्ठा स्थितिः, सर्वयुगाकरस्य रामस्य निःसन्तानतया अस्मत्सन्तानानां सतामपि अस्मत्कुलपत्न्येन मनमानत्वादिति भावः । इति दुःखेन हेतुना नोऽस्माकं “वाम्बुदर्थ”ति बहुवचनं मनस्यर्थः अपरं रामादनेन तयः पितरः पितृपथ्याथौ भरतशत्रुघ्नौ पिता लक्ष्मणस्येत्यर्थः तस्यैव सन्तापमनुभवन्ति ।

अतः करुणोरसः रामविषयवृत्तिभावस्याङ्गमिति रसवदनङ्कारः । तथा रघुस्यैव लपदेन किं द्वितीयोपपुत्रस्य रघोर्ज्येष्ठो भाता उच्यते किं वा रामः, अथवा अपरः कश्चिदिति सन्देहात् सन्दिग्धत्वद्रोषः स च ‘अप्रतिष्ठेऽयं रामे’ इति पाठेन समाधेयः ॥ २५ ॥

(ढ) सुमेति । अहहेति खेदसूचकमव्ययं । हृदयस्य मर्षाणि मन्थिस्थानानि टाद्यन्तं मिथन्तं एभिरिति हृदयमर्षदारणानि, एतद्वचनश्रवणेन दुःखेन हृदयमर्षस्थानं विद्वोर्गोमिवानुभूयत इत्यर्थः ।

(ण) त्वव इति । हन्तेति इर्षसूचकमव्ययं । रजो वात्सल्यरसः मिथोक्ततः वीररसेन सम्मिलितः सन् वर्त्तते ।

रसशोभिर्मथोक्तत्वं व्यनक्ति यथेति । इन्दा चन्द्रं समुपोढं उदिते कुमुदिनी कुमुदतो आनन्दं प्रफुल्लतां व्रजति प्राप्नोति, तथैव अस्मिन् कुमारे मम दृष्टिः आनन्दं प्रीतिविस्मारितत्वं व्रजति । पुनः किल कलहं वैरेण समरं कामयते अभिभवति यः स कलहकामः सन् अथं वाहुर्भुजः भणत्कारिण्य भणभणायच्चेन क्रूरं कर्त्तव्यं यथा स्यात्तथा क्वथितः शब्दायमानो धी गुणः मोर्वी तेन गुञ्जत् गर्जत् यत् गुरु विगाणं धनुः

(१) हृदयमर्षदारुणानि इति पाठभेदः । (२) रसक्रम इति विभिन्नः पाठः ।

भणत्कारक्रूरकणितगुणगुञ्जदगुरुधनु-

धृतप्रमावाहुर्विकचविकरालोल्खणरसः(१) ॥२६॥

चन्द्र । अवतरन् । (२) आर्य्य ! सावितश्चन्द्रकेतुरभिवा-
दयते । (त)

तस्मिन् धृतं निहितं प्रेम गहणाभिलाषो येन स तथोक्तः, तथा विकचः प्रस्फुटः विकरालः तुङ्गः अतिमहान् इत्यर्थः उल्खणरसः नियतसहचरेण रौद्ररसेन समुद्धतो वीररसो यस्मिन् स तथोक्तश्च जात इति शेषः । यथैनं महावीरं कमनीयकल्मेवरं कुमारमव-
लोक्य मम नयनमानन्दविस्फारितं जातं तथा बाहुरपि अविरतधनुर्ज्याशब्देन दिङ्मण्डल-
मापूर्य्य महासमराय समुत्सहते इति निष्कर्षः । अतएव वात्सल्य वीररसयोरिदानीं
सम्भेलनं जातमिति भावः ।

अत्र वात्सल्यवैरयोर्विरुपयोः संघटनया विषमाऽलङ्कारः श्रौतोपमया सङ्कीर्णः,
इत्यनुप्रासश्चेति संछट्टिः । तथा 'हन्त मित्थीकृतो रसो वर्त्तते' इति गद्यभागे अस्मिन्
पद्ये च रसशब्दोपादानात् रसस्य स्वशब्दोक्तिदोषः, तथा गुञ्जनस्य भस्मरादिशब्द एव
भ्यातत्वादेव धनुष्टङ्कारे च तदुपादानात् ख्यातिविरुचतादोषश्च तेन गद्यांशे 'मित्थीकृता
खल्ववस्था वर्त्तते इति' पाठे न पद्ये च 'गुञ्ज'दित्यत्र 'गञ्ज'दिति पाठे न 'विकचविकरालो-
ल्खणतम' इति पाठे न च तत्समाधानमिति सुधीर्भवि भावनीयः ।

“करालो दन्तुरे तुङ्गे भौषणे चाभिषेवव”दिति संदिनी । “उल्खणमुद्धतमुद्गतमुत्-
कटमिति नातिनानार्था” इति हलायुधः ।

कलहकाम इति “शैलिकामिभिच्चाचरिभ्योश्च” इति णप्रत्ययः ।

शिखरिणी हत्तं ॥ २६ ॥

(त) चन्द्रंति । सवितुरपत्यं सावितः सूर्य्यवंशीत्पन्न इत्यर्थः । सूर्य्यवंशस्य
प्राधान्यसूचनार्थं सावितपदोपादानं । नमस्कातुः प्राधान्यसूचनेन नमस्कार्य्यस्याति-
प्राधान्यं सूचितं स्यादित्यभिप्रायः ।

(१) विकटविकराल ब्रणसुख इति पाठान्तरं । (२) अवतरणं रूपयन्निति
पाठभेदः ।

सम । अजितं पुण्यमूर्जस्त्रि(१) ककुत्स्थस्यै व(२) ते महः ।

श्रेयसे शाश्वतो देवो वराहः परिकल्पताम् ॥२७॥

अपिच,

देवस्त्वां सविता धिनोतु समरे गोत्रस्य य स्ते पिता,
त्वां मैत्रावरुणोऽपि (३) नन्दतु. गुरुर्यस्तै गुरुणामपि ।
ऐन्द्रं वैष्णव(४) माग्निमारुतमयो सौपर्णमोजोऽस्तु ते
देयादेव च रामलक्ष्मणधनुर्ज्याघोषमन्त्रो जयम् ॥२८॥

अजितमिति । शाश्वतो नित्यः उत्पत्तिविनाशहीन इति यावत् वराहो धृतवराह-
मूर्तिः देवो विष्णुः ककुत्स्थस्य पुरञ्जयस्यैव ते तव अजितं अमरानभिभूतं पुण्यं
पवित्रं ऊर्जस्त्रि प्रबलं महन्तेजः श्रेयसे विजयमङ्गलाय परिकल्पता सर्वतोभावेन
कुरुताम् ।

अत्र श्रौत्यूपमाऽलङ्कारः ।

“शाश्वतस्तु भ्रूवो नित्यं” । “महन्तुसवतेजसो”रिति चासरः ।

पुरा किल वृषरूपधारिणो देवराजस्य ककुदि समारुह्य इत्साकुत्रं शीयो राजा
पुरञ्जयः दानवैः सह समरमारभे, तेन च तस्य ककुत्स्थ इति नाम बभूव । भगवान्
विष्णुस्तव युद्धे स्वतेजसा पुरञ्जयशरीरं परिपूर्य्य यथा तस्मै विजयं दत्तवान्, अधुनाऽपि
तथैव तव तेजोविवर्द्धयन् विजयं ददातु इति सतिहासः सरलार्थः ।

वराहपदोपनगासात् रघुकुलं वराहमन्त्रोपासकमासीदिति प्रतीयते ॥ २७ ॥

देव इति । सविता सूर्यो देवः समरे अग्निं युद्धं त्वां धिनोतु विजयप्रदानेन
प्रीणयतु, यः सविता ते तव गोत्रस्य वंशस्य पिता उत्पादक आसीदित्यर्थः । तथा

(१) अजस्त्रीति पाठान्तरं । (२) काकुत्स्थस्यैवेति पाठभेदः (३)

अभिनन्दतु इति भिन्नः पाठः । (४) ऐन्द्रावैष्णवमिति कुत्रचित् पाठः ।

लवः । कुमार ! अति हि नाम गोभसे रथस्थ एव कृतं
कृतमत्यादरेण । (थ)

चन्द्र । तर्हि महाभागोऽप्यन्यं रथमलङ्करोतु । (द)

सैवावरुणो वशिष्ठोऽपि त्वां नन्दतु विजयदानेन मुखयतु, यो भैत्वावरुण स्तं तत्र गुरुणां
पितृणां रामादीनामपि गुरुरुपदेष्टा वर्त्तते इत्यर्थः । वाक्यान्तरारम्भे अथोशब्दः
इन्द्रसैत्रदं ऐन्द्रं इन्द्रौजस्तुल्यमित्यर्थः एवमनावापि । विष्णोरिदं वैश्वं, अग्निमरु-
तोरिदं आग्निमारुतं “क्वचिदभयपदस्यपी”ति उभयत्वाकारः, सुपर्णस्य गरुडसैत्रदं
सौपर्णं श्रोत्रस्तेजस्ते तव अस्तु भवतु इन्द्रादितेजसा तुल्यं तेजस्तव भवत्वित्यर्थः ।
रामलक्ष्मणयो यो धनुर्ज्या मौर्वी तस्यो यो घोषः शब्दः तेन सुक्तो मन्त्रः ब्रह्मास्त्रप्रयोग-
मन्त्रश्च तव जयं देयादेव ददात्वैव । ज्याघोषमन्त्र इति “शाकपार्थिवादेश्य”ति
युक्तपदलोपेन मध्यपदलोपी समासः, तेन रामलक्ष्मणयोर्धनुष्ङ्कारः ब्रह्मास्त्रप्रयोगमन्त्रश्च
तव जयं ददातु इत्यर्थः ।

अथ अनगदीयं तेजः कथमनगस्य भवेदिति वस्तुसम्बन्धोऽसम्भभवन् इन्द्रीनां तेज
इव तेजोभवतु इति विम्बप्रतिबिम्बभावबोधनात् निदर्शनाऽलङ्कारः । पूर्वाह्ने यच्छब्दयो-
रुत्तरवाक्यस्थितत्वेन तच्छब्दानपेक्षणात् न विधियाविमर्शदोषः, किन्तु देयादेव इत्यव-
नियमस्यानावश्यकत्वेऽपि एवशब्दोपादानात् अनियमे नियमाख्यदोषः, स तु ‘दद्यादङ्कत
रामै’त्यादि पाठेन निरसनीयः ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं ॥ २८ ॥

(थ) लव इति । रथस्थ एव अतिहि अत्यन्तमेव शोभन्ते, नाम इत्यहं
सम्भावयामीत्यर्थः । अतएव अत्यादरेण अतिदहुमानेन मां प्रति बहुमानप्रदर्शनार्थं
रथादत्रतरणेनेत्यर्थः कृतं कृतं अलमलमिति सम्भ्रमे द्विरुक्तिः ।

(द) चन्द्रेति । तर्हि मयि रथस्थे सति, महान् भागो महादीरत्वसूचितं
भाग्यं यस्य स महाभागो भवानपीत्यर्थः । अलङ्करोतु आरौहणेन शोभयतु । सवा-
दप्रामारोहणेन रथ एवालङ्कृतः स्यादिति भावः ।

त्वम् । आर्य्य ! प्रत्यारोपय रथापरि राजपुत्रम् । (ध)

सुमः त्वमप्यनुरुध्यस्व चन्द्रकेतोर्वचनम् । (न)

त्वम् । को विचारः स्वेषूपकरणेषु, किन्त्वरथ्यसदोवयमन-
भ्यस्त रथचर्याः । (प)

सुमः । जानासि वत्स ! दर्पसौजन्ययोर्गयोचितमीरयितुं(१)
यदि पुनरोद्दृशं त्वामैक्षाको(२)रामभद्रः पश्येत् तदाऽस्य स्त्रे हिन
हृदयमभिथन्देत । (फ)

(ध) त्वम् इति । चन्द्रकेतुकृतमिवादनमत्रलोक्य सुमत्वमप्यनुज्वलानमानात्
आर्य्य इति सम्बोधनं । प्रत्यारोपय आरोहय । राजपुत्रम् चन्द्रकेतुं ।

(न) सुमेति । अनुरुध्यस्व अनुसर परिपालयेत्यर्थः । अनां रथमारोहेत्यर्थः ।

(प) त्वम् इति । स्वेषु स्वकीयेषु उपकरणेषु व्यवहार्यद्रव्येषु कां विचारो
वितर्कः विचिकित्सेति यावत्, अभिन्नहृदयस्य चन्द्रकेतोर्गयो व्यवहार्यद्रव्यं निःसंशयं
तत् स्वकीयमिव व्यवहृत्सुजमर्हाम्येवेति भावः, किन्तु अरथ्यसदो वनवासिनो ययं
“वास्मदश्चे”ति बहुवचनं अहमित्यर्थः अतएव न अभ्यस्ता पुनः पुनरारोहणादिना न
शिक्षिता रथचर्या रथेन सञ्चरणं यैस्तथोक्ताः, अतएव रथारोहणेन योद्गुणशक्तत्वात्
मदङ्घ्रिङ्गीक्रियमाणमपि रथं नाङ्घ्रिकरोमीति भावः ।

(फ) सुमेति । दर्पसौजन्ययोर्गवेविनययोः यथोचितं अनुरूपं इंगयितुं
वक्तुं जानासि क्षमसे इत्यर्थः । को विचारः स्वेषु उपकरणेषु इत्यनेन अतीवसौजन्यमावि-
स्मृतं अथ च परवाक्येन रथं विनापि रथिभिः साहसहं योद्गुमर्हामीति दर्पो ध्वनित
इति भावः । इद्दृशं शौथ्येसौजन्यदर्पादिवीरोचितगुणालङ्घनं । अभिथन्देत आप्तं
मवेत् । रामभद्रस्यतीव्रगुणग्राहित्वादिति भावः—

(१) आचरितुमिति पाठान्तरं । (२) ऐक्षाको राजा रामभद्र इति
पाठभेदः ।

लवः । आर्य्य ! (१) सुजनः स राजर्षिः श्रूयते । मन्त्रमिव । (व)

वयमपि न खल्वेवंप्रायाः क्रतुप्रविघातिनः(२)

क इह च(३) गुणैस्तं राजानं नवा बहु मन्यते ।

तदपि खलु मे स व्याहार सुरङ्गमरक्षिणां

विकृति मखिलक्षत्राक्षेपप्रचण्डतयाऽकरोत् ॥२८॥

(व) लव इति । आर्य्येति सुमन्त्रसा सन्बोधनं । राजा सन् ऋषिः ऋषिवत् मंत्रमतीति राजर्षिः स रामचन्द्रः सुजनः दयादाक्षिण्यशौर्यैर्धैर्यादिसकलवीरगुणालङ्कृतः सज्जन इत्यर्थः श्रूयते लोकपरस्परया रामायणसन्दर्भे चेति शेषः । सलज्जमिव एवं सर्वगुणाकरस्यपि रामस्य अश्रावरोधेन अश्वमेधविघ्नाचरणात् लज्जया सहितमिव ।

ननु यदि रामभद्रः सुजन इति श्रूयते तदा तस्य यज्ञविघ्नाचरणं तवातीवान्प्राथमित्याह वयमिति । वयमपि “वाम्भदर्थे”ति बहुवचनं अहमपीत्यर्थः प्रायेण बाहुल्येन एवमिति एवंप्राया एवं विधाः क्रतुं यागं प्रविघ्नन्तीति क्रतुप्रविघातिनः राक्षसादिवत् स्वभावत एव यज्ञविघ्नकरा न खलु मवाम इत्यर्थः । तर्हि किं रामं दुर्जनं मत्वा तंप्रति विवेषात् मीध्याश्री गृह्णीत इत्याह क इति । किञ्च तिचार्यः । इह जगति कौञ्जनः गुणैः दयादाक्षिण्यशौर्यैर्धादिभिः तं राजानं वामं नवा बहु मन्यते आद्रियते अपितु नवंप्र एव तं बहुमन्यते इत्यर्थः, सुतरामहमपि तं बहु मन्य एवेति भावः । ननु तर्हि कथं मीध्याश्री धृत इत्याह तदपीति । तदपि तथापि तुरङ्गमरक्षिणां अश्वमेधीयाश्वरक्षिणां स व्याहारः खलु “अयमश्वः पतकीय”मित्यायूक्तिरेव अखिलानां सर्वेषां क्षत्रियाणां क्षत्रियाणां आक्षेपेण अवमाननया या प्रचण्डता नितान्तक्रूडता तथा मे मम विकृतिं मनोविकारं अश्वधारणप्रवृत्तिमित्यर्थः अकरोत् उत्पादितवान् । सर्वेषां क्षत्रियाणामवमाननाविधानादेव अश्री धृतः, ननु जयलिप्तया नवा सहजदुर्जनता येति भावः ।

(१) मान्य इति पाठान्तरं । (२) क्रतुप्रतिघातिन इति पाठभेदः ।

(३) क इव च इति भिन्नः पाठः ।

पञ्चमोऽङ्कः

चन्द्र । सखितम् । किन्तु, भवतस्तातप्रतापोत्कर्षेऽप्यमर्षः ? (भ)
 लवः । अस्तिहामर्षो(१)माभूद्वा, एतत्, पृच्छामि, दान्तं
 हि राघवं राजानं शृणुमः, स क्लिप्त नात्मना दृष्यति, नाप्यस्य

अत्र द्वितीयचरणे अप्रस्तुतात् जननामात्वात् प्रस्तुतस्य विशेषस्य लवस्य प्रतीति-
 रप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः स च अर्थापत्यद्वयापित इति सङ्करः । तदपीति तथापीत्यर्थे
 अवाचकमित्यवाचकत्वदोष इति वदन्ति ।

“चण्डम्वत्यन्तकोपन” इत्यमरः ।

हरिणी वृत्तम् ॥ २९ ॥

(भ) चन्द्रेति । तातस्य पिष्टपथ्यायत्य गतचन्द्रस्य प्रतापोत्कर्षेऽपि प्रभावाति-
 शयेऽपि अमर्षः असहिष्णुता वर्तते इति शेषः । अन्य कस्यवित् साधारणस्य प्रतापोत्कर्षे
 भवाद्गमहावीरस्य अमर्षः सम्भाव्यत एव किन्तु जगत्स्वाक्रान्ते तातप्रतापोत्कर्षे तनामर्षः
 अज्ञानविजृम्भित एवेति भावः ।

(म) लव इति । इह रामप्रतापोत्कर्षे अमर्षः क्रोधिन मम असहिष्णुता
 अन्तु मा भूद्वा भवतु न भवतु वा, तव मम किमपि न प्रष्टव्यमस्तीति भावः । तु
 किन्तु, एतत् वक्ष्यमाणं पृच्छामि भवन्तमिति शेषः । राघवं राजानं रामचन्द्र
 दान्तं हि दान्तमेव इन्द्रियदमनशीलमेव अनुद्धतवादिनमेवेत्यर्थः शृणुमः लोकापरम्परया
 रामायणसन्दर्भे चेति शेषः । क्लिप्ति । वाचायां । स रामचन्द्रः आत्मना स्वयं
 स्वमुखेनेत्यर्थः न दृष्यति न दर्पं करोति । अस्य रामस्य प्रजासु प्रकृतिषु दृप्तत्वं गवितत्व
 नापि नवा जायते जनव्यवहाराणां प्रधानानुयायिजादिति भावः तत् तस्मात् रामस्य
 तत्प्रजानाञ्च अनुद्धतत्वाद्दे तोरित्यर्थः, अस्य रामस्य मनुष्याः अधिष्ठतसैनिकाः राक्षसो
 राक्षसवत् दर्पीकृता । दान्तस्य प्रभोरधिष्ठतपुरुषाणां दान्तत्वमेवोचितमिति भावः ।

आत्मनेति प्रकृत्यादिस्वात् करणे वृत्तीया ।

(१) क्वचित् इहशब्दो नास्ति ।

प्रजासु दृप्तत्वं जायते, (१) तत् किमस्य मनुष्या राक्षसीं वाचं
वदन्ति । (म)

ऋषयो राक्षसीमाहुर्वाचमुन्मत्तदृप्तयोः ।

सा योनिः सर्ववैराणां सा हि लोकस्य निर्ऋतिः ॥३०॥

इति ह स्म तां निन्दन्ति, अथेतरामभिष्टुवन्ति । (य)

नन्वस्माकं सैनिका राक्षसीं वाचं वदन्ति तेन तव किमाशति याति चेत्याह ऋषय इति । ऋषयो वस्तुस्वभावाभिज्ञा मुनयः उन्मत्त उन्मादरोगयुक्तः द्रुतः वीरत्वेन घनादिना वा गर्वितः तयोः वाचं गर्वोद्धतं वाक्यमित्यर्थः राक्षसीं राक्षसीचितां निष्ठुरां आहुर्बदन्ति । ननु वदन्ति, वदन्तु नाम तेन किमित्याह सेति । सा राक्षसी वाक् सर्ववैराणां सर्वविधानां शत्रुतानां योनिः कारणं, तथा सा हि सैव वाक् लोकस्य जनस्य निर्ऋतिः निर्ण भवति ऋतिः शुभं यस्याः सकाशात् सा निर्ऋतिः अलक्ष्मीः अलक्ष्मीरूपेत्यर्थः । तथा च लोका दर्पोद्धतां वाचमाकर्ण्यैव शत्रुतामारभन्ते तेन च अलक्ष्मीदर्पोद्धतवादिनः स्तम्भमारुह्य सर्वविधममङ्गलं घटयतीति भावः ।

अथ “मुखं तव कुरङ्गाच्चि सरोजमिति नान्यथा” इत्यादिवत् सा वाक् निर्ऋतिरिति समासाभावेऽपि निरङ्गं केवलरूपकमलङ्कारः । सा योनिः सर्ववैराणामित्यनेन युष्मत्सैनिकानां दर्पोद्धतां वाचमाकर्ण्यैव मेष्याश्महं घृतवानस्मीति वस्तु व्यज्यत इति वस्तुना वस्तुध्वनिः ।

“ऋतिर्गतीं घृणायाच्च अज्ञायाच्च शुभेऽपि धी”ति रभसः । “स्यादलक्ष्मीस्तु निर्ऋति” रित्यभरः ।

निर्ऋतिरिति नेरिकारस्य संयोगपूर्ववत् दृढोच्चारणात् न हृन्दोभङ्ग इति दिक् ॥३०॥

(य) इतीति । इतिहेति उपदेशपरम्परामुचक मव्यर्थः । अतीतार्थे अशब्दः । तां दर्पोक्तिं निन्दन्ति स्म । अथेति वाक्यान्तरारम्भे । इतरां तद्विघ्नां विनयशान्ता-

(१) नाप्यस्य प्रजा ईदृश्यो जायन्ते इति पाठान्तरं ।

कामान् दुग्धे, विप्रकर्षत्यलक्ष्मीं
कीर्त्तिं सूते, दुष्कृतं या हिनस्ति ।
ताञ्चाप्येतां मातरं मङ्गलानां
धेनुं धीराः सूतृतां वाचमाहुः ॥ ३१

मित्यर्थः वाचं अभिष्टुवन्ति स्म प्रशशंसुः सुनय इति शेषः । सुनयादपीति निनिन्दः
विनयशान्तीति च प्रशशंसुरित्यस्माकं परस्य रोपदेश इति सरन्तार्थः ।

“पारस्यर्थीपदेशस्या दैतिञ्चमितिहाय्य”मित्यमरः ।

प्रशंसाप्रकारमाह कामानिति । या सूतृता वाक् कामान् मनोरथान् दुग्ध
परिपूरयति, येन हि सूतृतवाचा सन्तुथन्तः श्रोतारो वक्त्रभिन्नापान् पूरयित् यतः
इति भावः । अलक्ष्मीं अशुभाधिष्ठात्रीं देवीं विप्रकर्षति दूरीकरोति सकलकल्याण
निदानत्वादिति भावः । कीर्त्तिं यशः सूते समुत्पादयति, येन च तादृशं वाचं श्रुत्वनः
सम्प्रीदमाना जना लोकेषु ‘एव खल्वतीवसइत्तं’ति नाम प्रथयन्तीति भावः । दुष्कृतं
सञ्चितपापं हिनस्ति विनाशयति च, श्रोतृविशेषाणां प्रीतिसम्पादनेन तेषामाजीर्वादादिना
नूतनपुण्यजननादिति भावः । धीराः पण्डिताः, एतां मया निर्दिश्यमानां तां
मङ्गलानां निखिलकुशलानां मातरं जनयित्वा सूतृतां सत्यप्रियां वाचं धेनुं कामधेनु-
नुल्याञ्चापि आहुः वदन्ति सुनय इति शेषः । कामधेनुरिव सूतृता वाक् सकल-
कामनापूरयित्वा इत्यर्थः ।

अत्र प्रथमाहं दुग्ध इत्याद्यनेकक्रियाणां या इयककर्तृकारकत्वात् दीपकमलङ्कारः,
द्वितीयाहं धेनुशब्दस्य धेनुसादृश्यार्थे पर्यवसानात् असम्भवस्तुल्यत्वान्ना निदर्शना, अनयोः
संसृष्टिः । अपिच शब्देन ऋषय उन्मत्तद्वतयोर्वाचं राक्षसीमाहुः, सूतृतां वाचञ्चापि
धेनुमाहुंरिति समुच्चयार्थयथोतनात् न अपुष्टार्थत्वदोषः ।

“सूतृतं प्रिये । सत्ये”इत्यमरः ।

शालिनी वृत्तं ॥ ३१ ॥

सुम । परिपूतस्वभावोऽयं कुमारः प्राचेतसान्तोवासी वदत्य-
भिसम्पन्नमार्षेण संस्कारिण । (र) (१)

लवः । यत्पुनश्चन्द्रकेतो ! वदसि, किन्नु भवतस्तातप्रता-
पोत्कषेऽप्यमर्ष इति, तत् पृच्छामि, किं व्यवस्थितविषयाः
क्षत्रधर्मा इति । (ल)

(र) सुमेति । प्राचेतसस्य वाष्पिकेः अन्तेवासी ह्यारः, अतएव परिपूतस्वभावः
पवित्रचरितः अयं कुमारो वालकः आर्षेण ऋषितुल्येन संस्कारिण अनुभवेन अभिसम्पन्नं
मंयुक्तं सर्वज्ञमुनितुल्यानुभवप्रयुक्तमित्यर्थः वचनमिति शेषः वदति । येन हि तादृशी
युक्तिपरम्परा अस्य वचने प्रतिभाति, सुतरामसाधारणोऽयं वालक इति भावः ।

“संस्कारः ।..... अनुभव” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

(ल) लव इति । नन्वस्यत्सैनिकानां शिष्यैवेष्टशी, यत् सर्वत्र दृष्टामेव वाचं
वदति ; तेन च परैर्वैरं स्यादिति चेदुच्यते तत्तु लया आरब्धमेव इत्याशङ्क्य किन्नु-
भवत’ इत्यादि चन्द्रकेतोर्वाक्यमेव खण्डयितुमुपपन्नमेतत् यत्पुनरित्यादि । पुनः किन्तु,
हे चन्द्रकेतो ! इति इत्यन्तं यत् लं वदसि, तत् पृच्छामि तत्र जिज्ञासे इत्यर्थः ।
क्षत्रधर्माः प्रतापशौर्यादयः क्षत्रियस्वभावाः किं व्यवस्थितः विधिना निर्दिष्टः विषय
आश्रयपदार्थो येषां ते तथोक्ताः । सर्वातिशायी प्रतापः लोकोत्तरश्च शौर्यं किं रामचन्द्र
एव विधिना निर्दिष्टं अपितु कथमपि नेत्यर्थः । प्रतापशौर्यादीनामदृष्टशिचासापेच-
तया रामादभ्येऽपि अदृष्टशिचावन्तः प्रतापशौर्यादिमन्तोभवितुमर्हन्तीति भावः । अहमपि
नहप्रतापशाली महावीरश्चेति ध्वनिः । इतिशब्दस्य पृच्छामीत्यनेनावयः ।

(१) परिपूतेत्यत्र ‘अपरिपूत’ इति पाठान्तरं । वदतीत्यतः परं ‘अयं इत्यधिकः’
पाठः कापि ।

सुम । नैव खलु जानासि तं देवमैच्चाकं, यदेवं वदसि ; (१)
तद्धिरम विरमातिप्रसङ्गात् । (व) (२)

सैनिकानां प्रमाथेन सत्यमोजायितं त्वया ।

जामदग्न्यस्य दमने(३)नैवं निर्वक्तुं(४)मर्हसि ॥ ३२ ॥

(व) सुमीति । वाक्यान्तङ्कारे खलुशब्दः । ऐच्चाकं इच्छाक्कुर्मानुपन्नं
तं देवं रामचन्द्रं नैव जानासि लोकोत्तरवीरत्वेन नैव परिचिनोषि, यत् यस्मात्-
परिचयाद्धेतोः एवं सदर्पं वदसि । यदि रामस्य यद्यार्थपरिचयस्य वासीत् तदा नैवं
वक्तुं शक्नुया इति भावः । तत् तस्मात् अज्ञानविजृम्भितत्वाद्देतोः अतिप्रसङ्गात्
सम्भवातिरिक्तादौहत्यादित्यर्थः विरम विरमेत्यवधारणार्थे हिरुक्तिः ।

सैनिकानामिति । त्वया सैनिकानां अस्मत्सैन्यानां प्रमाथेन विमर्द्देनेन परा-
जयेनेति यावत् सत्यं यद्यार्थमेव ओजायितं ओजस्त्रिवदाचरितं महावीरशैव विक्रान्त-
मित्यर्थः । वाञ्छकस्त्वमेकाको सर्वानस्मत्सैन्यान् यत् पराजितवान् तदेव तव महविक्रान्त-
निदर्शनं तवास्माकं प्रतिवादी नास्तीति भावः । किन्तु जामदग्न्यस्य एकत्रिंशतिवार-
सर्वद्वान्तकारित्वेन सुप्रसिद्धमहावीरस्य जामदग्निपुत्रस्य परयुरामस्य दमने विजितपरि-
रामे रामविषय इत्यर्थः एवं इत्थं, रामसदृशा अपरेऽपि सन्ति वीरा इतिभावाभिव्यञ्जकं
वाक्यमित्यर्थः निर्वक्तुं निययेन भाषितुं नार्हसि । तथात्वे तव महती विपदापद्यतेति
भावः ।

अत्र क्यङ्-प्रत्ययप्रतिपादितोपमाऽलङ्कारः ।

ओजसेवाचरितमित्योजायितं क्यङि “ओजसोऽप्सरसश्चे”वेति सलोपः ।

“ओजःशब्दो वृत्तिविषये तद्वती”ति दीक्षितः । दमयतीति दमनः नन्दादीर्युः ॥ ३२ ॥

(१) यदेवं वदसीति पाठो नास्ति क्वचित् । (२) विरम्यतामतिप्रसङ्गादिति
पाठान्तरं । (३) रामेऽप्यष्टष्यमाणेन इति पाठभेदः । (४) नातिनिर्वक्तुं
नहि निर्वन्धमिति विभिन्नौ पाठौ ।

लवः । महासं । जामदग्न्यस्यापि (१) दमनः विजिति
कोऽयमुच्चैर्वादः । (३)

सिद्धं ह्येतद्वाचि वीर्यं द्विजानां
वाह्नोर्वीर्यं यत्तु तत्क्षत्रियाणाम् ।
शस्त्रग्राही ब्राह्मणो जामदग्न्य-
स्तस्मिन् दान्ते का स्तुतिस्तस्य राज्ञः ? ॥३३॥

(३) लव इति । हासेन अयुक्तवाक्यश्रवणादुपहासेन सह वर्त्तमानमिति-
महासं । स राजा रामः । दमनो विजिता । इत्ययं कः उच्चैर्वादः का नाम
महती प्रशंसा अपितु कापि नेत्यर्थः ।

तत्र कारणमुपन्यस्यति सिद्धमिति । एतत् हि एतदेव सिद्धं प्रसिद्धं यत् द्विजानां
ब्राह्मणानां वीर्यं बलं वाचि वाक्येव वर्त्तत इति शेषः । ब्राह्मणात्तपसा दुर्बलदेहाः
सिद्धवाचय सन्तः शपिन दमयितुमर्हन्ति नतु बाहुबलेन ते महावीरा इति भावः । तु
किन्तु बाहोर्भुजयोः यत् वीर्यं तत् क्षत्रियाणां नतु ब्राह्मणानामिति भावः । स ब्राह्मणो
जामदग्न्यः शस्त्रग्राही दुर्बलबाहुना अस्त्रधारी, अतएव तस्मिन् दुर्बलबाहुना शस्त्रचालना-
समये ब्राह्मणे दान्ते विजिति सति तस्य राज्ञो विजयिनो रामस्य का स्तुतिः प्रशंसा,
अपितु कापि नेत्यर्थः । रामश्च त् कञ्चिदन्यं महाबाहुं क्षत्रियं विजितुमशक्नात् तदेव
भवत्कृतप्रशंसार्थोऽभविष्यदिति भावः ।

अत्र वाह्नोर्वीर्यं क्षत्रियाणामित्यनेन 'नतु ब्राह्मणानां'मित्यनेनान्यव्यपोहात् आर्थी
परिसंख्यालङ्कारः ।

शालिनो वृत्तं ॥ ३३ ॥

(१) कस्मिंश्चित्पुस्तके अपिशब्दो नास्ति ।

चन्द्र । सोन्माद्यनिव । आर्य्य ! आर्य्य ! कृतमुत्तरोत्तरेण । (घ)

कोऽप्येष सम्प्रति नवः पुरुषावतारो

वीरो(१) न यस्य भगवान् भृगुनन्दनोऽपि ।

(घ) चन्द्रेति । उन्माद्यनि मन्मैवेदनया सह वर्तमानमिति सोन्माद्यं । आर्य्य आर्य्येति क्रीषे द्विकृत्तिः । उत्तरं परं यदुत्तरं प्रतिशक्तं तेन कृतं अन्नं इतः परमस्य प्रतिवचनं न दीयमित्यर्थः । सर्वविदितवृत्तान्तानभिज्ञेन केवल-माहङ्कारोक्तिकारिणा अनेन बालकेन सह उक्तिप्रत्युत्तिकरणे स्वस्यैव लाघवः स्यादिति भावः ।

केवलमाहङ्कारोक्तिकारित्वं सर्वविदितवृत्तान्तानभिज्ञत्वञ्च लवस्य प्रतिपादयति कोऽपीति । सम्प्रति कोऽपि अनिर्वचनीयः पदार्थः, नवः अर्धः एवः पुरुषावतारः नरः मन् अवतारः । सोऽप्युक्तोक्तिगिरि । तत्कारणमाह वीर इति । यस्य समीपे भगवान् लहामाहात्म्याशान्ती भृगुनन्दनाऽपि परगुरामोऽपि न वीरः, यः विसृज-कृत्वा जगतीपतीनां हनारं जगत्स्वीकृतं महावीरं परगुराममपि वीरत्वेन न गणयतीत्यर्थः । योहि वाचा तं भावं व्यनक्ति ततोऽधिकोहङ्कारी कौनाम भङ्गिमुर्हति, सुतरां महादाम्भिकोऽयमवज्ञेय एवेति भावः । यथ पथ्याता यथेषिता सतमुवनस्य भूरादिसप्तलोकस्य अभयदक्षिणा सर्वशवलवाहनस्य रावणस्य बधेन अभयदानं त्रेषु तानि तथोक्तानि, पुण्ड्रानि पवित्राणि तातस्य पित्रपथ्यायस्य रामस्य चरितानि कर्माणि न वेद जानाति । सुतरां सर्वविदितवृत्तान्तानभिज्ञोऽप्यग्रमिति भावः ।

अत्र लवस्य महादाम्भिकत्वं अनभिज्ञत्वञ्च प्रतीयमानं भङ्गीविशेषणाभिहितमिति पथ्योक्तमलङ्कारः, तथा 'भग भृग्विति' 'पथ्याप्तसप्त' इति व्यञ्जनानामनेकधामकृतसाम्यात् क्लेशानुप्रासश्च, इत्यनयोः संसृष्टिः । यस्येति यच्छब्दस्य उत्तरवाक्यस्थत्वेन तच्छब्दानपेक्षणात् न विधेयाविमर्शदोषः ।

(१) श्लाघ्य इति पाठान्तरं ।

पर्याप्तसप्तभुवनाभयदक्षिणानि

युष्यानि तातचरितानि च यो न वेद ॥३४॥

लवः । कोहि रघुपते श्रितं महिमानञ्च न जानाति, यदि
नाम किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति, अथवा शान्तम् । (स)

वृद्धास्ते न विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु, किं वर्यते
सुन्दस्त्रीदमनेऽखण्डयशसो(१)लोके महान्तो हिते ।

“कानं प्रकामं पर्याप्तं निकामेष्टं यथेष्टित”मित्यमरः ।

अवतार इति “दिहिन्निहो”त्यादौ चकारात् णप्रत्ययः कर्त्तरि, ततस्तेन कर्मधारयः
सप्तानां भुवनानां समाहार इति सप्तभुवनं भुवनशब्दस्य पात्रादित्वात् न ईप्रत्ययः ।
दानार्थे दक्षिणाशब्दो लालक्षिकः ।

वसन्ततिलका वृत्तं ॥ ३४ ॥

(स) लव इति । वक्तव्यं आलोचनीयं । शान्तं विरतं भवतु तदालोचन-
नित्यर्थः ।

ननु कथं शान्तं, आलोच्यतामेव रामचरितमित्याह वृद्धा इति । वृद्धा वयोवृद्धा
स्ते रामा गौरवाद्बहुवचनं, अतएव विचारणीयानि समालोचनीयानि चरितानि कर्मणि
येषां ते, न भवन्तीत्यर्थः, अथवा किं वर्यते किं वर्णनीयमस्ति, रामस्य वीरचरित-
वर्णनारम्भे दोषावित्कार एव स्यादिति भावः । तदेव दर्शयति मुन्देत्यादि । मुन्दस्य
मुन्दनामकस्य जम्भपुत्रस्य स्त्रो भार्या ताडका, तस्या दमने वधे कृते सतीत्यर्थः अखण्डं
परिपूर्णं यशो येषां ते अखण्डयशसः ते रामाः गौरवाद्बहुवचनं लोके जगति महान्तोहि
महात्मान एव पूज्या एवेत्यर्थः । स्त्रीहत्यारूपं लोकशास्त्रगर्हितं कार्यं सम्पादित-
वतोऽपि रामस्य यशो न कलुषितं किन्तु जगति जनैः स परिपूज्यते इति सोल्लुखनोक्तिः ।
खरस्य तदाख्यस्य महावीरराजसस्य आयोधने युद्धे यानि अपि वीरिणि अपराङ्मुखानि

यानि त्रीण्यपराङ्मुखान्यपि(१)पदान्यासन् खरायोधने
यद्वा कौशलमिन्द्रसूनुनिधने तवाप्यभिज्ञो जनः ॥३५॥

अविमुखानि अदर्शितपृष्ठानीत्यर्थः यावत् पदानि पशद्विधिं पदक्षेपा आसन् अभवन्-
तथा यद्वा यच्च इन्द्रसूनोंदेवराजतनयस्य वालिनो निधने विनाशं कौशलं न पश्यं
रामस्य आसौदिति शेषः, तवापि तेष्वपि रामस्य चरितेषु जनो लोकोऽभिज्ञः ज्ञानवान् ।
न केवलं रात्र्यादिनिधनादिना चमत्कारीणि रामचरितानि जनां ज्ञानाति, अपितु
स्त्रीहत्या, खरसमरे पलायनकल्पमपसरणं, स्याविण साईं युद्धव्यापृतस्य वालिनो
विनाशश्च एतानि पापशिशेषकल्पिता न्यपि रामचरितानि जनां ज्ञानार्थं वेति अपि-
शब्दस्यार्थः । स्त्रीहत्याहृपवाभृतसकम्पावरणात् रामस्य चेतमोऽर्जोदाश्रयं खरसमरं
यथादपसरणात् भोरुताप्रकाशः क्लृप्तं वालिनो निधनं भीतियुक्तं नितान्तमन्याश्च इति
रामचरितदोषा इति भावः ।

अत्र विवक्षितस्य रामदोषस्य तिष्ठत्वित्यनेन निषेधाभासात् वक्ष्यमाणगत आक्षेपा-
न्लङ्कारः पदार्यहेतुकेन कान्यलिङ्गं न सङ्कीर्त्यते ।

तत्र ति तेष्विति बहुवचनान्तात् तत्रत्ययः ।

स्त्रीहत्यायां पापमाह याज्ञवल्क्याधनं तितथितत्त्व घृतवचनञ्च—

“शरणागतवान्स्त्रो-हिंसकान् संवसेन्न तु ;

चीर्णव्रतानपि सदा कृतघ्नसहितानिमान् ॥”

“अवध्याच्च स्त्रियं प्राहु स्तिथ्यर्ग्योनिगतेष्वपि ।”

खरयुद्धे रामस्य त्रिपदापसर्पणप्रमाणं यथा रामायणं—

“विकलः स कृतो वार्यैः खरो रामेण संयुगे ।

मत्तो रुधिरगन्धेन तमेवाभ्यद्रवदृष्टत ।”

(१) अकृतोभयान्यपीति पाठान्तरं ।

चन्द्र । आः, तातापवादभिन्नमर्थ्याद ! अति हि नाम
प्रगल्भसे । (ह)

तमापतन्तं संक्रुद्धं कृतास्त्रौ रुधिराद्भुतं ।

अपासर्पद्विपदं किञ्चित्त्वरितविक्रमः ।”

“वाणसोपावकाशो यथा न भवति तथोपर्यापतन्तं खरं दृष्ट्वा अत्यासक्तौ धनुर्व्या-
पारो न स्यादिति स्वशरीरे तद्गुधिरपातभिया च द्विवाणि पदानि त्वरितपदन्यासो वाणं
मन्दधदेव पृष्ठतोऽप्रासर्प”दिति रामानुजः । लवस्तु ‘आत्मरचार्यमेव द्विपदाप-
मर्पण’मिति उत्तररामायणवचनार्थमवधार्य तच्च पलायनमिव मन्यमानः कटाक्षितवानित्य-
वश्रियं । तत्र युद्धे क्षत्रियाणां पलायनं मनुना निषिद्धं—यथा—

“समोत्तमाधमै राजा त्वाङ्गतः पालयन् प्रजाः ।

न निवर्त्तत संशामात् चात्रं धर्ममनुस्मरन् ॥”

सुग्रीवेण सह युध्यमानो बालो प्रच्छन्नवर्तिना रामेण निहतः । तदुक्तं रामायणे—

“ह्यीयमानमथापगतं सुग्रीवं वानरेश्वरं ।

प्रेक्षमाणं दिशयै व राघवः स सुहृर्मुहुः ॥

ततो रामो महामेजा आर्त्तं दृष्ट्वा हरीश्वरम् ।

स शरं वीक्षते वीरो बालिनो बधकाङ्क्षया ॥”

* * *

“सुक्तस्तु वज्रनिर्घोषः प्रदीप्ताशनिसन्निभः ।

राघवेण महाबाणो बालिवक्षसि पातितः ॥”

इदृशवधोऽपि मनुना निषिद्धः । तथाच हन्यादित्यधिकारि ऋनुः—

“नायुध्यमानं पश्यन्तं न परिण समागतं ।”

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं ॥ ३५ ॥

(ह) चन्द्रेति । आ इति क्रोधसूचकमत्यर्थं । तातस्य पितृपर्यायस्य रामस्य
अपवादेन निन्दया भिन्ना क्षुब्धा नटेति यावत् मर्थ्यादा न्याय्यपथस्थितिर्यस्य तत्सम्बोधनं ।
विनयावनतभावेनावस्थानयोग्यस्य सामान्यबालकस्य लवस्य जगत्स्वीकृतमहाबोरराम-

लवः । अये ! मय्येव(१)भ्रुकुटीधरः संबृत्तः । (ज)

सुम । स्फुरितमनयोः क्रोधेन । तथाहि (क)

चूडामण्डलवन्धनं तरलयत्याकृतजो वेपथुः(२)

किञ्चित्कोकनदच्छदस्य सदृशे नेत्रे स्वयं रज्यतः ।

निन्द्या न्याय्यपथातिक्रमणमेव जातमिति भावः । अति हि अत्यन्तमेव प्रगल्भसि
विकल्पसि रामनिन्द्या दम्भं प्रकटयसीत्यर्थः । नामैत्यपि क्रोधमचकं । अतएव
तवैतद्दर्पशासनं मयाऽवश्यमेव विधेयमिति भावः ।

“मर्यादा । न्याय्यपथस्थिति”रिति शब्दकल्पद्रुमः ।

(ज) लव इति । अये इति मावज्जमस्वीधने । मय्येव प्रत्यक्षगोचर युष्मत्-
मंत्रमैत्यविमर्दनकारिणि महावीर एवेत्यर्थः भ्रुकुटीधरः क्रोधेन भ्रूभङ्गकारो संबृत्तो
जातः । अतएव तवाप्यमयाः साहसिकतायाः समुचितशान्तिविधानं मया कर्तव्यमिति
भावः ।

(क) सुमिति । अनयोः कुमारयोः क्रोधेन स्फुरितं आविर्भूतं, स्फुरितमिति
भावे क्तः । क्रोधः प्रकाशत इत्यर्थः । क्रोधप्रकाशं प्रतिपादयति तथाहोति ।

चूडंति । आकृतजः परस्परप्रहारमिप्रायजनितः कौपोत्पन्न इत्यर्थः वेपथुः कम्पः
चूडामण्डलस्य केशपाशोससूहस्य बन्धनं संयमनं बद्धं शिखासमूहमित्यर्थः तरलयति
कम्पयति, तथा स्वयं आत्मना स्वभावत एवेत्यर्थः कौकनदच्छदस्य रक्तपद्मपत्रस्य
किञ्चित्सदृशे ईषत्सन्निने रत्नोत्पलतुल्यस्वाभाविककिञ्चिन्नोहितवर्णं इत्यर्थः नेत्रं
चक्षुषी रज्यतः क्रोधेन रक्तागमादधिकलोहितवर्णे भवतः । तथा वक्त्रं मुखं कर्णं
अकाण्डे अनवसरे सहस्यत्यर्थः ताण्डवितयोः नृत्यन्तोः कम्पनानर्थोऽित्यर्थः भ्रूवोः
भ्रूङ्गस्य भङ्गेन पृथग्भावेन भीषणभ्रुकुश्या इत्यर्थः, उत्कटं मृस्पष्टं लाज्जनं कलङ्को

(१) आः कयं मय्येवेति पाठान्तरं । (२) क्रोधेनोद्धतधृतकुन्तलभयः सर्वो-
ङ्गजो वेपथुरिति पाठभेदः ।

धत्ते कान्तिमकाण्डताण्डवितयोर्भङ्गेन वक्तुं भ्रूवो-
 चन्द्रस्योत्कटलाञ्छनस्य(१)कमलस्योद्भ्रान्तभृङ्गस्य च ॥३६॥
 कुमारी । तदितो विमर्द्दमां भूमिमवतरावः । (ख)

इति निष्क्रान्ताः सव ।

यस्य ताडशस्य चन्द्रस्य, तथा उद्भ्रान्ता उपरि भ्रमन्तः भृङ्गा भ्रमरा यस्य तस्य उद्भ्रान्त-
 भृङ्गस्य कमलस्य पद्मस्य च कान्तिं शोभां धत्ते वहति । अनयोर्वदनद्वयं चन्द्रपद्माभ्यां
 सट्टशंनयनताराचतुष्टयञ्च चन्द्रकलङ्कभ्रमरैस्तुल्यमित्यर्थः । एभिर्लिङ्गैरनयोः कोपेऽनु-
 मोयते, तेन च इदानीमेव समरारम्भोभवेदित्यवगम्यत इति भावः ।

अथ अन्यस्य कान्तिं कथमन्यो धत्त इति वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् तत्सट्टशकान्तिमिति
 विम्बप्रतिबिम्बभाव' बोधयतीति निदर्शनाऽलङ्कारः, तथा तत्कृतविच्छित्तिवशात् कम्प-
 रक्तनेत्रताम्भूङ्गकृपैर्हेतुभिः कोपकृपसाध्यस्य ज्ञानादनुमानालङ्कारश्च, अनवीरङ्गाङ्गिभावेन
 सङ्करः, काण्डताण्ड इति व्यञ्जनानां सकृदनेकधासाम्याच्छे कानुप्रासश्चेति संसृष्टिः ।

“आकृतं सादभिप्राय”इति हलायुधः । “शिखा चूडा केशपाशी जूटिका
 जुटिकेत्यपि । शिरोमध्यवद्धचूडे”इति शब्दरत्नावली ।

तरलयतीति तरलं करोतीति इन् । ताण्डवमनयोर्जातमिति इतच् ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं ॥ ३६ ॥

(ख) कुमाराविति । तत्तस्मात् तातापवादिनः तर्जयितुश्च तव शास्त्रिविधान-
 स्यावश्यकत्वादित्यर्थः । इतः स्थानात्, विमर्द्दमां युद्धोपयोगिनीं भूमिं अवतरावो
 गच्छावः ।

इति कुमारविक्रमोनाम पञ्चमोऽङ्कः । (ग)

(ग) इतीति । कुमारयोः लवचन्द्रकेतोर्विक्रमो यत्र सः, पञ्चमोऽङ्कः समाप्त इति शेषः ।

इति श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीश्विरचितायामुत्तररामचरितटीकाया
सर्वार्थबोधिनीसमाख्यायां पञ्चमाङ्कविवरणं समाप्तम् ॥ ८ ॥

अथ षष्ठोऽङ्कः ।

—):०:(—

ततः प्रविशति विमानेनोच्चलेन(१)विद्याधरमिथुनम् । (क)

विद्याधरः । अहो खल्वनयोर्विकर्त्तनकुलकुमारयोरकाण्ड-
कलहप्रचण्डयोरुद्द्योतितचात्रलक्ष्मीकयो (२) रङ्गुतोद्भ्रान्तदेवा-
सुराणि विक्रान्तचरितानि । तथाहि प्रिये ! पश्य पश्य । (ख)

(क) तत इति । विद्याधरः कामरूपी खेचरः देवयोनिविशेषः । विद्याधरौ च विद्याधरश्चेति विद्याधरौ, तयोर्निथुनं युग्मं विद्याधरदम्पती इत्यर्थः । उच्चलेन उपकरणीत्कषात् दीप्यमानेन, विमानेन व्योमयानेन ।

(ख) विद्याधर इति । अहो आश्चर्यं, खलु वाक्यालङ्कारे । अकाण्डे अनवसरे यः कलहः समरः तेन प्रचण्डयोरुद्ययोः, तथा उद्द्योतिता प्रकाशिता चात्रौ लक्ष्मीः वीरत्वव्यञ्जिका चविद्यश्री र्ययोः तयोः, अनयोर्दृश्यमानयोः, विकर्त्तनकुलकुमारयोः सूर्यवंशीयबालकयोः, चन्द्रकेतुलवयोः, अहृतेन विषयेन उद्भ्रान्ता अस्थिरान्तःकरणाः तारतम्यकरणासमर्था इत्यर्थः देवासुराः देवदानवा यैस्तानि, विक्रान्तचरितानि विक्रम-

(१) विमानोच्चलमिति पाठान्तरं । (२) उद्योतितचात्रलक्ष्मीकानि इति पाठभेदः ।

भण्ज्भणितकङ्कणकणितकिङ्किणीकं धनु-
ध्वं नद्गुरुगुणाटनीकृतकरालकीलाहलम् ।

वितल्य किरतोः शरानविरतस्फुरच्चृडयो-
र्विचित्रमभिवर्द्धते भुवनभौममायोधनम् ॥ १ ॥

विजृम्भितञ्च दिव्यास्त्रं(१)मङ्गलाय द्वयोरपि ।
स्तुनयित्वोरिवामन्द्रं दुन्दुभेदुन्दुमायितम् ॥ २ ॥

प्रकाशकायुधप्रयोगव्यापारः । अनयोः सुदारुणसमरव्यापारमन्त्रोक्त्य सर्वे सुरामुराः
तारतम्यकरणामनयोः सन्तां बलबहिष्मयापन्ना इति भावः । तथाहि तमेव विषयकार-
प्रकारं जानाहोऽर्थः । पश्य पश्यति विषयं द्विरुक्तिः ।

भण्ज्भणितेति । भण्ज्भणितानि भण्ज्भणित्वयंशब्दकाराणि यानि कङ्कणानि
हस्तामरणविशेषाः, तद्वत्कणिताः शब्दायमानाः किङ्किण्यः सुद्रवयया यम्य तत् तथोक्तं ;
तथा गुरुणा महता, गुणेन मोर्व्या, अटनीभ्यां अयदंशाभ्याञ्च कृतः करालो भयङ्करः
कीलाहलः अस्यष्टमहाशब्दो यस्य तत् तादृशं, ध्वनन् साकल्यं न अतोऽयंशब्दायमानं
धनुः कोदण्डं वितल्य विस्फार्य शरान् वाणान् किरतोः विचित्रतोः सदा अविरतं
निरन्तरं स्फुरन्तः शरक्षेपेण देहस्यन्दनात् चलन्तः चुडाः शिखा ययोः तथोक्तयोरनयो-
र्वालकयोः भुवनभौमं जगतां भयङ्करं विचित्रं विशेषविषयकारं आधोऽधनं युद्धं
अभिवर्द्धते क्रमेण इङ्किं प्राप्नोति ।

शुद्ध प्रथमचरणे लुप्तोपमाऽलङ्कारः । तथा प्रथमे एकस्य मूह्यव्यणकारस्य, द्वितीये
ककारस्य, तृतीये रिकस्य, चतुर्थे च चरणे भकारस्य असङ्गत्साम्यात् ह्यनुप्रासः,
अनयोः संसृष्टिः । किङ्किण्यो गुणः अटन्यो च एते युगपदेव शब्दायन्तं, तेनैव
समुदितं धनुः अतीव शब्दं करोतीति प्रतिपादनार्थं ध्वनत्पदमुपासं, तेन न अधिक-
पदत्वदोषः ।

(१) दिव्यसेति क्वचित् पाठः ।

तत्प्रवर्त्य तासनयोः प्रवीरयोरनवरतमविरलललित(१)
विकचकनककमलकमनीयसन्ततिः (२) अमरतरुतरुण (३)
मणिमुकुलनिकरमकरन्दसुन्दरः पुष्पनिपातः । (ग)

“किङ्किणी च्छुद्र घण्टिका ।” “कोटिरस्राटनी” इति चामरः ।

भणज्भणः शब्दा एषां सञ्जात इति भणज्भणितानि तारकादित्वादित्त् ।

प्रथी वृत्तम् “जसौ जसयला वसुगहयतिथ प्रथी गुरु”रिति लक्षणात् ॥ १ ॥

विजृम्भितमिति । इयोरपि चन्द्रकेतुलवयोः दिव्यास्त्रं उत्कृष्टमायुधं विजृम्भितं
व्यातं परस्परं प्रति परस्परप्रयुक्तो नास्त्रेण समरस्त्रजमाकीर्णमित्यर्थः । तथा इयोरपि
तयोर्मङ्गलाय उत्साहवर्द्धनरूपकल्याणाय स्तनयित्रीर्मेषसेव भेषवद्गम्भीरनादिन इत्यर्थः
दुन्दुभेः तदाख्यवायविशेषस्य आमन्दं अतीवगम्भीरं दुन्दुमायितं टुम् टुम् इत्येवंशब्दश्च
विजृम्भितं प्रादुर्भूतं । उभयोरपि समरोत्साहवर्द्धनाय देवाश्च दुन्दुभिं वादयन्तीत्यर्थः ।

अथ एकया विजृम्भितक्रियया दिव्यास्त्रदुन्दुमायितयोः कर्तृत्वेनान्वयात् तुल्ययोगिताऽ-
लङ्कारः, उपमया सङ्कीर्णः, दुन्दु दुन्दु इति क्लृप्तानुप्रासिन संसृज्यते ।

“मन्दस्तु गम्भीर” । “भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमानिति” चामरः ।

दुन्दुमायितमिति “अव्यक्तानुकरणादित्यादिना टुम्टुम् शब्दात् डाच् “डाचि
विवचिते हे बहुलमिति दुन्दुमा, ततः “डाज्जलोहितादिभ्यश्चार्थे” इति इत्याधिस्ततो
भावे क्तः ॥ २ ॥

(ग) तदिति । तच्चस्मात् देवैरपि आनन्देन दुन्दुभिवाटनादित्यर्थः प्रवीरयोः
प्रकृष्टशूरयोः अनयोश्चन्द्रकेतुलवयोः उपरीति शेषः अविरलैरनल्पैः ललितैः सुन्दरैः,
विकचैः विकसितैः कनककमलैः सुवर्णपद्मैः कमनीया मनोहरा सन्तति घांरा यच्चिन्
स तथोक्तः सुवर्णपद्मानामविच्छिन्नधारावाहीत्यर्थः । तथा अमरतरुणां देवहृत्पाणां

(१) लुलितेति षाठान्तरं । (२) संहतिरिति पाठभेदः ।

मणिशब्दो नास्ति ।

विद्याधरो । ता किति उण अत्राण्डविस्फुरितनडिच्छडा-
कडारं विअ अखरं भक्ति संवुत्तं । (घ)

विद्याधरः । तत् किन्न खल्वय । (ङ)

त्वष्टृयन्त्र(१)भूमिभ्रान्तमार्त्तण्डज्योतिरुज्ज्वलः ।

पुटभेदो ललाटस्थनीललोहितचक्षुषः ॥ ३ ॥

(घ) तत् किमिति पुनरकाण्डविस्फुरितनडिच्छटाकडारमित्य अखरं भक्ति
संवत्तं ।

पाणिजातादीनां यः तरुणमणिमुकुलनिकरः नवीतुपन्नमणिमयकनिशामसहः तमा
सकरन्दः रमैमैधुमिरिति यावत् सुन्दरः सोरभातिशयात् मनोहरः पुष्पनिपातः साधारण-
क्रमसदृष्टिः प्रवर्त्तीतां आरभ्यतां । अत्रिच्छिद्रस्वर्णपद्मधारासहिता पाणिजातादिदेव-
तरुपुष्पनियेससुरभीकृता साधारणपुष्पसदृष्टिः क्रियतामिति सरन्मार्थः । देवैरपि दृन्दुभि-
वाटनेनानन्दप्रकाशात् अस्माभिरपि पुष्पवृक्षा आनन्दः प्रकाशयितव्य इति भावः ।

अथ वृत्तानुप्रासच्छेदानुप्रासयोरिकाशयानुप्रवेशरूपः सङ्करः ।

अभिनयप्रतिज्ञलतया ईदृशदोषप्रसक्तान्यासां भवभूतेर्महान् दोष इति
समालोचयन्ति ।

(घ) विद्येति । अन्यत्वात्वापि विद्येति नाम्न एकदेशमात्रोपन्यासे विद्याधरो
विद्याधरी वेति संशयः स्यादिति विद्याधरो विद्याधरीति सम्पूर्णं नामोपन्यक्तं । प्रथमार्थ-
बोधकं तत्किमित्येकमव्ययं । अप्रथमे पुनःशब्दः । अत्राण्ड अनवमरे मेधाभावान्
अममये इत्यर्थः विस्फुरितानां प्रकाशितानां तडितां विद्युतां कृटाभिः प्रभाभिः कडारं
पिङ्गलवर्णं । अखरमाकाशं भक्ति सहसा संवत्तं जातमित्युत्प्रेक्षालङ्कारः ।

(ङ) विद्येति । प्रथमबोधकं तत्किन्न इत्येकमव्ययं । खलु वाक्यालङ्कारः ।
अथ अस्मिन्नहनि ।

त्वष्टिति । त्वष्टृविश्वकर्म्मणे यद्वयन्त्रं शाण्यन्त्रं, तस्य भूमिर्ध्वानं तथा भ्रान्तः

(१) त्वाष्ट्रयन्त्रेति पाठान्तरं ।

विचिन्त्य । आं ज्ञातं, वत्सेन चन्द्रकेतुना(१) प्रयुक्तमस्त्रमाग्नं यं,
यस्यायमग्निच्छटासम्पातः(२) । सम्प्रति हि (च)

अवदग्धकर्तुरितकेतुचामरै-

रपयातमेव हि विमानमण्डलैः ।

दधति ध्वजाङ्कुशपटाञ्चलेष्विमाः(३)

क्षणाकुङ्कमच्छुरणविभ्रमं शिखाः ॥ ४ ॥

धूर्णितो यो मार्कण्डः सूर्यः तस्य ज्योतिस्तेज इव उज्ज्वलो दीप्यमानः, ललाटस्थं
भालस्थितं यत् नोल्लोहितस्य शिवस्य चक्षुर्नवं तस्य पुटयोराच्छादनयोः भेदः अपसारणं
तत्किन्नु जात इति शेषः । विश्वकर्म्मणा शाण्यन्वयेण छिद्यमानस्य सूर्यस्य तेजोवत्
दीप्यमानः जगत्संहरिणो रुद्रस्य तृतीयनयनप्रकाशः किमयमिति सरलार्थः । तद्वन्न-
यनाभिभाविदारुणत्वादिति भावः ।

अत्र उपमेये आग्नेयास्त्रे उपमानस्य तृतीयहरनयनतेजसः संशयात् शुद्धसन्देहाऽ-
लङ्कारः, स च लुप्तोपमया सङ्कीर्त्यते ।

पुरा किल भगवतोभास्करस्य सुदुःसहं तेज आसीत्, ततो ब्रह्मणो वाक्यानुसारेण रवे-
रनुज्ञया च तद्-कस्या स्वकीयशाण्यन्वये रविमण्डलमारोप्य असक्तत् परिभ्रामयन् किमपि
कामपि संछिद्य तस्य तेजोऽज्ञासं विदधौ इति मार्कण्डेयपुराणवार्त्ताऽदानुसन्धेया ॥ ३ ॥

(च) विचिन्नेप्रति । विचिन्नेऽपि विशेषचिन्तया निर्णीय । आं इति स्मरणार्थ-
मव्ययं । आग्नेयं अग्निदेवतं । प्रयुक्तं निश्चितं । यस्य आग्नेयास्त्रस्य अयं
दृश्यमानः अग्निच्छटासम्पातः वज्रप्रभाप्रसारः वर्त्तत इति शेषः । हि तथाहि अग्नि-
देवता अस्त्रेत्याग्नेयं “सर्वत्राग्निकालित्यां ठग्वक्तव्यः” ।

अवदग्धेति । अवदग्धानि अंशतः पुष्टानि अतएव कर्तुरितानि विचिवीकृतानि

(१) जातचोमेण चन्द्रकेतुना इति पाठान्तरं । (२) तस्यायमिति
पाठभेदः । (३) ध्वजांशुक इति विभिन्नः पाठः ।

आश्चर्यं, प्रवृत्त एवायमुच्चखण्डवज्रखण्डावस्फोटपटुः (१)
उत्सर्पिस्फुलिङ्गगुरुत्तालतुमुललेलिहानज्वालासम्भारभैरवोभ-
गवानुष्वुधः । प्रचण्डश्चास्य सर्वतः सन्तापः, तत् प्रिया-
मङ्गेनाच्छाद्य दूरमपसरामि । तथा करोति । (क)

केतुचामराणि ध्वजदण्डवालव्यजनानि येषां तेस्योक्तैः विमानमण्डलैः व्योमयानसमूहैः
अपयातमेव दाहभयेन रणान्तरीचात् अपस्तमेव । तथा इमाः शिखाः अग्निज्वालाः
ध्वजानां केतुदण्डानां अङ्गुशानां ध्वजदण्डाद्ये स्थितानां मृगीणां पटाञ्चलिषु वसन-
प्रान्तेषु पताकैकदेशेषु इत्यर्थः क्षणं व्याप्य यत् कुङ्कुमच्छुरणं कुङ्कुमरागरञ्जनं तस्य
विभ्रमं कान्तिं दधति धारयन्ति, आग्नेयान्त्रवज्रिशिखासंस्पर्शात् ध्वजायस्थपताका
कुङ्कुमरञ्जिता इव प्रतिभान्तीत्यर्थः । दारुणोऽयमस्त्रप्रभाव इति भावः ।

अत्र अन्यस्य विभ्रमं कथमन्योवहेदिति वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् कुङ्कुमच्छुरणविभ्रम-
मिव विभ्रमं दधतीति विस्वप्रतिविम्बभावं बोधयतीति निदर्शनाऽलङ्कारः । तथा
निष्प्रयोजनहिंशब्दप्रयोगात् निरर्थकत्वदोषः, स च 'प्रपलायितं खलु विमानमण्डलै-
रिति पाठेन समाधेयः ।

“चिवं किन्मूर्धे कब्जाष श्वलैताद्य कर्तुरे ।” “अङ्गुशोऽस्त्री सृष्टिः स्त्रिया”मिति
चामरः । “वस्त्रस्यान्तोमतोऽञ्चलः ।” “लक्ष्मीश्रीकान्तिविभ्रमा”इति च हलायुधः ।

कर्तुराणि कृतानीति कर्तुरितानि करोत्यर्थेनन्तात् कर्मणि क्तः ।

मञ्जुभाषिणी इत्तं “सजसा जगौ च यदि मञ्जुभाषिणी”ति लक्षणात् ॥ ४ ॥

(क) आश्चर्यमिति । उच्चखण्डानां काठिन्येन भौषणानां वज्रखण्डानां अशनि-
खण्डानां अवस्फोटो दाहेन विदारणे पटुः समर्थः नितान्तकठिनवज्रखण्डानपि दग्धं क्षम
इत्यर्थः, तथा उत्सर्पिभिः ऊर्ध्वं प्रसरद्भिः स्फुलिङ्गैः अग्निकणैः गुरुर्महान्, तथा उत्ताला
विकरालाः, तुमुलं सङ्कुलं यथा स्वात्तथा लेलिहानाः अत्यर्थं यसमानाः अनियत-

(१) वज्रखण्डावस्फोटपटुतरस्फुलिङ्गविकृतिरिति क्वचित् पाठः ।

विद्याधरी । दिदृश्या एदेण विमलमौत्तिअफलसीदल (१)
सिणिङ्गमसिणमंसलेण(२)णाहदेहपफंसेण आणन्दमन्दमु-
उलिदघुसन्तलोअणाए अन्दरिदो ज्जेव सन्दावो । (ज)

विद्याधरः । अयि ! किमत्र मयाकृतम्, अथवा । (भू)

(ज) दिदृश्या एतेन विमलमौक्तिकफलशोतलस्निग्धमसृणमांसलेन नाथदेह-
स्पर्शेन आनन्दमन्दमुकुलितघूर्णलोचनाया अन्तरित एव मन्तापः ।

भावेनेतस्ततः प्रसरन्त्या इत्यर्थः या ज्वाला अर्चिषः तासां सञ्चारिण समूहेन भेरवो
मयङ्करः भगवान् मह्यप्रभावः अयं उषर्वुधः अग्निः प्रवृत्त एव उत्पन्न एव । स्वयोग-
व्यवस्थापने एवशब्दः । किञ्चेति चार्थः । अस्य अर्गुः मन्तापः, सर्वतः सर्वास्त्रेव
दिक्षु प्रचण्डः अतुगः, तत्तस्मात् अनाहतदेहेन प्रियाया अपसरणासम्भवादित्यर्थः, अङ्गेन
स्वकीयवचःप्रभृत्यवयवेन ।

“उत्ताल उत्कटः श्रेष्ठे विकराले प्रवङ्गमे”इति मेदिनीः । “शोचिष्केश उषर्वुध”
इति वङ्गिपर्याये अमरः ।

(ज) विद्याधरीति । दिदृश्या भाग्येन । विमलं विशुद्धं यत् मौक्तिकफलं
मुक्ताफलं तदिव शीतलः, स्निग्धः अरुचः मसृणः स्रग्धः (पालिश इति यस्य भावा),
मांसलः कठिनश्च तेन तथोक्तेन, नाथस्य अस्य मे पत्युः देहस्य स्पर्शेन कर्वा आनन्देन
स्पर्शसुखेन मन्दं अल्पं यथा स्यात्तथा मुकुलिते मुद्रिते, घूर्णती चञ्चले, लोचने चक्षुषी
यस्याः, तथोक्ताया समेत्यर्थः सन्तापः वङ्गिज्वालास्पर्शजन्या पीडा, अन्तरितः दूरीकृतः ।
वहिरावरणेन वङ्गिज्वालास्पर्शाभावात् सुखान्तरोदयाच्चेति भावः । अन्तरित मुकुलितेति
अन्तरमुकुलशब्दाभ्यां करोत्यर्थेनन्ताभ्यां कर्मणि क्त्वा ।

“वलवान् मांसलोसल”इत्यमरः ।

(भू) विद्याधर इति । अयीति सखेहसम्बोधने । अत्र तव सन्तापनिवारण-
विषये ।

(१) विमलमौत्तिअसरशीदल इति पाठान्तरं । (२) सिणिङ्गमसिणोवाण-
मंसलेन इति पाठभेदः ।

अकिञ्चिदपि कुर्वाणः सौख्यैर्दुःखान्धपोहति ।

तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः ॥ ५ ॥

विद्याधरी । कहमविरलविलोलघुस्सन्तविज्जुल्लदाविलासमण्डि-
देहिं मत्तमोरकण्ठसामलेहिं औत्थरीअदि ग्हत्थलं
जलहरेहिं । (ज)

विद्याधरः । हन्त ! हन्त ! कुमारलवप्रयुक्तवारुणास्त्रप्रभावः
खल्वयम् । कथमविरलप्रवृत्तवारिधारासहस्रसम्पातैः प्रशान्तं
पावकास्त्रम् । (ट)

(ज) कथमविरलविलोलघूर्णद्विद्युल्लताविलासमण्डितैर्मत्तमयूरकण्ठश्यामलैरासीर्यन्ते
नभस्तलं जलधरेः ।

अकिञ्चिदिति । श्लोकोयं द्वितीयोऽङ्के रामेण पठितः, तत्र च व्याख्यातः ॥ ५ ॥

(ज) विद्याधरीति । अविरलं निरन्तरं विलोलानां चञ्चलानां घूर्णनीनां
चनन्तानां विद्युल्लतानां सोदाभिनोदान्नां विलासिन विश्वमेण मण्डितैः भूषितैः, तथा
मत्तमयूराणां कण्ठा इव श्यामलाः श्यामवर्णा सैः, जलधरैर्मण्डैः नभस्तलं आकाशदेशः
कथं आस्तार्यन्ते आच्छादयते ।

(ट) विद्याधर इति । हन्ति हि हर्षसूचकमव्ययं तदतिशये द्विरुक्तिः ।
कुमारिण लवेन प्रयुक्तं चन्द्रकेतोरामुंयास्त्रनिवारणाय निश्चितं यत् वारुणं वरुण-
देवतमस्त्रं तस्य खलु तस्यैव वारुणास्त्रस्य प्रभावः सामर्थ्यं अथ जलधरप्रादुर्भावः ।
अविरलं निरन्तरं प्रवृत्तानि यानि वारिधारासहस्राणि वृष्टिधारासमूहाः तेषां सम्पातैः,
पतनेः पावकास्त्रं चन्द्रकेतोरामुंयास्त्रं प्रशान्तं निर्वापितं । कथमिति सम्भावया-
मीत्यर्थः ।

“हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्धारम्भविषादयो”रित्यमरः । “कथं (व्य) ...सम्भावना”
इति शब्दकल्पद्रुमः ।

विद्याधरौ । पित्रं मे पित्रं मे । (४) (१)

विद्याधरः । हन्त ! हन्त ! (२) सर्वमतिमात्रं दोषाय,
यत् प्रवल्वातावलिच्चोभगम्भीरगुणगुणायमानमेघमेदुरान्धकार-
नीरन्ध्रनिवद्धं (३) एकवारविश्वग्रसनविकच (४) विकरालकाल-
कण्ठकण्ठ (५) कन्दरविवर्त्तमानमिव युगान्तयोगनिद्रानिरुद्ध-
सर्वद्वार (६) नारायणोदरनिविष्टमिव भूतजातं प्रवेपते । (७) (६)

(४) प्रियं मे प्रियम् ।

(४) विद्याधरौति । प्रियं दारुणाग्नेयास्त्रप्रश्मनमित्यर्थः पुनःसन्तापसम्भा-
वनाऽभावादिति भावः । हर्षातिशये द्विरुक्तिः ।

(६) विद्याधर इति । अत्र हन्तशब्दोविषादसूचकः, भयसम्भ्रमी द्विरुक्तिः ।
मात्रां परिमाणमतिक्रान्तमित्यतिमात्रं । सर्वं जगत्यां सर्वं वस्तु अतिमात्रं अत्यर्थं सत्
दोषाय सम्पद्यत इति शेषः । यद्यस्माद्धेतोः, प्रवलाया वल्वत्याः, वातावल्याः
वात्यायाः क्षीमेण सञ्चलनेन गम्भीरं मन्दं यथा स्यात्तथा गुणगुणायमानाः गुण गुण
इत्येवमव्यक्तं शब्दं कुर्वन्तः ये मेघाः तैः मेदुरं स्निग्धं निविद्धमित्यर्थः यदन्धकारं तमः
नेन नीरन्ध्रं निरवकाशं गाढमिति यावत् यथा तथा निवद्धं घृतं अद्भुतमित्यर्थः भूतजातं
प्राणिसमूहः, एकैव वारिण उदयोगेन विश्वस्य जगतः यसनाय यासाय विकचः व्यातः
यः विकरालः भयानकः कालकण्ठस्य नीलकण्ठस्य संहारमूर्त्तेरुद्रस्येत्यर्थः कण्ठकन्दरः
गलविवरं तत्र विवर्त्तमानमिव अवतिष्ठमानमिव सत् जगत्संहाराय व्याताननस्य रुद्रस्य
मुखपथेन कण्ठविवरं प्रविष्टमिव सदित्यर्थः, तथा युगान्ते प्रलयकाले यो योगः चित्त-

(१) क्वचित् पित्रं मे इत्यस्य द्विरुक्तिर्नास्ति । (२) क्वचित् भो भोरित्य-
धिकः पाठः । (३) नीरन्ध्रनिरुद्धमिति पाठान्तरं । (४) विकट इति
पाठमेदः । (५) सुख इति कापि पाठः । (६) युगान्तनिद्रा इति क्वचित्
योगशब्दशून्यः पाठः । (७) विपद्यत इति विभिन्नः पाठः ।

साधु वत्स चन्द्रकेतो ! साधु, स्थाने वायव्यास्त्रमौरितम् ।
यतः (ढ)

वृत्तिनिरोधः स निद्रा इव तथा, निरुद्धानि संवृतानि सर्वाणि द्वाराणि सुखनासिकादि-
प्रवेशनिर्गमनमार्गा येन तस्य नारायणस्य उदरे ऋदरे निविष्टमवस्थितमिव च सत्
प्रवेपते कम्पते । सम्प्रति प्राणिनो गाढान्धकारावृताः सन्तः 'किमयमुपस्थितः प्रलयकालः,
येन वधं जगत् यसतो रूद्रस्य कण्ठविवरं प्रविष्टा इव नारायणोदरवस्थिता इव च
प्रवलान्धकारावृताः संवृता' इत्यादि नानाविधसुत्प्रेलमाणा भयेन कम्पन्त इत्यर्थः ।
प्राणिनामयसुद्वेगस्तु लवप्रयुक्तवारुणास्त्रप्रभावेणैव, सुतरां सातिशयमस्त्रप्रयोगं दीपं
विना किं ब्रूम इति भावः ।

अत्र विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः, स च क्रियोत्प्रेचाइयेन
सङ्कीर्त्यते ।

“नान्द्रन्निधस्तु सेदुरः” “युक्ते आदावने भूतं प्राण्यतीने समे विधि”ति
चामरः ।

गुणगुणैर्लवं शब्दं करोतीति गुणगुणायमानः “अथ्यक्तानुकरणा”दित्यादिना
उाच् “डाज्लोहितादित्यश्चुर्ये” इत्यादिः तत आनश् ।

प्रलयकाले रूद्रो जगत् संहरति । तथा च कर्मपुराणं, ४२ अध्याये—

“एवं संहृत्य भूतानि तत्त्वानि च महेश्वरः ।

नियोजयत्यथान्योन्यं प्रधानं पुरुषं परम् ।”

प्रलयकाले नारायणशरीरे जगत्प्रवेश उक्तः शिशुपालवधेऽपि, १ सर्गे—

“युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनो जगन्ति यस्यां सविकाशमासत ।”

(ढ) साध्विति । साधु भद्रं कृतमिति शेषः हर्षे हिरुक्तिः । वायव्यास्त्रं
वायुदैवतमस्त्रं यत् ईरितं प्रेरितं निश्चितमित्यर्थः तत् स्थाने युक्तं उचितमेवाभूदित्यर्थः,
अन्यथा लवप्रयुक्तवारुणास्त्रप्रभावेण जाता प्राणिनां महती प्राणागङ्गा कथमपि न
निवर्त्तेति भावः । साधुकरणकारणमाह यत इति ।

“युक्ते वै साम्प्रतं स्थाने” इत्यमरः ।

विद्याकल्पेन मरुता मेघानां भूयसामपि ।

ब्रह्मणीव विवर्त्तानां क्वापि विप्रलयः कृतः ॥६॥

वायव्यमिति “वायुवृत्तुपितु षमो य”दिति यत् प्रत्ययः ।

वियेति । विद्याकल्पेन तत्त्वज्ञानतुल्येन तुल्यत्वञ्चास्य लयकरणांशे, मरुता चन्द्रकेतुप्रयुक्तवायव्यास्त्रप्रादुर्भूतवायुना भूयसामपि प्रचुराणामपि मेघानां लवनिजिह्वा-
वारुणास्त्रप्रादुर्भूतजलधराणां विवर्त्तानां परमार्थतःसत्तारहितानां नामरूपदिभेदभिन्नाणां
घटपटादिजगत्प्रपञ्चानामित्यर्थः ब्रह्मणि अद्वितीये सच्चिदानन्दस्वरूपे परमात्मनि इव
क्वापि कस्मिन्नपि अदृश्यस्थाने विप्रलयः तिरोधानं कृतः । यथा सदगुरोरुपदेशवर्णन
“तत्त्वमसि” “एकमेवाद्वितीयं” ब्रह्म नेह नानाऽस्ति किञ्चन”त्यादिवाक्यानां मय्यक्-
तात्पर्यान्वाचनानिदिभिः समुत्पन्नेन तत्त्वज्ञानेन तात्त्विकरञ्जुज्ञानेन सर्पभ्रम इव नाम-
रूपदिविविधभेदभिन्नाणां घटपटादिजगत्प्रपञ्चानां पृथक्सत्ताविषयको भ्रमो निरस्यते परञ्च
केवलमद्वितीयब्रह्मैवावतिष्ठते, तथा अस्य वायव्यास्तुस्य प्रभावेण मेघनिवहो निरस्यते,
परञ्च केवलं निर्मलं नभ एवावतिष्ठते इति सरलार्थः । विद्यया अविद्यानांशे सतीव
वायव्यास्तुंशेणैव वारुणास्तुनांशे सति सम्प्रति लोको निरुपद्रवः संवत् इत्यतीवानन्द-
कारणमिति भावः ।

अत्र प्रथमाह कल्पशब्दोपादानादार्थी उपमा, द्वितीयाह च इवशब्दोपादानात्
श्रौती उपमा ; अनयोः परस्परसापेक्षत्वात् सङ्करः ।

“वस्तुस्वरूपावधारणं विद्यामाहु” रिति शारीरकभाष्ये भगवान् शङ्कराचार्यः ।
“परमोत्तमपुरुषार्थसाधनीभूता विद्या ब्रह्मज्ञानरूपे”ति नागोजीभट्टः । ब्रह्मलक्षण-
माह वेदान्तभाष्यधृता श्रुतिः, “यतां वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जावन्ति
यत् प्रयन्त्याभिसं विशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म ।”

“जन्माद्यस्य यत” इति वेदान्तसूत्रञ्च । विवर्त्तमाह वेदान्तसारे—

“सतत्त्वतोऽन्यथाप्रथा विकार इत्युदाहृतः ।

अतत्त्वतोऽन्यथाप्रथा विवर्त्त इत्युदीरितः ।”

तत्त्वज्ञानेन विवर्त्तनिवृत्तिस्तु वेदान्तदर्शनदौ द्रव्या ॥ ६ ॥

विद्याधरी । शाह ! कोदाणिं एसो समम्भमुक्त्वित्त करव्भ-
मिदपट्टकञ्चलो(१)दूरदो ज्जेव महुरवअण(२)पडिसिद्ध जुज्भ-
वावारो एदाणं कुमाराणं अन्तरम्भि(३)विमाणवरं(४) ओद-
रावेदि । (ण)

विद्याधरः । दृष्ट्वा । एष शम्बुकवधात् प्रतिनिवृत्तो रघुपतिः । (त)

शब्दं महापुरुषसंविहितं निशम्य

तन्नौरवात् समुपसंहृत सम्प्रहारः ।

(ण) नाय ! क इदानोमेप ससङ्गमोत्त्वित्तकरभमितपट्टकाञ्चलो दूरत
एव महुरवचनप्रतिपिडयुद्धव्यापार एतयोः कुमारयोः अन्तरे विमानवरमवतारयति ।

(ण) विद्याधरीति । एष दूरे दृश्यमानः, समम्भुसं सत्वरं उत्त्वित्त न
उत्तोलितेन करेण हस्तेन भूमितो घूर्णितः पट्टकाञ्चलः बन्धविशेषप्रान्तभागे येन स
तथोक्तः । दूरतो निशरणवचनयवणानम्भयगङ्गाया कुमारयोर्दृष्टेरौकर्षणार्थं बन्धाञ्चल-
घूर्णनमिति बोध्यं । मधुरेण प्रातिपूर्णेन वचनेन वाक्येन प्रतिषिद्धः निवारितः युद्ध-
व्यापारः संग्रामकार्यं येन स तथोक्तः । यदि प्रकृत्यातामिमाविति सम्भावनया
युद्धनिशरणाय निषेधवाक्यमप्युक्तमिति ज्ञेयं । कुमारयोश्चन्द्रकेतुलवयोः अन्तरे मध्यस्थाने
विमानवरं श्यामयानश्रेष्ठं पुष्पकमित्यर्थः अवतारयति अवगाहयति ।

(त) विद्याधर इति । रघुपतिः रामः, शम्बुकवधात् शम्बुकवधं कृतव्यर्थः
ल्यब्लोपि पञ्चमी ।

शब्दमिति । महापुरुषेण प्रभावातिशयशालिना रामेण संविहितं कृतं उच्चारित-
मित्यर्थः शब्दं समरव्यापारात् निवर्त्तथां युवानित्येवं वाक्यमित्यर्थः निशम्य श्रुत्वा

(१) करभनिदजोत्तरीआञ्चल इति पाठान्तरं । (२) महुरसिणिद्धवअण
इति पाठभेदः । (३) मज्भ इति कापि पाठः । (४) विमाणमिति भिन्नः पाठः ।

शान्तो लवः, प्रणत एव च चन्द्रकेतुः,

कल्याणमस्तु सुतसङ्गमनेन राज्ञः ॥ ७ ॥

इति निष्क्रान्तौ । (थ)

विष्कम्भकः ॥०॥ (द)

तद्गौरवात् तस्य रामस्य महिमातिशयेन स्वतो गुरुत्वावगमात् गौरवितजनवचनाति-
क्रमस्य अनौचित्यादित्यर्थः समुपसंहृतः साकल्येन निवर्तितः सम्प्रहारः युद्धव्यापारो येन
स तथोक्तः, लवः शान्तः क्रोधाद्यधनिक्षेपादिपरित्यागेन प्रकृतिमापन्नः, चन्द्रकेतुश्च
प्रणत एव ज्येष्ठतातोऽयमिति मत्वा रामपादमूले पतित एवेत्यर्थः । इदानीं सुतेन
लवेन सङ्गमनं सम्मेलनं तेन राज्ञो रामस्य कल्याणं मङ्गलमस्तु, मत्पुत्रोऽयमित्यवि-
दितवृत्तान्तो राम इदानीं 'ममैवायं पुत्र' इति परिचिन्वानः तत्सम्मेलनरूपं मङ्गलं
प्राप्नोतु इत्यर्थः ।

अत्र चन्द्रकेतुलवयोरुच्यताख्यभावस्य प्रशंसः रामविषयकभक्तिभावस्याङ्गमिति समाहित-
नामाऽलङ्कारः ।

“धान्येन धनवानित्यादिवत्” सुतसङ्गमनेनेति अभेदे तृतीया, सुतसङ्गमनस्वरूपं
कल्याणमित्यर्थः ।

वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ७ ॥

(थ) इतीति । त्रियाधरदम्पती समरावलीकनाथैव समागतौ, तन्निवृत्तौ
तत्रावस्थानप्रयोजनाभावात् निष्क्रान्ताविति बोध्यं ।

(द) विश्वेति । मध्यमाभ्यां त्रिदराधरदम्पतीभ्यां प्रयोजितत्वादयमपि शुद्धो
विष्कम्भकः । अत्र वर्त्तमानानां युद्धवटनानां वर्त्तिष्यमाणानाञ्च चन्द्रकेतुलवाभ्यां सह
रामस्थालापादीनां निदर्शनं द्रष्टव्यं । तेन विष्कम्भकलक्षणे “वृत्तवर्त्तिष्यमाणाना”मिति
वृत्तपदस्य वर्त्तमानार्थाऽपि मन्तव्य इति भाव्यं ।

तत प्रविशति रामः, लवः प्रणतश्चन्द्रकेतुश्च ।

रामः । पुष्यकादवतरन् (न)

दिनकरकुलचन्द्र ! चन्द्रकेतो !

सरभसमेहि दृढं परिष्वजस्व ।

तुहिनशकलशीतलैस्तवाङ्गैः

शममुपयातु ममापि चित्तदाहः ॥ ८ ॥

चन्द्र । अभिवादये । (प) (१)

(घ) तत इति । प्रणतः रामाभिवादानाय भूर्मा पतितः । चन्द्रकेतुश्च प्रणत इत्यर्थः ।

(न) राम इति । पुष्यकात् तदाख्योमशानात् श्रवतरन् भूमावरोहन् ।

दिनकरेति । दिनकरकुलस्य सूर्यवंशस्य चन्द्र ! चन्द्रवदाह्लादक ! चन्द्रकेतो ! सरभसं सवेगं एहि ममान्तिकभागच्छ, दृढं निर्भरं परिष्वजस्व आलिङ्ग मानिति शेषः ननु किमर्थमालिङ्गनमित्याह तुहिनेति । तुहिनशकलानीव हिमखण्डानीव शीतलानि तैस्तयोक्तैः तव अङ्गैः वचःप्रभृतिभिरवयवैः मम चित्तदाहोऽपि सीताशोक-तदपल्याभाव-जनितो मनस्तापोऽपि शमं नाशं उपयातु प्राप्नोतु । भाव्याशाः पुत्रप्रयोजनकतया "सर्वेषामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान् भवेत् । सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो सनुरत्रवी" इति स्मरणात् भातुः पुत्रस्य पुत्रस्थानीयत्वात् तत्रापपत्या सीताशोकतदपल्याभावजनितो मनस्तापो नश्यत्येवेति भावः ।

अत्र न केवलं गावदाहः अपितु मनस्तापः शममुपयातु इति अर्धात्तरापतनादर्था-पत्तिरलङ्कारः लुप्तोपमादयं, चन्द्रचन्द्रेति व्यञ्जनानामनेकधा सकृत्सास्यात् छेकानु-प्राप्तश्च, इत्येतेषां मिथोनैरपेक्ष्यात् संसृष्टिः ।

'रभसो वेगहर्षयो'रिति विश्वः ।

पुष्पितायावृत्तं ॥ ८ ॥

(प) चन्द्रेति । अभिवादये भवन्त्विति शेषः ।

(१) क्वचिदयं पाठो नास्ति ।

रामः। उल्याप्य (१) सस्नेहास्त्रं परिष्वज्य । अपि नाम कुशलं तव दिव्यास्त्रधरदेहस्य ? । (फ)

चन्द्र । कुशलमत्यदभुतक्रियस्य प्रियदर्शनस्य लवस्य लाभ-
भ्युदयेन, (२) तद्विज्ञापयामि, मामिव विशेषेण वा मत्तः,
शिवेन (३) चक्षुषा पश्यत्वमुं महावीरप्रकाण्डं तातः । (व)

रामः। लवं निरूप्य । दिष्ट्या अतिगम्भीरमधुरकल्याणाकृति-
रयं (४) वयस्यो वत्सस्य । (भ)

(फ) राम इति । उल्याप्य प्रणतं चन्द्रकेतुमुत्तोल्य । दिव्यास्त्रधरः उत्कृष्टा-
युधयाही देहो यस्य तस्मै तव अपि नाम कुशलं किमु मङ्गलं । अथवा तव दिव्यास्त्र-
धरो यो देहस्तस्य उत्कृष्टायुधशालिनी गात्रस्यैत्यर्थः कुशलं विपक्षनिश्चिन्तास्रप्रहारिण
क्षतच्छेदादिकं न जातं किमु इत्यर्थः । दिव्यास्त्रशालिनी देहक्षतासम्भवसम्भावनेव
अधिकेति द्रोतनार्थं दिव्यास्त्रधरपदमुपात्तं ।

(व) चन्द्रेति । अत्यङ्गता अतीवविस्मयावहा, क्रिया युद्धकार्यं यस्य तस्य
प्रियं प्रीतिकारं दर्शनं अत्रलोकनं यस्य तस्य स्वभावसौम्यमूर्त्तेरित्यर्थः लवस्य लाभः
प्राप्तिरेव अभ्युदयः समृद्धिः तेन कुशलं ईदृशो जनो येन भित्तरूपेण प्राप्तः तदेव कुशल-
मिति भावः । तत्तस्मात् मम प्रियवयस्यत्वादित्यर्थः । मत्तः मत् पञ्चम्यास्तस्मै, विशेषेण
आधिक्यवता शिवेन शुभानुध्यानप्रातिविस्कारितनेत्यर्थः । महावीरप्रकाण्डं प्रशस्तं
प्रधानशूरं अमुं सम्युखस्य बालकं । तातः पितृपर्यायो भवान् । समेयं प्रार्थनेति भावः ।

“अस्त्री प्रकाण्डो विटपे तरुस्तत्त्वप्रशस्तयो”रिति रभसः ।

महावीरश्चासौ प्रकाण्डयति सः “प्रशंसावचनेश्च रुद्रेरित्यादिना नित्यसमाप्तः ।”
वाक्यन्तु अर्थप्रदर्शनार्थमुक्तं ।

(भ) राम इति । निरूप्य विशेषेणावलोक्य । अतिगम्भीरा अतीवधीरत्व-

(१) उल्याप्येति पाठान्तरं । (२) लवस्य अभ्युदयेनेति पाठान्तरं । (३)
मामिव अविशेषेण मत्तः शिवतरेण इति पाठभेदः । (४) अतिकल्याणाकृति-
रयमेतावानिष पाठः क्वापि ।

दातुं लोकानिव परिणतः कायवानस्त्रवेदः,
 क्षात्रो धर्मः श्रित इव तनुं ब्रह्मकोषस्य(१) गुप्तम् ।
 सामर्थ्यानामिव समुदयः, सञ्चयो वा गुणाना-
 माविर्भूय स्थित इव जगत्पुण्यनिष्माणराशिः ॥ ८ ॥

शान्तिनो अप्रष्टव्यं त्ययः, नवुरा प्रियदर्शना, कन्याणां महानमचक्रमजयवता आकृतिः
 सृतिर्यस्य सः । वत्सस्य तत्र चन्द्रकेतोः ।

अतिगम्भीरत्वादिकं समर्थयति दातुं मित्यादि । लोकान् भुवनानि दातुं
 भयंभ्यो रक्षितुं कायवान् सृष्टिमान् परिणतः शरीरधारो मन्त्रित्ययः अत्रवेदः धनुर्वेद
 इव, तथा ब्रह्म वेद एव कोषः पिण्डोक्ततद्देशरोष्यं तस्य गुप्तो रक्षणाय तनुं श्रितः
 शरीरमाश्रितः क्षात्रोधर्मः क्षत्रियजनैः पराक्रम इव, तथा सामर्थ्यानां विक्रमाणां
 समुदयो राशिरिव एतैरप्रष्टव्यत्वमुक्तं ; तथा गुणानां सौन्दर्यविनयादीनां सञ्चयो
 वा पुञ्ज इव एतेन मधुरत्वमुक्तं । तथा जगत्पुण्य पुण्यनिष्माणानि अनुष्ठितानि
 पुण्यानि क्लृप्तमिहितो भावा द्रव्यावत् प्रकाशते इति न्यायात्, तेषां राशिः पुञ्जः आविर्भूय
 सृष्टिस्तथा प्रकाश्य स्थित इव एतेन कल्याणत्वं प्रतिपादितं । अतएव असाधारणोऽयं
 वालक इति भावः ।

अत्र शब्दात्मको वेदोगुणः, अपरे च क्षात्रधर्मादयो गुणपदार्था इति तेषाञ्च परात्मना
 सभावनाकरणात् पञ्चानां भावाभिमानानां वाच्यानां गुणोत्प्रेक्षायां परस्परनैरपेक्ष्यात्
 संसृष्टिः, तथा ब्रह्मकोषस्यैव साधकवाधकप्रमाणाभावादुपमारूपकयोः सन्देहसङ्करः ।
 तथा “वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये” इति विश्वप्रकाशेन वाशब्दस्य उपमाया एव
 वाचकत्वनिर्देशात् उत्प्रेक्षाद्वीतकलामावेन ‘सञ्चयो वा गुणानां’मित्यत्र ‘एष सृष्टीयथाधर्मः
 क्षितिपो रक्षति क्षिति’मिति साहित्यदर्पणोदाहृतवत् अवाचकत्वदोषः, स च ‘सद्गुणा-
 नानिवौघ’ इति पाठेन समाधेयः ।

“स्यात् कोषश्च हिरण्यञ्च हेमरूप्यं क्लृताकृते” इत्यमरः ।

मन्दाक्रान्ता हृत्तं ॥ ८ ॥

(१) ब्रह्मकोषस्येति भिन्नः पाठः ।

लवः । अहो ! पुण्यानुभावदर्शनोऽयं महापुरुषः । (ङ)

आश्वासस्नेहभक्तीना मेकमालम्बनं महत् । (१)

प्रकृष्टस्यैव धर्मस्य प्रसादो मूर्त्तिसञ्चरः ॥ १० ॥

आश्चर्यम् । (य)

विरोधो विश्रान्तः, प्रसरति रसो निर्वृतिघन-

स्तदौहृत्वं कापि व्रजति, विनयः प्रह्वयति माम् ।

(ङ) लव इति । अहो आश्चर्यं । पुण्यं पवित्रं अनुभावदर्शने प्रभावहृषे यस्य सः । “अनुभावः प्रभावेऽपी”त्यमरः ।

आश्वासिति । आश्वासो दुःखार्त्तानामभयदानपूर्वकमाशाननं क्लृप्तः प्रणयः भक्तिः पूज्येऽनुरागः तामां एकं सुखं महत् विशालं आलम्बनं आश्रयः । अस्मिन् महापुरुषे दृष्टे सति आश्वासः क्लृप्तः भक्तिश्च जायत इत्यर्थः । तथा प्रकृष्टस्य उत्कर्षं गतस्य अतिप्रचुरस्यैत्यर्थः धर्मस्य पुण्यास्य मूर्त्या सञ्चरत इति मूर्त्तिसञ्चरः देहधारी प्रसादः निर्मलता इव । प्रचुरतरधर्माचरणेन जायमानश्चित्तप्रसादो मूर्त्तिमाश्रित्य आविर्भूत इवेत्यर्थः ।

अत्र आश्वासो नामनेकेषामेकरामगतत्वात् पथ्यायनामाऽलङ्कारः भावामिमानिनी वाच्या गुणोत्प्रेक्षा च अनयोः संसृष्टिः ॥ १० ॥

(य) आश्चर्यमिति । वक्ष्यमाणं सर्वं विस्मयकरमित्यर्थः ।

तदेवाह विरोध इति । अस्मिन् महापुरुषे दृष्टे अवलोकिते सति विरोधो विवादः भटिति तत्क्षणात् विश्रान्तः विरतः, निर्वृत्त्या आनन्देन, घनो निविडः रसो रागः प्रसरति उच्छलति, अमुं प्रति आनन्देन सान्द्रीकृतोऽनुरागो वर्त्तत इत्यर्थः, तत् युद्ध-कालीनं औहृत्वं दर्पजनितचाञ्चल्यं कापि व्रजति कुवापि विलीयते अतीतसामीप्ये वर्त्तमाना, तथा विनयः अस्मादात्मनो न्यूनत्वज्ञानं मां प्रह्वयति अवनमयति भक्तिनम्रं करोतीत्यर्थः । तथा किमिव अनिर्वचनीय इत्यर्थः परवान् पराधीनः अस्मि, अमुं दृष्ट्वा नात्मनः प्रभवामीत्यर्थः । यदि वा अथवा हि यस्मात् तीर्थानां वाराणस्यादीनामिव

(१) एकमायतनं महदिति पाठान्तरं ।

भटित्यस्मिन् दृष्टे किमिव (१) परवानस्मि, यदि वा
महार्घस्तीर्थानामिव हि महतां कोऽप्यतिशयः ॥११॥

रामः । तत् किमेकपद एव दुःखविश्रामं ददाति उपस्नेह-
यति च कुतोऽपि निमित्तादन्तरात्मानं, अथवा स्नेहश्च निमित्त-
सव्यपेक्ष इति विप्रतिषिद्धमेतत् । (र)

व्यतिप्रजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतु-
र्न खलु वहिरूपाधीन् प्रीतयः संश्रयन्ते ।

महतां महारूपरूपाणां कोऽपि अनिर्वचनीय इत्यर्थः महार्घः महामूल्यः दुर्लभः
अतिशयः प्रभावातिरेकी वर्त्तत इति शेषः । तेनैव विरोधविश्रामादयो जाता इति भावः ।

अत्र रामस्य प्रभावातिशयप्रतिपादनकार्यं प्रति विरोधविश्रामार्दीनामनर्केषां
कारणानां निर्देशात् समुच्चयोऽलङ्कारः उपमा च, ताभ्यां सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽ-
र्थान्तरन्यासः सङ्गीयते ।

“प्रह्लां नम्र” इत्यादिश्लोकः । “गुणे रागे द्रवे रसः” । “परतन्त्रः पराधीनः
परवान् नाथवानपि ।” “मूल्ये पूजाविधावर्घः ।” इति चामरः ।

शिखरिणी वृत्तं ॥ ११ ॥

(र) राम इति । तत्किमित्येकमव्ययं प्रश्नार्थं । एकपद एव
रेकस्मिन् काले दुःखनाशः, सदृश्ववहारादिना बहुपरकाले च स्नेह इत्येवशब्दार्थः ।
दुःखविश्रामं सोताशोक्तदपत्याभावजनितदुःखस्य नाशं । तथा कुतोऽपि निर्वक्तु-
मशक्यादित्यर्थः निमित्तात् कारणात् अन्तरात्मानं अन्तःकरणं उपस्नेहयति स्नेहाद्रं
करोति एष बालक इति शेषः । ननु सति कारणे तत् निर्वक्तुं योग्यमेव स्वादिति
कथं तत् निर्वक्तुमशक्यमित्याह अथवेति । चकारः समुच्चये अन्वपदार्थवत् स्नेहशैल्यर्थः,
व्यपेक्षया सह वर्त्तत इति सव्यपेक्षः निमित्तस्य मन्त्रे ।

मपेक्षते इति यत् लौकिकवाक्यं एतत् तत्

(१) किमपीति पाठान्तरं ।

विकसति हि पतङ्गस्योदये पुण्डरीकं

द्रवति च हिमरश्मावुन्नते चन्द्रकान्तः ॥ १२ ॥

लवः । चन्द्रकेतो ! क एते ? । (ल)

चन्द्र । प्रियवयस्य ! ननु तातपादा एते । (व) (१)

लवः । ममापि तर्हि धर्मतस्तथैव, यतः प्रियवयस्य इत्याद्य,
किन्तु चत्वारः खलुभवतामिव व्यपदेशभागिनस्तत्रभवन्तो रामा-
यणकथापुरुषाः. तद्विशेषं ब्रूहि । (श)

वह्निर्वर्त्तिनियतं कारणं विनाऽपि स्नेहो जायते, वर्त्तमानमेव तन्निदर्शनमिति भावः ।

“तत्क्षणेकपदे तुल्ये सदाः सपदि च स्मृते” इति हलायुधः ।

उक्तार्थमेव दृढोक्तरोति वातिषजतीति । आन्तरः अन्तःकरणवर्त्ती कोऽपि निर्देष्टुमशक्यः हेतुः कारणं पदार्थान् वस्तानि वातिषजति परस्परं सम्बलयति, किन्तु प्रोतयः स्नेहाः वह्निरुपाधोन् वाह्यविशेषणानि पुत्रत्वभ्रातृत्वादिसर्वविदितकारणानीत्यर्थः न खलु संशयन्ते न खलु उत्पादकत्वेनापि बन्ते । हि यस्मात् पुण्डरीकं पद्मं कर्तुं पतङ्गस्य सूर्यस्य उदये सति विकसति स्फुटति, किञ्चेति चार्थः चन्द्रकान्तः स्वनामप्रसिद्धौ मणिविशेषः हिमरश्मौ चन्द्रे उदृगते उदिते सति द्रवति निव्यन्दते जलचक्रं चरतीत्यर्थः । अतः कामपि सम्पर्कं विनैव अस्मिन् बालके मम स्नेहो भवितुमर्हत्येवेति भावः ।

अत्र विशेषद्वयेन सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ।

“उपाधिर्ईर्ध्वविन्तायां कुटुम्बव्यापृते क्वले । विशेषण्ये पुंसी”ति भेदिनी ।

मालिनी वृत्तं ॥ १२ ॥

(ल) लव इति । क एत इति गुरुत्वाद्भुवचनं ।

(व) चन्द्रेति । भक्त्यातिशयप्रकाशरूपप्रयोजनद्वीतनाय पादशब्दस्य ताते लक्षणा, अतीवभक्तिभाजनरूपाः ताता इत्यर्थः ।

(श) लव इति । तर्हि तव तातपादत्वे सति, ममापि न केवलं तव इत्यपे रर्थः,

चन्द्र । ननु ज्येष्ठतातपादा इत्यवेहि । (ष)

नवः । सीज्ञासम् । कथं रघुनाथ एव, (१) दिष्ट्या सुप्रभात-
मद्य, यद्यं देवो दृष्टः । सविनयकोतुकं निर्वर्णं । तात ! प्राचेत-
सान्तेवासी लवोऽभिवादयते । (स)

रामः । सन्नं हम् । यु न् ! एह्येहि । सस्त्रेहं परिष्वज्य । अयि
वत्स ! कृतं कृतमतिविनयेन, अनेकवारमपरिस्त्रयं परि-
ष्वजस्व । (ह)

धर्मतः आचारात् लौकिकव्यवहारादित्यर्थः, तथैव तातपादा एव नत्वन्वविध-
सम्पर्कशालिन इत्येवशब्दार्थः । लोके हि वयस्यः स्वसमानपर्व्याय इति मन्यते ततश्च
वयस्यस्य यो यादृशः सम्बन्धी स्वस्यापि स तादृश एव सम्बन्धीति व्यवहारोऽस्तीति भावः ।
आल्य ब्रवीषि । एव' व्यपदेश' तातापादेति संज्ञां भजन्त इति एव' व्यपदेश'भागिनः तात-
पादपदवाच्या इत्यर्थः । रामायणमेव कथा उपाख्यानं तस्याः पुरुषाः पात्राणि
प्राधान्येन वर्णनीया इत्यर्थः । तत्तस्मात् सानान्यत् उक्त्या विशेषनिर्णयासम्बन्धादित्यर्थः,
विशेषं तेषां चतुर्णां मध्ये कतमोऽयमिति इतरव्यावर्त्तकं नाम ब्रूहीत्यर्थः । “धर्माः
पुण्यं यम न्याय स्वभावाचारसोमपा” इत्यमरः ।

(ष) चन्द्रेति । नन्विति सन्बोधने । अवेहि जानीहि ।

(स) लव इति । सीज्ञासं सानन्दं । कथमिति हर्षयातकमव्ययं शब्द-
कल्पदुर्मे द्रष्टव्यं । रघुनाथो राम एव, न खलु ततो न्यूनमहिम्नां भरतादीनां कश्चि-
दित्येवशब्दार्थः । अद्य सुप्रभातं शोभनं दिनसुखं । “सङ्कृतमद्रिकर्षोहि क्षणाहंमपि
शस्यते” इति आरणादिति भावः । प्राचेतसान्तेवासी वाम्नीकिशिष्यः । अभिवादयते
भवन्तं प्रथमति ।

(ह) राम इति । एह्येह्येति कृतं कृतमिति च आदरे द्विकृतिः । अयीति

(१) कथं रघुनाथः । कथं रघुनाथ एषः । इति पाठान्तरद्वयम् ।

परिणतकठोरपुष्करगर्भच्छृणु । नमसृणुसुकुमारः ।

नन्दयति चन्द्रचन्दननिष्यन्दजङ्गस्तव स्पर्शः ॥ १३ ॥

लवः । स्वगतम् । ईदृशो मां (१) प्रत्यमीषामकारणस्त्रेहः,
मया पुनरेभ्य एवाभिद्रुग्धमन्नन, यदायुधपरिग्रहं यावदध्यारुढो
दुर्योगः । प्रकाशस मृथन्विदानीं लवस्य वालिशतां तातपादाः ।(क)

स्त्रेहसम्बोधने । कृतमिति करणार्थमव्ययं । अतिविनयेन भूतलपतनरूपेण निताल-
विनयप्रकाशेन, वचसैव तव विनयप्राचुर्यप्रकाशादिति भावः । अपरिस्त्रयं अशिथिलं,
गाढमित्यर्थः, परिष्वजन्न आलिङ्ग ।

कथमयं परिष्वङ्गानुरोध इत्याह परिणतेति । परिणतं परिपक्वं सावशेषवृद्धि-
प्राप्तमित्यर्थः अतएव कठोरं पूर्णावयवं यत् पुष्करं पद्मं तस्य गर्भच्छृणुः अभ्यन्तरदलं
तद्वत् पीनमसृणुः अत्यन्तश्लक्ष्णः, सुकुमारः कोमलश्चेति स तथोक्तः, तथा चन्द्रश्च चन्दन-
निष्यन्दश्च चन्द्रचन्दननिष्यन्दौ ताविव जङ्गः शीतलः, चन्द्रवत् चन्दननिर्यासवच्च शीतल
इत्यर्थः तव स्पर्शः लग्निन्द्रियग्राह्यो गुणविशेषः मां नन्दयति मुखीकरोति । अतएवाने-
कवारपरिष्वङ्गानुरोध इति भावः ।

अत लुतोपमाहयस्य मिथोनैरपेक्षात् संसृष्टिः पराङ्गे वृत्त्यनुप्रासश्च ।

“सुषीमः शिशिरो जङ्ग” इत्यमरः । मसृणुत्वे पुष्करगर्भच्छृणुसम्पूर्णसाम्यप्रयोजन-
प्रतिपादनाय पीनशब्दस्य अत्यन्तार्थे लक्षणा ।

आर्या जातिः ॥ १३ ॥

(क) लव इति । अमीषां रघुनाथादीनां । ईदृशः सातिशय इत्यर्थः ।
अकारणस्त्रेहः कश्चिदपि सम्पर्करूपं हेतुं विनापि वात्सल्यमित्यर्थः । पुनः किन्तु
अन्नेन आत्मीयानात्मीयमेदज्ञानयुक्त्येन मया । स्वयोगव्यवस्थापने एवशब्दः । अभि-
द्रुग्धं द्रोहः कृतः हिंसा समाचरितेत्यर्थः । यत् यस्माद्धतोः दुर्योगी दुरभिसन्धिः
हिंसेच्छ्रया कलुषिता चित्तवृत्तिरित्यर्थः आयुधपरिग्रहं यावत् हननाय अस्रधारणपर्यन्तं

(१) अस्मादृशानिति पाठान्तरं ।

रामः । किमपराद्धं वत्सेन ? । (ख)

चन्द्रः । अश्वानुयात्रिकेभ्यः स्नातप्रतापाविष्करणमुपश्रुत्य वीरा-
यितमनेन । (ग)

रामः । नन्वयमलङ्कारः क्षत्रस्य । (घ)

न तेजस्तेजस्वी प्रसृतमपरेषां प्रसहते (१)

स तस्य स्वो भावः प्रकृतिनियतत्वादकृतकः ।

अध्यारुद्धः समाहृद्धः अतीवसहकारिणं चन्द्रकेतुमेव हन्तुं शस्त्रं धृतमित्यर्थः । वाणि-
शतां मूर्खताप्रयुक्तसंशामकरणापराधं सृष्यन्तु स्वगुणेन चमन्ताम् । ईदृशदुष्काय-
करणेन नितान्तलज्जितोऽस्मीति भावः ।

अभिद्रुग्धमिति भावे क्तः । एभ्य इति तादर्थ्यं विवक्षया चतुर्थी ।

(ख) राम इति । वत्सेन स्वहमाजनेन त्वया, किमपराद्धं कोऽपराधः
कृतः, यमहं सृष्टामीति भावः ।

(ग) लज्जया वक्तुमसमर्थं लवमवलोक्य चन्द्रकेतुरेव रामोक्तं कृतं ददाति
चन्द्रेति । अश्वानुयात्रिकेभ्यः अस्माकमश्वमेधीयाश्वानुचरेभ्यः, तातस्य भवतः प्रतापा-
विष्करणं प्रभावप्रकाशं उपश्रुत्य निश्चय्य अनेन कुमारेण वीरायितं वीरवदाचरितं
युद्धं कृतमित्यर्थः । कुमारोऽयं इममेवापराधं मन्यते इति भावः ।

(घ) राम इति । अवधारणे ननुशब्दः । अयं वीरसमाचारः क्षत्रस्य
क्षत्रियस्य अलङ्कारो ननु, भूषणमेवेत्यर्थः न तु दूषणमित्यभिप्रायः । सौर्षमेखलादि-
दर्शनात् रामेण लवस्य क्षत्रियत्वमनुमितमिति बोध्यं ।

वीरवदाचरणस्य भूषणत्वं प्रतिपादयति न तेज इति । तेजस्वी मन्हाप्रभावशाली जनः,
प्रसृतं विस्तीर्णं अपरेषां आत्मभिन्नानां तेजः प्रभावं न प्रसहते न चमते सः असह्यमित्यर्थः
प्रक्रंस्त्रमानलिङ्गत्वात् पुंस्त्वं, प्रकृतिनियतत्वात् स्वभावनियन्तित्वात् अकृतकः अकृत्रिमः
स्वोभावः स्वकीयो धर्मः । तथाव यदि देवां दिनकरः सूर्यः मयूखैः कारैः अग्रान्तं

(१) विशहते इति पाठान्तरं ।

मयूखैरश्रान्तं तपति यदि देवो दिनकरः

किमाग्नेयग्रावा निकृत् इव तेजांसि वसति ॥ १४ ॥

सततं तपति सन्तप्तं करोति आग्नेयग्रावाणित्यर्थः तदा आग्नेयग्रावा अग्रप्रस-
पादकप्रस्तरविशेषः सूर्यकान्तमणिरिति यावत् निकृत् इव अवमानित इव सन्त्किं
कथं केन हेतुनेत्यर्थः तेजांसि अग्नीन् वसति उद्भिरिति निःसारयतीत्यर्थः, रविकर-
सन्ताप एव तत्र हेतुरित्यर्थः । अत एवास्मत्प्रतापप्रकाशे लवस्य वीरत्वप्रकाशो वीर-
स्रभावसिद्धत्वात् महापुरुषकारप्रकाशकत्वाच्च अलङ्कार एव, सुतरानत्र अपराधाभावात्
चमायाः प्रयोजनन्तु नाख्येव प्रतुप्त लवं प्रति सुमहान् सन्तोष एव मे जात इति
भावः ।

अत्र विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः निकृत् इवेतुप्रमया सङ्कीर्णः
तथा 'स तस्य खो भाव' इत्येतावन्मात्रोक्तैव निर्वाह्ये 'प्रकृतिनियतत्वादकृतक' इत्यं-
शोपादानात् "सहसा विदधौ न क्रिया" भित्वादिसाहित्यदर्पणोदाहृतवत् अर्थ-
गतपुनरुक्तातादोषः, स च "जगति तदिदं सर्वविदित" मितिवत् केनापि पाठेन
समाधेयः । अल्पमात्ररविकरस्पर्शे सूर्यकान्तमणेरग्रतुप्तत्वेरभावात् बहुतररविकरस्पर्श
एव तस्मादग्रे रूत्पत्तिर्भवतीति प्रदर्शनार्थं अश्रान्तपदसुपात्तमिति भाव्यं । किन्त्वत्र
वसतेर्गौणप्रयोगात् न गाम्यत्वदोषः अपितु गुण एव, तथा च काव्यादर्शे
"निष्पृतोदगीर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् । अतिमुन्दरनन्वत्र गाम्यकचां
विगाहते ।"

"पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाश्रानः ।" इत्यनरः ।

एतदनु रूपो भावो यथा शाकुन्तली—

"शमप्रधानेषु तपोवनेषु गूढं हि दाहात्मकमस्ति तेजः ।

स्पर्शानुक्नुला इव सूर्यकान्ता स्तदन्यतेजोऽभिभवाद्ब्रह्मन्ति ॥"

भारवावपि "किमपेक्ष्य फलं पयोधरान् ध्वनतः प्रार्थयते ऋगाधिपः ।

प्रकृतिः खलु सा महोदसः सङ्गते नान्यसमुन्नतिं यथा ॥"

शिखरिणी वृत्तं ॥ १४ ॥

चन्द्र । तात ! अमर्षोऽप्यस्य शोभते वीरस्य, पश्यतु हि तातः, प्रियवयस्यविनियुक्तं जृम्भकास्त्रनिष्कम्पस्तम्भितानि सर्वतः सैन्यानि । (ङ)

रामः । विलोक्य । वत्स ! लव ! संक्रियन्तामस्त्राणि, त्वमपि चन्द्रकेतो ! निर्घ्यापारविलक्षाणि (१) सान्त्वय वलानि । (च)

लवः । यथाज्ञापयति तातः । इति प्रणिधानं नाटयति । (छ)

चन्द्रः । यथादिष्टम् । इति निष्क्रान्तः (ज)

(ङ) चन्द्रेति । अमर्षः असहिष्णुता । शोभते युज्यते इत्यर्थः । न केवलं अस्य विनयसौजन्यादिगुणः शोभते अपितु अस्त्रहिच्छोऽपि अमर्षः शोभते इत्यपरिचयः । हि यस्मात् । प्रियवयस्येन लवेन विनियुक्तं निश्चितं यत् जृम्भकास्त्रं तेन निष्कम्पं निःस्पन्दं यथा स्यात्तथा स्तम्भितानि जङ्गीकृतानि सर्वतः सर्वान्मु दिक्षु सैन्यानि वलानि अतएव ईदृशमहाप्रभावशालिनो महावीरस्य परप्रभावासहिष्णुता यत् शोभते तत्र न कोऽपि प्रतिवादोऽस्तीति भावः ।

(च) राम इति । विलोक्य सैन्यानीति शेषः । संक्रियन्तां उपसंक्रियन्तां संक्रियन्तानितियावत् । निर्घ्यापारेण समरकार्ये सामर्थ्याभावात् दुःखमाभावेन विलक्षाणि 'एकेनैवासुना शिशुना सर्वे वयं योजारः स्पन्दनहीनीकृता' इत्येवमाश्चर्यान्वितानि वलानि अस्मत्सैन्यानि सान्त्वय प्रियवाक्येन समाश्वासय ।

“विलंबो विश्वयान्विते” इत्यमरः ।

(छ) लव इति । यथा ज्ञापयति, तथा करवाणीति वाक्यशेषः अस्त्राख्यप-संहारानीत्यर्थः । प्रणिधानं अस्त्रोपसंहारार्थं समाधिं ध्यानमितियावत् नाटयति नयन-सुद्रषादिना अभिनयति ।

(ज) चन्द्रेति । यथादिष्टं भवतेति शेषः, तथा करवाणीत्यर्थः ।

(१) विलक्षितानीति पाठान्तरं ।

लवः । प्रशान्तमस्त्रम् (भ)

रामः । वत्स ! सहस्यप्रयोगसंहरणान्यस्त्राणाम्नायवन्ति । (ज)

ब्रह्मादयो ब्रह्महिताय तप्ता
परःसहस्राः शरदस्तापांसि ।

एतान्यपश्यन् गुरवः पुराणाः

स्वान्येव तेजांसि तपोमयानि ॥ १५ ॥

अथैतन्मन्त्रपारायणोपनिषदं भगवान् कृशाश्वः परः
सहस्रपरिवत्सुरान्तेवासिने कौशिकाय विश्वामित्राय प्रोवाच,
स तु भगवान् मद्भ्यमित्येष गुरुपूर्वानुक्रमः । (१) कुमारस्य तु
कुतः (२) सम्प्रदाय इति पृच्छामि । (ट)

(भ) लव इति । अस्त्रं सदीयजृम्भकास्त्रं प्रशान्तं उपरतं निष्क्रियं जातमित्यर्थः ।

(ज) राम इति । रहस्यं गोपनीयं मन्त्र इत्यर्थः । रहस्येन सह वर्त्तमाने
सहस्ये प्रयोगसंहरणे निक्षेपोपसंहारौ येषां तानि तथोक्तानि अस्त्राणि एतानि
जृम्भकास्त्राणि आम्नायवन्ति गुरुपदेशसापेक्षाणीत्यर्थः ।

“रहस्यं । गोपनीयं ।” “आम्नायः ।...गुरुपरम्परोपदेश” इति च शब्द-
कल्पद्रुमः ।

आम्नायो विद्यते येषां तानि आम्नायवन्ति, तद्वच्च जन्वतासम्बन्धेनेति बोध्यं ।

गुरुपदेशसापेक्षत्वं प्रतिपादयति ब्रह्मादय इत्यादिना गदांशान्तेन । प्रथमाह्ने चित्र-
दर्शनवेलायामपि रामेणार्थं श्लोकः पठितः । तत्रैव व्याख्यातः ॥ १५ ॥

(ट) अथैतदिति । अथ ब्रह्मादीनां दर्शनानन्तरं कृशाश्व सदाख्यः कश्चित् मुनिः,
एतेषां जृम्भकास्त्राणां मन्त्राणां पारस्य शेषपर्यन्तस्य अयनं गमनं ज्ञानमिति यावत्,

(१) इत्येष क्रमः, इत्येष पूर्वानुक्रम इति पाठमेदौ । (२) क इति क्वापि
पाठः ।

लवः । स्वतःप्रकाशान्यावयोरस्त्राणि । (ठ)

रामः । विचिन्त्य । किं न सम्भाव्यते (१) प्रकृष्टपुण्यपरि-
पाकोपादानः कोऽपि महिमा स्यात्, द्विवचनन्तु कथम् । (ड)

लवः । भ्रातरावावां यमजौ । (ढ)

रामः । स तर्हि द्वितीयः कः (२) । (ण)

तत् मन्त्रपारायणमेव उपनिषत् गूढविद्या तां । सहस्रात् परे इति परःसहस्राः
सहस्राधिका इत्यर्थः ये परिवत्सराः संवत्सराः तान् व्याप्य अन्ते समीपे वसतीति
तस्मै सहस्रवत्सरान् यावत् छात्रभावापन्नायेत्यर्थः कौशिकाय कुशिकवंश्याय । स तु
भगवान् विश्वामित्रः मन्त्रं प्रोवाच इत्यन्वयः, गुरुणा उपदेष्टृणां पूर्वः पूर्वकालवर्ती,
अनुक्रमः उपदेशपरम्परा कुमारस्य तव कुतः कस्मात् आदागुरोः सकाशात् सम्प्रदायः
उपदेशपरम्परा ।

(ठ) लव इति । स्वतः स्वयमेव उपदेशं विनैवेत्यर्थः प्रकाश आभिर्भावो येषां
तानि । अस्त्राणि जृम्भकास्त्राणि ।

(ड) राम इति । विचिन्त्या किञ्चिद्वि विचिन्त्यर्थः । किं न सम्भाव्यते जगतीति
शेषः । प्रकृष्टं अत्यन्तं यत् पुण्यं पूर्वजन्मार्जितो धर्मः, तस्य परिपाकः फलजननी-
न्म खीभावः स एव उपादानं कारणं यस्य स तथोक्तः, महिमा माहात्म्यं स्यात्
भवेत्, पूर्वजन्मार्जितात् कस्माच्चित् महापुण्यात् स्वयमेव जृम्भकास्त्राणामाभिर्भावो
भवेदित्यर्थः । तु किन्तु द्विवचनं आवयोरिति षष्ठोद्विवचनप्रयोगः कथं, एकस्मिन्नर्थे
एकवचनस्यैवानुशासनादिति भावः ।

(ढ) लव इति । यमजो युगपदेकगर्भजातौ । अतएव द्वयोरर्थयोर्द्विवचन-
प्रयोगः कृत इति भावः ।

(ण) राम इति । तर्हि युवयोर्द्विले सतीत्यर्थः ।

(१) कोऽपि पाठोऽयं नास्ति । (२) क इति पाठान्तरं ।

नेपथ्यं भाण्डायन ! भाण्डायन ! (त)
 आयुष्मतः किल लवस्य नरेन्द्रसैन्यै-
 रायोधनं ननु किमात्यः खि ! तथेति ।
 अद्यास्तमेतु भुवनेष्वधिराजशब्दः
 चतस्रस्य शस्त्रशिखिनः शममद्य यान्तु ॥ १६ ॥
 रामः । अथ कोऽयमिन्द्रमणिमेचकच्छवि-
 ध्वनिनैव दत्तपुलकं करोति माम् ।

(त) नेपथ्य इति । भाण्डायनो नाम कश्चित् सुनिशिष्यः, स तु चतुर्थाङ्गविष्कम्भके परिचितः ।

आयुष्मत इति । आयुष्मतः दीर्घायुःशालिनः लवस्य नरेन्द्रसैन्यैः राज्ञो रामस्य सैनिकैः सह आयोधनं युद्धं, प्रवृत्तमिति शेषः इति ननु किं आत्यं त्रवीषि ? इति कुशस्य जिज्ञासा । सखि ! वन्द्यो ! कुश ! तथा सत्यं, नरेन्द्रसैन्यैः सह लवस्य युद्धं प्रवृत्तमेवेत्यर्थः । इति भाण्डायनस्योत्तरं । तदा अद्य भुवनेषु अधिराजशब्दः प्रधानो राजा इति शब्दः अस्मिन् लोपे एतु प्राप्नोतु । अद्य नदीयसमरकर्षणा न केवलं अधिराजस्य रामस्य विनाशो भवेत्, अपि तु अधिराजशब्दस्यापि चिराय विलोपो भवेदिति भावः । तथा अद्य चतस्रः चतियजातेः शस्त्राण्येव शिखिनो वङ्गय स्ते शस्त्रशिखिनः शमं निर्वाणं यान्तु प्राप्नुवन्तु । अद्य चतियजातेरपि शस्त्राग्निनिर्वाणं मया विधेयमिति भावः । इति भाण्डायनमुखात् युद्धवार्तां सत्यामवगम्य कुशस्य सदर्पोक्तिरियम् ।

अथ शस्त्रशिखिन इति निरङ्गं केवलरूपकमलङ्कारः ।

किलेति श्लोकवार्त्तायां, ननु किमित्येकमव्ययं प्रश्ने ।

वसन्ततिलका वृत्तं ॥ १६ ॥

अथेति । अथेति प्रश्नबोधकं । इन्द्रमणिर्नीलकान्तमणिः तस्यैव मेचका श्यामा छविः कान्तिर्यस्य, स इन्द्रमणिमेचकच्छविः, कोऽयं वालकः ध्वनिना कण्ठ-स्वरैश्चैव न तु सन्निधानेन आलिङ्गनादिना इत्येवशब्दार्थः, दत्ताः पुलका रोमाञ्चा यस्य

नवनीलनोरधर धीरगर्जित-

क्षणवद्धकुल्लखकदम्बडम्बरम् ॥ १७ ॥

लवः । अग्रमसौ मम ज्यायानार्थ्यः कुशो नाम भरताश्चमात्
प्रतिनिवृत्तः । (थ)

रामः । सकौतुकं । वत्स इत एवाह्वयै नमप्यायुष्मन्तम् । (द)

लवः । एवम् । इति परिक्रामति । (ध)

ततः प्रविशति कुशः ।

कुशः । साहुतहर्षधैर्यं धनुरास्मालयन् । न)

तं दत्तपुत्रकं, आनन्दतिरिकादुत्पादितरोमाञ्चमित्यर्थः नां, नवस्य नवोनस्य मयः
सम्भृतजलस्थे त्यर्थः अतएव नोलस्य श्लामलस्य नीरधरस्य मेघस्य धीरगर्जितक्षणे गर्भी-
गर्जनसमये वर्षाकाले इत्यर्थः बह्वानि धृतानि कुल्लखानि मुकुलानि येन तस्य कदम्बस्य
नीपवृक्षस्य डम्बरः तुलना यत्र तं तथोक्तं करोति । मेघेन सह कुशस्य, तद्गर्जि-
तेन सह कुशकण्ठस्वरस्य, कदम्बवृक्षेण सह रामस्य, कदम्बमुकुलेः सह च रामरोमा-
ञ्चानां सादृश्यं बोध्यम् ।

अत्र द्वयोरूपमयोर्निर्धोनेरपेक्ष्यात् संसृष्टिः । परार्द्धे वृत्तानुप्रासच्छेकानुप्रासयोरेका-
ग्रयानुप्रवेशरूपः सङ्गरश्च ।

“कालश्लामलनेचकाः ।” “निर्वापापारस्थितौ कालविशेषात् सवयोः क्षण” इति
चामरः ।

मञ्जुभाषिणौ वृत्तम् ॥ १७ ॥

(थ) लव इति । अत्र तच्छब्दसमानार्थकोऽदःशब्दः, तेन अयं दृश्यमानः,
असौ सः, पूर्वमावेदित इत्यर्थः । ज्यायान् ज्येष्ठः अग्रज इति यावत् ।

(द) राम इति । इत एव अस्मिन्नेव स्थाने, नमान्तिक एवेत्यर्थः ।

(ध) लव इति । एवमित्यङ्गीकारार्थमव्ययं । परिक्रामति कुशमाह्वातुं पाद-
क्षेपं करोति ।

(न) कुश इति । एकाकिना बालकेन लवेन निहतासंख्यसैन्यदर्शनादङ्कृतं

दत्तेन्द्राभयदक्षिणैर्भगवतो वैवस्वतादामनो-

दृप्तानां दहनाय (१) दीपितनिजक्षत्रप्रतापाग्निभिः ।

आदित्यै र्यदि विग्रहो नृपतिभिर्धन्यं समैतत्ततो

दीप्रास्त्र(२) स्फुरदग्रदीधितिशिखानीराजितज्यं धनुः ॥१८॥

मयापीदानीं योद्धव्यमिति युद्धसम्भवात् वीरस्वभावसुलभो हर्षः, स्वाभाविकञ्च धैर्यं
अव्ययता, तैः सहिति तयोक्तं । आस्थालयन् आन्दोलनपूर्वकमाकर्षणम् ।

दत्तेन्द्राभयेति । भगवतो महाप्रभावान्वितात्, विवस्वतः सूर्यस्थापत्यमिति वैवस्वतः
तस्मात् मनोः अ, वैवस्वतमनोरधिकारसमयमारभ्येत्यर्थः दत्ता इन्द्राय अभयदक्षिणा
अमुरसंहारिण अभयदानं ये सथोक्तैः, तथा दृप्तानां दर्पोद्धतानां जनानां दहनाय
प्राशय अवनतभावमनापन्नानां उन्मूलनायेत्यर्थः दीपितः समुचितः निजः स्वकीयः क्षत्र-
प्रतापः क्षत्रियप्रभाव एव अग्रियैः तयोक्तैः, आदित्यैः सूर्यवंशीयैः नृपतिभिः राजभिः
सह इत्यर्थः यदि विग्रहो युद्धं भवेदित्यर्थः ततस्तर्हि, दीप्राणां उज्ज्वलानां अस्त्राणामायु-
धानां स्फुरन्तीभिः समन्तात् प्रसरन्तीभिः, उग्रभिर्भयानकाभिः, दीधितिशिखाभिः
रश्मिज्वालाभिः नौराजिता निर्मञ्छिता कृतारविका इति यावत् ज्या गुणो यस्य तत्,
दीपमालया नौराजनसमये यथा तदीयरश्मिज्वालाभिः देवताप्रतिमा समुज्ज्वला स्यात्
तथा निशितानामस्त्राणां रश्मिज्वालाभिः यस्य धनुषो मौर्वी समुज्ज्वला, तदित्यर्थः, एतत्
सम धनुः कार्मुकं धन्यं ज्ञावाहं । महाधनुरिदं महावीरिषु व्यापारितं सत् चरि-
ताशमेव भवेदिति महानिष नमानन्द इतिभावः ।

अत्र क्षत्रप्रतापाग्निभिरित्यत्र निरङ्गं केवलरूपकमलङ्कारः । तथा दीधितिशिखायां
दीपमालालारोपः ज्यायां देवताप्रतिमालारोपश्च नौराजितपदप्रकाशो व्यङ्ग्य इति
वस्तुना रूपकालङ्कारध्वनिः

नौराजनं आराविकमिति साम्प्रदायिकाः ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं ॥ १८ ॥

(१) दृष्टानां दमनायेति पाठान्तरं । (२) दिव्यास्त्रेति पाठभेदः ।

विकटं परिक्रामति । (प)

रामः । कोऽप्यस्मिन् क्षत्रियपोतके पौरुषातिरेकः । (फ)

दृष्टिस्तृणीकृतजगत्रयसत्त्वसारा

धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम् ।

कोमारकेऽपि गिरिवद्गुरुतां दधानो

वीरो रसः किमयमैतुगत दर्प एव ॥ १८ ॥

लवः । उपसृज्य । जयत्यार्थः ।

(प) विकटमिति । विकटं दपोद्धतं यथा स्वात्तथा परिक्रामति पादक्षेपं करोति ।

(फ) राम इति । अस्मिन् दृश्यमाने नवागते, क्षत्रियपोतके क्षत्रियबालके कोऽपि अनिर्वचनीयः, पौरुषस्य पुरुषकारस्य महावीरत्वस्यैत्यर्थः अतिरेकः अतिशयः विद्यत इति शेषः ।

पौरुषातिरेकं प्रतिपादयति दृष्टिरिति । दृष्टिः अस्य कुमारस्य दृष्टिपातः दृष्टीकृतः दृष्टवदतितुच्छतया गणितः जगत्रयस्य त्रिभुवनस्य सत्त्वानां प्राणिनां सानां बलं यथा सा तयोक्ता, असौ बालकः दृष्टिपातभङ्गा सर्वेषामिव त्रिभुवनवासिनां प्राणिनां बलं तुच्छमिव मन्यते इति प्रतीयत इत्यर्थः । धीरा सुधेया अत्याकुलति यावन् उद्धता सावष्टम्भा सदर्थैत्यर्थः गतिः अस्य पादक्षेपः धरित्रीं भूमिं नमयतीव प्रह्वीकरोतीव । कोमारके शेषवेऽपि वयसि गिरिवत् पर्वत इव गुरुतां गौरवं भारवत्त्वमित्यर्थः दधानो वहन् अयं बालकः किं किमुत वीरो रसः शरीरधारौ वीररसस्य स्थायीभाक् उत्साह इत्यर्थः, उत अथवा दर्प एव अन्तःसारजातो मूर्त्तिमानहङ्कार एव ऐति आगच्छति । असाधारणोऽयं बालक इति भावः ।

अत्र प्रथमे चरणे भावाभिमानिनीं प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षा, द्वितीये भावाभिमानिनी वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा, तृतीयादे तु उत्साहदर्पो गुणपदार्थाविति गिरिवदित्युपमासङ्कोर्ण भावाभिमानि वाच्यं गुणोत्प्रेक्षाद्वयं, एतेषां मिथोनैरपेक्षात् संसृष्टिः । किन्त्वद

कुशः । नन्वायुषन् ! किमियं वार्त्ता युद्धं युद्धमिति (व) (१)

लवः । यत्किञ्चिदेतत्, दृप्तभाव (२) सुतृसृज्यार्थोऽस्मिन्
विनयेन वर्त्तताम् । (भ)

कुशः । किमर्थम् ? ।

लवः । एष (३) देवो रघुपतिस्तिष्ठति, स च स्निह्यत्या-
वयोरुत्कण्ठते च युष्मत्सन्निकर्षस्य । (म)

वीरोरस इत्यक्तावपि न रसस्य स्वशब्दोक्तिदोषः वक्तृजनेन रसतया आस्वद्यमानस्यैव
स्ववाचकपदेनोपस्थितौ तद्दोषाङ्गीकारात् अत्र तु रामेण वीरसत्वेनोत्प्रेक्षितो न तु
समास्वदितः अन्यथा शृङ्गारादिशब्दोच्चारणमात्रेणैव तद्दोषाङ्गीकारे “शृङ्गार वीरकरुणा-
हुत हास्यभयानका” इत्यमरपरिगणनाधामपि तद्दोषप्रसङ्ग इति विचक्षणैर्विवेचनीयं ।

“सत्त्वं द्रव्यं स्वभावे च व्यवसायप्रभावयोः । पिशाचादौ गुणे प्राणवलजनुषु
चतस्री”त्यजग्रः । “सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीवे वरे तिषि”त्यमरः ।

ऐतीति आङ्पूर्वस्य द्रव्यघातोः प्रयोगः ।

वसन्ततिलका वृत्तं ॥ १९ ॥

(व) कुश इति । नन्विति सम्बोधने । युद्धं युद्धमितीयं वार्त्ता किंश्रुतेति
शेषः । वीप्सायां युद्धं युद्धमिति द्विरुक्तिः ।

(भ) लव इति । एतद् युद्धं यत्किञ्चित् अतीवतुच्छमित्यर्थः, न खल्वत्र तत्र
किमप्यद्द्वेगकारणमस्तीति भावः । साहङ्गारोक्तिरियं । दृप्तभावं दर्पादितभावं,
उत्सृज्य विहाय, आर्थ्योभवान् अस्मिन् महापुरुषे अस्वान्तिक इत्यर्थः विनयेन नम्रभावेन
वर्त्ततां आचरतु ।

(म) लव इति । रघुपतिः स्वयं रामचन्द्रः । स्निह्यति वात्सल्यं करोति ।

(१) कापि युद्धं युद्धमिति द्विरुक्तिर्नास्ति । (२) उरुदृप्तभावमिति
पाठान्तरम् । (३) अत्रेति क्वचित् पाठः ।

कुशः सतर्कः । स रामायणकथानायको ब्रह्मकोषस्य (१)
गोपायिता ? । (य)

लवः । अथकिम् ?

कुशः । आशंसनीयपुण्यदर्शनः स महात्मा, किन्तु कथमुप-
गन्तव्य इति न मस्यधारयामि । (र)

लवः । यथा गुरुस्तथोपचारेण । (ल)

कुशः । अयि ! (२) कथं नामैतत् ? । (व)

लवः । अतुप्रदान्तः सुजनश्चन्द्रकेतुरीर्षिलेयः प्रियवयस्य इति

युष्मत्सन्निकर्षस्य तव सन्निधानस्य उत्कण्ठते श्रीतमुक्तेन चरति तव साक्षात्कारमिच्छ-
तौत्यर्थः । युष्मत्सन्निकर्षस्येति “स्यत्यर्थकर्मणी”ति षष्ठी ।

(य) कुश इति । तर्केण विवेचनेन सहेति सतर्कं विविच्यत्यर्थः । स
प्रसिद्धः, रामायणमेव कथा उपाख्यानं तस्या नायकः प्रधानपुरुषः उपजीव्य इत्यर्थः,
ब्रह्मकोषस्य वेदरूपधनस्य गोपायिता रक्षिता वेदविरोधिराक्षसादिविनाशिन वैदिका-
चाराणां पालयित्व्यर्थः । काकुत्स्त्रेण प्रश्नो व्यन्यते ।

(र) कुश इति । आशंसनीयं वाञ्छनीयं पुण्यं पावनं दर्शनं साक्षात्कारो यस्य
सः । कथं केन प्रकारेण कोट्टशेन भावेनेत्यर्थः उपगन्तव्यः उपस्थातव्यः साक्षात्-
कार्तव्य इत्यर्थः । मस्यधारयामि निश्चिनोमि ।

(ल) लव इति । गुरुर्गुरुजनो यथा, तथोपचारेण तादृशव्यवहारेण विनय-
नसमावेनेत्यर्थः । स उपगन्तव्य इत्यन्वयः ।

(व) कुश इति । अपीति सस्ते हसन्बोधने । एतत् गुरुवटुपचरणं कथं
नाम, निःसम्पर्के रामे गुरुवत् व्यवहारः केन हेतुनेत्यर्थः ।

(श) लव इति । अत्युदात्तः अतीवोदारचेताः, सुजनः सौजन्यपूर्णः सत्स्वभा-

(१) ब्रह्मघोषेति पाठान्तरं । (२) अपीति कापि पाठः ।

सख्येन मामुपतिष्ठते, तेन तत्सम्बन्धेन च धर्मतात एवायं
राजर्षिरिति । (श)

कुशः । सम्प्रति करणोयो (१) राजन्येऽपि प्रश्रयः । (ष)

लवः । पश्यत्वेनमाकारानुभावगाम्भीर्यसम्भाव्यमानविविध-
लोकोत्तरचरितातिशयमार्यी महापुरुषम् । (स)

कुशः । निर्दर्थः । अहो प्रासादिकं (१) रूप मनुभावश्च पावनः ।

वान्वित इत्यर्थः श्रीर्मिलियः ऊर्मिलायाः पुत्रः । प्रियवयस्य इति इत्यभिधायित्वर्थः
सख्येन सौहार्देन मां उपतिष्ठते मेवौकरणेन मामाराप्नोति सन्तोषयतीत्यर्थः “पथ्या-
राधनयोश्चे”त्यात्मनेपदं । केन हेतुना, चकार एवार्थे, तत्सम्बन्धेन चन्द्रकेतुना
सह सखित्वसम्पर्केणैवेत्यर्थः, अयं राजर्षिः रामः धर्मेण तातः सुहृदाचारानुसारिण
पितृस्थानीय इत्यर्थः, इति हेतोः, गुरुवत् व्यवहारः कर्त्तव्य इति भावः ।

(ष) कुश इति । सम्प्रति धर्मतातत्वसम्पर्के सतीत्यर्थः राजन्येऽपि चतुर्विंशति रामि-
ऽपि प्रश्रयः विनयः करणीयः कर्तुं योग्यः, अन्यथा उपनयनप्रकारादिदर्शनादवगतस्य
चतुर्विंशत्यस्य मे अन्यचतुर्विंशति प्रति विनयाचरणेन कापुरुषता स्यादिति भावः ।

“विनयः प्रश्रयः समा” वित्यमरः ।

(स) लव इति । आकारेण आज्ञाया, अनुभावेन प्रभावेन देहस्य तेजोविशेषिण
इत्यर्थः गाम्भीर्येन दुरवगाहस्वभावेन च सम्भाव्यमानः अनुसूयमानः विविधानां नाना-
प्रकाराणां लोकोत्तरानां अलौकिकानां चरितानां कृतकार्याणां अतिशयो वाहुल्यं यव
स तथोक्तः आकृतिप्रभृतिदर्शनेनैव “यथाकृति स्तत्र गुणा वसन्ती”ति न्यायात् अलौकिक-
चरित इत्यनुसृतुं शक्य इत्यर्थः । तमेतं महापुरुषं पश्यतु ।

अहो इति । अहो आश्चर्यं, रूपं आकृतिः प्रासादिकं प्रसादशालं सर्वान् प्रत्येव
अनुग्रहसत्त्वात् सौम्या सूर्त्तिरित्यर्थः, तथा अनुभावः देहप्रभावः पावनः पवित्रः,

(१) अवचनोय इति पाठभेदः । (२) आमोदिकमिति पाठान्तरं ।

स्थाने रामायणकवि देवीं वाचं व्यवीवृतत् (१) ॥२०॥

उपसृथ । तात ! प्राचेतसान्तेवासो कुशाऽभिवादयते । (क)

रामः । एहेरहि आयुषन् ! । (ख) (२)

अमृताध्मातजोमृतस्निग्धसंहननस्य ते ।

परिष्वङ्गाय(३)वात्सल्यादयमुत्कण्ठते जनः ॥२१॥

अतएव रामायणस्य कविः वर्णयिता प्रणेता भगवान् वान्मोकिरित्यर्थः स्थाने युक्तमेव वाचं देवीं वाग्देवीं सरस्वतीं व्यवीवृतत् रामायणक्षेत्रेण विवर्तितवान् रामायणज्ञात्य-रूपेण परिणमितवानित्यर्थः । ईदृशस्य महापुरुषस्य चरितमवतन्वा प्रणोतं रामायणमहाकाव्यं सर्वथैव सङ्गतमभूदित्यर्थः ।

अत्र रामस्य महापुरुषत्वप्रतिपादनकार्यं प्रति रूपत्रयणै एकस्मिन् कारणे सत्यपि पावनानुभवरूपकारणान्तरोपन्यासात् समुच्चयोऽलङ्कारः, पराङ्गं प्रति पूर्वाङ्गं हेतुरिति वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्च अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

व्यवीवृतदिति विवर्त्तमानं प्रायुक्तेति हेत्विति सति अद्यतन्यादिः ॥ २० ॥

(क) उपसृथ्येति । उपसृथ्य रामस्योपमुपेत्य । प्राचेतसान्तेवासी वान्मोकि-शिष्यः ।

अमृतेति । अयं जनः अहमित्यर्थः वात्सल्यात् स्नेहात् अमृतेन जलिन आध्मातः स्फोटः पूर्णं इति यावत् यो जोमृते मेवः स इव स्निग्धं अरुद्धं संहननं शरोरं यस्य तस्य तथोक्तस्य ते तत्र परिष्वङ्गाय आलङ्काराय उत्कण्ठते उत्तमुक्तो जायते ।

अत्र समासगतोपमाऽलङ्कारः ।

“अमृतं ।...जलं” । “जोमृतः । मेवः ।” “संहननं । शरोरं” इति च शब्द-कल्पद्रुमः ।

परिष्वङ्गायेति “तुमर्थाच्च, भाववाचिन” इति चतुर्थी ॥ २१ ॥

(१) व्यवीवृतदिति क्वापि पाठः । (२) क्वचित् एह्ये होति द्विहृत्तिर्नास्ति ।

(३) परिष्वङ्गस्येति पाठभेदः ।

परिष्वज्य स्वगतम्

मपत्यमयं दारकः । (ग)

अङ्गादङ्गात् स्तुत इव* निजो देहजः स्नेहसारः (१)

प्रादुर्भूय स्थित इव वहिश्चेतनाधातुरेव ।

सान्द्रानन्दक्षुभितहृदय(२)प्रस्रवेनेव सृष्टो

गात्र (३)श्लेषे यदमृतरसस्रोतसा सिञ्चतीव ॥२२॥

(ग) परिष्वज्येति । तत्किमिदं क्रमव्ययं प्रश्नः । अयं दारको बालकः तत्किं अपत्यं मम सन्तानः किमित्यर्थः ।

नव्यं दारकः अपत्यमिति कुतः संशयते इत्याह अङ्गादिति । यत् यस्मात् अङ्गात् अङ्गात् सर्वेभ्यो देहावयवेभ्य इत्यर्थः स्तुतो विगलितः, निजः स्वकीयः देहजः शरीर-जातः स्नेहस्य सार उत्कृष्टांश इव, तथा चेतनाधातुरेव चैतन्यपदार्थ एव प्रादुर्भूय मूर्तिमान् सन् आविर्भूय वहिः देहात् वहिर्देशे स्थित इव, तथा सान्द्रेण निविद्धेन आनन्देन आमोदेन क्षुभितं आलीङ्गितं यदहृदयं तस्य प्रस्रवेन रसेन निर्यासेनेति यावत् सृष्टो निर्भित इव, तथा श्लेषे आलिङ्गने आलिङ्गनसमय इत्यर्थः अमृतरसस्य पीयूषद्रवस्य स्रोतसा प्रवाहेन धारयेत्यर्थः गात्रं मम देहं सिञ्चतीव सुपयतीव अयं दारक इति शेषः । पुत्रमन्तरेण ईदृशमभूतपूर्वमानन्दं न कोपि जनयति नवा प्रियतमो भवेत् अथ च सीतायाः प्रसवात् पूर्वमेवाभावात् कथं वा तत्सम्भव इति संशय एव जायत इति भावः ।

अत्र प्रथमपादे भावाभिसानिनी गुणोत्प्रेक्षा, अपरेषु तु विषुपदेशु भावाभिसानिन्यो वाचा स्तिस्रः क्रियोत्प्रेक्षाः, आसां परस्परनिरपेक्षस्थितेः संसृष्टिः ।

अत्र धातुशब्दः पदार्थाथे कविना विवक्षितः । अङ्गादङ्गादिति दोषायां हिरुक्तिः ।

मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ २२ ॥

* स्तुत इव, स्तुत इव, सृत इव इति पाठान्तराणि । (१) मूर्तिहजो देहसार इति पाठान्तरं । (२) प्रस्रवेनेति विभिन्नः पाठः । (३) गात्रश्लेषे गात्राश्लेषे इति भिन्नौ पाठौ ।

लवः । तात ! ललाटन्तपो घर्षदीधितिः, तदत्र साल-
च्छाये मुहूर्त्तमासनपरियहं करोतु तातः (घ)

रामः । यदभिरूचितं वत्साय । (ङ)

मर्वे परिक्रम्योपविगन्ति ।

रामः । स्वगतं । अहोप्रश्रययोगेऽपि गतिस्थित्यासनादयः ।

साम्राज्यशंसिनो भावाः कुशस्य च लवस्य च ॥२३॥

(घ) लव इति । घर्षा उष्णा दाधितयः किरणा यस्या सः घर्षदीधितिः
सूर्यः ललाटन्तपोति ललाटन्तपः भास्वदीशसन्तापजनकः नितान्ततापजनक इत्यर्थः,
तत्तन्तात् अनाहतस्थानेन श्रवस्थानेन सर्वेषामिव रविकिरणतापानुभवात्, सालानां छायेति
सालच्छायं तस्मिन् सज्जतरुतले, इत्यर्थः, मुहूर्त्तं कियन्तं कालमित्यर्थः आसनपरियहं
उपवेशनस्वीकारं ।

ललाटन्तप इति “ललाटे तप” इति खश् । सालच्छाय इति “दिभाषा सेनासुरा-
च्छायाशालानिशाना” मिति पञ्चे क्लीबत्वं ।

(ङ) राम इति । वत्साय यदभिरूचितं प्रीतिकरमित्यर्थः, तदेव करोमीति भावः ।

वत्सायेति “रूच्यर्थाणां प्रोयसाण” इति सम्प्रदाने चतुर्थी ।

अहो इति । अहो आश्चर्यं, प्रश्रयस्य विनयस्य योगे सत्यपि कुशस्य च लवस्य च
उभयोरैवेत्यर्थः गतिः पादविक्षेपः स्थितिः दृष्टायमानता, आसनं उपवेशनं तान्वादि
येषां ते गतिस्थित्यासनादयो भावाः शारीरक्षेपः साम्राज्यं भावि सार्वभौमत्वं शंसन्ति
सूचयन्तीति साम्राज्यशंसिनः इति मे सतिर्भवतीत्यर्थः ।

विनयप्रकाशकाले क्लृप्तमशारीरक्षेपप्रदर्शनसम्भावना नास्तीति प्रतिपादनाय
प्रश्रययोगेऽपीत्युक्तं ।

“विनयः प्रश्रयः समा” वित्यमरः ।

साम्राज्यप्राप्तिचिह्नमुक्तं सामुद्रकी—

“प्रसन्नमूर्त्तिः ससुदारचेताः वंशभिमानः सुखभागविलासः ।

अनीतिभीरुर्गुरुसाधुनमः, साम्राज्यलक्ष्णौ लभते मनुष्यः ।”

वपुरविहितसिद्धा एव लक्ष्मीविलासाः
 प्रतिजनकमनीयं कान्तिमत् केतयन्ति ।
 अमलिनमिव रत्नं रश्मयस्ते मनोज्ञा
 विकसितमिव पद्मं (१) विन्दवो माकरन्दाः ॥२४॥

भूयिष्ठाञ्च रघुकुलकुमारच्छायाभनयोः पश्यामि । (च)

“अकस्मकठिनौ हस्तौ पादावध्वनिकोमलौ ।

यस्य पाणितलौ रत्नौ तस्य राज्यं विनिर्दिशेत् ।” इत्यादि ॥२३॥

वपुरिति । ते प्रसिद्धाः, मनाज्ञाः सुन्दराः, रश्मयः किरणाः, अमलिनं निर्मलं
 स्वभावोज्ज्वलमित्यर्थः रत्नं मणिमिव, तथा माकरन्दानां पुष्परसानामिमे इति माकरन्दाः
 विन्दवः मधुकणाः विकसितं प्रस्कृतितं पद्ममिव अविहिताः अपि अरचिता
 अपि सिद्धाः स्वभावनिष्पन्ना एव नतु कृतिमा इत्यर्थः प्रतिजनकमनीयं सर्वलोकाह्लादकरं
 दर्शनमात्रेणैव सर्वेषां प्रीतिकरमित्यर्थः कान्तिमत् शोभान्वितं लावण्यमयमित्यर्थः वपुः
 शरीरं केतयन्ति आश्रयन्ति अनयोरिति शेषः । ईदृशशोभाविकासो भाविसहासौभाग्य-
 सूचक एवेति भावः ।

अत्रोपमाद्वयस्य परस्परनैरपेक्षात् संसृष्टिरलङ्कारः ।

जनो जन इति प्रतिजनं बोधार्थे अव्ययोभावः, प्रतिजनेन कमनीयमिति प्रतिजन-
 कमनीयं । केतयन्तीति चौरादिकामन्त्रणार्थककेतधातोः प्रयोगः धातूनामनेकार्थत्वा-
 दाश्रयार्थलाभः ।

मालिनी वृत्तं ॥ २४ ॥

(च) भूयिष्ठामिति । अपि चेति चार्थः । अनयोः कुशलवयोः देहे इत्यर्थः
 भूयिष्ठां प्रभूतां रघुकुलकुमारस्य रघुवंशोत्पन्नवालकस्य छायां प्रतिविम्बं सादृश्यमिति
 यावत् ।

“छायासूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिविम्बमनातप” इत्यमरः ।

(१) विकसितमरविन्दमिति पाठान्तरं ।

कठोरपारावतकण्ठमेचकं

वपुर्वृषस्कन्धमवन्धुरांसकम् । (१)

प्रसन्नसिंहस्तिमितञ्च वीक्षितं

ध्वनिश्च माङ्गल्यमृदङ्गमांसलः ॥ २५ ॥

सूक्तं निरूप्य । अये ! न केवलमस्मदङ्गसंवादिन्याकृतिः । (छ) (२)

ननु कासो रघुकुवकुमारच्छाया इत्याह कठोरिति । वपुः शरीरं कठोरस्य साव-
जिषां वृद्धिं प्रातस्य प्रोद्धवयस इत्यर्थः पारावतस्य मृदङ्गनोतस्य कण्ठा गल इव
मेवकं श्यामवर्णं, तथा वृषस्य स्कन्ध इव स्कन्धां यस्मिन् तत् उन्नतस्कन्धमित्यर्थः तथा
अवन्धुरौ अनुन्नतावनतौ समानाविति यावत् अंसा बाहुमूलद्वयं यस्मिन् तत् । तथा
अनयोः वीक्षितञ्च दृष्टिपातश्च, प्रसन्नः क्रोवादिना अचुम्भः यः सिंहः सिंहस्य दृष्टिरित्यर्थः
तद्वत् स्तिमितं स्थिरं, तथा ध्वनिः कण्ठस्वरस्य माङ्गल्यः गममूचकः मृदङ्गः मृदङ्ग-
ध्वनिरित्यर्थः स इव मांसलः स्यूतः गन्धार इत्यर्थः । रघुकुलि समुत्पन्नाः कुमारः
खल्लं वं प्राया भवन्ति, अनयोरपि तथैव दर्शनात् अप्रत्यतामंगय. पूर्वतोऽपि घनोभूत इति
भावः ।

अत्र चतसृणां समासगतलुप्तोपमानां मिथोनैरपेक्षात् संभृष्टिः चतुर्थपादे एकमकार-
स्यासकृतसान्यात् वृत्तानुप्रासश्च । रुद्धिप्रयोजनयोरभाविऽपि सिंहमृदङ्गशब्दयोस्तद्वृष्टि-
तद्वन्वर्थे लाक्षणिकत्वात् नेयार्थत्वदोषद्वयं, तच्च “प्रसन्नसिंहैक्षणियल्लक्षणं ध्वनिश्च
माङ्गल्यमृदङ्गनादव” इति पाठेन निरसनीयं ।

“वन्धुरमुन्नतानत” मित्यमरः । “मांसलः ।...स्थूलः ।” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

वंशस्थविलं वृत्तं “वदन्ति वंशस्थविलं जतौ जरौ” इति लक्षणात् ॥ २५ ॥

(छ) सूक्तमिति । सूक्तं निरूप्य विशेषणावलोक्य इत्यर्थः । अस्मदङ्गैः मदीय-
देहावयवैः सह संवदति सम्मौलति सट्टशौ भवतीत्यङ्गसंवादिनी । अनयोराकृतिः न
केवलं समाकृतिसट्टशौत्यर्थः ।

(१) अवन्धुरांशकमिति पाठान्तरं । (२) अस्मत्संवादिनी इति पाठभेदः ।

अपि जनकसुताया स्तच्च तच्चानुरूपं(१)

स्फुटमिह शिशुयुग्मे नैपुणोन्नेयमस्ति ।

ननु पुनरिव तन्मे गोचरीभूतमच्छो-

रभिनवशतपत्रश्रीमदास्यं प्रियायाः ॥ २६ ॥

मुक्ताच्छुदन्तच्छुविसुन्दरीयं(२) सैवोष्ठमुद्रा स च कर्णपाशः ।

नेत्रे पुनर्यद्यपि रक्तनीले तथापि सौभाग्यगुणः स एव ॥ २७ ॥

किन्तुर्हि इत्याह अपीति । इह शिशुयुग्मे अस्मिन् कुशलवात्मके बालकद्वये नैपुणेन निपुणभावेन उन्नतं विज्ञेयं नत्वापातत एव बोध्यमित्यर्थः जनकसुतायाः सीताया अपि तच्च तच्च मया प्रत्यचीकृतं सर्वमित्यर्थः अनुरूपं रूपस्य योग्यत्वं सादृश्यमित्यर्थः स्फुटं स्पष्टं मस्ति वर्त्तते । यदि कश्चिदनयोः आकृतिं निपुणभावेनावलोकयेत् तदा निश्चितमेव सुस्पष्टं सीतासादृश्यं पश्येदिति सरलार्थः । नन्वित्यवधारणे । अभिनवं नूतनं नवविकसितमित्यर्थः यत् शतपत्रं पत्रं तद्विव श्रौमत् कान्तिमत् प्रियायाः सीताया सदास्यं वदनं मे मम अङ्गोः चक्षुषोः पुनर्भूयोऽपि गोचरीभूतमिव विषयीभूतमिव अनयोराननमवलोक्य सीताया आननं स्मरामीत्यर्थः ।

अत्र समासगतोपमासङ्गीर्णा वाचा भावगभिमानिनी क्रियोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः, तेन च स्मरणालङ्कारो व्यज्यत इत्यलङ्कारिणालङ्कारध्वनिः ।

“प्रश्नावधारणानुज्ञाऽनुनयामन्वणे ननु” । इत्यमरः ।

मालिनी वृत्तं ॥ २६ ॥

सीताया आकृतिसादृश्यं भूयोऽपि प्रतिपादयति मुक्तेति । मुक्ता मौक्तिकानीव अक्षा निर्मला ये दन्ता दशनाः तेषां हविभिः कान्तिभिः सुन्दरी मनोहरा इयं दृश्यमाना ओष्ठमुद्रा रदनच्छद्योर्मुद्रणं सैव सीतासम्बन्धिन्येव सीतासदृश्येव, तथा कर्णपाशः प्रशस्तं कर्णद्वयं स च स एव सीतासम्बन्धी एव सीतायाः कर्णयुगलसमान एव । पुनः किन्तु यद्यपि नेत्रे अनयोर्नयनद्वयं रक्तनीले प्रान्तभागे लोहितवण

(१) आनुरूप्यमिति पाठभेदः । (२) हविदन्तुरियं, हविसुन्दरियं इति पाठान्तरद्वयं ।

तदेतत् प्राचितसाध्युषितमरुण्यं यत्र किल देवी परित्यक्ता,
इयञ्चानयोराकृतिर्वयोऽनुभावश्च(१) यदपि स्वतःप्रकाशान्यस्त्रा-
णोति, तत्र विमृशामि, अपि खलु तच्चित्रदर्शनप्रासङ्गिकमस्त्रा-

ताराभागं च नीत्वि, सीतायास्तु कैवल्यनीलकुवलयसमाने नयने, तेन कुमारयोर्नयनदं-
लीर्हीह्यांशे सीताया नयनाभ्यां सह यद्यपि वैषम्यमित्यर्थः तथापि सौभाग्यगुणः
सौन्दर्यरूपो गुणः स एव सीतासम्बन्धैव सीतासदृश एवेत्यर्थः, रक्तांशे वैषम्यं
सत्यपि सौन्दर्यांशे सीतानयनाभ्यां सह अनयोर्नयनयोः सांसादृश्यमस्त्रावेत्यर्थः ।
एतेन ततोऽपि अपत्यसंशयो दृढीभूत इति भावः ।

अत्र अन्यस्य ओष्ठमुद्रादयः कथमन्यस्य भवेयुरिति वस्तुसम्बन्धासम्भवेन सीतायाओष्ठ-
मुद्रादय इव ओष्ठमुद्रादय इति सादृश्यबोधनपर्यवसानात् निदर्शनाऽलङ्कारः स च प्रथम-
चरणस्थसमानगतोपमया मङ्गीकृत्यते, प्रथमचरणे क्लेकानुप्रासश्चेति समुदाये संसृष्टिः ।

“पाशः, केशादिपूर्वः स्यात् तत्सङ्घे, कर्णपूर्वकः ।

सुकर्णे च स्वसामर्थ्यात् मृगपक्षादिवन्धने ।” इति मेदिनी ।

इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोर्मेलनादपजाति वृत्तं ॥ २७ ॥

(ज) इत्यमाकृतित्रादृश्यरूपं सशयकारणमभिधाय कुशलवयोरपत्यतानिश्चदि-
हेतूनपत्यस्यति तदेतदिति । यत्र अरुण्ये देवो सीता । एतदयतो दृश्यमानं तत्
प्राचेतसेन वाञ्छोक्तिनं अशुषितं अधिष्ठितं अरुण्यं तपोवनं । अतएवाव अनयोः
कुमारयोः प्रसवः सीतायाः सम्भवत्येवेति भावः । अपिचेति चकारसार्थः । आकृतिः
सीताया सम च शरीरानुरूपं शरीरमित्यर्थः, वयः द्वादशवत्सरपरिमितमिव वयोलक्ष्यत
इत्यर्थः, अनुभावः प्रभावः तेजस्विनेति यावत् । अत्रायं भावः, मातापिवोराकारानुरूप
एवाकारः प्रायेणापत्यानां जायत इति सीतायाः सम च आकारसौसादृश्यादिमौ बालकौ
अपत्यतया निर्धारयितुं शक्यौ, तथा सीतापरित्यागात् परं द्वादशवत्सरा अतीताः
अनयोरेपि द्वादशवत्सरपरिमितमिव वयो लक्ष्यते अतएव वयोवैषम्येणापि अपत्यत्वस्य

(१) आकृतिर्वत्सयोः आकृतिर्वपुश्चेति पाठमेदौ ।

भ्यनुज्ञानमुद्भूतं (१) स्यात्, नह्यसाम्प्रदायिकान्यस्त्राणीति
पूर्वेषामप्यनुशुश्रुमः अथ च संभवमानमात्मानं सुखातिशयो
हृदयस्य मे विस्त्रम्भयते, भूयिष्ठञ्च मया द्विधा प्रतिपन्नो देव्या
गर्भभार आसीत् । (ज)

असम्भवता न शङ्कनीया, तथा रघुवंशोचितस्वाभाविकप्रभावदर्शनात् भरतादिपुत्रा-
णामत्रावस्थानासम्भवात् तेषां पूर्वपरिचितत्वाच्च बालकाविमौ समैव पुत्राविति निश्चयो
युज्यत एवेति । ननु तव पुत्रत्वं कथमनयोर्जृम्भकास्त्रलाभ इत्याह यदपीति । “स्वतः
प्रकाशान्वावयोरस्त्राणी”ति लवेन यदप्युक्तमित्यर्थः, तव अस्त्रलाभविषये, विस्तृतामि विवंचनं
करोमि । अपिशब्दः सभावनायां, खलुशब्दो वाक्यालङ्कारे । तत्पूर्वकृतं, चित्रदर्शन-
प्रासङ्गिकं प्रथमाह चित्रदर्शनप्रसङ्गो नोत्थितं अस्त्राभ्यनुज्ञानं ‘सर्वथेदानौ त्वत्प्रसूति-
मुपस्थास्यन्तौ’ति मम वाक्येन सोतापुत्रस्य जृम्भकास्त्रलामानुमतिः, उद्भूतं उत्पन्नं,
चित्रदर्शनवैलायां ‘सर्वथेदानौ त्वत्प्रसूतिमुपस्थास्यन्तौ’ति मया यदुक्तं तदनुसारादेव
अनयोर्जृम्भकास्त्रलाभोऽभवदिति सभावयामीति सरलार्थः । ननु अन्यस्मादपि अनयो
जृम्भकास्त्रलाभः कथं न सम्भाव्यत इत्याह नहाति । सम्प्रदायो गुरुपदेशपरम्परा
अस्त्राणि जृम्भकास्त्राणि असाम्प्रदायिकाणि गुरुपदेशपरम्परानन्तरेणापि लब्धानि, ब्रह्म-
क्षशाश्वकौशिकैतचित्यात्मकगुरुग्रन्थलाया उपदेशं विनापि किञ्चित् प्राप्तानीत्यर्थः इति
पूर्वेषां प्राचीनानामपि समीपे नहि अनुशुश्रुम न खलु श्रुतवन्तः वयमिति शेषः ।
ततश्च तस्माद्ब्रह्मदभ्यनुज्ञानादेवानयोर्जृम्भकास्त्रलाभ इति सन्तव्यं, तेन च मम पुत्राविव
इमौ बालकाविति निदर्शितं स्यादिति भावः । अपिचेति चार्थः । अयं अनुभूयमानः
हृदयस्य सुखातिशयः अनयोर्दर्शनालिङ्गनादिजनितानन्दबाहुल्यं मे मम संभवमानं
इमौ पुत्रौ नवति संशयसागरे सन्तरन्तमित्यर्थः आत्मानं अन्तःकरणं विस्त्रम्भयते
“सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः”इति न्यायात् इमो समैव पुत्राविति

(१) अपि न खलु तच्चित्रदर्शनप्रस्तावे अस्त्राभ्यनुज्ञानमुद्भूतं स्यादिति
पाठान्तरं ।

साक्षम् । पुरारुढे स्नेहे परिचयविकासादुपचिते
 रहो विस्त्रध्वाया अपि सहजलज्जाजडदृशः ।
 मयैवादी ज्ञातः करतलपरामर्शकलया
 द्विधा गर्भग्रन्थिस्तदनु दिवसैः कैरपि तथा ॥ २८ ॥
 रुदित्वा । तत्किमेतौ पृच्छामि केनाप्युपायेन । (भ्र)

विश्वासयतीत्यर्थः । “भातरावावां यमजा”विति लघोक्तं युक्ता समर्थयन्नपि तयोः
 पुत्रत्वं निश्चिनोति भूयिष्ठञ्चेति । अपि वेति चाद्यः । देव्याः सीतायाः, गर्भभारः
 अतीववृद्धिं प्राप्तत्वात् भारवान् गर्भः भूयिष्ठं प्रचुरं अर्नकवारमित्यर्थः, द्विधा
 द्विप्रकाराभ्यां भागद्वयेन विभक्त इत्यर्थः, प्रतिपन्नः ज्ञातः ।

ननु कथं त्वया स गर्भो द्विधा ज्ञात इत्याह पुरेति । पुरा पूर्वं परिणयकाले इत्यर्थः
 रुढे उत्पन्ने स्नेहे प्रेमणि परिचयविकासात् असक्तदेकतावस्थानादिजनितपरस्पर-
 प्रियत्वप्रकारकविशेषज्ञानोदयात् उपचिते वृद्धिंप्राप्ते सति रहो निर्जनस्थाने विस्त्रध्वायाः
 इत्नं निश्चितस्थाने प्रियतमकरस्पर्शं न कोऽपि अपरः पश्येदिति विश्वस्ताया अपि सहजा
 स्नाभाविकी या लज्जा तथा जडे दर्शनाक्षमे सुद्रितप्राये इत्यर्थः दृशी चक्षुषी यस्याः
 सा तयोक्ता, तस्याः गर्भग्रन्थिः गर्भकोषवन्धनं मयैव नतु तथा इत्येवमर्थः करतलस्य
 यः परामर्शः संवाहनं तस्य या कला अन्त्यांशः तथा पाणितलस्य ईषत्संवाहनेनेत्यर्थः
 अधिकसंवाहने लज्जाशीला सीता पाणिसुत्सारयतीति प्रतिपादनाय कलाशब्दप्रयोगः,
 आदौ सीतायाः प्राक् द्विधा विभक्त इत्यर्थः ज्ञातः एकवृत्तगतफलद्वयवत् एककोषगतं
 भ्रूणद्वयमनुभूतमित्यर्थः, तदनु ततःपरं कैरपि दिवसैः कतिपयद्विनैः तथा सीतया च
 ज्ञात इत्यन्वयः । अतएव इमौ कुमारी ममेव पुत्राविति निश्चय एव ज्ञायामिति भावः ।

अत्र ज्ञात इत्ये कया क्रियया, मया तयैत्युभयोः कर्तृत्वेनाभिसम्बन्धात् तुल्ययोगिताऽ-
 लङ्कारः ।

दिवसैरिति तृतीयाऽपवर्गे ।

शिखरिणी वृत्तं ॥ २८ ॥

(भ्र) रुदित्वेति । पुत्रत्वेनानुमीयमानयोरपि असाधारणगुणशालिनोः कुश-

लवः । तत्किमेतत् ।

वाष्पवर्षेण नीतं वो जगन्मङ्गलमाननम् ।

अवश्यायावसिक्तस्य पुण्डरीकस्य चारुताम् ॥ २८ ॥

कुशः । अयि वत्स !

विना सीतादेव्या किमिव हि न दुःखं रघुपतेः

प्रियानाशे कृत्स्नं किल जगदरण्यं हि भवति । (१)

लवयोः पुत्रवद्भ्रातृवहारानर्हत्वात् शोकचोभेण रामस्य रोदनं बोद्धव्यं । तत्किमित्येक-
मव्ययं प्रशार्थं । उपार्थेन वाक्यच्छ्लेणेन एतौ कुशवचनौ । जननि वितर्कोऽयं ।

वाप्येति । जगन्मङ्गलं प्रसादसौम्यतया द्रष्टृणामानन्दजनकमित्यर्थः वो युष्माकं
आननं वदनं वाष्पवर्षेण अश्रुवर्षणेन, अवश्यायिन हिमिन अवसिक्तस्य आर्द्रीकृतस्य
पुण्डरीकस्य श्वेतपद्मस्य चारुतां सौन्दर्यं तत् किं नीतं कथं प्रापितं, कथं रूयत
इत्यर्थः ।

अत्र अन्वस्य चारुतां कथमन्वत् नोयतः इति वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवत् पुण्डरीकस्य
चारुतानिवचारुतामिति विस्वप्रतिविस्वमात्रं बोधयतीति असम्भवस्तुसम्बन्धा निदर्शना-
ऽलङ्कारः ।

विरहेण पाण्डभूतं रामाननं श्वेतपद्मवत् सुन्दरमिति बोध्यं ।

“अवश्यायस्तु नौहारस्तुषारस्तुहिनं हिमं” “पुण्डरीकं सिताम्भोज”मिति
चामरः ।

व इति गुरुत्वाद्बहुवचनं ॥ २९ ॥

विनन्ति । सीतादेव्या विना जानकीमन्तरेण रघुपतेः रामस्य किमिव किं यस्तु
न दुःखं न दुःखकारणं अपि तु आश्वासनाभावात् सर्वमेव राजैश्वर्यादिकं दुःखकारण-
मित्यर्थः । ननु कथं दुःखकारणमित्याह प्रियेति । प्रियाया वल्लभाया भार्याया
नाशे अभावे सति क्लृप्तं जगत् सकलं भुवनं अरण्यं गहनरूपं हि निश्चितं भवति
सर्वलोकस्य ति शेषः । किलेति लोकावतायां एवं लोका वदन्तीत्यर्थः । प्रियभार्याया

(१) जगदिदमरण्यं हि भवतीति पाठान्तरं ।

स च स्नेहस्तावानयमपि वियोगो निरवधिः

किमित्येवं पृच्छस्यनधिगतरामायण इव ॥ ३० ॥

रामः । खगतम् । अये ! तटस्थित आलापः, कृतं प्रश्नेन, दग्ध-
हृदय ! कोऽयमाकस्मिकस्ते स्नेहपरिप्लवो विकारः, (१) एवञ्च
निर्भिन्नहृदयावेगः शिशुजनेनाऽप्यनुकम्पितोऽस्मि, भवतु ताव-

अभावे आनन्दकारणं वस्तुजातं वन्यश्चापदकुलमिव आश्वासाभावात् नितरां दुःखमुत्-
पादयतीत्यर्थः । अपिचिन्ति चार्थः । तावान् तत्परिमितः अतिगाढः स
पूर्वानभूतः स्नेहः सीतां प्रति प्रणयः आसीत्, अयमपि इदानीमनुभूयमानश्च वियोगो
विच्छेदः निरवधिः असोमः शायञ्जोवं श्यायीत्यर्थः । सीताया जीवनकाले तादृशप्रमा-
लापाद्विजितं निरतिशयं सुखमासीत् इदानीन्तु निरवधि विरहजन्यं दाहणदुःखं
अतएव सुखानुभवानन्तरं दुःखानुभवस्य नितान्तदुःमहत्वात् एष रोदित्तीतिभावः । अत-
एव अनधिगतं अविदितं रामायणं स्वगान्ना प्रसिद्धं जाञ्जोकिरचितं महाकाव्यं येन
स तयोक्तः रामायणप्रज्ञाननिवैत्यर्थः किमिति कश्च, एवं “तत्किमितत्, वाप्य-
वर्षेण नातं व” इत्यं, पृच्छसि रामं जिज्ञासत । सर्वमिव रामायणैतिहासमवगम्य पुक्ल-
मेव रामस्य रोदनकारणं जानतोऽपि तवायं प्रश्नो न सङ्गच्छत इति भावः ।

अत्र द्वितीयचरणसामान्यं न प्रथमचरणगतविशेषसमर्थनादर्धान्तरन्यासः, किञ्च
द्वितीयचरणे “सुखं तव कुण्डलाधि ! सरोजमिति वा यथा” इत्यादिवत् समासाभावेऽपि
निरङ्गं केष्वङ्गप्रकं, अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः, तथा चतुर्थचरणे प्रयोजन विनाऽपि
द्विष्यद्प्रयोगात् निरर्थकत्वदोषः, स तु “किमिव नहि दुःखं रघुपते”रिति व्यत्ययपात्रं न
समाधियः, तत्पाठे नञ् समानार्थो नद्विष्यद् इति बोध्यं ।

शिशुरिणो वृत्तं ॥ ३० ॥

(ज) राम इति । आलापः कुशलवयोर्भिथोभाषणं तटस्थित उदासीनः
सीताया सादृशसम्बन्धोत्प्रेरित इत्यर्थः । सीतारामौ खन्नावयोर्मातापितरविति

(१) आकस्मिकस्ते पारिप्लवो विकार इति पाठभेदः ।

दन्तरयामि । प्रकाशम् । वत्सौ ! रामायणमिति श्रूयते
भगवतो वाल्मीकिः सरस्वतीनिश्चन्दः प्रशस्ति रादित्यवंशस्य, तत्र
कौतूहलेन यत्किञ्चिच्छ्रोतुमिच्छामि । (ज) (१)

कुशः । स कृतज्ञ एव सन्दर्भोऽस्माभिरावृत्तः, स्मृत्युपस्थितौ
तावदिमौ बालचरितस्यान्धेऽध्याये श्लोकौ । (२) (ट)

चदिमौ जानीयातां तदा निःसस्पकं वत् 'सीतादेव्या' इति 'रघुपते'रिति च कथनपि
कुशो न वदति किन्तु 'मातरं विना पितुः किमिव न दुःख'मित्येव वदेदिति भावः ।
अतएव प्रश्नेन 'सीता किं युवयोर्माता' इत्येवं मन जिज्ञासया कृतं 'अलं'
अविदितसीतासम्बन्धतया वाञ्छितविषयं वक्तुं न शक्नुयात्, सुतरां तादृशो मन
प्रश्नो निरर्थक इति विराम एव श्रेयानिति भावः । इमौ सीतायाः सुलभिवि
प्राप्तावित्याशयाः परिचयोपायाभावात् अपूर्णत्वेन ससुप्तपन्नसन्तापसन्तप्तत्वात् दग्धं ति
हृदयस्य विशेषणं । अकस्मादागत हत्याकस्त्रिकः इडादुपस्थितः विशेषकारणं
विनाऽपि जनित इत्यर्थः, स्नेहेन वात्सल्येन परिश्रवश्चलः विकारः अन्यथाभावः ।
किञ्चेति चार्थः । एवं अनेन प्रकारेण अश्रुवर्षणेनित्यर्थः निर्भिन्नः प्रकाशितः हृदयस्य
आवेगः शोकचोभो यस्य स तद्योक्तः । अनुकम्पितः दयापातीकृतः । अयमतोवलज्जा-
विषय इति भावः । अन्तरयामि गोपयामि हृदयवेगमित्यर्थः । रामायणमिति
रामायणत्वेन प्रसिद्धः । सरस्वत्या वाचः निघण्टुः अवसं'सनं' चरणमित्यर्थः
एतेन तद्वाक्यस्य पीयूषतुल्यत्वं व्यज्यते । आदित्यवंशस्य सूर्यवंशस्य प्रशस्तिः प्रशंसा
कीर्तिविस्तारहेतुरित्यर्थः, श्रूयते लोकपरम्परयेति शेषः । तत्र तद्विषयः ।

“चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लव परिप्लवे” इत्यमरः ।

तटे अलक्षितविषये स्थित इति तटस्थितः । अन्तरं अन्तर्हितं करोमीति
अन्तरयामि करोत्यर्थे इन् ।

(ट) कुश इति । कृतज्ञः सम्पूर्णः । सन्दर्भो यत्यः, आवृत्तः असक्तपठनेन
अभ्यसः स्मृत्युपस्थितौ स्मरणविषयौ जातौ ।

(१) किञ्चित् श्रोतुमिति पाठान्तरं । (२) इौ श्लोकौ इति कापि पाठः ।

रामः । उदीरयतु वत्सः । (ठ)

कृशः । प्रकृत्यैव प्रिया सीता रामस्यासीन्महात्मनः ।

प्रियभावः स तु तथा स्वगुणैरेव वर्द्धितः ॥ ३१ ॥

तथैव रामः सीतायाः प्राणैभ्योऽपि प्रियोऽभवत् ।

हृदयं त्वेव जानाति प्रीतियोगं परस्परम् ॥ ३२ ॥ इति ।

(ठ) राम इति । उदीरयतु उच्चारयतु ।

प्रकृत्यैवेति । सीता वैदेही प्रकृत्या स्वभावैरेव नतु केनचिदागन्तुकैः भाव-
विन्यासादिनेत्येवशब्दार्थः, महात्मनः उदारचरितस्य रामस्य प्रिया वल्लभा आसीत् ।
ननु सर्वप्रणयिन उदारचित्तस्य रामस्य सर्व एव प्रिय इति सीतायाः का प्रशंसा इत्याह ।
सतु प्रियभावः प्रीतिः तथा सीतया स्वगुणैरेव निजसत्यसग्लताविनयादिभिरेव नतु
रामस्यौदार्यैरेव शब्दार्थः वर्द्धितः उपचितः ॥ ३१ ॥

तथैवेति । रामः तथैव सीता यथा रामस्य प्रिया आसीत् तद्वद्वेव सीतायाः
प्राणैभ्योऽपि जीवनादपि प्रियः प्रेशान् अभवत् । तु किन्तु हृदयं परस्परस्य चित्तमैव
कर्तुं परस्परं अन्योन्यगतं प्रीतियोगं प्रणयसम्बन्धं जानाति नतु ताभ्यामन्यजनस्य
हृदयं कर्तुं तं प्रीतियोगं जानातीत्यर्थः ।

अत्र आर्षीं परिसंख्याऽलङ्कारः ।

इदानीन्तनवाल्मीकिरामायणपुस्तकेषु तु वालकाण्डस्य शेषेऽध्याये ईदृशीं श्लोकौ न
दृश्यंते, किन्तु निम्ननिवेश्यमानप्रकारौ विद्येते—

“प्रियातु सीता रामस्य दाराः पितृहता इति ।

गुणाद्गुरुपगुणाच्चपि प्रीतिभूर्यो विवर्द्धते ॥

तस्याथ भर्ता द्विगुणं हृदयं परिवर्त्तते ।

अन्तर्गतमपि व्यक्तमाख्याति हृदयं हृदा ॥”

तन्मन्त्रस्य, भवभूतिसमानकालवर्चिनि तद्वाचिष्यात्प्रदेशप्रचलितपुस्तकनिवेशे भवभूति-
लिखितप्रकारावेव स्थितौ, इदानीन्तनाम्नद्देशीयपुस्तकेषु तु अनप्राभावं गताविति ॥३२॥

रामः । कष्टमतिदारुणो हृदयमर्म्हापघातः (१) हा देवि !
 एवं किल तदासीत् । अहो ! निरन्वय (२) विपर्ययास-
 विरसद्वत्तयो विप्रलम्भपर्यवसायिनस्तापयन्ति संसार-
 वृत्तान्ताः । (७)

कृतावानानन्दो निरतिशयविस्त्रम्भवहुलः

कृतेऽन्योन्यं यत्नाः, क्व च नु गहनाः कौतुकरसाः ।

(७) राम इति । हृदयमर्म्हाणि वल्लसोऽन्तर्वर्त्तीनि सन्धिवन्धे उपघातः
 आघातः शोक प्रहार इति यावत् । ईदृशयथावद्भावव्यञ्जकश्लोकश्रवणेन हृदये शोकस्य
 अतिनिष्ठुरः प्रहार इवानुभूयत इत्यर्थः । तदा तस्मिन् सीतासंयोगकाले, एवं
 वात्सीकिवर्षितप्रकारः प्रीतियोग इत्यर्थः आसीत् । किल सम्भावनायां । निर्न-
 विद्यते अन्वयः कारणं यस्य स निरन्वयः ऐहिकहेतुं विना उत्पन्न इत्यर्थः यो विपर्ययः
 अवस्थापरिवर्त्तनं तेन विरसा निष्ठुरा वृत्तिर्भावो येषां ते तथोक्ताः, विप्रलम्भे विच्छेदे
 पर्यवस्यन्ति परिणसन्तीति विप्रलम्भपर्यवसायिनः अवसाने वियोगे परिणता इत्यर्थः,
 संसारवृत्तान्ताः जगतां घटनाः । सीतया सम्भोजनकाले सुखस्य परां काष्ठामनुभवन्नहं
 इदानीं यथा तद्विच्छेदेन दुःखस्यापि परां काष्ठामनुभवामि जगतां प्रायेण सर्वैवैव
 तथेति भावः ।

कृति । निर्न विद्यते अतिशयो यस्मात् तेन निरतिशयं विस्त्रम्भेण परस्परस्य
 परस्परप्रियत्वप्रकारकविन्वासेन बहुलः गाढ इत्यर्थः, तावान् ततपरिमितः अतिगरीयान्
 इत्यर्थः आनन्दः सीतया सह प्रेमालापादिजन्यं सुखं क्व कुत्र गतमिति शेषः । अन्यानां
 परस्परं प्रति ते पूर्वानुभूता यत्नाः परस्परयोः सुखवृद्धये परस्परयोः श्रेष्ठाः क्व कुत्र
 गता इति शेषः । तथा गहनाः निविडाः कौतुकरसाः परस्परनर्म्हालापादिजनितान-
 नन्दाश्च क्व नु गताः, सुखे वा सुखानुभवे च दुःखे वा दुःखानुभवे च हृदययोः आवयो

(१) हृदयमर्म्हादृघाते इति पाठान्तरं । (२) निरन्वय इति पाठभेदः

सुखे वा दुःखे वा क्व नु खलु तदैक्यं हृदययो

स्तथाप्येष प्राणः स्फुरति, न तु पापो विरमति ॥ ३३ ॥

भोः ! कष्टम् । (ढ)

प्रियायुगसहस्राणा मेकास्मीलनपेशलः ।

य एव दुःस्वरः कालस्तमेव स्मारिता वयम् ॥ ३४ ॥

संनभोः तत् पूर्वस्थितं ऐक्यं एकरूपत्वं क्व न गतं, परस्परयोः मूले परस्परयोः सुखित्वं परस्परयोर्दुःखे परस्परयोर्दुःखित्वञ्च कुत्र दानां गतमित्यर्थः । ईदृशनिरतिशय-सखान्वनुभूय अधुना तदनुरूपदारुणदुःखानुभवेन जीवनं भारभूतमिव जातमिति सत्यम् इति भावः । तथापि एष मदीयः पापः पापजनितदारुणदुःखानुभवां प्राणः हृग्मसारुतः स्फुरति स्पन्दते आसप्रश्नासात्मिकां निर्गमप्रवेशश्रियां करोतीत्यर्थः, तु किन्तु न विरमति आसप्रश्नामकरणात् न विश्राम्यति देहमपहाय न गच्छतीत्यर्थः । इदानीं सर्वत्रैव मरणमेव मे श्रेय इति भावः ।

अत्र मुद्रारुणदुःखरूपे प्राणस्फुरणविरामस्य पुष्कलकारणं सतापि तदभावान् विशेषोक्तिरलङ्कारः ।

“प्राणो हृन्मारुते वीले काव्यजीवेऽनिले वले” इति मेदिनी ।

“अमुप्राणगच्छ्यां बहुवचनान्नाभ्यां पञ्च प्राणादय उच्यन्ते न पुनरेकैकाभिधाने बहुवचनं, अतएव प्राणोऽपान इत्याक्तं, हृदि प्राणो गुदेऽपान इत्यादि च दृश्यन्ते” इत्य-मरटीकार्यां भरतः ।

“निघ्नन् प्रियं प्राणमिवाभिमान”मिति किरातेऽपि ।

शिखरिष्णी वृत्तं ॥ ३३ ॥

(ढ) भोरिति । आत्मसन्बोधने भोःशब्दः ।

किन्तु कष्टमित्याह प्रियेति । प्रियायाः सीतायाः गुणानां रूप-विनय-तारुण्य-पातित्रातादोनां सहस्राणि तेषां, एकं सुख्यं सम्पूर्णमित्यर्थः यदस्मीलनं प्रकाशः स्मृत्यापस्थितिरिति यावत् तव पेशलः दृष्टः समर्थ इति यावत् सीताया रूपविनयाद्य-संख्यगुणानां सम्पूर्णभावेन स्मृतिकारक इत्यर्थः य एव कालः प्रेनालापादिसम्भोगसमयः

तदा किञ्चित् किञ्चित् कृतपदमहोभिः कतिपयै
 स्तदौषद्विस्तारि स्तनयुगल (१) मासीन्मृगदृशः ।
 वयः स्नेहाकृतव्यतिकरघनो यत्र मदनः
 प्रगल्भव्यापारः स्फुरति हृदि सुग्धश्च वपुषि ॥ ३५ ॥

दुःस्मरः स्मर्तुमशक्यः यस्य स्मरणमतीवदृःखकरमित्यर्थः वयं तमेव कालं स्मारिताः तत्
 कालस्य स्मृतिं प्रापिताः अनेन कुमारिणेति शेषः । एतदेव कष्टमिति भावः ।

“चारौ दत्तं च पेशल” इत्यमरः ॥ ३४ ॥

तत्कालस्य दुःस्मरत्वं प्रतिपादयति तदिति । तदा तस्मिन् समये किञ्चित् किञ्चित्
 अल्प मल्पं यथास्यात्तथा कृतपदं लब्धस्थानं आविर्भूतं मृगदृशः हरिणवच्चञ्चल-
 लोचनायाः सीतायाः तत् स्मृतिपथारूढं स्तनयुगलं कतिपयैरहोभिः कियद्भिरैव दिनैः
 ईषद्विस्तारि अल्पविक्षुत्तं नतु अतिपावकतया परस्परसंघृष्टमित्यर्थः आसीत् अभवत् ।
 यत्र यस्मिन् काले वयसो योवनस्य, स्नेहस्य अनुरागस्य, आकृतस्य सन्धोगाभिप्रायस्य च
 व्यतिकरेण सम्मेलनेन घनो निविडः दुर्द्धन इत्यर्थः मदना मन्मथः हृदि मनसि
 प्रगल्भोविशालः व्यापारः क्रिया यस्य स प्रगल्भव्यापारः उहामाङ्गस्वरः सन् इत्यर्थः
 स्फुरति प्रकाशते, वपुषि शरीरे च सुग्धः लज्जया सर्वदावह्वित्यापारासम्भवात् मूढः प्रतिहत-
 क्रियः सन् इत्यर्थः स्फुरति जनानामिति शेषः मन्मथप्रभावो हृदये सर्वदैव यथा यूनो
 जायते, लज्जावशात् शरीरिकालिङ्गनादौ सर्वदा तथा प्रकाशितुं नार्हति, किन्तु
 यौवनोदयात् मन्मथभाववेशाच्च देहे किमपि सुन्दरं लावण्यमुत्पद्यत इति भावः ।

अत्र एकस्य मदनस्य हृदयदेहयोर्गोचरत्वात् पर्यायनामासङ्कारः । तथा यच्छब्द-
 संवलितवाक्यस्य परत पाठात् वाक्यगतो विधेयाविमर्शदोषः, स च पराङ्गस्य प्राक्पाठेन
 समाधेयः ।

“आकृतं स्यादभिप्राय” इति हेमः । “सुग्धः सुन्दरसूढयो”रिति विश्वः ।

शिशुरिणी वृत्तं ॥ ३५ ॥

(१) स्तनमुकुलमिति पाठान्तरं ।

कुशः । अथ च मन्दाकिनोचित्रकूटवनविहारि सीतादेवी-
सुहृद्य रघुपतेः श्लोकः । (ण)

त्वदर्थमिव विन्यस्तः शिलापटो (१) यमग्रतः ।

यस्यायमभितः पुण्यैः प्रवृष्ट इव केसरः ॥ ३६ ॥

रामः । सलज्जास्मितकं हकरूपं । अतिनामाय' सुभ्यः शिशुजनो-

(ण) कुश इति । अयं मया उच्यमानः । प्रकृत्य"व प्रिया सीता इत्याद्युक्तः
समुच्चयार्थे अकारः । मन्दाकिनो चित्रकूटाचलमनोपशाहिनी काचन नदी, तथा व
रघुवंशे "मन्दाकिनो भाति नगोपकण्ठे सुक्तावन्नो कण्ठगतेव भूमिः ।" चित्रकूटः
कथं पर्यतः तयोर्बनेषु विहारे क्रोडाकानि । सीताशिशुमुह्यिष्य विद्यमानस्यं-
ध्याहारान्न एककर्तृकत्वहानिः ।

त्वदर्थमिति । अयं अथवर्तो, शिलापटुः विद्यालः पत्तरखण्डः, त्वदर्थमिव तव
शयनाश्रमिवेत्यर्थः, अग्रतः पुरोभागे विन्यस्तः केनचित् स्थापितः । यस्य शिलापटस्य
अभितः उभयोः पार्श्वयोः अयं केसरः वज्रुलतरुः पुण्यैः प्रवृष्ट इव वर्षतीव । अतन्पु-
नवे दानो शयितुमर्हसीति भावः ।

अत्र प्रथमा गुणोत्प्रेक्षा द्वितीयाव क्रियोत्प्रेक्षा, उभयोः सापेक्षत्वात् सङ्करः ।
मुखस्यै रविहारस्थाननिदमिति तदर्थमुच्यम्यतामिति व्यज्यते इत्यलङ्कारिण वन्तुध्वनिः ।

"अथ केसरः । वज्रुल" इत्यमरः ।

यस्येति "तसोभग्रभिपरिसर्वे" रितानेन द्वितीयाप्राप्तावपि आर्षत्वात् सम्बन्ध-
विवक्षया षष्ठी । प्रवृष्ट इत्यकर्मकालविवक्षया कर्त्तरिक्तः, पुण्यैरिति करणे तृतीया ।

इदानीन्तनैतद्देशीयरामायणे अस्य श्लोकस्योद्दर्शनात् भवभूतिसनकाक्षीने दाक्षिणात्य-
पुस्तकनिबद्धे त्वासीदित्यत्रापि मन्तव्यं ॥ ३६ ॥

(त) राम इति । कुशेन सम्भोगशृङ्गारस्य प्रकाशनात् लज्जा, तस्य नितान्त-
सुधतादर्शनात् क्लितं ईषत् हास्यं, पतलवीधात् स्नेहो वात्सल्यं, सीतायाः स्मरणात्
करुणं शोकः तैः सह वर्त्तमानमिति तथोक्तं । अयं शिशुजनः कुशः अतिनाम

(१) शिलापाद इति पाठान्तरं ।

विशेषतस्त्वरस्यचरः । हा देवि ! स्मरति वा तस्य प्रदेशस्य
 तत्सन्नयविस्त्रम्भातिशयप्रसङ्गसाक्षिणः ? । कष्टं भोः कष्टम् (त)
 अमाम्बुशिशिरीभवत्प्रसृतमन्दमन्दाकिनौ-
 मरुत्तरलितालकाकुलललाटचन्द्रद्युति ।

अतीव सुखः मूढः सम्भोगवृत्तान्तानभिज्ञइत्यर्थः । स्वतः प्राचीनस्य मनान्तिके सम्भोग-
 ग्रहणरद्योतकस्य लवर्धमिवेत्यादिश्लोकस्य असङ्कोचनैवाभिधानादितिभावः । अस्त्वचरो
 वनवासौ । सुतरां शान्त्यवालकसेव सार्थसमाखीचनयापि गृहस्थयुवतियुवकानां
 वृत्तान्ताभिज्ञत्वमस्य न सम्भाव्यते, अत एव सर्वथैव सम्भोगादिलोकवृत्तान्तानभिज्ञोऽयं
 कुमार इति भावः । तस्मिन् समये विहारकाले विस्त्रम्भातिशयेन विश्वासवाङ्मूल्येन
 अभुना निर्जनोऽयंप्रदेशः नवा केनचित् सत्वरमवागतव्यं सुतरां निःसङ्कोचविहारस्थान-
 मिदमिति विश्वासातिरेकेणेत्यर्थः यः प्रसङ्गः विहारप्राप्तिः तस्य साक्षी द्रष्टा तस्य,
 प्रदेशस्य मन्दाकिनौचिवकूटवनभूभागस्य ।

अस्य प्रवेशस्यंति “स्मृत्यर्थकस्मरौ”ति षष्ठौ ।

अमेति । अमोरतिखेदः तेनात्पादितं यदस्त्वं घर्मजलं तेन शिशिरीभवत्
 शीतलतां भजमानं सुखविशेषमेतत् । तथा प्रसृताः प्रवहन्तः मन्दा अल्पानाः ये
 मन्दाकिनौमरुतः मन्दाकिनोनया बाधवः तै तरङ्गिताः चञ्चलीकृता इतस्ततो विचिता
 इति यावत् ये अलका अर्णकुन्तलाः खलितकेशा इत्यर्थः तैः आकुला व्याप्ता आवृतेत्यर्थः
 ललाटरूपस्य चन्द्रस्य द्युतिः शोभा यस्मिन् तत् तथोक्तं । तथानकुङ्कुमेन कलङ्कितौ
 चिह्नितौ इत्यकुङ्कुमकलङ्कितौ तथापि उज्ज्वली शोभमानौ कुङ्कुमसम्पर्काभावेपि
 स्वतएव रक्ताभौ इत्यर्थः कपोलौ गण्डौ यस्मिन् तत् तथोक्तं । तथा निर्गम विद्यन्ते
 आभरणानि अलङ्कारा ययो सौ निराभरणी तथापि सुन्दरौ यौ श्रवणपाशौ प्रशस्तकर्ण-
 युगलं ताभ्यां सौम्यं सुन्दरं सुखं तव वदनं उत्प्रेच्यते सङ्कल्पवशात् चक्षुषोः समीप-
 मानीय आलोकयत इवेत्यर्थः ययेति शेषः । सङ्कल्पवशादुत्प्रेच्यते नतु साक्षात् द्रष्टुं
 शक्यते इत्येव दारुणं कष्टमिति भावः ।

अकुङ्कुमजलङ्कितोज्ज्वलकपोलमुत्प्रेक्ष्यति

निराभरणसुन्दरश्रवणपाशसौम्यं (१) मुखम् ॥ ३७ ॥

सम्भित इव स्थित्वा सकरणं । अहो नु खलु भोः । ! (थ)

चिरं ध्यात्वा ध्यात्वा निहित इव निर्झाय पुरतः

प्रवासेऽप्याश्वासं न खलु न करोति प्रियजनः ।

अत्र प्रकृतस्य तादृशस्मरणस्य दर्शनात्मना सभावनाकरणात् भावाभिमानिनी क्रियोत्प्रेक्षा, सा च इवादिवाचकाभावात् प्रतीयसामा. ललाटचन्द्रेति निरङ्गं केवलं रूपकं, कुङ्कुमसम्पर्करूपहेतुं विनापि कपोलशौर्यज्वलं तथा आभरणरूपकारणाभावेऽपि कर्णयोः सौन्दर्यमिति विभावना चानुहारः. इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । छेकानुप्रासत्रयानुप्रासयोः संसृष्टिश्चानुसम्बन्धः । सीतायाः कपोलशौर्यज्वलसौन्दर्यं स्वभावलोहितं यत् तत् कुङ्कुमरागो न शोभां जनयति अपितु दृष्टचिञ्चनैव करोतीति कलङ्कशब्दश्चैषमूक्तो वस्तुध्वनिः ।

“कलङ्कोऽङ्गापवादयो”रित्यमरः । “पाशः केशादिपूर्वः स्यात् तत्संधे कर्णपूर्वकः । मुक्ते च स्वसामर्थ्यात् सृगपक्ष्मादिवन्धनं” ॥ इति मेदिनी ।

तरलाः कृता इति तरलिताः करोत्यर्थे नन्तात् कर्मणि क्तः । प्रशस्ते श्रवणे इति श्रवणपाशौ “प्रशंसावचनै”त्येत्यादिना समासः ।

पृथ्वी वृत्तम् ॥ ३७ ॥

(थ) सम्भित इति । सम्भितः शोकेन जङ्गीकृतः । अहो नु खलु भोरित्येकमन्वयं महाविषादसूचकं । तथा च कालापाः पठन्ति ।

“इयन्त इति संख्यानं निपातानां न विद्यते ।

प्रयोजनवशादेते निपात्यन्ते पदे पदे ॥”

चिरमिति । चिरं दीर्घकालं ध्यात्वा ध्यात्वा वारं वारं चिन्तयित्वा निर्झाय कल्पनया विरचय्य, पुरतः अगतः, निहितः स्थापित इव प्रियजनः प्रणयी लोकः प्रवासे

(१) श्रवणपाशसुग्धमिति पाठान्तरं ;

जगज्जीर्णारण्यं भवति हि विकल्पव्युपरमे (१)

ककूलानां राशौ तदनु हृदयं पच्यत इव ॥ ३८ ॥

नपथ्यं । वशिष्ठो वाल्मीकिर्दशरथमहिष्योऽथ जनकः

सहैवास्त्वत्या शिशुकलहमाकर्णं सभयाः ।

विदिशेऽपि विच्छेदकालेऽपोत्यर्थः आश्वासं वियोगकातरस्य परिसात्वन् न करोति इति न खलु, अपितु करोत्यर्थः । विकल्पस्य तादृशकल्पनाशक्तेः व्युपरमे क्लृप्तचित्तकारणात् निवृत्तौ सति जगत्भुवनं जीर्णारण्यं पुरातनतया विरलशुष्कपादपप्रायं काननं हि भवति तादृशवनरूपमेव जायते इत्यर्थः, तादृशकल्पनाया अभावेन कल्पनीयतादृश-सूत्रैरप्यभावादिति भावः, तदनु तदनन्तरं हृदयं ककूलानां राशौ तुषानलानां निवहं पच्यत इव तदीयशोकेन कथयत इव । तीव्रवह्निना दाहे सहस्रैव दाह्यस्य विध्वंसात् चिराय यातनाऽनुभवो न जायते, सृष्टवह्निना दाहे तु सहसा विध्वंसाभावात् क्रमिकदाहं न गरीयसी यातना अनुभूयते इति तददन्नापि तादृशावस्थायां सत्याजातशोकेनैव मोहो न भवति किन्तु बहुचर्णं यावत् मनस्तापो जायत इत्येतत्प्रतिपादतार्थं सामान्यतो वह्निषु इतानुक्त्वा ककूलानां राशवितुक्तं ।

अत्र भावाभिमानि वाच्यं क्रियोत्प्रेक्षाद्वयं, जगज्जीर्णारण्यमिति समासाभावेऽपि निरङ्गं केवलरूपकञ्च, एतेषां मिथोनैरपेक्ष्यात् संसृष्टिः । अरण्यपदान्वितस्य अवधारणार्थ-कहिशब्दस्य भवतोत्थनन्तरपाठात् अस्थानस्यपदतादोषः, स च 'जगज्जीर्णारण्यं खलु भवति सङ्कल्पविरतौ' इति पाठेन समाधेयः ।

“ककूलं शङ्कुभिः कौर्यैश्च भूना तु तुषानले” इत्यमरः ।

ननु प्रियजन आश्वासं करोतीत्यनेनैव निर्वाहे नञ्-इयोपादानात् “विलोक्य वितते व्योम्नि विषुं सुञ्च रूपं प्रियं” इत्यादिपदपुष्टार्थत्वदोष इति चेन्न “सम्भाव्यमान निषेधनिवर्तने नञ्-इय”मिति वामनाभिधानात् तेन च अवधारणार्थप्रतिपादनात् ।

शिखरिणी वृत्तं ॥ ७८ ॥

वशिष्ठ इति । शिश्वोः चन्द्रकेतुलवयोः कलहं समरं आकर्णं लोकपरम्परया

(१) कलत्रव्युपरमे, कलत्रव्युपरते इति विभिन्नौ पाठौ ।

जराग्रस्तौ गर्तौ रथं खलु विदूराश्रमतया

चिरिणागच्छन्ति त्वरितमनसोऽपि अमजडाः (१)॥३६

रामः । कथं भगवन्तावरुन्वतीवशिष्टौ, अम्वा जनकयार्त्तव-
कष्टं, कथं खल्वेते द्रष्टव्याः । सत्करणं विसोक्य । अहह ! तात

श्रुत्वा वशिष्ठः वान्नीकिः दशरथस्य महिष्यः कौशल्याप्रभृतयः, अद्यान्तरं जनकः
अरुन्वत्या वशिष्ठभाश्रयेया सहैव सभयाः परमसंज्ञपावस्य पूर्वदृष्टस्य स्वस्य चन्द्रकेतोय
युद्धेन गुरुतरामङ्गलसम्भवात् भौतिसन्तः सन्तः विदूरं अतोवविपुक्कष्टदंष्ट्रं आश्रमं येषां ते
विदूराश्रमाः तेषां भावः सा, तया, तेषां पक्षे आश्रमाणासतीव दूरवर्तिन्वादिभ्यः शंसस्य
विपुलपथागमनखेदेन जडाः नितान्तथान्ततया गमनासमर्थप्रायाः, अतएव त्वरितानि
शीघ्रगमनाय त्वरान्वितानि सनांसि येषां ते तथोक्ता अपि जराग्रस्तौः वाहेकविगिष्टैः
जराजीर्णैरित्यर्थः गर्तौ रथयवैरुपलक्षिताः चिरिणा कालविलम्बेन आगच्छन्ति ममराङ्ग-
मायान्ति । युद्धनिवारणार्थमिति भावः । उदासीनानां केषाञ्चिन्मुनीनां चन्द्रकेत-
लवयो ध्रुवमवलोक्य तयोरनिष्टाशङ्कया नितरामुद्दिग्धानां ममाश्रामनात् कस्माच्चिन्मुने-
रुक्तिरियमिति मन्तव्यं ।

भविष्यदनिष्टलपुकारकं ज्ञानं भयं तच्च गुणपदार्थः, तैनाव तादृशभयं सह
वशिष्टादीनां सम्बन्धात् तुल्ययोगिताऽलङ्कारः, चिरिणागमनं प्रति जराग्रस्तावयवत्वं यम-
जडत्वञ्च हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्च, इत्यनयोः परस्परनिरपेक्षत्वात् संसृष्टिः
पुयोजनाभावेऽपि नियमार्थकस्य एवशब्दस्य पुयोगात् अनियमे नियमाख्यदोषः “सङ्गतं
ऽरुन्वत्या” इति पाठे तत् समाधानं ।

द्वितीयाथशब्दो विदूरैत्यादिवाचकहेलन्तरारम्भे, खलुशब्दो वाक्यालङ्कारः ।

शिखरिणी वृत्तं ॥ ३६ ॥

(द) राम इति । सम्भवनायां प्रथमः कथं शब्दः । अत्रैव वाञ्छीकितपोवन
एव उपस्थिता आसन् इति शेषः, नतु पूर्वस्थाने स्थिता इत्येवशब्दार्थः । कथं केन

(१) त्वरितगतयो विश्वथजटा इति पाठान्तरं ।

जनकोऽप्यत्रैवायातीति (१) वज्रुणैव ताडितोऽस्मि (२) मन्द-
भाग्यः । (६)

सम्बन्धस्य हृणीयताप्रमुदितैर्जुष्टे वशिष्ठादिभि-
र्दृष्ट्वाऽपत्यविवाहमङ्गलमहे (३) तत्तातयोः सङ्गतम् ।

पुकारेण द्रष्टव्या मयेति शेषः । अकारणसीतानिवासनेन नितान्तापराद्धोऽहं सुख-
मिभ्यां दर्शयितुं लज्जितोऽस्मीति भावः । अहं इति विषादः । न केवलं वशिष्ठादिः
तातजनकोऽपीशब्दार्थः, अत्रैव समरप्राङ्गन एव नतु आश्रमे स्थित इत्येवमव्यायः,
वज्रुणैव ताडितोऽस्मि वज्रुताडित इव दारुणपीडासनभवाभीतार्थः । अत्र असम्भव-
इत्तुसम्बन्धा निदर्शनाऽलङ्कारः । सीताया अभावे तज्जनकस्य यथा गरीयान् शोको
सं प्रति कौपस्य न तथा वशिष्ठादीनां, मुतरां जनकसाक्षात्कार एव मम यथा
सहोद्वेगपीडयोः कारणं न तथा वशिष्ठादीनामिति भावः ।

जनकदर्शनेन स्वकीयगोकस्य तीव्रत्वमाह सम्बन्धेति । सम्बन्धस्य विवाहेन
रक्षणं जनकानाञ्च परस्परसम्पर्कस्य स्पृहणीयतया ज्ञाघत्वेन वाञ्छनीयतया
हेतुना प्रमुदितैः सन्तुष्टैः वशिष्ठादिभिः सुनिभिर्जुष्टे सेविते उपस्थित्या परि-
पूरिते इत्यर्थः अपत्यानां पुत्रकन्यानां यत् विवाहमङ्गलं विवाहरूपं शुभं कर्म तस्य
सर्वं तज्जनिते उत्सवे तातयोः तातस्य पितुर्दर्शयस्य तातस्य अश्रुत्वेन पितृस्थानीयस्य
जनकस्य च तत् महानन्दपूर्णं सङ्गतं सम्मेलनं दृष्ट्वा इदानीं ईदृशे एव विधि महा-
वैश्वेने निर्वासनेन सीताया हत्यारूपे वृशंसकर्मणि हत्ते जाते सङ्कटिते सति ईदृशं दारुण-
शोकेन नितान्तकातरं पितृसखं तातस्य दर्शयस्य मितं जनकं पश्यन् अवलोकयन् अहं
किं कथं सहस्रधा सहस्रखण्डप्रकारेण न दीर्यं न विदीर्यो भवामि । अथवा रामेण

(१) तातजनकस्तु देवादवैवायात इति पाठभेदः ।

(२) क्वचित् एवमव्यो नास्ति । (३) जुष्टं वशिष्ठादिभिर्दृष्ट्वाऽपत्यविवाह-
मङ्गलमहो इति कापि पाठः ।

पश्यन्नीदृशमीदृशे पितृसखं वृत्ते महावैशसे
 दीर्थे किं न सहस्रधाऽहमथवा रामेण किं दुष्करम् ॥४०॥
 नेपथ्ये । कष्टं भोः ! कष्टम् । (ध) (१)
 अनुभावमात्रसमवस्थितत्रियं (२)
 सहस्रैव वीक्ष्य रघुनाथमीदृशम् ।

किं कार्यं दुष्करं कर्तुमशक्यमस्ति अपितु किमपि नेत्यर्थः । यः खनु सर्वथा
 निरपराधां महासतीं सीतां निर्वासयितुमर्हति स्म, स रामः कर्तुं न शक्नोति,
 ईदृशं निष्ठुरं कार्यं जगत्यां नास्ति, सुतरामधुना जनकसाक्षात्कारो रामस्य सुकर
 एवेति भावः ।

अत्र रामस्य सर्वकार्यकरणयोग्यतारूपकारणेन दारुणशोकसङ्घाताकरणरूपकार्यस्य
 समर्थनादर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः, स च अर्थापत्त्या सङ्कीर्णः ।

“मह उद्धव उत्सव” इत्यमरः ।

दीर्थ्य इति कर्मकर्त्तरि प्रयोगः ।

शाट्टूखविक्रीडितं वृत्तं ॥ ४० ॥

(ध) नेपथ्य इति । कष्टमित्यादिकमपि पथिनध्यवर्त्तनः कस्यचित्कर्म, नर्त्तकः ।

किं कष्टमित्याह अनुभावेति । मातरः कौशल्यादयः अनुभावमात्रेण केवलं
 प्रभावेण केवलेन स्वाभाविकशारीरिकतेजोविशेषेणेत्यर्थः, देहपीनत्वव्यावर्त्तनार्थं नावपदं
 समवस्थिता विद्यमाना श्रीः कान्तिर्यस्य तं तयोक्तं, ईदृशं महाशोककृशमगोरं
 रघुनाथं रामं सहसा अतर्कितभावेन वीक्ष्य अवलोक्य विधुराः शोककातराः सत्यः
 प्रथमं पूर्वं प्रसूदस्य सूच्छित्तस्य जनकस्य प्रबोधनात् संज्ञालामात् परमित्यर्थः प्रमोहं

(१) कापि भोरिति शब्दो नास्ति । (२) समुपस्थितत्रियामिति पाठान्तः ।

प्रथमप्रमूढजनकप्रबोधनात्

विधुराः प्रमोहमुपयान्ति मातरः ॥ ४१ ॥

रामः । हा तात ! हा मातरः ! हा जनक ! । (न)

जनकानां रघूणाञ्च यत् कृत्स्नं गोत्रमङ्गलम् ।

तस्मिन्नकरुणे पापे वृथा वः करुणा मयि ॥ ४२ ॥

मूर्च्छां उपयान्ति प्राप्तुवन्ति । जनकः प्रथमं दूरतो राममवलोक्य परिचित्य च मूर्च्छितः परञ्च कैश्चित् प्रबोधितः, ईदृशसमये कौशल्यादयोऽपि तथाविधं तं दृष्ट्वा मुह्यन्तीत्यर्थः । दीर्घकालानन्तरं रामावलीकनेन शोकसागरोद्देलनादिति भावः ।

अत्र अनुभावमात्रसमवस्थितश्रियमिति भङ्गा शोकातुरत्वस्य प्रतीयमानत्वात् प्रथ्यायीक्तमलङ्कारः ।

मङ्गमाषिणी वृत्तं ॥ ४१ ॥

(न) राम इति । तातेति श्वशुरत्वेन पितृस्थानीयस्य जनकराजर्षेः सम्बोधनं । एकान्ताकुलतया पितृशोकस्याप्युदयात् जनकेति दशरथस्य सम्बोधनं ।

जनकानामिति । जनकानां जनकवंशीयानां रघूणां रघुवंशीयानाञ्च कृत्स्नं सकलं यत् गोत्रयोरुभयवंशयोर्मङ्गलं दृश्यमानोन्नतिरूपकुशलैकनिदानं सीतायां खलु जातायां जनकानां महानभुद्रय आसीत्, सम्पन्नं च सीतारामयोः परिणये रघुकुलस्यापि कापि समुन्नतिरभवदिति च रामायणे द्रष्टव्यं । तस्मिन् कल्याणैकनिदाने सौतारूपे वस्तुनि अकरुणे निर्दये नितान्तनिष्ठुरतया सीताया निर्वासनेन ह्यत्याकारिणीत्यर्थः अतएव पापे ब्रह्मत्पापशालिनि मयि वो युष्माकं करुणा दया दयया अभिसम्पातादिना शास्त्रिविधानभाव इत्यर्थः इथा निस्फलः कृपया रक्षितेन मया तद्दुःखनिवारणसम्भवात् युष्माकं मयि करुणाकरणमनर्थकमेवेत्यर्थः । मम तत्पापस्य योग्यशास्त्रिविधानमेव युष्माकमुचितमिति भावः ।

अत्र पापं प्रति अकरुणत्वं हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

अपतितभार्यादिपरित्यग्री पातित्यजनकब्रह्मत्पापमाह प्रायश्चित्तविवेके गोतमः

यावत् सम्भावयामि (१) । इतुत्तिष्ठति । (प)
कशलवौ । इत इतस्तातः । (फ)

सकरुणं परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे ।

—:०:—

इति कुमारप्रत्यभिज्ञानो नाम षष्ठोऽङ्कः । (व)

“पतिताऽल्यग्यपतितत्यागिनश्च पतिता” इति ॥ ४२ ॥

(प) यावदिति । वाक्यालङ्कारे यावच्छब्दः । सम्भावयामि स्वयं गत्वा
अभ्यर्थयामि, अथवा आश्वासयामि, मातृप्रभृतीनिति शेषः ।

(फ) कुशेति । तातः पिटस्थानीयो भवान् राम इत्यर्थः, इत इतः अनेन
अनेन पथेत्यर्थः आगच्छतु इति शेषः । इत इति ढतीयान्तात् तसुप्रत्ययः ।

(व) इतीति । कुमारयोः कुशलवयोः प्रत्यभिज्ञानं स्वकीयपुत्रत्वेन परिज्ञानं
यत् सः । नाम कुमारप्रत्यभिज्ञाननाम्ना प्रसिद्धः, षष्ठोऽङ्कः समाप्त इति शेषः ।

इति श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीश्विरचितायामुत्तररामचरितटीकायां
सर्वार्थबोधिनीसमाख्यायां षष्ठोऽङ्कविवरणं समाप्तम् ॥ ० ॥

(१) यावत् सम्भावयामीति पाठः कापि नास्ति ।

सप्तमोऽङ्कः ।

—:०:—

ततः प्रविशति लक्ष्मणः ।

लक्ष्मणः । भो भोः ! अद्य खलु (१) भगवता वाल्मीकिना
सब्रह्मचर्यपौरजानपदाः प्रजाः सहास्राभिराहूय कृत्स्न एव
सदेवासुरतिर्य्यगुरगनायकनिकायो जङ्गमः स्थावरश्च भूतग्रामः
स्वप्रभावेण सन्निधापितः ; आदिष्टञ्चाहमार्य्येण, वत्स ! लक्ष्मण !
भगवता वाल्मीकिना स्वकृतिमप्सरोभिः प्रयुज्यमानां द्रष्टु

(क) लक्ष्मण इति । भो भोरिति सहचराणां सम्वादनं । ब्रह्मभिः ब्राह्मणैः
क्षत्रैः क्षत्रियैः, गौडधन्यायात्, अन्वमानवजातिभ्यो ब्रह्मक्षत्रयोः प्राधान्यज्ञापनार्थं
पृथगुपादानं पौरैः पुरवासिभिः जानपदैः प्रदर्शवासिभिश्च सह वर्त्तमाना इति तथोक्ताः,
प्रजाः जनान्, अस्माभिः राज्ञा राजपरिवारवर्गेश्च सह, आहूय आमन्त्र्य, कृत्स्न एव
समय एव, देवाश्च असुराश्च तिरथां पयुपत्तिनां उरगाणां सर्पाणाञ्च नायकाः श्रेष्ठाश्च ते
तथोक्ताः, तेषां निकायेन समूहेन सह वर्त्तमान इति स तथोक्तः, जङ्गमो गतिशीलः
कौटादिः, स्थावरः स्थितिशीलः पर्वताद्यधिष्ठातृदेवतादिश्च भूतग्रामः प्राणिसमूहः
उक्तदेवासुरायात्मक इत्यर्थः, स्वप्रभावेण स्वकीयतपोमाहात्म्येन सन्निधापित उप-
स्थापितः । जगतः सर्वेषां सर्वविधप्राणिनामेकत्र सनाविशस्य असन्भवता न किञ्चि-
दाशङ्कनीया उद्यतपसः सर्वत्रैवाचिन्तनाद्यप्रभावदर्शनादिति भावः । अपिचेति चार्थः ।
आर्य्येण माननीयेन रामचन्द्रेणेत्यर्थः । स्वकृतिं आत्मना विरचितं किमपि दृश्य-

(१) अद्य खल्विति पाठः कापि नास्ति ।

मुपनिमन्विताः स्मः, तद्गङ्गातीरमातोद्यस्थानमुपगम्य (१)
क्रियतां समाजसन्निवेश इति । कृतञ्च मत्तर्पामत्तर्पस्य
भूतग्रामस्य समुचितस्थानेषु समुपवेशनं (२) मया । अयन्तु (क)

काव्यमित्यर्थः अप्सरोभिः उर्वशीप्रभृतिदेववाराङ्गनाभिः प्रयुज्यमानां अभिनीयमानां
द्रष्टुं उपनिमन्विता आहृताः वयमित्यर्थः । तत्तस्मात् बहुकोटिप्राणिनामवस्थाने महा
विपुलायतनस्थानस्यावशकत्वादित्यर्थः, आतोद्यस्थानं वीणादिवाद्यग्रामं रङ्गभूमि
मित्यर्थः उपगम्य गत्वा समाजसन्निवेशः सभास्थापनं सर्वेषां यथायोग्यस्थानोपवेशन
मित्यर्थः क्रियतां, इति इत्यन्तेन आदिष्ट इत्यन्वयः । नयापि तर्वादासीत् न कृत-
मित्याह कृतञ्चति । आर्देशसमुच्चय चकारः । समुचितस्थानेषु सर्वथा योग्यासनेषु,
मर्त्या मरणधर्मा ननुष्यादिः अमर्त्या मरणहीनो देवगणः तस्य भर्तृपानर्तृस्य
विनश्वराविनश्वरात्मकस्येत्यर्थः भूतग्रामस्य प्राणिसमूहस्य समुपवेशनं आसनग्राहणं ।
तेन सत्सहचरा भवन्तोऽप्युपवेशन्विति भावः ।

“ब्रह्म तत्तत्तपोर्वेदे न द्वयोः पुंसि वेधनि । ऋत्विग्योगभिर्दोविप्रं” इति मेदिनी ।

“नायकां नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमशावपौ”ति वैजयन्ती ।

“संघान्तेऽपि यासो भूतेन्द्रियशब्दविषयकरणानां”मिति हत्नायुधः ।

“निकायस्तु पुमान् लक्ष्ये सधर्म्मिप्राणिसंहतौ । समुच्चये संहतानां निलये
परमात्मनी”ति मेदिनी । “ततं वीणादिकं वाद्यमानङ्गं सुरजादिकं । वंशादिकन्तु
सुधिरं कांस्यतालादिकं घनं । चतुर्विधमिदं वाद्यं वादिवातोद्यनामकं”मित्यमरः ।

स्वकृतिमिति “भावविहितः कृतप्रतायो द्रव्यवत् प्रकाशत” इति न्यायात् स्वरचित-
दृश्यकव्यं । कर्म्मणि क्तिप्रत्ययो वा ।

तपसः फलमाह तिथितत्त्वधृतं वचनं—

“तपोभिः प्राप्यतेऽभौष्टं नासाध्यं हि तपस्यतः ।

दुर्भगत्वं ह्यथा लोको वहते सति साधने ॥”

(१) तद्गागीरथोतीरमनोज्ञस्थानमुपगम्य इति पाठान्तरं ।

(२) समुचितस्थानेषु समुपवेशसङ्गः, समुचितस्थानसन्निवेश इति पाठभेदो ।

राम उपविशति । सर्वे चोपविशन्ति । (च)

लक्ष्म । प्रसूयतां भोः ! । (छ)

प्रविश्य सूत्रधारः । भो भोः ! भगवान् भूतार्थवादी प्राचेतसः सजङ्गमस्थावरं जगदाज्ञापयति, यदिदमस्माभिरार्षेण चक्षुषा समुद्बीक्ष्य पावनं करुणाङ्गुतरसञ्च (१) किञ्चिदुपनिबद्धं, तत्र कार्य्यगौरवा (२) दवधातव्यमिति । (ज)

मस्तीति विश्वासात् तथैव चन्द्रकेतुसदृशस्थानमेव कृतं कुशलवयोरुपवेशनेत्यर्थः कल्पितं । तु किन्तु इदमयतो दृश्यमानं राजासनं राज्ञोचितं उच्चैः बहुमूल्यञ्चासनमित्यर्थः आस्तीर्णं विस्तीर्णं कल्पितमित्यर्थः । आर्य्यो भवान् उपविशतु तदासन इति शेषः ।

(च) राम इति । राज्ञः प्राक् प्रजानामुपवेशनस्यान्याधत्वात् रामोपवेशनानन्तरं सर्वे चोपविशन्तीति । सर्वे सभ्याः ।

(छ) लक्ष्म इति । भोरिति नटानां सम्बोधनं । प्रसूयतां आरभ्यतां विज्ञापितनाटकाभिनय इति शेषः । पुस्तकान्तरं रामोक्तिरियं ।

(ज) गर्भाङ्गमवतारयति प्रविश्येति । भोभोरिति उपस्थितसामाजिकानां सम्बोधनं । भूतं सत्यं अर्थं वदितुं शीलमस्येति भूतार्थवादी सदा यथार्थवादी प्राचेतसो वान्मौक्तिकः सजङ्गमस्थावरं सचराचरं । आज्ञापयति आदिशति महर्षेणां सर्वमाननीयतया सर्वेष्वेव आदेशसम्भवादिति भावः । आर्येण ऋषियोग्येन विकालदर्शना ज्ञानमर्थ-नेत्यर्थः, समुद्बीक्ष्य यथायथतया विज्ञाय, पावनं पवित्रं, करुणः शोकोद्दीपकः अद्भुतो विन्मयकरश्च रसो यत्र तत्, किञ्चिदृशकव्यं उपनिबद्धं रचितं । तत्र दृश्यकाव्ये तदभिनय इत्यर्थः कार्य्यगौरवात् अभिनयवस्तुनो गुरुत्वेन अनवज्ञेयत्वात् अवधातव्यं मनःसंयोगः कर्त्तव्यः सर्वैर्भवद्भिरिति शेषः । इति इत्यन्तं आज्ञापयतीत्यन्वयः ।

“युक्ते आदाहते भूतं प्राण्यतीति समे विश्वित्य”मरः ।

(१) पावनकरुणाङ्गुतरसमिति पाठान्तरं ।

(२) काव्यगौरवादिति पाठभेदः ।

रामः । एतदुक्तं भवति । साक्षात्कृतधर्माणो महर्षयः,
तेषाममृतसाराणि भगवतां परीरजांसि प्रज्ञानानि न क्वचिद्ग्राह-
नन्त इत्यनभिशङ्कनीयानीति । (भ्र)

नेपथ्ये । हा अज्जउत्त ! हा कुमार लक्षण ! एआइणीं
मन्दभाइणीं असरणं अरखे आसखप्पसववेअणं हदासं सावदा
मं अहिलसन्ति, साहं दाणिं मन्दभाइणो भाइरहीए अत्ताणं
निक्खिवेमि । (१) (ज)

(ज) । हा आर्थ्यपुत्र लक्षण ! एकाकिनौ मन्दभागिनीशरणां अरखे
आसन्नप्रसववेदनां हताशां श्वापदा मानभिलषन्ति, साहमिदानीं मन्दभागिनीभागोरथ्या-
मात्मानं निक्षिपामि ।

(भ्र) राम इति । एतत् “यदिदमन्माभि” रित्यादिवाङ्मौखिकवचनस्य तात्पर्यं
मित्यर्थः उक्तं विवृतं भवति मयेति शेषः । अस्य वाङ्मौखिकरादेशस्य तात्पर्यमहं
विवृणोमीति सरत्कार्यः । किन्तु विवरणमित्याह साक्षादिति । साक्षात्कृतधर्माणः
प्रत्यक्षीकृतधर्मसूच्यः । अस्य मुक्तिरेव सारः स्थिरांश उत्कृष्टभागो येषां तानि,
निर्वाणपर्यवसितानीत्यर्थः रजसो रजोगुणात् पराणीति परीरजांसि केवलसत्त्वमयानी-
त्यर्थः प्रज्ञानानि प्रकृततत्त्वज्ञानानि क्वचित् भूते भविष्यति वर्तमाने वा काले, दूरे
व्यवधाने वा देशे न व्याहृत्यन्ते व्याहृतानि रुद्धानि भवन्ति, सर्वत्रैव यथायथं वस्तु
उपस्थापयन्तीत्यर्थः, इति हेतोः अनभिशङ्कनीयानि यथायथभावेन वस्तूपस्थापकत्वे
संशयितव्यानि । अतो वाङ्मौकिना यदुपनिवद्धं तस्य सत्यत्वे न केनापि संशयितव्यमिति
भावः ।

परीरजांसिीति राजदन्तादित्वात् परनिपातः, “अपस्करादद्यश्चे”ति सुट् ।

“ज्ञानान्मुक्ति”रिति सांख्यसूत्रं ।

(ज) नेपथ्य इति । न विद्यते शरणं रक्षिता यस्यास्तां अशरणां । आसन्न-
प्रसववेदनां उपस्थितप्रसवव्यथां, हताशां जीवनाशरहितां मां, श्वापदाः व्याघ्रादयो

(१) णिक्खिविष्ममिति पाठान्तरं ।

लक्ष्मि । आत्मगतं । कष्टं वतानप्रदेव किमपि । (८)

सूत्र । विश्वम्भरात्मजा देवी राज्ञा त्यक्ता महावने ।

प्राप्तप्रसवमात्मानं गङ्गादेव्यां विमुञ्चति ॥ २ ॥

इति निष्कान्तः । (३)

हिंस्रजन्तवः, अभिलषन्ति खादितुमिच्छन्ति । भागीरथ्यां गङ्गाजले, आत्मानं देहं निक्षिपामि विह्वजामि । जीवनरक्षायास्तुपायाभावात् हिंस्रजन्तुकर्तृकमन्वेषापेक्षया गङ्गाया आश्रयः श्रेयानिति भावः । रामचन्द्रादेशात् अरण्ये परित्यज्य लक्षणं प्रस्थिते मति सौताया उक्तिरियं ।

“आत्मा यतोऽतिवृद्धिः स्वभावो बृहन्न वर्षं चै”त्यमरः ।

(८) लक्ष्मि इति । वनेति खेदसूचकमन्वयः । अन्यदेव विन्तितविपद्यात् भिन्नमेव, किमपि अनिर्वचनीयं इदमभिनेतुमारभ्यते इति शेषः । कांऽपि प्राचीनां विश्वयकरविषयोऽभिनेतव्य इति पूर्वमस्माभिश्चिन्तित इति भावः । लक्ष्मणनामकस्य अन्यस्यापि सम्बोधनसम्भवात् नेपथ्यात् कस्योक्तिरियमिति निर्णयाभावात् कस्य विषय-स्यभिनयो भविष्यतीति इदानीमपि रामलक्षणादयो निरर्थे तु न शक्नुत इति प्रन्थतव्यं ।

विश्वेति । राज्ञा रामेण महावने गहनारण्ये त्यक्ता विश्वम्भरात्मजा पृथिवीकन्या । देवी सौता प्राप्तप्रसवं उपस्थितगर्भसौचनकालं आत्मानं देहं गङ्गादेव्यां गङ्गाजले विमुञ्चति निक्षिपति । अत एव नेपथ्यात् हा अज्जउत्तं व्यादि सौताया उक्तिरिति भावः ।

गङ्गादेव्यामित्यनेन नेयं सौताया आत्महत्या अपि तु आत्मरक्षार्थमेव गङ्गायाः शरणापन्नता इति ध्वन्यते, तेनात्र शब्दशक्तिसूत्रो वस्तुत्वंनिः ॥ २ ॥

(८) इतीति । निष्कान्तः सूत्रधार इति शेषः । एतदन्ता गर्भाङ्कस्य प्रस्तावना ।

सूत्रधारेण वागीकिप्रणोतप्रबन्धस्य विश्वसनीयत्वप्रयोगे प्रयुज्यमाने नेपथ्यात् सौताविलापनाकर्ण्यं तस्या गङ्गायामात्मनिक्षेपरूपप्रयोगान्तरस्य प्रयुक्तत्वात् तेन च पृथ्वीगङ्गासौतानां प्रवेशादियमपि प्रस्तावना प्रयोगातिशयरूपा । प्रवर्त्तं करूपेति केचित् । वस्तुतस्तु ईदृशलक्ष्म्यापनार्थं लक्ष्मणान्तरकरणसुचितनासीदालङ्कारिकाणां ।

रामः । देवि ! क्षणमपेक्षस्व । (ङ) (१)

लक्ष्म । आर्य्य ! नाटकमिदं नाटकमिदम् । (ढ) (२)

रामः । हा देवि ! दण्डकारणप्रवासप्रियसखि ! एष ते
रामाहैवदुर्विपाकः । (ण)

लक्ष्म । आर्य्य ! दृश्यतां तावत् प्रवन्भार्य्यः । (३)

रामः । एष सज्जोऽस्मि वज्रमयः । (थ)

ततः प्रविशतुत्सङ्गितैकैकदारकाभ्यां पृथ्वीगङ्गाभ्यामवलम्बिता सीता । (द)

(ङ) राम इति । अपेक्षस्व विलम्बस्व । अहमपि तवानुवर्त्ती भवामीति वाक्यशेषः । इदानीन्तु विश्वम्भरेत्यादिना सूत्रधारिण सीताया निर्देशात् रामस्यायं विलाप इति बोध्यं ।

(ढ) लक्ष्मिति । नाटकमिदं अभिनयः खल्वेष इत्यर्थः । नतु वस्तुत एव सीता गङ्गायामात्मानं विमुञ्चतीति तदर्थविलापो नोचित इति भावः । अवधारणे द्विरुक्तिः ।

(ण) राम इति । एष गङ्गायामात्मनिक्षेपः । देवदुर्विपाकः भाग्यस्य अशुभं फलं । महागण्डे साहाय्याय सहचरौभूताया एव तवायं दुर्विपाको मयैव विहित इति सता जगत्यां कोऽपि कृतघ्नो नास्तीति भावः ।

(त) लक्ष्मिति । प्रवन्भार्य्यः दृश्यकाव्यविषय इति यावत् । मन्ये, परतः शुभमेव भविष्यतीति भावः ।

(थ) राम इति । वज्रमयः वज्रवत्कठिनहृदयः कथमन्यथा विदीर्णहृदयो न भवामीति भावः । सज्जः अभिनयदर्शनार्थं दत्तावधानः ।

(द) तत इति । उत्सङ्गितः क्रौडं कृतः एकैको दारको वालको याभ्यां

(१) हा देवि ! हा देवि ! लक्ष्मण ! अवेक्षस्व इति पाठभेदः ।

(२) कचित् द्विरुक्तिर्नास्ति ।

रामः । वत्स लक्ष्मण ! असंविज्ञतमनिवन्धनं तम इव
प्रविशामि, धारय माम् । (ध)

गङ्गा (१) । समाश्वसिहि कल्याणि ! दिष्ट्या वैदेहि ! वर्द्धसे ।

अन्तर्जलं प्रसूतासि रघुवंशधरौ सुतौ ॥ ३ ॥

सौता । समाश्वस्य । दिष्टिन्ना दारणं पसूदन्नि, हा अज्जउत्त ! ।
इति सूच्छति । (न)

(न) दिष्ट्या दारकौ प्रसूतासि, हा आर्यपुत्र ! ।

ताभ्यां । अवलम्बिता धृता । उत्सङ्ग उत्सङ्गसम्बन्धः क्रोडं समारोप इत्यर्थः
जातोऽस्वेति उत्सङ्कितः तारकादिव्यादितच् ।

(ध) राम इति । असंविज्ञतं अज्ञातपूर्वं, अनिवन्धनं अहेतुकं अतर्कित-
मुपस्थितमित्यर्थः तमोऽन्धकारं । सोह आगत इत्यर्थः । सौताभिनयदर्शनेन शतघा
शोकीहेलनादिति भावः ।

समेति । हे कल्याणि ! सङ्गलभूतं, वैदेहि ! सौते, समाश्वसिहि आश्वसा
भव वर्द्धसे भाग्येन पुत्रसम्पन्नासि, रघुवंशधरौ रघुकुलरचकौ सुतौ पुत्रद्वयं अन्तर्जलं
जलमध्ये प्रसूतासि उत्पादितवतौ ।

अत्र आश्वसं प्रति पुत्रप्रसवो हेतुरिति वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

जलस्थान इति अन्तर्जलमित्यव्ययीभावः । प्रसूतेति आदिकर्मविवचया कर्त्तरि क्तः ॥३॥

(न) सौतेति । पुत्रप्रसवमाकर्ण्य सौतायाः चेतसि एवमभूत् गर्भोत्पत्ति-
मात्रं महानन्दित आर्यपुत्रं श्वेदद्य सन्निहितो भवेत् तदा तस्य कियानानन्दो भवेत्
ततश्च रामभरणेन शोकसागरोहेलनात् आर्यपुत्रेति सम्बोधनं सूच्छाचेतिबोध्यं

(२) देव्यौ इति कापि पाठः ।

लक्ष्म । पादयोर्निर्णय । आर्य्य ! आर्य्य ! दिष्ट्या वक्षामहे,
कल्याणप्ररोहो रघुवंशः । विलोक्य । हा ! हा ! कथं क्षुभि-
तवाधोत्पीडनिर्भरः प्रसुग्ध एवार्थ्यः । इति वीजयति । (प)

पृथ्वी । वत्से ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

सीता । आश्वस्य । भद्रवदि ! का तुमं इन्द्रं । (फ)

पृथ्वी । इयन्ते श्वशुरकुलदेवता भागीरथी । (व)

सीता । भद्रवदि ! एमोदे एमोदे । (भ)

भागी । चारित्र्योपचितां कल्याणसम्पदमधिगच्छ । (म)

लक्ष्म । अनुगृहीताः स्मः । (य)

(फ) भगवति । का त्वमियञ्च ।

(म) भगवति ! नमस्ते नमस्ते ।

(प) लक्ष्मिति । आर्य्य आर्य्येति हर्षं द्विरुक्तिः । कल्याणः मङ्गलकरः प्ररोह-
प्रहुरः करीरश्च यस्य सः, रघुवंशः रघुकुलं वेणुदण्डश्च । अत्र श्लिष्टपरम्परित रूप-
कनकद्वारः । विलोक्य राममिति शेषः । क्षुभित उड्वेकितो यो वापोत्पीडः अश्रुराशिः
तेन निर्भरः परिपूर्णः, प्रसुग्ध एव सूच्छित एव । स्वयोगव्यवस्थापने एवशब्दः ।
पूर्वमभिनयदर्शनाय एकाग्रचित्तो लक्ष्मणो रामश्च मोहं नावगतः, परञ्च तमवगम्य
लक्ष्मणस्य हा हेल्याद्युक्तिरिति बोध्यं ।

वीजयति व्यजनेन वायुं सञ्चालयति । वीजधातुश्चुरादिरदनः ।

(व) पृथ्वीति । श्वशुरकुलदेवता सगरवंशोपास्या उपासनया सगरवंशं प्रत्यनु-
ग्रहकारिणीत्यर्थः ।

(भ) भागीति । चारित्र्येण पातिव्रात्यरूपेण सदाचारेण उपचितां वर्द्धितां
कल्याणसम्पदं सर्वविधमङ्गलसम्पत्तिं अधिगच्छ लभस्व ।

चरितमेव चारित्र्यं प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अण् ।

(य) लक्ष्मिति । अनुगृहीताः दयापावीकृताः । गाङ्गकृताशीःफलस्याव-
श्यम्भावित्वात् सीताकल्याणाम्बत्कल्याणयोश्चाभिन्नत्वादिति भावः ।

भागी । इयन्तु ते जननो वसुधरा । (र) (१)

सीता । हा अम्ब ! ईदिसी अहं तुए दिष्टा । (ल)

पृथ्वी । एहि वत्से ! एहि पुत्ति ! । इति सीतामालिङ्गा सूच्छंति । (व)

लक्ष्म । सहस्रम् । दिष्टया पृथ्वीभागीरथीभ्यामभ्युपपन्नार्थ्या । (श) (२)

रामः । अवलोक्य । करुणतरं खल्वेतद्वर्त्तते । (घ)

भागी । विश्वम्भराऽपि नाम व्यथत इति जितमपत्यस्नेहेन,
यद्वा सर्वसाधारणो ह्येष मोहग्रन्थिरन्तश्चरञ्चेतनावतामनुप-
प्लवः संसारतन्तुः । वत्से वैदेहि ! देवि भूतधात्रि ! समाश्व-
सिहि समाश्वसिहि । (स)

(ल) हा अम्ब ! ईदिसी अहं त्वया दृष्टा ।

(र) भागीति । तुशब्दो भागीरथीभेदप्रतिपादनार्थः । “तु स्याद्वैदेवधारणे” इत्यमरः ।

(ल) सीतेति । ईदिसी चरितदोषापवादेन निर्वासितेत्यर्थः । चरित्वाप-
वादेन परिभूताया जनन्यादिदर्शनं अतीवलज्जाविषादकरमिति भावः ।

(व) पृथ्वीति । वत्से पुत्रीति द्विविधसम्बोधनं स्नेहातिशयकृतं । सीता-
दुःखेन तादृशदुःखितत्वात् सूच्छंति बोध्यं ।

(श) लक्ष्मेति । अभ्युपपन्ना प्राप्ता आर्या सीता । अशरणस्य शरणप्राप्ति-
रतीवसुखायेति भावः ।

(घ) राम इति । अवलोक्य पृथ्वीभागीरथीभ्यां सीताप्राप्तिमिति शेषः । एतत्
पृथ्वीगङ्गाभ्यां सीताया आश्रयदानं करुणतरं समातीवशोकोद्दीपकमित्यर्थः । सर्वाश्रयस्य
सत्ताजो मम भाव्याया अपरेणाश्रयदानादिति भावः ।

(स) भागीति । विश्वं सर्वं विभर्त्सति विश्वम्भरा साऽपि विश्वधारणव्यापारिण
सर्वज्ञोऽसहापौल्यर्थः व्यथते आत्मजायाः सीताया दुःखेन दुःखमनुभवति, इति हेतोः,
अपत्यस्नेहेन सन्तानवात्सल्येन जितं सर्वोत्कर्षेण वृत्तं । सर्वसहाया अपि

(१) क्वचित् तुशब्दो नास्ति । (२) पृथ्वीगङ्गाभ्यामिति पाठान्तरं ।

पृथिवी । देवि ! सीतां प्रसूय कथमाश्वसिम् । (ह)

एकश्चिरं राक्षसमध्यवासः

साङ्गो, द्वितीयश्च सुदुःश्रवोऽस्याः । (१)

भागो । को नाम पाकाभिमुखस्य जन्तु- (२)

हाराणि दैवस्य पिधातुमौष्टे ॥ ४ ॥

पृथिव्याः सुतायाः सीताया दुःखेन दुःखानुभवदर्शनात् अपत्यस्नेह एव सर्वान्तःकरण-
वृत्तिभ्यः श्रेयानिति प्रतीयत इति सरस्वार्थः । उक्तमर्थं समर्थयति यद्वेति । हि तथाहि,
एष अपत्यस्नेहरूपो मोहशब्धिः ममतावन्धनं सर्वसाधारणः सर्वेषां देवासुरादिप्राणिनां
समानः अविशेषेण वर्त्तमान इति यावत् चेतनावतां प्राणिनां, अन्तश्चरः मनोवर्त्ती,
अनुपप्लवः दुःखे दः संसारस्य तन्तुः योजकसूत्रं । एतद्भावे मावादीनां बालापत्यादि-
रक्षणाभावेन क्षणेनैव सर्वं नश्यतीति भावः । भूतधात्रि प्राणिनां धारणकर्त्रि ।

अनापत्यस्नेहे तन्तुत्वारीपस्य प्रकृतापत्यस्नेहप्राधान्योपयोगितया परिणामालङ्कारः ।

(ह) पृथिवीति । प्रसूय उत्पाद्य । सीतादुःखेनैव सर्वदा दुःखानुभवात्
कदापि ममाश्वसो नास्ति वेति भावः ।

सीताया दुःखं विवरौतुमाह एक इति । अस्याः सीतायाः, एकस्तावत् चिरं
बहुकालं व्याप्य राक्षसानां मध्ये रावणेनापहरणानन्तरं लङ्कायामशोकवने इत्यर्थः
वासः अस्थानं वासजनितं भीषणदुःखमित्यर्थः, अङ्गैः शेषाङ्गैः अलीकरामलक्षण-
निधनवार्त्ताश्रवणादिजनितसन्तापैः सह वर्त्तमान इति साङ्गः परिसमाप्त इत्यर्थः, द्वितीयो
रामकर्त्तृकः परित्यागश्च सुदुःश्रवः चरितदोषापवादेन विह्वलतां कुत्सया साधुजनेन
श्रोतुमप्यशक्यः । इदन्तु पूर्वस्मादपि धीरतरं दुःखमिति भावः ।

नाम सन्भावनायां । को जन्तुः प्राणी पाकाभिमुखस्य परिणामोन्मत्तस्य फलीत्-
पादनप्रवृत्तस्य इत्यर्थः दैवस्य नियतेः हाराणि प्रसरणमार्गान् पिधातुं आच्छादयितुं
अवरोद्धमिति यावत् ईष्टे प्रभवति शक्नोति अपितु कोऽपि नेति तात्पर्यं । सीताया
ईदृशी दुःखपरस्परान् नियतिविहितेति न तदर्थमनुतापः करणीय इति भावः ।

(१) त्यागो द्वितीयश्च सुदुःसहोऽस्या इति पाठान्तरं । (२) जन्तोरिति पाठभेदः ।

पृथिवी । भागीरथि ! सदृशमुक्तम् । युक्तमेतद्वा रामभद्रस्य (क)
न प्रमाणीकृतः पाणिं वाञ्छे वालेन पीडितः ।
नाहं न जनको नाग्निं नानुवृत्तिं न सन्ततिः ॥ ५ ॥

अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः, स च अर्थापत्त्या सङ्कीर्ण्यते ।
फलोत्पादनप्रवृत्तेः पूर्वमवगतस्य दुर्दैवस्य स्वस्वायनादिना शान्तिरपि विधातुं
शक्यते फलोत्पादमप्रवृत्तस्य तु कथमपि नेति प्रतिपादनार्थं पाकाभिसुखस्वे तुक्तं ।
पिधातुमिति “धाञ् नङ्घोरपेरुपसर्गः” इति अपिशब्दस्य अकारलोपः ।

इन्द्रवज्रावृत्तं ॥ ४ ॥

(क) पृथिवीति । सदृशं योग्यमुक्तं लघ्विति शेषः । दैवस्य बलवत्तया
सीताया इयं दुर्गतिरिति स्वीकरोमीति भावः । एवार्थे वाशब्दः “वाम्बाह्विकल्पोप-
मयोरेवार्थे च समुच्चये” इति विश्वप्रकाशदर्शनात् । रामभद्रस्य एतत् अकारणं
सीताया निर्वासनं युक्तं सूचितमेवाभूत् विपरीतकचक्षणयाऽन्यथापि यथा “उपकृतं बहु
तत्र किमुच्यते” इति साहित्यदर्पणे । उपकृतं अपकृतं मिति तवार्थः ।

सीतानिर्वासनस्यायुक्तत्वं प्रतिपादयति नेति । वाञ्छे शैशवे नवयौवने इति
तात्पर्यं वालेन शिशुना नवयुवकेनेत्यर्थः रामेण पीडितः गृहीतः पाणिः न प्रमाणीकृतः
नापेक्षितः । यथाशास्त्रं परिणीतायाः सञ्चरिताया भार्यायाः परित्यागो लोकागम-
गर्हितत्वात् नितान्तमनुचित इति भावः । अहं पृथिवी न प्रमाणीकृता न विश्वास्यत्वेन
स्वीकृता । गणिकात्मजाया इव पृथिवीसुतायाः कथं चरितदोषः स्यात् इत्यनविचार्यैव
परित्यागात् सां प्रत्यपि अविश्वासो निहित इति भावः । जनको राजर्षिरपि न प्रमाणी-
कृतः विशुद्धत्वेन स्वीकृतः, विशुद्धस्य पितुः कन्या न खलु चरितदोषमर्हति चरितदोषस्य
आकरदृष्टान्ताऽनुसारित्वादित्यगणशिला निर्वासनात् जनकोऽप्यवमानित इति तदपि
महानुचितमिति भावः । अग्निरपि न प्रमाणीकृतः न सत्ववादित्वेन अङ्गीकृतः, लङ्घ्या
सग्निपरीक्षाकाले भगवानग्निदेवः सीता परमसञ्चरित्वेति सर्वसमक्षमिहितवान्
किन्तु तच्चरितदोषिणैव निर्वासनात् अग्निरपि निव्यावादित्वं सूचितमिति तदपि महद-
युक्तं मिति भावः । अनुवृत्तिः । विवाहसमयात् प्रभृति आनुगत्यसपि न प्रमाणीकृता

सीता । हा अज्जउत्तं सुमराविट्ठि । (ख)

पृथिवी । आः कस्तुवार्थ्यपुत्रः ? । (ग)

सीता । सलज्जासम् । जहा वा अम्वा भणादि । (घ)

रामः । अम्ब ! पृथिवी ! ईदृशोऽस्मि । (ङ)

(ख) हा आर्थ्यपुत्रं स्मारितास्मि ।

(घ) यथा वा अम्बा भणति ।

निर्दोषतायाः कारणत्वेन न स्वीकृता । दृश्यते इदृशमानुगत्यं कर्तुं कथमपि नार्हतौत्वविचार्यैव कृतं निर्वासनमेकान्तमसङ्गतमिति भावः । सन्ततिरपि न प्रमाणीकृता अपत्यमपि नापेक्षितं । गर्भवत्या निर्वासिताया मरणावश्यभावेन तत् सन्ताननाशावश्यभावात् वंशलोपकारणं निर्वासनं स्वयमेव कृतमित्यतो जगत्यां किम-
बुचितमस्तीति भावः ।

अत्र एकया प्रमाणीकृतक्रियया पाण्यादीनामनेकेषां कर्मतयाऽभिसम्बन्धात् तुल्ययोगि-
ताऽलङ्कारः, सीतानिर्वासनस्यानुचितत्वं प्रति बहुकारणनिर्देशात् समुच्चयश्चेत्यनयो
रङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ५ ॥

(ख) सोतेति । स्मारिता रामभद्रसेप्रतुग्वारयन्त्या जनन्या पृथिव्येति शेषः ।

(ग) पृथिवीति । आ इति कोपसूचकमव्ययं । तव आर्थ्यपुत्रः कः अपितु
कोऽपि नेत्यर्थः । रामो यदि तवार्थ्यपुत्रोऽभविष्यत् तदा कथमपि न निरपराधां त्वां
निरवासयिष्यदिति भावः ।

(घ) सोतेति । वा अथवा । अम्बा माता यथा भणति ब्रवीति, तथैव
मण्यतु इति तात्पर्यं । निवृत्तेरेवात्र कारणत्वान् नखलु स्वयमहमार्थ्यपुत्रं निन्दामीति
भावः ।

(ङ) राम इति । ईदृशः सीताया आर्थ्यपुत्रपदायोग्यः । नितान्तनृशंसकार्य-
करणादितिभावः ।

सप्तमोऽङ्कः ।

भागो । प्रसीद (१) भगवति ! वसुन्धरे ! शरीरमसि संसारस्य
तत्कमिषं विदानेव जामात्रे कुप्यसि । (च)

घोरं लोके विततमयशो, या च वज्रौ विशुद्धि-
लङ्काद्वीपे कथमिव जन स्तामिह श्रद्धात् ।

(च) भागीति । प्रसीद रामं प्रतीति शेषः । संसारस्य जगतः शरीरं देह-
रूपा, स्वकीयवृत्तान्तं स्वकीया तनुरिव सर्वेषां सकलवृत्तान्तं त्वमवगच्छसीत्यर्थः । तत्त-
स्मात् किं कथं असंविदानेव अज्ञानतीव्रं जामात्रे, रामाय कुप्यसि । नैतदुचित-
मिति भावः ।

असंविदानेति अकर्मकत्वात् “समोगमच्छी”त्यादिना आत्मनेपदं । जामात्र इति
“यं प्रति च कोप” इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी ।

श्रुतिव्याः सर्ववृत्तान्ताभिज्ञत्वमुक्तं—

“आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमय ।

अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्धेः धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥”

ननु रामेणापि कथमिदमतीवायुक्तमनुष्ठितमित्याह घोरमिति । लोकं भुवने घोरं
दुःसहत्वात् दाहणं अयशो यथोविरोधिनी निन्देत्यर्थः विततं विस्तीर्णं । अथ अग्निपरो-
क्षया प्रतीतायामपि चरित्वशुद्धौ कथं निन्देत्याह लङ्केत्यादि । लङ्काद्वीपे सर्वतः समुद्र-
वेष्टितायां लङ्कायां वज्रौ या च विशुद्धिः निर्दोषत्वपरीक्षा आसीदिति शेषः, इह
भारतवर्षे जने लोकः कथमिव तां विशुद्धिं श्रद्धात् विश्वसितु । प्रत्यक्षगोचरमन्-
द्भुतवृत्तान्तं लोकः सन्दिग्धे, दूरवर्तिनन्तु कथमपि न विश्वसित्येवेतिभावः । ननु
अलोकलोकनिन्दया किमायाति याति वा, ततः कथमिदं शमनुष्ठितमित्याह इच्छा-
कृषामिति । यत् कृतस्मै लोकः सर्वाः प्रजाः समाराधनीयः अनुकूलव्यवहारान्दिना
सम्यक्तीक्षणीयः, तत् प्रजानां विरागापसारणेन सन्तोषोत्पादनं अतिगहनं नितान्त-
दुष्करं कर्म एकस्य व्यवहारेण सर्वेषां सन्तोषोत्पत्तेः प्रायेणासम्भवात् इति भावः ।

(१) प्रसीदति पाठः कापि नास्ति ।

इन्द्राकूणां कुलधनमिदं यत् समाराधनोयः

वत्सो लोकस्तदतिगहनं (१) किं स वत्सः करोतु ॥६॥

लक्ष्म । अव्याहतान्तःप्रकाशा हि देवता भूतेषु विशेषेण गङ्गा,

तदेष ते प्रणामाञ्जलिः । (२) (छ)

रामः । अम्ब ! अनुकृत्स्वया भगीरथगृहे प्रसादः । (ज)

इदं इन्द्राकूनां इन्द्राकुलवंशीइवानां जनानां सन्तोषोत्पादनरूपं दुष्करं कर्म कुलधनं धनमिव सर्वथा रक्षणीयमिति कौलिकं व्रतमित्यर्थः । ननु तथात्वेऽपि सीतापरिव्यागस्य किं प्रयोजनमित्याह किमिति स वत्सः स्नेहपात्रोभूतोरामः किं करोतु सीतापरिव्यागं विना किं कार्यं कुर्यात् । यामाश्रित्य समुत्पन्नया निन्दया जनानां विरागेन जातः तदपसारणे-
नैव निन्दापगमात् विरागापगमेन सन्तोषः स्यादित्यभिप्रेत्यैव सीता निर्वासितेति भावः ।

अत्र सीतानिर्वासनकार्यस्य एकस्मिन् लोकनिन्दारूपे कारणे सत्यपि लोकसन्तोष-
कारणीयतारूपकारणान्तरापन्यासात् समुच्चयोलङ्कारः ।

मन्दास्त्रान्ता वृत्तं ॥ ७ ॥

(छ) लक्ष्मिति । हि यस्मात् देवताः देवजातयः भूनेषु प्राणिषु विषयेषु अव्याहतः
केनचिदपि अनिवारितः, अन्तःप्रकाशः अन्तःकरणवृत्तेः प्रसारः अन्तर्ध्यामित्वमिति
यावत् यासां ताः, देवा हि अन्तर्ध्यामितया सर्वेषामिव प्राणिनां सर्वं वृत्तान्तजातं
जानन्तोत्यर्थः । विशेषेण आविक्चेन, गङ्गा अव्याहतान्तःप्रकाशित्यर्थः सर्वदेवताभ्यः
प्रकृष्टैश्वर्यशालित्वादिति भावः । तत्तस्मात् अस्मदादिभ्यो मानुषेभ्यो देवानां प्राधान्या-
दित्यर्थः ते तुभ्यं एष मया क्रियमाणः, प्रणामाद्य नमस्काराद्य अञ्जलिः हस्तयोः संयोगः ।
भक्त्यातिशयात् त्वां प्रणामामीत्यर्थः ।

(ज) राम इति । अम्ब ! मातः ! त्वया भगीरथगृहे भगीरथवंशं प्रतीत्यर्थः
प्रसादः अनुग्रहः, अनुवृत्तः अधिकृतः, भगीरथात् प्रभृति मां यावत् अविच्छिन्नभावेन
कृत इत्यर्थः । अन्यथा अस्माकं पराच्चे मां प्रति रोषकलुषितां पृथिवीं कथं प्रसादये-
रिति भावः ।

(१) तदतिविषममिति पाठान्तरं । (२) तदेष ते प्रणामाञ्जरिति पाठभेदः ।

पृथ्वी । देवि ! नित्यं प्रसन्नास्मि वः, किन्त्वापातदुःसहः
शोकावेगोऽपत्यस्य तेनैव (१) ब्रवीमि, न पुनर्न जानामि सीता-
स्नेहं रामभद्रस्य । (भ)

दह्यमानेन मनसा दैवाद्दत्सां विहाय सः ।

लोकोत्तरेण सत्त्वेन (२) प्रजापुण्यैश्च जीवति ॥ ७ ॥

रामः । सकरुणा हि गुरवो गर्भरूपेषु । (ज)

(भ) पृथ्वीति । वो युष्माकं सम्बन्धे युष्मत्पत्नीयान् रामादीन् प्रतीत्यर्थः ।
तर्हि कथं “आः कसवाय्यपुत्र” इत्यं ब्रवीषीत्याह किन्त्विति । अपत्यस्य सन्तानस्य
शोकावेगः आपातदुःसहः, परन्तु कार्यकारणादिविवेचनेन स्वयमेव सान्त्वनीयता
सहन्यः स्यादिति भावः । पुनः किन्तु रामभद्रस्य सीतास्नेहं सीतां प्रति प्रणयं न
जानामि इति न अपि तु जानाम्येवेत्यर्थः ।

कौटुम्बिकं जानामीत्याह दह्यमानेनेति । दैवात् नियतिवशात् वत्सां सीतां विहाय
निर्वास्य दह्यमानेन तदीयवियोगदुःखैः सन्तप्यमानेन मनसा उपलक्षितः स रामः
लोकोत्तरेण सर्वलोकश्रेष्ठेन सत्त्वेन व्यवसायेन धैर्येणैवेति यावत् प्रजापुण्यैः सर्वगुण-
सम्पन्नरपतिलाभहेतुभूतैः प्राक्तनैः प्रजानां धर्मैश्च जीवति प्राणान् धारयति ।
अन्यथा दारुणसीताशोकेन तस्य प्राणधारणमसम्भवमेव स्यादित्येव जानामीति भावः ।
अत्र कारणभूतानि पुण्यानि प्रजापु, तत्कार्यभूतं जीवनञ्च रामे, इत्यं कार्य-
कारणयोर्भिन्नदेशवृत्तित्वात् असङ्गतिरलङ्कारः ॥ ७ ॥

(ज) राम इति । गुरवः श्रेष्ठश्रुश्रुतादयो गुरुजनाः गर्भरूपेषु सन्तानभूतेषु
जामावादिषु सकरुणा हि अपराधे सत्यपि सदया एव । अन्यथा आत्मजायाः सीताया
निर्वासनेन पृथिवी देवो शापादिना मम कश्चिदपि अनर्थमकार्षीत् इति भावः ।

(१) किन्त्वापातदुःसहस्ते ह्यवेगैर्नैवमिति कापि पाठः ।

(२) धैर्येणैवेति पाठभेदः ।

- सीता । रुदती कृताञ्जलिः । शेटु मं अत्तणो अङ्गेषुं विलम्बं
अस्वा । (ट)
रामः । किमन्यद् ब्रवीतु । (ठ)
भागी । शान्तम्, अविलीना वत्सरसहस्राणि भूयाः । (ड)
पृथ्वी । वत्से ! अवेक्षणीयौ (१) ते पुत्रकौ । (ढ)
सीता अणाधास्त्रि । (२) (ण)
रामः । हृदय ! वज्रमयमसि । (त)

(ट) नयतु मन्मात्मनोऽङ्गेषु विलयमस्वा ।

(ण) अनाथास्मि ।

(ट) सीतेति । आत्मनोऽङ्गेषु सख्यस्वकीयदेहावयवेषु विलयं नयतु लोपं प्रापयतु ।

(ठ) राम इति । अन्यत् उक्तवचनं विना । गभीरविषादे निस्तारोपाया-
भावे सर्वेषां मरणेच्छाया एव बलवत्तात् युक्तमेवोक्तमिति भावः ।

(ड) भागीति । शान्तमिति वारणार्थमव्ययमिति शब्दकल्पद्रुमः । उक्त-
प्रकारं न वाच्यमित्यर्थः । बहूनि वत्सराणां सहस्राणि व्याप्य अविलीना अविलुप्ता
जीवितेत्यर्थः ।

(ढ) पृथ्वीति । अवेक्षणीयौ स्तन्यदानतत्त्वावधानादिना पर्यवेक्षणेन रक्षणीया-
वित्यर्थः । अनयो जीवितार्थमेव तव जीवनभावश्च कमिति भावः ।

(ण) सीतेति । अनाथा अशरणा । रक्षकहीनया मया कथं पुत्रौ रक्षितुं
शक्येति इति भावः ।

(त) राम इति । वज्रमयं वज्रवत् कठिनमित्यर्थः । येन सार्वभौमस्य समैव
महिम्न्या रक्षकहीनतावचनश्रवणेनापि त्वं न विदीर्षामिति भावः ।

(१) अपि रक्षणीयौ इति पाठान्तरं ।

(२) किं एदेहि इति कापि अधिकः पाठः ।

भागी । कथं त्वं सनाथाप्यनाथा । (थ)

सीता । कौदिसं मम अभव्वाए सणाधत्तणं । (१) (द)

देव्यौ । जगन्मङ्गलमात्मानं कथं त्वमवमन्यसे ।

आवयोरपि यत्सङ्गात् पवित्रत्वं प्रकृष्यते ॥ ८ ॥

लक्ष्म । आर्य्य ! श्रूयताम् । (२) (ध)

(द) कौदृशं ममाभन्यायाः सनाथत्वम् ।

(थ) भागीति । नाथेन पत्या सह वर्त्तमाना जीवत्पतिकेत्यर्थः तथापि कथं अनाथा रक्षकहीना । पतिस्ते जीवति, स एव च त्वां रक्षिष्यतीति भावः ।

(द) सीतेति । अभन्यायाः अशुभास्पदीभूतायाः, भीषणकलङ्गेन तन्मूलक-निर्वासनेन च दुर्गतिः परां काष्ठां प्राप्ताया इत्यर्थः । मनाथत्वं रक्षकसमेतत्वं । रक्षकेण पत्नैर्वाहं परित्यक्ता, सुतरां कुतो मे रक्षक इति भावः ।

जगदिति । हे सीते ! त्वं जगन्मङ्गलं जगतां कल्याणकारणीभूतं आत्मानं स्वां कथं केन हेतुना अवमन्यसे अमङ्गलास्पदत्वेन अपवित्रत्वात् “अनाथाधि” अभन्याया मम” इत्यादिना परिभवसि निन्दसीत्यर्थः । यस्यास्तव सङ्गात् संसर्गात् आवयोरपि अन्यत्र का कथा पावनत्वेन प्रसिद्धयोः पृथिवीगङ्गयोरपि पवित्रत्वं पावनत्वं प्रकृष्यते उत्कर्षं प्राप्नोति । सुतरां पातित्रात्वेन जगति त्वं सर्वप्रधानपवित्रासीति नात्माऽ-वमाननीय इति भावः ।

अत्र पृथिवीगङ्गयोः पवित्रत्वप्रकर्षासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धीकृते रतिशयोक्ति रलङ्कारः ।

पतित्रतायाः पवित्रत्वसुक्तं ब्रह्मवैवर्ते—

“पृथिव्यां यानि तीर्थानि सतीपादेषु तान्यपि ।

तेजश्च सर्वदेवानां मुनीनाञ्च सतीषु च ॥” ८ ॥

(ध) लक्ष्मिति । श्रूयतां पृथिवीगङ्गयोर्वाक्यमिति शेषः । अनेन वाक्येन आर्या सीतादेवौ कौदृशी पतित्रता पवित्राचेत्यवधार्यतामिति भावः ।

(१) मन्दभागिन्या इति पाठभेदः । (२) श्रुतमिति पाठान्तरं ।

रामः । शृणोतु लोकः । (न)

नेपथ्ये कलकलः ।

रामः । अद्भुततरं किमपि ! (प)

सीता । किञ्चित् अन्तरिक्षं (१) प्रज्वलति । (फ)

देव्यौ । ज्ञातम् । (व)

ऋशाश्वःकौशिको राम इति येषां गुरुक्रमः ।

आविर्भवन्ति तान्येव शस्त्राणि सह जृम्भकैः ॥ ८ ॥

नेपथ्ये । देवि ! सीते ! नमस्तेऽस्तु गतिर्नः पुत्रकौ हि ते ।

(फ) किमिति अन्तरिक्षं प्रज्वलति ।

(न) राम इति । लोकः सर्वे जनाः । जाताविकवचनं । मया तु परिणय-
समयात् प्रभृत्येव सीतायाः पातित्रात्यं पावनलक्ष्यं सम्यगवधारितं विश्वस्तच्च, इदानीं
पृथिवीगङ्गयोर्वाक्येन किमधिकमवध्यार्थ्यते, ये पुनर्लङ्कावासेन सीतायाश्चरितं सन्दिहाना
नानाविधमपवादमकल्पयन् त एव लोकाः पृथिवीगङ्गयोर्वचनमिदं शृण्वन्तु श्रुत्वा च
सीताचरितनैर्घ्न्यमवधारयन्ति भावः ।

(प) राम इति । अद्भुततरं इतोऽपि आश्चर्यतरं, किमपि घटनादर्शनं
भवेदिति शेषः ।

(फ) सीतेति । अन्तरिक्षं आकाशं प्रज्वलति प्रदीप्यते ।

(व) देव्याविति । ज्ञातं आकाशप्रदीतः कारणमिति शेषः ।

ऋशाश्व इति । ऋशाश्वोमुनिः कौशिको विश्वामिवः, राम इति इत्यं येषां शस्त्राणां
गुरुक्रमः उपदेष्टृपरम्परा, ऋशाश्वान् विश्वामिवः तस्माच्च रामो यानि शस्त्रानि

(१) सञ्चलं अन्तरिक्षमिति कापि पाठः ।

श्रीता । आलेख्यदर्शने देवो यदाह (१) रघुनन्दनः ॥ १० ॥
दिष्टिञ्चा अत्यदेन्द्रदात्रो परिपफुरन्ति । (भ)

लक्ष्म । उक्तमासीदार्येण सर्वथेदानीं त्वत्प्रसूतिमुपस्थास्य-
न्तीति । (म)

रामः । (२) नमो वः परमास्त्रेभ्यो धन्याः स्मो वः परिग्रहात् ।
अनुध्यातैरुपेतव्यं वत्सयोर्भद्रमस्तु वः ॥ ११ ॥

(भ) दिष्ट्या अस्त्रदेवताः परिस्फुरन्ति ।

लक्ष्मवानित्यर्थः, ताव्येव शस्त्राणि जृम्भकैरस्त्रैः सह आविर्भवन्त प्रकाशन्ते । तंता-
न्तरिचं प्रज्वलितमिति भावः ॥ २ ॥

देवोति । हे सीते देवि ! ते तुभ्यं नमः अस्माकं प्रणामोऽस्तु । हि
यस्मात् ते तव पुत्रकौ नवजातौ सुतौ नोऽस्माकं गतिराश्रयः, प्रभुमाह्लादेव त्वां
प्रणमाम इति भावः । मम पुत्रौ कथं युष्माकमाश्रयौभूतावित्याह । देवो रघुनन्दनो
रामः आलेख्यदर्शने चित्रदर्शनवेलायां यत् आह ब्रवीति वदति स्मित्यर्थः । तस्मादेव
वयं तव पुत्रौ आश्रयाम इति भावः ।

अत्र वर्त्तमानकाले निपातनसिद्धस्य अतीते आह्वित्यस्य अतीते प्रयोगात् च्युतसंस्कारता
दोषः, 'यदाह अ रघूद्गहः' इति पाठे तु तद्दोषाभावः ।

"भवन्तः परमाश्रय" — इत्यादिवदुभयोर्मिलितयोरेव समानाश्रयत्वप्रतिपादनार्थं
गतिरित्येकवचनं ॥ १० ॥

(भ) सीतेति । दिष्ट्या पुत्रयोर्मम च सौभाग्येन अस्त्रदेवताः जृम्भकास्त्राणा-
मधिष्ठावती देवताः परिस्फुरन्ति प्रकाशन्ते ।

(म) लक्ष्मिति । आर्येण पूज्येन भवता, इति इत्यन्तं, उक्तं चित्रदर्शन-
वेलायामित्यर्थः ।

नमः इति । परमास्त्रेभ्यः उत्कृष्टजृम्भकास्त्रदेवताभ्यः वो युष्मभ्यं नमः, कथमयं
नमस्कार इत्याह, वयं वो युष्माकं परिग्रहात् लाभात् धन्याः कृताः जगत्याम्-

(१) यथाहेति पाठान्तरं । (२) देव्याविति कापि पाठः ।

क्षुभिताः कामपि दशां कुर्वन्ति मम साम्प्रतम् ।

विस्मयानन्दसन्दर्भजर्जराः करुणोर्मयः ॥ १२ ॥

देव्यौ । मोदस्व वत्से ! मोदस्व, (१) रामभद्रतुल्याविदानो' ते पुत्रकौ संवृत्तौ । (य)

सीता । भद्रवदीश्रो ! को एदाणं क्वत्तिओचिदं कम्म करि-
स्सदित्ति । (र)

रामः । एषा (२) वशिष्ठगुप्तानां रघूणां वंशवर्द्धिनी ।

(र) भगवत्यौ ! क एतयोः क्षत्रियोचितं कर्म करिष्यतीति ।

जियत्वेन प्रतिधा इत्यर्थः स्मः जाताः । अनुध्यातैः मत्पुत्राभ्यां स्मृतैः सङ्गिर्भवतिः
वत्सयो मम पुत्रयोरुपेतव्यं सन्निधातव्यं । वो युष्माकं भद्रं मङ्गलं अस्तु ॥ १२ ॥

क्षुभिता इति । साम्प्रतं अधुना विस्मयानन्दयोः सन्दर्भेण आश्चर्य्यहर्षयोः
ग्रथनेन संयोरेनेत्यर्थः जर्जराः कणशः कृताः क्षुभिता उद्भलिताः करुणोर्मयः सीताशोक-
तरङ्गाः मम कामपि अनिर्वचनीयां दशां अवस्थां कुर्वन्ति । पृथिवीगङ्गयोरनुग्रह-
लाभरूपालौकिकद्वन्तान्विलोकनात् विस्मयेन, पुत्रजन्मनिवन्धनेन हर्षेण, प्रियतमा-
विद्योगजन्मना रङ्गदर्शनात् नवीभावमापन्नेन शोकेन च अहमिदानीमात्मनि विमूढोऽ
स्मीति सरलार्थः ।

अत्र अद्भुतो रसः हर्षाख्यभावश्च करुणरसस्वाङ्गमिति रसवदलङ्कारः । ऊर्मि-
शब्देन करुणस्य सागरतुल्यमगाधत्वं व्यज्यते ॥ १२ ॥

(य) देव्याविति । मोदस्व आनन्दिता भव, हर्षे चिक्त्तिः । हर्षकारणमाह
रामभद्रतुल्याविति । जृम्भकास्त्रलाभात् रामभद्रसमानसामर्थ्यावित्यर्थः ।

(र) सीतेति । क्षत्रियोचितं क्षत्रियवर्णयोग्यं, कर्म जातकर्म्यादिसंस्कारं ।
एषेति । वशिष्ठेन ब्रह्मर्षिणा गुप्तानां संस्कारकर्मणा वीजगर्भसमुद्भवपापेभ्यः
शान्तिविधानेन दैवोपप्लवेभ्यश्च रक्षितानां रघूणां रघुवंश्यानां वंशवर्द्धिणी पुत्रप्रसवेन
कुलवर्द्धिकारिणी एषा सीताऽपि सुतयोः पुत्रयोः संस्कारं जातकर्म्यादिसंस्काराणां

(१) रमस्व वत्से मन्यस्व वत्से इति पाठभेदौ । (२) एषामिति कापि पाठः ।

कष्टं सीतापि सुतयोः संस्कर्त्तारं न विन्दति ॥१३॥

देव्यौ । (१) पुत्रि ! किं तवानया चिन्तया, एतौ हि वत्सौ स्तन्यत्यागात् परेण भगवतो वाल्मीकिरर्पयिष्यावः (२) स एवैतयोः क्षत्रकृत्यं करिष्यति । (ल)

यथा वशिष्ठाङ्गिरसा वृषी प्राचेतसस्तथा ।

रघूणां जनकानाञ्च वंशयोरुभयो गुरुः ॥ १४ ॥

रामः । सुविचिन्तितं भगवतीभ्याम् । (३) (व)

सम्पादयितारं जनं न विन्दति न प्राप्नोति, एतदेव कष्टम् । रघुवंशीयानां सकल-
दैवकर्म्मसम्पादयितारि सति वशिष्ठे सीतासुतयोः संस्कर्त्तारभाव इति दारुण्यं दशापरि-
वृत्तिरिति भावः ।

अत्र कष्टमिति वाक्यस्य एषेत्यादिवाक्यान्तर्गतत्वेऽपि न गर्भितत्वदोषः तादृश-
समावेशेन विषादातिशयद्योतनात् “गर्भितत्व” गुणः क्वापीति”साहित्यदर्पणोक्तः ॥ १३ ॥

(ल) देव्याविति । हि यस्मात् । स्तने भवं स्तन्यं दृग्धं तस्य त्यागात्
तत्पानत्यागादिति तात्पर्यं । वाल्मीकिः समीपे । क्षत्रकृत्यं गौणकाले क्षत्रियो-
चितं जातकर्म्मदिसंस्कारं कर्म्मत्वर्थः ।

ननु वशिष्ठसदृशः कोऽपि गुरुत्वे कृतः महाप्रभावो महर्पित्येत् संस्कारं कुर्यात्
तदैव युक्तं भवेदित्याह यथेति । वशिष्ठः ब्रह्मपुत्रः आङ्गिरसः शतानन्दश्चेति वशिष्ठा-
ङ्गिरसौ ऋषी यथा, यथाक्रमेण रघूणां जनकानाञ्च गुरु तथा प्राचेतसो वाल्मीकिरपि
तयोरुभयोर्वंशयो गुरुः सन्तोपदेष्टा । सुतरां वाल्मीकिं रौद्रासीत्यं वशिष्ठादपकृष्टत्वञ्च
न शङ्कनीयमिति भावः ॥ १४ ॥

(व) राम इति । भगवतीभ्यां पृथिवीगङ्गाभ्यां सुविचिन्तितं सम्यग्-
विवेचनं कृतं ।

(१) भागीति क्वचित् पाठो दृश्यते । (२) अर्पयिष्यामीति पाठान्तरं ।

(३) भगवतीरिति पाठान्तरं ।

लक्ष्म । आर्य्य ! सत्यं विज्ञापयामि, तैस्तै रूपायैर्वत्सौ कुश-
लवावुत्प्रेक्षे । (श)

एतौ हि जन्मसिद्धास्त्रा बुभौ प्राचेतसान्मुनेः । (१)

वीरौ सम्प्राप्तसंस्कारौ वयसा द्वादशाब्दिकौ ॥ १५ ॥

रामः । वत्स ! इत्येवाहं परिप्लवमानहृदयः प्रसुग्धोऽस्मि । (२)(ष)

पृथ्वी । एहि वत्से ! पवित्रीकुरु रसातलम् । (स)

रामः । हा प्रिये ! लोकान्तरं गतासि । (ह)

(श) लक्ष्मि ति । तैस्तरूपायै ह्येतुभिः । उत्प्रेक्षे सीतापुत्रत्वे नानुमिनोमि ।

तवानुमानहेतूनाह एताविति । हि यस्मात् । एतौ उभौ कुशलवौ जन्मनः
उत्पत्तेः प्रभृति सिद्धानि उपस्थितानि अस्त्राणि जृम्भकास्त्राणि यथो सौ, सीता-
सुतयोरपि जन्मकाल एव जृम्भकास्त्रलाभ इदानीमिवावगत इति भावः । प्राचेतसात्
वाल्मीकिमुनेः सकाशात् सम्प्राप्ताः संस्कारा जातकर्माद्युपनयनान्ता याभ्यां तौ, सीता-
पुत्रयोरपि सत्यव्यागात् परं संस्कारकर्म्मार्थं वाल्मीकिसमीपे समर्पणं श्रुतमिति भावः ।
तथा वयसा द्वादशाब्दिकौ द्वादशवत्सरौ । सीतापुत्रावपीदानौ द्वादशवत्सरौ
मर्वेयातामिति भावः ॥ १५ ॥

(ष) राम इति । इत्येव अस्माइ तोरेव सीतापुत्रत्वेनानुमानादेवित्यर्थः परिप्लव-
मानहृदयः आनन्देन चञ्चलचित्तः सन् प्रसुग्धः जडः ।

(स) पृथ्वीति । रसातलं पातालं पवित्रीकुरु अनयोः सत्यव्यागं यावदव-
स्थानेन पुनीहि ।

(ह) राम इति । लोकान्तरं मर्त्यलोकमित्रं लोकं पातालमित्यर्थः ।

(१) जातौ प्राचेतसादिति ; प्राप्तप्राचेतसा बुभौ । आर्य्यतुल्याञ्जती वीरौ इति
च पाठान्तरं । (२) इति परिप्लवमानहृदयः सन् सुग्धोऽस्मीति कापि पाठः ।

सीता । गीदु मं अत्तणो अङ्गेषुं विलम्बं अम्वा, ए सक्कल्लि
ईदिसं जीअलोअपरिवत्तं अणुभविदुं । (च)

रामः । किमुत्तरं स्यात् । (क)

पृथी । वत्से ! स्तन्यत्यागं यावन्मन्त्रियोगतः पुत्रकयोरपेक्षस्व,
परेण ते यथा रोचिष्यते (१) । (ख)

भागी । (२) एवं नाम (ग)

ततो निष्क्रान्ता गङ्गापृथ्वीसीताः ।

रामः । कथं विलय एवं वैदेह्याः सम्पन्नः, हा देवि !
दण्डकारण्यवासप्रियसखि ! हा चारित्रदेवते ! लोकान्तरं
पर्यवसितासि । इति सुहृति । (घ)

(च) नयतु मासात्मनोऽङ्गेषु विलयमम्वा, न शक्तास्मि ईदृगं जीवलोकपरिवर्त्त-
मनुभवितुं ।

जनन्यादेशस्य अवश्यपान्ननौयत्वेन सीतायाः पातान्तरगमनावग्रन्भावात् गतव्यतीतनिर्देशः
हा इति विषादोक्तिरिति बोध्यं ।

(च) सीतेति । जीवलोकपरिवर्त्तं अवस्थापरिवर्त्तं नमित्यर्थः । समातलं
गत्वापि जीवन्त्या मया ईदृशमेव दुःखमनुभवितव्यं अतस्तव गमनान्तरणमेव मे श्रेय
इति भावः ।

(क) राम इति । किमुत्तरं अस्याः सीतोक्तेः पृथिव्याः किं प्रतिवचनं
स्यादित्यर्थः पृथिवी अस्याः किमुत्तरं ददातीति श्रोतुं समाकुलोऽस्मीति भावः ।

(ख) पृथ्वीति । पुत्रकयोः स्तन्यत्यागं यावत् स्तन्यपानपरित्यागपर्यन्तं मन्त्रियोगतः
ममादेशात् अपेक्षस्व विलम्बस्व । परेण स्तन्यत्यागात् परेण कालेन ते तुभ्यं यथा
रोचिष्यते तथा करिष्यसीति शेषः । परेणेति तृतीयाऽपदमे ।

(ग) भागीति । एवं नाम भवत्विति शेषः । स्तन्यत्यागं यावदपेक्षस्वेत्यर्थः ।

(घ) राम इति । कथमिति शोकसम्भ्रमे । वैदेह्याः सीताया विलयः

(१) यथा रोचते तथा करिष्यसीति पाठभेदः । (२) गङ्गति पाठान्तरम् ।

लक्ष्म । भगवन् ! वाल्मीके ! परिव्रायस्व एष (काव्यार्थः । (ङ)

नेपथ्ये । अपनीयतामातोद्यकं, भो भोः सजङ्गमस्थावराः प्राणभृतो मर्त्यामर्त्याः ! पश्यत, महर्षिणा भगवता वाल्मीकिना अनुज्ञातं पवित्रमाश्वर्थ्यम् । (च)

लक्ष्म । विलोक्य । मन्यादिव लुभ्यति गाङ्गमन्धो-
व्याप्तञ्च देवर्षिं भिरन्तरीक्षम् ।

अन्तर्धानं लोकान्तरे गमनमित्यर्थः । चरित्रमेव चारित्रं तेन पातिव्रत्याचारिणेत्यर्थः । देवता इव तत्सम्बोधनं । लोकान्तरं पातालं पर्यवासितासि गतासि । स्वते र्गव्यर्थत्वात् कर्त्तरि क्तः ।

(ङ) लक्ष्मंति । परिव्रायस्व रामस्य जीवनसम्पादनेन अस्मान् रक्ष । एष मोहजगनेन रामस्य जीवनविनाशः किं ते तव काव्यस्य दृश्यकाव्यस्य नाटकामि-
नयस्येत्यर्थः अर्थः प्रयोजनं । अभिनयेन रामस्य विनाश एव किं तवोद्देश्यमासीदिति सरलार्थः । नैतदुचितमिति भावः ।

(च) नेपथ्य इति । आतोद्यकं वीणादिचतुर्विधवाद्यं (कन्साट) अपनी-
यतां अपसार्यतां ऐक्यतानवादनं परिह्वियतामित्यर्थः । अन्यथा तादृशानाविधमधुर-
निनादश्रवणेन लोकानां हृदयाकर्षणेन उत्पत्स्यमानाश्वर्थ्यदर्शनं व्याहन्तेति भावः ।
जङ्गमा गमनशीलाः पश्चादयः, स्थावराः स्थितिशीलाः पर्वताधिष्ठातृदेवतादयः तैः सह
वर्त्तमाना इति सजङ्गमस्थावराः । प्राणभृतः प्राणिनः, मर्त्या विनश्वराः मनुष्यादयः
अमर्त्या अमराः देवाः । पवित्रं आश्वर्थ्यञ्च किञ्चित् अनुज्ञातं आदिष्टं, तत्
पश्यतेत्यन्वयः ।

नेपथ्यात् सूत्रधारस्तोक्तिरियं । एष च सन्दर्भः विष्कम्भकवत् चूलिका नाम
गर्भाङ्गस्यार्थोपलक्षकविशेषः । तथा च साहित्यदर्पणं—

(२) क्वचित् किंशब्दो नास्ति ।

आश्चर्य्यमार्या सह देवताभ्यां

गङ्गामहीभ्यां सलिलादुदेति ॥ १६ ॥

पुनर्नपथ्ये । अरुन्धति ! जगदन्द्रे ! गङ्गापृथ्वी भजस्व (१)

अर्पितेयं तवाभ्यासे सीता पुण्यव्रता वधूः ॥ १७ ॥

लक्ष्म । दिष्ट्या (२) आश्चर्य्यमाश्चर्य्यम् । आर्य्य ! पश्य पश्य,
कष्टमद्यापि नोच्छसित्यार्य्यः । (छ)

“अन्तर्गवनिक्कामंभ्येः सूचनाऽर्गस्य चूलिका ।”

वाल्मीकिना अनुज्ञातं तत् पवित्रमाश्रय्यञ्च समुत्पद्यमानं लक्ष्मणो विलोक्य प्रकटयति मन्यादिविति । गङ्गाया इदमिति गाङ्गं अम्भः जलं मन्यादिव मन्यानदण्डेन आलोडनादिव क्षुभ्यति उच्छलति, देवाय ऋषयश्च तैः देवर्षिभिः अन्तरीचं आकाशं व्यातं आकीर्णं । आश्चर्य्यदर्शनाय देवा, ऋषयश्च गगणे समागता इत्यर्थः । अहो आश्चर्य्यं, आर्या सीता गङ्गामहीभ्यां भागीरथीपृथिव्यां देवताभ्यां सह सलिलात् गङ्गाजलात् उदेति उत्तिष्ठति । महद्दिदमद्भुतमिति भावः ।

अत्र भावाभिमानिनी वाचा क्रियोत्प्रेचाऽलङ्कारः । क्षुभ्यति उदेतीति कर्तृ-प्रत्ययान्तसुख्यक्रिययोर्मध्ये व्यातमिति कर्मप्रत्ययान्तगौणक्रियासन्निवेशात् भयप्रक्रमता द्येषः, स च देवर्षिसङ्घस्य नभः समीतीति पाठेन समाश्रयः । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ १६ ॥

अरुन्धतीति । हे जगदन्द्रे पतिव्रताशिरोमणित्वेन जगतां पूजनोये अरुन्धति ! नौ आवां गङ्गापृथ्वी भागीरथीपृथिव्यौ भजस्व सेवस्व आवयोर्वचनानुसरिण क्रियानिष्पादनात् सन्तोषयेत्यर्थः । इयं पुण्यं पवित्रं व्रतं शास्त्रविहितो नियम आचार इति यावत् यस्याः सा पुण्यव्रता वधूः स्वुषा सीता तव अभ्यासे समीपे अर्पिता न्यसा यथावदस्या रक्षणावेक्षणाभ्यामावयोः सन्तोषः स्यादिति भावः ॥ १७ ॥

(१) जुषस्वेति कापि पाठः । (२) अहो इति पाठान्तरं ।

ततः प्रविशत्यरुन्धती सीता च ।

अरु । त्वरस्व वत्से वैदेहि ! मुञ्च शालीनशीलताम् ।

एहि जीवय मे वत्सं प्रियस्पर्शेन पाणिना ॥ १८ ॥

सीता । ससम्भ्रममुपसृत्य रामं स्पृशन्ती । (१) समस्ससिदु अज्जउत्तो (ज)

रामः । समाश्रम्य सानन्दम् । भोः किमेतत् । दृष्ट्वा सहर्षाद्भुतम् । कथं

देवी । सलज्जस्मितं । अये ! अम्वा अरुन्धती, सर्वे च प्रहृष्यन्त
ऋश्यशृङ्गशान्तासमेता गुरवः (भ)

अरु । वत्स ! एषा भगवती भगीरथगृहदेवता सुप्रसन्ना
गङ्गा । (ज)

नेपथ्ये । जगत्पते रामभद्र ! स्मर्यतामालेख्यदर्शने मां
प्रत्यात्मनो वचनम् । यथा, सा त्वमम्ब ! स्रष्टायामरुन्धतीव
सीतायां शिवानुध्यानपरा भव, तत्रानृणास्मि जाता । (ट)

(ज) समाश्रित्तु आर्य्यं पुत्रः ।

लज्जेति । पश्य पश्येत्पुत्रा दृग्गनाय रामस्य चेष्टामपश्यन् वदनं परावर्त्तय
सूक्ष्मेतं राममवलोकयन्नाह कष्टमित्यादि । उच्छ्वसिति संज्ञां लभते ।

त्वरस्वति । हे वत्से वैदेहि ! त्वरस्व सत्परा भव, शालीनशीलतां लज्जाशीलत्वं
मुञ्च परित्यज, आसन्नविपदि लज्जया अनप्राथ्यत्वादिति भावः । एहि आगच्छ प्रियस्पर्शेन
पाणिना स्पर्शक्रीयकरणे मे मन वत्सं जेहभाजनं रामं जीवय संज्ञापय ॥

“स्याददृष्टे तु शालीन” इत्यमरः ॥ १८ ॥

(भ) राम इति । कथं शब्दो हर्षे, देवी सीता उपस्थितेति शेषः । प्रहृष्यन्तः
आनन्दन्तः । गुरवः मातरः कौशल्यादयः उपस्थिता इति शेषः ।

(ज) अरु इति । एषा अदूरे दृश्यमाना, भगीरथगृहदेवता भगीरथ-
कुलोपास्था इति तात्पर्यं सुप्रसन्ना बुभुक्षान् प्रत्यनुग्रहकारिणी ।

(ट) नेपथ्या इति । जगत्पते ! पृथिवीपते ! नारायणवतारत्वेन विमु-

(१) ससम्भ्रमं स्पृशन्तीत्येतावन्मातः क्वचित् पाठः ।

अरु । इयन्ते श्वश्रूर्भगवती वसुन्धरा । (ठ)

नेपथ्ये । उक्तञ्च पूर्वमायुष्मता वत्साख्यागे (१) यथा, भगवति वसुन्धरे ! श्लाघ्यां दुहितरमवेक्षस्व जानकीमिति, तदधुना कृतवचनास्मि प्रभोर्वत्सस्येति । (ड)

रामः । कथं कृतमहापराधो भगवतीभ्यामनुकम्पितः, प्रणमामि वः । (ढ)

अरु । भो भोः पौरजानपदाः ! भगवतीभ्यां जाङ्गर्वावसुन्धराभ्यामिवं प्रशस्यमाना समारुन्धत्याः समर्पिता, पूर्वञ्च

वनेश्वर इति च ध्वनन्ति । आलिख्यदर्शने चित्रदर्शनवेलायां । आत्मनः स्वस्य अनाशानेन रामस्य स्मरणाय तद्वचनमुद्धरति सा त्वमिति । अतृष्णा ऋणमुक्ता जगदीश्वरादेशातिक्रमस्य अन्यायत्वात् ससन्तानमोतापथ्येवेक्षणैः प्रतिपाजिततदादेशा इत्यर्थः । गङ्गाया उक्तिरियं ।

(ङ) अरु इति । श्वश्रूस्त्वतीति श्वश्रूः ।

(ड) नेपथ्य इति । आयुष्मता दीर्घायुषा त्वया, वत्सायाः सीतायाः त्यागपरित्यागकाले । किमुक्तमित्याह भगवतीत्यादि । भूपतित्वात् प्रभोरधिपतेः, जामातृत्वात् वत्सस्य ऋहास्यदस्य तव कृतवचना मृतित्वे अनुष्ठितनिदेशा, जामातृत्वे पूरितप्रार्थनेत्यर्थः । पृथिव्या उक्तिरियं ।

(ढ) राम इति । कथमिति सन्भावनायाः । कृतः सीतानिर्वासनात्मको महापराधो येन स तथोक्तः । अनुगृहीतः । अहं गरीयसी निष्कारणा कर्षति भावः । वो युष्मान् गौरवात् बहुवचनं । विसर्जनवचनाय प्रणाम इति बोध्यं ।

(ण) अरु इति । जाङ्गवोवसुन्धराभ्यां गङ्गापृथिवीभ्यां एवं “आवधीरपि यत् सङ्गात् पवित्वं प्रकथ्यते” इत्यं वं रूपेण प्रशस्यमाना महापवित्वेन सुखी-

(१) वत्सापरिव्यागे इति कापि पाठः ।

भगवता वैश्वानरेण निर्णीतपुण्यचारित्रा, सब्रह्मकेश्व देवैः
संस्तुता सावित्रकुलवधूदेवयजनसम्भवा सीतादेवो परिगृह्यता(१)
मिति कथं भवन्तो मन्यन्ते । (ण)

लक्ष्म । एवमार्थ्याऽरुन्धत्या निर्भर्त्सिताः प्रजाः, कृत्स्नश्च
भूतग्राम आर्यां नमस्करोति, लोकपालाश्च सप्तर्षयश्च पुष्पवृष्टि-
भिरुपतिष्ठन्ते । (त)

शिरोमणिलेन च स्तूयमाना अरुन्धत्या मम समीपे समर्पिता न्यस्ता । सीता यदि
दृश्यन्ति भवेत् तर्हि जाह्नव्या वसुन्धरया च कथमपि न प्रशस्येत, नवा ममान्तिके
नमस्येतेति भावः । मम अरुन्धत्या इत्यनेनात्मनोऽपि सतीश्रेष्ठत्वं व्यज्यते । अपि
चेति चार्थः । पूर्वं रावणयधानन्तरं लङ्कायामग्निप्रवेशे सति वैश्वानरेण अग्निदेवेन
निर्णीतं निश्चितं निश्चित्य प्रख्यापितमित्यर्थः पुण्यं पवित्रं चारित्र्यं पतिव्रतात्वं यस्याः
सा, तस्मिन्नेव च काले सब्रह्मकेश्वः ब्रह्मणा सहितेः देवैरिन्द्रादिभिः संस्तुता पतिव्रता-
प्रधानत्वेन परिचिता अभ्यर्हिता वा आसीदित्यर्थः । सा सावित्रकुलवधूः सूर्यवंशीय-
न्मुषा देवयजनसम्भवा यज्ञभूमिसमुत्पन्ना एतेनापि नितान्तनिर्दोषत्वं व्यज्यते,
सीतादेवो परिगृह्यतां रामिणेति शेषः, इति अस्मिन् विषये कथं भवन्तो मन्यन्ते
भवतां किममितं भवति । तदवगन्तुमिच्छामीति भावः । ईदृश्याः सतीशिरोमणेः
सीतायाः परिग्रहविषये साधारणप्रजानां सम्प्रतिजिज्ञासया तासां पूर्वज्ञतसीतापपाद-
हेतुभूतघृष्टतायाः सुमहान् तिरस्कारो व्यज्यते ।

(त) लक्ष्मिति । एवमनेन प्रकारेण सम्प्रतिजिज्ञासयेत्यर्थः । निर्भर्त्सिताः
तिरस्कृताः । कृत्यः सकलः भूतग्रामः प्राणिसमूहश्च आर्यां सीतां नमस्करोति
सतीशिरोमणिलेनाङ्गीकारात् पूजयतीत्यर्थः । पूर्वं घृष्टतया सीताया अपवाद-
विधानेन लज्जावशात् किमपि स्पष्टमभिधातुं नार्हतीति भावः । एतेन इदानीं
सीतायाः पुनः परिग्रहे काचिदपि प्रजानामापत्तिर्नास्तीति व्यज्यते । लोकपाला इन्द्रा-
दयो दिक्पालाः सप्तर्षयो मरीच्यादयः । उपतिष्ठन्त इति “पथ्यारधनयोश्चे”त्यात्मनेपदं ।

(१) परिगृह्यत इति पाठान्तरम् ।

अरु । जगत्पते ! रामचन्द्र !

नियोजय यथाधर्मं प्रियां त्वं धर्मचारिणीम् ।

हिरण्मय्याः प्रतिकृतेः पुण्यप्रकृतिमध्वरे ॥ १८ ॥

सीता । स्वगतम् । जाणादि अज्जउत्तो सीदादुक्खं पम-

ज्जिदुं । (थ)

रामः । यथा भगवत्यादिशति । (द)

लक्ष्म । कृतार्थोऽस्मि । (ध)

सीता । जोविदस्मि । (न)

(थ) ज्ञानाव्यार्थ्यपुत्रः सीतादुःखं प्रमादुम् ।

(न) जीवितास्मि ।

नियोजयेति । हे जगत्पते रामचन्द्र ! त्वं हिरण्मय्याः स्वर्णमय्याः प्रतिकृतेः प्रतिमायाः पुण्या पतिव्रताप्रधानत्वेन पवित्रा प्रकृतिः मूलभूता तां प्रियां दधितां सीतां अध्वरे प्रक्रान्ताश्वमेधयज्ञे धर्मचारिणीं सहधर्मिणीं यथाधर्मं धर्ममनतिक्रम्य नियोजय संस्थापय । “सुख्यालाभे प्रतिनिधिः शास्वार्थ” इति न्यायात् मुख्यलाभं प्रतिनिधिविधानस्यान्यायात्वात् इमामिव सहधर्मिणीं कृत्वा अश्वमेधयज्ञं निष्पादयेति भावः । पुण्यप्रकृतिमित्यनेन सीतया सह अश्वमेधकरणं फलभूयस्त्वमपि व्यज्यते ॥ १८ ॥

(थ) सीतेति । प्रमादुं दूरीकर्तुं । अतएव मन्यं पुनः परिग्रहे कामपि आपत्तिं न करिष्यतीति भावः ।

(द) राम इति । भगवतो अरुन्वतो यथा आदिशति तथैव करोमीति वाक्यशेषः । गुरुनियोगस्यानतिक्रमणीयत्वात् पुनरपि सीतां परिगृह्णाम्येवेति भावः ।

(ध) लक्ष्म इति । कृतार्थोऽस्मि, सीतारामयोः पुनर्भलेनेन सर्वेषामेव परम-निष्ठं तिलाभादिति भावः ।

(न) सीतेति । जीवितास्मि, प्राणानामिव प्रियतमस्य विरहेण स्तनप्राया खन्वितः पूर्वमासं, इदानीं पुनर्लाभेन पुनर्जीवितेवास्मीति भावः । अत्र प्रतीयमानोत्प्रेक्षा ।

लक्ष्म । आर्य्यै ! एष निर्लज्जो लक्ष्मणः प्रणमति । (प)

सीता । वच्छ ! ईदिसो वि चिरं जीव । (भ्र)

अरु । भगवन् वाल्मीके ! उपनीयेतामिमौ सीतागर्भसम्भूतौ
रामभद्रस्य पुत्रकौ कुशलवौ । इति निष्क्रान्ता । (व)

—०—

(क) वत्स ! ईदृशोऽपि चिरं जीव ।

(प) लक्ष्मिति । निर्लज्जो लज्जाहिनः । प्रणमति भवतीमिति शेषः । यः
खलु निर्दयदारुणप्रकृतिर्भवती मतिभयानके निर्जनारण्ये विहाय प्रस्थितः, स पुनर्य-
दिदानो निःसङ्कोचं सुखं प्रदर्शयन् प्रणामायागतुमर्हति तस्य लज्जालेशोऽपि नास्तीति
मन्तव्यमिति भावः ।

(फ) सीतेति । ईदृशोऽपि एवम्भूतो निर्लज्जः सन्नपि चिरं जीव । मम
निर्वासने तव स्वार्थसिक्केच्छाभावात् आर्य्यपुत्रादेशेनैव तद्विधानात् तव तव न कापि
निर्दयता नवा त्वां प्रति किमपि मम मनोमालिन्धमस्ति, प्रतुगत अगजादेशेन दुष्कर-
स्यापि कर्मणः करणात् योग्यधर्मानुसरणेन यथापूर्वं सम्नोष एवेति भावः ।

(व) अरु इति । इमौ अन्तराले दृश्यमानो । उपनीयेतां उपस्थाप्येतां
सीतारामयोः समीप इति शेषः ।

अत्रैव गर्भाङ्गसमाप्तिरितुगन्नेयं । तथाचात्र “प्रविश्य सूत्रधार” इत्यादिः “विश्व-
भारतमजा देवो”तिश्लोकान्ता प्रस्तावना, “साहं दासिं मन्दभाद्रणी भार्द्वाहोए
अत्ताणं शिक्खिवेमि” इति वाज्रं प्रथममन्वत्वेऽपि परं वाहुल्यात् पृथिवीगङ्गयोरभि-
प्राधानुसारेण अहन्वत्या करिष्यमाणसोतारामसम्भेदनरूपफलस्य प्राथमिकहेतु-
त्वाच्च । तदेव च सीतारामयोः सम्भेदनं फलं । पृथिवीगङ्गाऽरुन्वतीयां गर्भाङ्ग
पात्राणां क्रमशो निष्क्रमणेन सामान्याङ्गलक्षणस्यापि सङ्गतिः, अरुन्वत्या निष्क्रमणेन
अश्विशीषस्य समाप्तिसूचनञ्चेति । सीताकुशलवानान्तु गर्भाङ्गमूलसप्तमाङ्गीभयपात्रल-
नङ्गोक्तं कवितेति । पृथिवीगङ्गयोः, सम्भेदनात् पूर्वं सीतायाः, अरुन्वत्याश्च उक्ति
प्रतुःकृत्य एव गर्भाङ्गशरीरं, रामलक्ष्मणादीनामुक्तिप्रतुःकृत्यश्च अभिनयदर्शनवेलाया-

रामलक्ष्मणौ । दिष्ट्या (१) तथैव तत् । (भ)

सीता । सवाप्याकृतम् । कच्चिं, ते पुत्रश्चा मे । (म)

ततः प्रविशति वाञ्छीकिः कुशलवौ च ।

वाञ्छी । वत्सौ कुशलवौ ! एष रघुपतिः पिता युवयोः,
लक्ष्मणः कनिष्ठतातः, सीतादेवी जननी, एष राजर्षिर्जनकी
मातामहः । (य)

सीता । सहर्षकरुणाद्गतं विलोक्य । कथं तादो । (र)

(म) कच्चिन् तौ पुत्रकौ मे ।

(र) कथं तातः ।

निदानौत्तनसभ्यानामालोचनेव न गर्भाङ्कशरीरं किन्तु मूलसप्तमाङ्कशरीरमेवैति
बोध्यं । अत्र गर्भाङ्कलक्षणं यथा साहित्यदर्पणे

“शङ्खोदरप्रविष्टो यो रङ्गहारामुखादिमान् ।

शङ्खोऽपरः स गर्भाङ्कः सबीजः फलवानपि ॥”

लक्षणे आमुखं प्रस्तावना । वीजलक्षणमपि तत्रैव

“अल्पमात्रं समुद्दिष्टं बहुधा यत् विसर्पति ।

फलस्य प्रथमो हेतुर्वीजं तदभिवीचये ॥”

(भ) रामेति । दिष्ट्या सीमाग्येन, तत् कुशलवयोरिति तत्र तथैव यथा
चिन्तितं तद्रूपमेव, कुशलवौ सीतासन्तानावित्यस्माकमनुमानं सत्यमेवेत्यर्थः ।

(म) सीतेति । वाष्येण आनन्दाश्रुणा आकृतेन पुत्रदर्शनाभिप्रायेण च सह
वर्त्तमानमिति सवाप्याकृतं । तौ सत्यत्यागं यावत् मया पोषितौ ।

(य) बाञ्छीति । जनकोऽपि बाल्मोकेराह्वानादभिनयदर्शनाद्यर्थमेव तत्रागत
इति बोध्यं ।

(र) सीतेति । जनको द्रष्टव्य इति हर्षः, निर्वासितकालीनदुःखस्य खेन

(१) दृष्टंति पाठान्तरं ।

कुशलवो । हा तात ! हा अम्ब ! हा मातामह ! । (ल)
 रामः । सहर्षमालिङ्गम् । ननु वत्सो ! पुण्यैः प्राप्तौ स्थः । (व)
 सीता । एहि जाद कुस ! एहि जाद लव ! चिरस्स परि-
 स्सजध पुणो जम्भन्तरगदं जण्णिं । (श)
 कुमारी । तथा कृत्वा । धन्यो स्वः । (ष)
 सीता । भगवन् ! प्रणमामि । (स)
 वाल्मी । वत्से ! ईदृश्येव चिरं भूयाः । (ह)

(व) एहि जात कुश ! एहि जात लव ! चिरस्य परिष्वजेयां पुनर्जन्मान्तर
 गतां जननीम् ।

(स) भगवन् ! प्रणमामि ।

कारुणा शोकः, अचिन्तितपूर्वः पितुः साक्षात्कार इत्यङ्गुतमाश्चर्यं तैः सह वर्तमान
 मिति तथोक्तं । कथमिति हर्षयुक्तकमव्ययं ।

(ल) कुशेति । सविषादसम्बोधने ह्यशब्दः । इयन्ति वयांसि यावदावां
 सतोऽपि तातादीन् न जानीव इत्यतोविषाद इति प्रत्येतव्यं ।

(व) राम इति । सम्बोधने ननुशब्दः । पुण्यैः प्राक्तनधर्मैः प्राप्तौ स्थः
 युवानिति शेषः । सञ्चितपुण्यानि विना युवयोः प्राप्तावपर उपायो नास्माकनासौ
 दिति भावः ।

(श) सीतेति । चिरस्य परिष्वजेयां बहून् कालान् व्याप्य आलिङ्गितं जम्भान्तर
 गतां पातालात् पुन भूर्तलप्राप्तत्वेन अन्यत् जन्म प्राप्तामिवेत्यर्थः ।

(ष) कुमाराविति । तथा कृत्वा आलिङ्गयेत्यर्थः । धन्यो स्व आवां ।
 जनन्या लाभदिति भावः ।

(स) सीतेति । प्रणमामि भवन्तमिति शेषः ।

(ह) वाल्मीति । ईदृश्येव पतिपुत्रसङ्गतैव चिरं भूयाः, न पुनः कदापि पूर्वत्
 पतिपुत्रविरहिणी भूया इत्येवशब्दार्थः ।

सीता । अम्हहे ! तादो, कुलगुरु, अज्जाजणो, सभन्तुआ
अज्जा सन्तादेई, सलक्खणा सुप्पसखा अज्जउत्तचलणा समं
कुसलवावि दीसन्ति, ता णिव् भरङ्गि आणन्देण । (च)

नेपथ्यं कलकलः ।

वाल्मी । उल्यात्रावलोक्य च । उपहतलवणो (१) मथुरेश्वरः
प्रातः । (क)

लक्ष्म । सानुषङ्गाणि कल्याणानि । (ख)

(ख) अम्हहे । (आश्चर्यम्) तातः, कुलगुरुः, आर्याजनः सभर्तृका
आर्या शान्तादेवी, सलक्षणाः सुप्रसन्ना आर्यपुत्रचरणाः, समं कुशलवावपि दृश्यन्ते
तन्निर्भरास्मि आनन्देन ।

(च) सातेति । अम्हहे इत्येकमेव विस्मयवचकमव्ययं शारसेत्यादिभाषायां ।
तातो जनकः, कुलगुरुर्वशिष्टः, आर्याजनः कौशल्यादिश्रमृजनः, भर्ता ऋष्यशृङ्गा
सह वर्तमाना सभर्तृका । सलक्षणाः लक्षणेन सहिताः सुप्रसन्नाः रोषकालुष्यरहिताः
सन्तोषसौम्या इति यावत् आर्यपुत्रचरणाः पतुर्महागुरुत्वेन चरणाशब्दोपनासः अन्येषाम्
महागुरुत्वाभावात् न तथेति बोध्यं । अपिशब्दः समुच्चयं कुशलादीं चेत्यर्थः समं
युगपत् एते दृश्यन्ते, तत्तस्मात् आनन्देन निर्भरा परिपूर्णास्मि ।

(क) वाल्मीकि । उपहतो निहतो लवणो भृशद्वैत्यपुत्रो लवणास्वराचमो येन
स तथोक्तः, मथुरेश्वरः शबुध्नः प्रात उपस्थितः । तत्सीनाया श्रयं कलकल इति भावः
लवणराक्षसवधवृत्तान्तो वाल्मीकिना पूर्वं लोकापरम्परया तपःप्रभाविण वाऽवगत इति
मन्तव्यं ।

यसुनातीरवासिनां सुनीनां प्रार्थनया रामेण प्रेषितः शबुध्नः कुम्भीनसीगर्भजातं
मधुदैत्यपुत्रं लवणराक्षसं निहत्य रामस्यैवानुश्रया मधुदैत्याधिकृतमथुराराज्यं
राजत्वमकार्षीदिति रामायणवार्ताऽत्रानुसन्धेया ।

(ख) लक्ष्मन्ति । अनुषङ्गेन अनुचरिण्य सजातीयतरिण्येत्यर्थः सह वर्तमानानि

(१) उत्खातलवण इति कापि पाठ

रामः । सर्वमिदमनुभवन्नपि न प्रत्येमि, यद्वा प्रकृतिरिय-
मभ्युदयानाम् ! (ग)

वाल्मी । रामभद्र ! उच्यतां, किन्ते भूयः प्रियमुपकरोमि । (घ)

रामः । अतःपरमपि प्रियमस्ति । तथापीदमस्तु । (ङ)

मानुषङ्गाणि, कल्याणानि मङ्गलानि, कल्याणानि कल्याणान्तरैः सह उपतिष्ठन्ती-
त्यर्थः । यदत्र सर्वेषां वन्दनां सम्मेलनकाले वत्सः शत्रुघ्नोऽपि प्राप्तः सुतरां “सम्पत्
सम्पदननुवद्भाति विपच्च विपद”मिति लोकवादो यथार्थ एवेति भावः ।

(ग) राम इति । सर्वमिदं सम्मेलनसुखमित्यर्थः अनुभवन्नपि प्रत्यक्षी-
कुर्वन्नपि न प्रत्येमि न विश्वसिमि । नितान्तदुर्भाग्यस्य मे ईदृक्सुखसागरोद्देलनस्य
प्रायश्चासम्भावनीयत्वादिति भावः । ननु निर्दोषप्रत्यक्षत्वेऽपि कथमविश्वास इत्याह
यद्देति । यद्वा अथवा अभ्युदयानां सुखसम्बन्धीनां इयं प्रकृतिः स्वभावः, यत् यौगपदेन
सर्वाः सम्बद्धय आविर्भवन्तीति वाक्यशेषः । अत ईदृक्सुखपरम्परा सत्यं सम्भव-
त्यपीति भावः ।

(घ) वाञ्छीति । भूयः पुनः ते तव किं प्रियं प्रीतिकरं कार्यं उप-
करोमि विदधामि तदुच्यतामित्यर्थः । “भूयः (व्य) पुनरर्थ” मिति शब्दकल्पद्रुमः ।

(ङ) राम इति । अपिशब्दः प्रश्ने । अतः परं सपुत्रपत्नीलाभादधिकं
अपि किमु प्रियं प्रीतिकरं वस्तु अस्ति, अपि तु नैत्यर्थः । स च भवता कृत
इति भावः । तथापि पुत्रसहितपत्नीलाभादधिकप्रियाऽसत्त्वेऽपि इदं वक्ष्यमाणं अस्तु
भवतु भवदनुग्रहादिति शेषः ।

अथवा अतः परमपि पुत्रसमेतभार्यालाभादधिकमपि प्रियं वस्तु अस्ति । तच्च
कैवल्यं अविनश्यरत्नात् निरवच्छिन्नसुखत्वाच्चेति भावः । तथापि अविनश्यरनिरवच्छिन्न-
सुखलक्षणकैवल्ये सत्यपि इदं वक्ष्यमाणं अस्तु । यशःसुखादिभोगलालसाया अनि-
वृत्तत्वात् इदानीमेव न मया मुक्तिः प्रार्थ्यते, किन्तु सुखान्तरमिति भावः ।

पापम्यश्च पुनातु वर्द्धयतु च श्रेयांसि सेयं कथा (१)

मङ्गल्या च मनोहरा च जगतो मातेव गङ्गेव च ।

तत्प्रार्थनीयमाह पापम्य इति । माता जननीव गङ्गा भागीरथीव च जगतो भुवनस्य मङ्गल्या नानानीतिधर्मविषयनिवन्धनात् शुभजनिका, मनोहरा शोभना च कौतुहलोद्दोषकविधोपाख्यानपूर्णत्वात् हृदयान्नादकारिणीत्यर्थः सा प्रसिद्धा इयं कथा भवदीयरामायणप्रबन्धः पापम्यः सञ्चितपापैभ्यः पुनातु मुक्ताम् करोतु तत्तत् पापविनाशेन जनान् पवित्रीकरोतु इत्यर्थः, तथा श्रेयांसि लोकानां मङ्गलानि च वर्द्धयतु बहुलीकरोतु । प्रजानां पापहीनत्वे मङ्गलवाहुल्ये च राज्ञोऽपि तत्फलभागित्वादिदानां भवदन्तिके समेयमेव प्रार्थनेति भावः । नन्वनालोचिता सा कथा कथं पुनीयात् कथं वा श्रेयांसि वर्द्धयेदित्याह तामेतामिति । बुधा विद्वांसः शब्दत्रयविदः सम्पूर्णं शब्दतत्त्वज्ञस्यैत्यर्थः कथमन्यथा ईदृशी शब्दरचनाचातुरी स्यादिति भावः, एतेन पद साधुत्यदर्शनेनापि तेषां सुमहानन्दोभवितेति व्यज्यते । परिणता परिपक्वा उन्नते शरमसोमामारुढेत्यर्थः प्रज्ञा वृद्धि र्यस्य तस्य परिणतप्रज्ञस्य कथमन्यथा ईदृशं भावसाधुत्यं सुपपद्यत इति भावः, भावसाधुत्येणापि बुधा सुञ्चियुरिति व्यज्यते ; कवेर्वाग्मीके-र्भवतः तां प्रसिद्धां एतां इदानीमेव कियदंशं समभिनीतां, इमां अस्मदादिभिरपि प्रत्यचीकृतां वाणीं रामायणात्मकमहावाक्यं विन्यस्तं अपि तं रूपं अभिनयोपयोगिनीं आकृति र्यस्यां तां विन्यस्तरूपां सतीं स्वयं स्वयमेव नाटकाद्याकारतया परिणमत्ये-त्यर्थः अभिनयैः रघुदशरथादिरामायणकथापुरुषाणामवस्थानुकरणैः परिभाषयन्तु सर्वतो भावेन सम्मानयन्तु । इदमेव रामायणमवलम्ब्य नाटकादिकं विरचय्य तदभिनये-नास्य गौरवं वर्द्धयन्ति सरस्वत्यैः । तेन च भवतः कवित्वं सूर्यवंशस्य कीर्तिं गौरवञ्च लोके प्रथितं सत् महान्तमानन्दं जनयेत्, इयञ्च द्वितीयप्रार्थनेति भावः ।

अत्र मङ्गल्यमनोहरत्वयोरुपमानोपमेयोभयधर्मत्वात् पूर्णोपमाऽलङ्कारः । तथा माता गङ्गा च पुनाति रामायणकथा तु पुनात्विति प्रक्रमवैषम्यात् “चिरं जीवतु ते सूनर्मा-र्कण्डेयमुनिर्यथे”ति साहित्यदर्पणोदाहृतवत् भग्नप्रक्रमतादोषः तेन च “पापम्यश्च

(१) . पापम्यश्च पुनाति वर्द्धयति च श्रेयांसि सेयं कथेति पाठान्तरं ।

तामेतां (१) परिभावयन्त्वभिनयैर्विन्यस्तरूपां (२) बुधाः
शब्दब्रह्मविदः कवेः परिणतप्रज्ञस्य वाणीमिमाम् ॥ २० ॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

-:०:

इति सम्मेलनं नाम सप्तमोऽङ्कः ॥ (च)

समाप्तमिदं महाकविभवभूतिविरचितमुत्तरराम-
चरितं नाम नाटकम् ॥ ० ॥

युनाति वर्द्धयति च श्रेयांसि येयं कथे”ति पाठान्तरमेव साधीयः, किन्तु बहुषु
पुस्तकेष्वदर्शनात् तन्न सन्निर्वशितमिति ज्ञेयं । किञ्च एतां इनामिति प्रायेणैकार्थयाः
पदयोरुपनासात् कथितपदतादोषः, स च, वाणीं चिरंमिति पाठेन समाधेयः ।

अवायं वस्तुध्वनिः, बुधाः पण्डिताः शब्दब्रह्मविदः परिणतप्रज्ञस्य विन्यस्तरूपां
नाटकाकारिण परिणमितां कवेर्भवभूतेः वाणीं उत्तररामचरितलक्षणनाटकात्मक
महावाक्यं अभिनयैः परिभावयन्तु सर्वतोभावेन सम्मानयन्त्विति ।

परिभारयन्त्विति परिशब्दः सर्वतोभावार्थे “परि (व्य) सर्वतोभावः” इति शब्द-
कल्पद्रुमः । शब्दएव ब्रह्म तद्वेत्तीति शब्दब्रह्मवित् तस्य । शब्दस्य ब्रह्मत्वमाह
श्रुतिः “चत्वारि षड्भास्त्रयोऽस्य पादा इे शीर्षे सतहस्रसः त्रिधावद्भो षषभो रोरवीति
महो देवो मर्यां अविदेशे”ति ।

अभिनयलक्षणमुक्तं साहित्यदर्पणे —

“भवेदभिनयोऽवस्थाऽनुकारः स चतुर्विधः ।

आङ्गिको वाचिकश्चैव माहार्थ्यः सात्त्विकस्तथा ।”

शाट्टैखविभ्रौडितं वृत्तं ॥ २० ॥

(च) इतीति । सम्मेलनं नाम सम्मेलनमिति नाम्ना प्रसिद्धः । सप्तमोऽङ्कः
समाप्त इति शेषः ।

(१) वाङ्मौक्तिके रिति क्वापि पाठः । (२) विन्यस्तरूपा इति पाठभेदः ।

सप्तमोऽङ्कः ।

जानकौविक्रमं नाम नाटकं वीररौद्रवत् ।
नाटिकामुज्ज्वलरसां श्रीविराजसरोजिनोम् ॥
विद्योगवैभवाख्यानं खण्डकाव्यमनन्तरम् ।
नानावस्त्रं महाकाव्यं रुक्मिणीहरणाभिधम् ॥
स्मृतिचिन्तामणिं नाम कृत्वा च स्मृतिसंग्रहम् ।
निर्मिमाणी गद्यकाव्यमपूर्वं सरलाह्वयम् ॥
कोटालिपाडनगरोनशियास्त्रवासात्
सत्काश्यपः पुरि नकौपुर एत्य तिष्ठन् ।
वेदाग्निनागविधुमान शकाब्द पौष्यां
श्रीमान् ससापयदिमां हरिदामशर्मा ॥
दोषान्वितामपि रतामपरप्रकाशे
टीकामिमां गुणिजनो भ्रूवमाद्रियत ।
गङ्गाधरो गुणसमुच्चयवान् गुणज्ञो
दोषाकरस्य हि कलां शिरसैव धत्तं ॥

इति श्रीगङ्गाधरविद्यालङ्कार भट्टाचार्यात्मज श्रीहरिदाम सिद्धान्तवागीश
भट्टाचार्यविरचितायामुत्तररामचरितनाटकटीकायां
सर्वार्थवीथिनीसमाख्यायां सप्तमाऽङ्क-
विवरणं समाप्तम् ॥

